

अशुद्धम्	शुद्धम्	शृ०	पं०
ब्राह्मणान्	ब्राह्मणान्	३७	२३
शांख्यायन	सांख्यायन	३८	२३
न	न,	३८	२४
पूत्रत्रपुरीषां	मूत्रपुरीषा	४०	६
पार्श्वे	पार्श्वे	४०	१५
मादाय	मादाय ।	४०	२०
वगमात्	यगमात्	४६	१४
गहात्	गेहात्	५०	८
रुर्ध्वे	रुर्ध्वे	५१	१९
क्षिणना	क्षिणेना	५१	२२
मृत्तिकाः	मृत्तिकाः	५३	२
गृहस्थ	गृहस्थ	५३	३
सम्वादि	संवादि	५४	१८
मूत्रोत्सर्गार्थं	मूत्रोत्सर्गार्थं	५७	२०
लब्धवौदकं	लब्धवौदकं	५८	४
पित्र्य	पित्र्या	५९	१५
लक्षमा	प्रक्षाल	६०	२५
तीर्थम्	तीर्थम्	६१	१५
रुदेर्योगा	रुदेर्योगा	६२	८
सूत्रम् ।	सूत्रम्,	६३	४
वृत्ति	वृत्ति	६३	८
आत्महृदयं	आत्महृदयम् ।	६४	१०
न वाऽऽ	न त्वा	६४	१९
द्रव्य	द्रव	७५	१
नाराणः	नारायणः	८२	६
कुरुन्दन	कुरुनन्दन	८३	६

	शुद्धम्	पृ०	पं०
अशुद्धम्	स्पृष्टा	८५	३
स्पृष्टा	भ्युक्षण	८६	२२
भ्युक्षण	१०	९८	१६
१७	विसंख्य	१०३	९
विसंख्य	विसंख्य	१०३	१०
विसंख्य	द्विगुणाः	१०८	१७
द्विगुणाः	प्रसिद्धेः	११२	७
प्रसिद्धेः	विन्दवः	११२	२२
विन्दवः	द्रव्य	१२०	१५
द्रव्य	यादित्यर्थः	१३४	११
यादित्यर्थः	प्रायत्ये	१३४	१३
प्रायत्ये	मलापकर्षणं	१३५	७
मलापकर्षणं	संभवेऽपि	१४४	१३
संभवेऽपि	मग्नः	१६३	२२
मग्नः	उद्धर्षणम्	१६७	११
उद्धर्षणम् ।	पुंस्येवान्धुः	१७२	१०
पुंस्येवान्धुः	उद्धृताभि	१७८	२३
उद्धृताभि	तदेवं	१८०	७
तदेवं	काश्चिद्	१८४	१०
काश्चिद्	तदभावे	१९०	१८
तदभावे	सरःस्वित्यादिना	१९०	१८
सरःस्वित्यादिना	स्यात्	२०३	८
स्यात्	ग्रामयाजकं	२०५	१२
ग्रामयाजकं	श्वस्पर्शिन	२०६	२
श्वस्पर्शिन	लिख्यन्ते	२१४	१०
लिख्यन्ते			

अशुद्धम्	शुद्धम्	५०	५०
वस्तुहू	वस्तुहू	२१४	२४
दर्भेण	दर्भः	२१५	४
द्विष	द्वेष्य	२१७	१९
शीर्षेत्पाद्या	शीर्षेत्पाद्या	२३०	९
पद्भिः	पद्भिः	२३३	२४
ऽद्भिर्मार्जयति	ऽद्भिर्मार्जयति	२३७	२०
द्रुपदां	द्रुपदां	२४०	२३
पदां	द्रुपदां	२४१	१२
तावत्कालमेव	तावत्कालमेव	२४२	२
गोभिलोऽपि	गोभिलोऽपि	२४२	१६
क्रीडार्थ	क्रीडार्थ	२४८	५
कण्ठकूपक	कण्ठकूपके	२५०	१
पुण्ड्रस्य	पुण्ड्रस्य	२५२	५
घृष्टस्यापि	घृष्टस्यापि	२५२	८
शुद्रवद्	शुद्रवद्	२५८	२५
आदरः अनु	आदरः अनु	२५९	५
पौर्णमासा	पौर्णमासा	२५९	२२
सन्ध्या	सन्ध्यां	२६२	११
भातःसायंसन्ध्ययोर्मुख्य-	भातःसायंसन्ध्ययोर्मुख्य-		
योःप्रागुक्त	कालातिक्रमे भातःप्रदोषौ		
	गोणकालौ प्रागेवाभिहितौ ।		
	एवञ्च भातःसायंसन्ध्ययोः		
	प्रागुक्त	२६३	२३
नियम्य एवं	नियम्यामून्	२७१	२२
मार्जने ।	मार्जने—	२८२	३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
भर्षणान्तरं	भर्षणान्तरं	२८२	२३
सवलं	सकलं	२८५	३
छन्दः सूर्योपस्थाने	छन्दः सूर्योदेवतासूर्योपस्थाने	२८७	११
वयवे	वायवे	२८७	१२
भूर्भूवःश्रोत्राभ्यां वौषट्	भूर्भूवःस्वःनेत्राभ्यां वौषट्	२८८	१४
केयूरवन्मकर	केयूरवान्मकर	२९०	३
जान्वास्तु	जान्वोस्तु	२९५	१
वकरं	वकारं	२९६	३
नीलात्पल	नीलोत्पल	२९७	१०
गच्छद्	गच्छेद्	२९७	१५
विस्तीर्णं	विस्तीर्ण	२९८	१२
यत्रोपाशु	यत्रोपांशु	३१४	१२
ऋचिप्रसिद्धे ।	ऋचि प्रसिद्धे । इन्द्रशुद्धे		
	सामनी एतेन्विन्द्रंस्तवामे-		
	त्यस्यामृचि प्रसिद्धे ।	३२०	४
पूर्वका	पूर्विका	३२१	१
ऽव्यययाः	ऽव्ययाः	३२१	१
फलसिद्धिः	फलसिद्धिः	३२५	२
सामुद्रौ	सामुद्रे	३२५	९
मध्ये वै वाऽर्धावृत्त्यन्त	मध्येनैवार्धावृत्त्यन्त	३२६	१८
दूर्ध्वेण	दूर्ध्वेन	३२७	१२
स्पर्शेन हि	स्पृशेन्न हि	३२७	१४
वचनेन,	वचनात् ।	३२७	२५
पाञ्चक्षैव	पञ्चाक्षैव	३२८	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
दर्शनाच्च । देव	दर्शनाच्च । ततश्च देव	३३३	७
यदाति	यद्दाति	३३३	११
त्रयो	त्रयो	३३३	२१
य एव	य एवं	३३४	१२
दित्यर्थः	दित्यर्थः	३३४	२२
समीप	समीप	३३९	१०
पुनदरुक	पुनरुदक	३३९	२१
संमता	सर्वसंमता	३४५	५
पितृतीर्थेन	पितृतीर्थेन	३४६	१६
सवर्णे भोजनं	सवर्णेभ्यो जलं	३४६	२५
पापे	पापे	३५५	१
तर्पणं	तर्पणं	३५६	५
रात्रिसंध्ये	रात्रिं संध्ये	३५८	१५
म्रीतिनं	मतोनं	३५८	२०
पुरुषांश्च योपितृ	पुरुषांश्च योपाम्	३६८	२५
स्तुप्यतु	स्तुप्यन्तु	३७०	२१
सुन्तु	सुमन्तु	३७१	६
पितामाहं	पितामहं	३७१	१८
धर्म इत्यग्रे	धर्म इत्यग्रे	३७४	५
अत्र प्रकरणात्तस्य	अत्रप्रकरवत्तस्य	३७६	११
अत्र प्रकारः	अत्रप्रकरः	३७६	२०
तर्पणोत्तरं	तर्पणोत्तरं	३७७	११
अदृश्यं	अदृशं	३७७	२५
मग्नजः	मग्नतः	३७८	१५
आश्रयस्थं	आश्रयस्थं	३७९	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
सुखं	मुख्यं	३७९	२०
यत्तुव्या	यत्तुव्यासेन	३८०	१५
मुदकादिना	मुदकादिना	३८०	२१
पादो	पादोदर्भ-	३८३	२
परः	परः का-	३८३	६
गन्ध	गन्धश-	३८३	४
इतर	इतरच	३८३	५
धृ	धृत्वा	३८३	६
आत्मा	आत्मानम-	३८३	७
दे	देव	३८३	८
च	चम	३८३	९
न	नग-	३८३	१०
ज	जप्त्वा	३८३	११
पोडशो	पोडशोप-	३८३	२०
विक्षेपणम् ।	विक्षेपणम्	३९०	१
बीजादे	बीजादे	३९०	१९
कृतं	हुतं	३९२	२०
क्रमात् । विश्वेभ्य	क्रमात् । ब्रह्मणेचान्तरि- क्षाय सूर्याय च यथाक्र-		
	मम् । विश्वेभ्य	४०५	१०
वर्हिसकौ	वर्हिसकौ	४०७	१४
चिद्धामे	चिद्धोम	४१०	२३
प्रणि	मणि	४११	१३
प्रतिपति	प्रतिपत्ति	४१५	२४
शाततपो	शातातपो	४१८	३
४२२ पृष्ठानन्तरं	४२३ पृष्ठस्य उदधानेत्यादिदश		

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
	म्यादिपाङ्क्तित्रयं आरम्भे यो- ज्यम् । अनन्तरं वलिर्भवती- त्यादियोज्यम् ।	४२२	२३
तन्त्रोक्त	तत्रोक्त	४२३	२१
पितृतीर्थन	पितृतीर्थेन	४२४	१
द्विषतो	द्विषन् द्विषतो	४४४	८
पाप्मानं	पाप्मानं	४४६	७
ऽनर्चिता	ऽनर्चितो	४५३	४
मधुपर्केण	मधुपर्केण	४५५	३
स्ववासिन्योऽविवाहित	स्ववासिन्यो विवाहित	४५५	१३
घासं	घासं	४५९	५
कृत्वेति	कृत्वेति	४६२	१
सगाने	समाने	४७१	११
शोधिते	शोधिते	४७२	१७
स्ताम्रगयः	स्ताम्रमयः	४७५	१२
अङ्कुर	अङ्कुर	५१६	१३
केशोपहतं कीटोपहतं	केशोपहतं कीटोपहतं	५१७	२०
भिषारित	ऽभिषारित	५२१	२५
समृद्धिमान्	समृद्धिमान्	५३५	५
शम्बु	शम्बुक	५४७	१२

हारीतः, मत्स्याश्चाविकृताः । हारीतः, सशल्कांश्च मत्स्या

न न्यायोपपन्नान् भक्षये-

त् । भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ

गौतमः, मत्स्याश्चाविकृताः ५४७ २१

सर्वाय सर्व

सर्पापसर्प ५५७ १७

इति शम् ।

वीरमित्रोदयस्याह्निकप्रकाशः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलगलहानाम्भसां धारया
सिञ्चन्तं पदसक्तभक्तजनताविघ्नौघघूलीरिव ।
धम्मिल्लालिमिवालिवृन्दमनिशं मूर्ध्ना दधानं हर-
मेपांसं गिरिजाङ्गजं गजमुखं वन्दे ऽरविन्देक्षणम्
दधानं भृङ्गालीरनिशममले गण्डयुगले
ददानं सर्वाभाभिजचरणसेवासुकृतिने ।
दयाधारं सारं सकलनिगमानामपि परं
गजास्यं स्मेरास्यं तमिह कलये चित्तनिलये ॥ २ ॥
हृदयभुवि मुनीन्द्रैः सेविता नारदाद्यैः
तनुरुचिभिरजस्रं पारदाभां पिवन्ती ।
अतिविततगंभीरग्रन्यासिन्धाविदानीं
मभवतु करुणातः शारदा पारदा नः ॥ ३ ॥
स्फूर्जदधूर्जटिताण्डवे प्रतिदिशं वेगोच्छलज्जान्द्वी-
षीषीध्वाननिपीतभृङ्गिमुखस्फारस्वनाडम्बरे ।
लालाटामृतरश्मिषण्डमसकृद्भ्योमस्यितेऽर्द्धे विधो-
राघातादघसञ्चर्य दलयतु मोत्तालतालायितम् ॥ ४ ॥
प्रातः काले मयातो दिशिदिशि विबुधैरर्चितः पुष्पवृष्ट्या
प्रेमार्द्रैर्दृष्टिपातैर्पनासि मुनसिजं दीपयन्गोपिकानाम् ।
कृत्वाऽग्रे धेनुसङ्घं सजलजलधरास्यामलो वेत्रपाणिः
कालिन्दीकूलकेलिः प्रदिशतु गवतां वाञ्छितं नन्दसूनुः ॥ ५ ॥

श्रीकाशीराजवंशप्रबलजलनिधेर्मदिनीमल्लनामा
 पूर्णः पीयूषरश्मिः समजनि जनतानन्दसन्दोहसिन्धुः ।
 वन्दुर्दीनद्विजानां तदनु च समपूजितैरर्जुनाभो
 गर्जत्पार्थिवैर्न्यममघननिपुणैरर्जुनो भूमिपालः ॥ ६ ॥
 बुन्देलक्षितेपालवंशविलसद्गर्वं प्रयत्नं विना
 यः पृथ्वीं निखिलां विधाय वशां राज्यं चकाराद्भुतम् ।
 शौर्योदार्यगुणैरगण्यमहिमा दाताऽवदाताशयः
 श्रीमान्कीर्त्तिसमुद्रासमुद्रलहरीनिर्दोतदिक्काण्डलः ॥ ७ ॥
 तस्मादभुद्रिमल्लविष्णुपदावलम्बो
 लम्बोदराङ्घ्रिकमलार्चनवीतविघ्नः ।
 निघ्नन् रणे प्रतिभटान्मकटोग्रदपो
 भूपालभालतिलको मल्लखाननामा ॥ ८ ॥
 संदासमाराधनतुष्टुद्रः प्रतापरुद्रस्तनयस्तदीयः ।
 कृपासमुद्रः शरणागतानां बभूव राजा वसुधाधिपानाम् ॥ ९ ॥
 ततोऽभुद्रुद्रभूतमचुरगुणगाम्भीर्यमाहिमा
 हिमाद्रिस्थेमाऽसौ मधुकरनृपः शूरविक्रपः ।
 यमालिङ्गालिङ्गा प्रणयरसिकं प्रेयतरला
 न पूर्वेषामेवा स्मरति विरहं हन्त कमला ॥ १० ॥
 सत्कीर्त्तिर्नृपवृन्दवन्दितापदः सङ्ग्रामपशाङ्गणे
 दीक्षावान्सकलं निषीय प्रबलैः सोमं यशोराशेभिः ।
 शञ्चत्प्रज्वलति प्रतापदहने खड्गस्रुगाकर्षिवाः
 यो वीरं प्रजुहाव वैरिनिवह्मणाहुतीरन्वहम् ॥ ११ ॥
 दितकर इव विस्फुरत्प्रतापो
 हिमकरवत्कमनीयकान्तिपूरः ।
 करिकर इव यत्करः सदानो

गधुकरखांदेमदीपतिर्मदीयान् ॥ १२ ॥
 एते दक्षिणभूमिभूमिपतयः प्राच्या उदीच्या इमे
 राजानो नृपवृन्दवन्दितापदाभ्योज मन्त्रीष्या अमी ।
 वन्दन्ते नतमौलिमध्याविलमद्राकुरास्त्वामिति
 द्वाःस्था यस्य वदन्ति सम्भ्रमभरादद्धा निवद्धाञ्जलि ॥ १३ ॥
 दण्डेन क्षोणिघेकं भ्रमयति निभृतं यत्प्रतापः कुलालो
 येनांकुष्टाऽसिवल्ली दिशिदिशि तनुते हन्त हल्लीसकानि,
 वल्लङ्घ्याब्धीन्यदीया व्रजति दश दिशः कीर्त्तिवल्लीमतल्ली
 तादृक् पुत्रस्तदीयः समजनि जगदीमण्डले वीरसिंहः ॥ १४ ॥
 अस्ति स्वस्तिलकायमानकरकानीहारहारप्रभा
 प्रादुर्भावपराभवव्यसनिभिलिम्पन् पशांभिर्दिशः ।
 मुष्णन् वैरिमहांति विज्जजनतां पुष्पन्तमं वन्धुभि-
 र्दिग्विख्यातबुदेलवंशतिलकः श्रीवीरसिंहो नृपः ॥ १५ ॥
 कस्तावद्वलिकर्णभार्गवमहादानप्रमाणस्तवः
 कश्चासौ कुरुपाण्डुपाण्डुरयशःप्रस्तावनाविस्तरः ।
 यावद्वर्षति वीरसिंहनृपतिर्वृष्टीरिमाः काञ्चनी-
 धाराः प्रावृषि तावदञ्जनरुचिर्धारा न धाराधरः ॥ १६ ॥
 वीरश्रीवीरसिंहसितिरमणमणिः पाणिना दानकाले
 दर्भाम्भोद्देमधारावितरणमकरोद्भागशः संविभज्य ।
 आर्यभ्यो हेमदर्भान्प्रति नृपतिमहासौषगर्भान्वीभ्यः
 प्रादादम्भःप्रवाहान्प्रतिनृपतिमृगीलोचनालोचनेभ्यः ॥ १७ ॥
 एते भाविनि वीरसिंहनृपतौ दानाद्वितीये भुवि
 द्वेपेणैवं हृदा द्विधा ननु भविष्यन्तीतिचिन्तावता ।
 धात्रा कामगवी पशुर्विरचिता चिन्तामणिर्भावतां
 नीतो दुर्वहदारुदारुणतनुर्देवदुमोऽयं कृतः ॥ १८ ॥

नानादानाविधानकौशलमयीमाकल्परम्या महीं ।

दृष्यदर्पचयत्वरूपमाचिरादारोप्य बीजं ततः ।

तद्भासित्व्य विविच्यमानविलसद्भक्तिद्रवैः कल्पितो

भूमौ कल्पमहीरुहोऽत्र विधिना श्रीवीरसिंहः कृती ॥ १९ ॥

पीतध्वान्तेन नित्यं प्रसृमरमहसा मुग्धदुग्धाब्धिमासा

वीरश्रीवीरसिंहसितितिलकलसत्कीर्त्तिसोमेन साकम् ।

अद्धा स्पर्द्धा करिष्यत्ययामेति म्रियतो लाञ्छनस्याजनात्क

वर्कं कृत्वा विधात्रा दिशिदिशि शनकैर्भ्राम्यते शीतरश्मिः ॥ २० ॥

एषां शेषांश्च भ्रौर्निजरुचिनिचयैर्निर्जितोन्निद्रचन्द्रा

सान्द्रा विलिप्य बीचीर्वहति शतमुखी यस्य सत्कीर्त्तिसिन्धुः ।

तस्याः काऽपि मणाली बहति मुरनदी नर्मदा काऽपि रेखां

कावेरी काऽपि काऽपि प्रसरति शरयुश्चन्द्रभागा च काऽपि ॥ २१ ॥

सेवामेवास्य राक्षः कलय मलयजस्वच्छकीर्त्तैः पितृणाम्

मार्गं मा गा निरागास्तनय भवतरां निष्कृपस्तत्कृपाणः ।

इत्थं श्रीवीरसिंहसितिरमणमणेः सर्वतः पर्वतस्याः

शिक्षां प्रत्यर्थिबाला निरवधि तनयं स्वस्वमध्यापयन्ति ॥ २२ ॥

मूनुस्तस्य गुणैस्त्रिलोकविदितैः श्रेष्ठः कनिष्ठीकृत-

मौढमौढनरेन्द्रचारुचरितश्चामीकराभो युवा ।

धीरः श्रीलज्जुशारासिंहनृपतिः सङ्ग्रामसिंहो रण-

स्फूर्जत्स्फारकृपाणपाणिरारिभिः प्रोद्धीवमालोक्यते ॥ २३ ॥

गायन्ति यस्य चतुर्णवतीरकुञ्ज-

गुञ्जन्मदोद्धतमधुव्रतकैतवेन ।

नीहारहारहरिणाङ्गमयूखमांसि

भूयांसि दिदृग्गदशो बहुशो यशांसि ॥ २४ ॥

पेनाकारि निजारिपार्थिववधूषाप्याम्बुसिक्ता मही

रिक्ता येन कृताश्च कोपनिवहाः प्रत्यर्थिपृथ्वीमुजाम् ।
दानं यस्य निरस्यति क्षितिपतेः कर्णादिकानां यश-
स्तस्य श्रीलज्जारासिहृदपतेः साम्यं कथं कथ्यताम् ॥ २५ ॥
केलासं गिरिशं हिमं हिमगिरिं श्रीतांशुमुक्तामणीम्
नीरं क्षीरपयोनिधेः करिवरं जातं च पायोनिधेः
यत्कीर्त्तिर्महता जिगाय धरणीधौरेयधुर्यः शतम्
वर्षाण्यत्र जुझारसिहृदपतिर्ज्जयात्स मर्त्ता भुवः ॥ २६ ॥
राज्यं प्राप जुझारसिहृदपतिर्यस्याग्रतो भूपते-
स्तत्पुत्रोऽपि गुणार्णवः समजनि श्रीविक्रमार्को नृपः ।
तत्पुत्रुर्नरसिहदेवनृपतिस्तं वीरसिंहं विना
लेभे राज्यपरम्परासुखमिदं मन्ये महेन्द्रोऽपि किम् ॥ २७ ॥
गोपाचलस्थधरणीसुरवंशपद्म-
चण्डीश्वराधिरभवद्विजजातिवङ्कः ।
श्रीनन्दनन्दनपदद्वयचित्तशक्तिः
श्रीहंसपण्डित इति प्रथमानकीर्तिः ॥ २८ ॥
यो द्वारकुलभूरनुभूतसौख्यः
श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।
आसीद्विवेकचतुरश्चतुरः समग्र-
वेदानधीत्य कृतकर्मकलाकलापः ॥ २९ ॥
यज्ञादिकर्मकरणाय किलावतीर्णः
पूर्णः श्रिया निजकुलाभरणायमानः ।
मिश्रः परः परशुराज इति द्विजेन्द्र-
स्तस्याभवत्स तनयो विनयोदितश्रीः ॥ ३० ॥
यो दर्भाग्रसमानबुद्धिविभवः प्रख्यातकीर्त्तिर्गुणैः
श्रौतस्मार्त्तसमस्तकर्मकुशलाचण्डीश्वराख्याद् गुरो

अध्यायान्तमधीत्य शास्त्रमाखिलं मीमांसया मांसलः

शश्वत्खण्डितखण्डनः समभवत्संख्यावतामग्रणीः ॥ ३१ ॥

पुत्रस्तस्य त्रिभूति सदगुणनिधिर्दानाम्बुस्रष्टाम्बुधि-

र्वीरश्रीयुतमित्रमिश्रमुकृती कल्याणकल्पद्रुमः ।

कीर्तीर्दिक्षु विदिक्षु यस्य रंजनीजानिप्रभा भास्वराः

गायन्ति द्विजदारका हिमहरक्षीरान्धिष्ठभ्रा भुवि ॥ ३२ ॥

चातुर्यं चतुराननस्य निमृत्तं गाम्भीर्यमम्भोनिधे-

रौदार्यं विबुधद्रमस्य मधुरां वाचं च वाचस्पतेः ।

धैर्यं धर्मसुतस्य क्षमं सकलं देवाधिपस्याहरन्

श्रीमान्ख्यातनयः सदा सविनयः श्रीमित्रसेनस्मृधिः ॥ ३३ ॥

दाता दापयिता दयादमपरः श्रीमानमात्सर्यवान्

धीरोऽधीतसमस्तशास्त्रनिबह्व्याख्यासख्यातिमान् ।

नानानाटकसाटकमकरणग्रन्थौघनात्पर्यवि-

द्वादन्पक्वकृतवावदकनिचयो यो गीतकीर्त्तिर्बुधैः ॥ ३४ ॥

मन्त्रे यो रसनायितः प्रतिदिनं दाने च हस्तायितो

विश्वासे हृदयायितो नृपसभाभूमीषु भूपायितः ।

यो विद्वन्निकषायितः मविलसत्कीर्त्यालवालायितः

श्रीमद्वीरमहीपतेः प्रतिपदं मेमास्पदं योऽजनि ॥ ३५ ॥

तेनानेकनिबन्धासेन्धुमनिशं निर्मथ्य बुद्ध्या पुन-

र्वेदान्सारूपदक्रमोपनिषदान्श्रुत्वाऽवधार्यापिच ।

धर्मार्थादिपुमर्थनिर्णयपरः श्रीवीरसिंहाज्ञया

ग्रन्थोऽयं रचितः परोपकृतये श्रीवीरमित्रोदयः ॥ ३६ ॥

मा कुर्वन्तु मुधा बुधाः परिचयं ग्रन्थेषु नानाविधे-

ष्वसन्तं नहि तेषु सर्वविषयः कश्चित्कचिद्वर्त्तते ।

पश्यन्तु भणयादनन्यमनसो ग्रन्थं मदीयं त्विमं

धर्माधर्मसमस्तनिर्णयविधिर्यस्मिन्दरीदृश्यते ॥ ३७ ॥

आदौ ब्रह्ममुहूर्त्तादिकसमस्तावना ततः ॥

तदोत्थाय स्वधर्मादिचिन्तनादिकमुच्यते ॥ १ ॥

मङ्गल्यालोकनं चाथ विष्णूत्रोत्सर्गयोर्विधिः ॥

विस्तरेण ततः प्रोक्तं शौचमाचमनं तथा ॥ २ ॥

निमित्तमथ तत्रोक्तं तद्विराचमने ततः ॥

अनुकल्पास्ततस्तस्य कथितास्तदनन्तरम् ॥ ३ ॥

अपवादाश्च तस्याथ दन्तधावननिर्णयः ॥

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानमुक्तं सन्ध्यादिकं ततः ॥ ४ ॥

अनुकल्पास्ततस्तस्य कथितास्तदनन्तरम् ॥

अहःप्रथमभागीयकृत्येष्वेते निरूपिताः ॥ ५ ॥

द्वितीये च तथा भागे विद्याभ्यासो निरूपितः ॥

तृतीये च तथा भागेऽर्धाधमीशोपसर्पणम् ॥ ६ ॥

ततश्चतुर्थभागे च मध्याह्नस्नानविस्तरः ॥

ततः स्नाननिमित्तानि प्रसङ्गात्कथितानि च ॥ ७ ॥

कात्यायनोक्तविधिना स्नाने चाथ निरूपितम् ॥

योगीशोक्तप्रकारेण ततस्तस्य प्रपञ्चनम् ॥ ८ ॥

गोभिलोक्तप्रकारेणाप्यथ तत्कथनं कृतम् ॥

अथ पद्मपुराणीयविधिना तन्निरूपणम् ॥ ९ ॥

भसिष्ठोक्तविधानेन तस्य चाथ निरूपणम् ॥

शङ्खेनोक्तं क्रियास्नानं कथितं तदनन्तरम् ॥ १० ॥

ततो बौधायनोक्तं तत्तथाऽऽपस्तम्बभाषितम् ॥

ततः शाङ्खायनस्नानं शौनकोक्तं ततः परम् ॥ ११ ॥

नरसिंहपुराणोक्तं स्नानमुक्तं ततः परम् ॥

ततो विष्णुपुराणोक्तमथ वासोविधारणम् ॥ १२ ॥

तिलकस्य क्रिया चाथ सन्ध्यारूपाभिधा ततः ॥
 तदुपासाप्रकारोऽथ तद्देशादिनिरूपणम् ॥ १३ ॥
 मर्जनं च ततः प्रोक्तं भाषायास्तदुत्तरम् ॥
 ततोऽघमर्पणं प्रोक्तमर्घ्यशेषादिकं ततः ॥ १४ ॥
 नरसिंहपुराणोक्तसन्ध्याकल्पानुकीर्तनम् ॥
 शौनकोक्तं च सन्ध्याया वन्दनं तदनन्तरम् ॥ १५ ॥
 निरूपितं ततः प्रोक्तो जपस्य विधिविस्तरः ॥
 निरूपितश्च कात्तीयो ब्रह्मयज्ञस्ततः परम् ॥ १६ ॥
 बह्वृचानां ब्रह्मयज्ञस्ततः सम्यग्निरूपितः ॥
 छन्दोगानां ततः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञविधिस्ततः ॥ १७ ॥
 साङ्गस्य तर्पणस्याथ विधिः सम्यग्निरूपितः ॥
 कात्तीयस्तत्प्रयोगश्च कथितस्तदनन्तरम् ॥ १८ ॥
 शङ्खोक्तविधिना चाथ तत्प्रयोगो निरूपितः ॥
 घौषायनोक्तविधिनाऽप्ययमुक्तस्ततः परम् ॥ १९ ॥
 ततो विष्णुपुराणोक्तस्ततो योगीशभाषितः ॥
 छन्दोगपरिशिष्टोक्तस्ततोऽसौ सुनिरूपितः ॥ २० ॥
 आश्वलायनशास्त्रोक्तोऽप्यथासौ विशदीकृतः ॥
 गोभिलोक्तोऽप्यसावुक्त इति तर्पणविस्तरः ॥ २१ ॥
 तर्पणोत्तरकृत्यानि कथितानि ततः परम् ॥
 एतानि तुर्यभागीयकृत्यान्युक्तानि विस्तरात् ॥ २२ ॥
 ततः पञ्चमभागीयकृत्यमत्र निरूपितम् ॥
 वैश्वदेवेतिकर्त्तव्यतैवादौ तत्र भाषिता ॥ २३ ॥
 आश्वलायनशास्त्रीयस्तत्प्रयोगोऽथ भाषितः ॥
 कात्तीयोऽपि ततः प्रोक्तस्तत्प्रयोगस्ततः परम् ॥ २४ ॥
 छन्दोगपरिशिष्टोक्ता बलिदानोत्तरक्रिया ॥

नैरूपणीयविषयाणां निर्देशः कृत्यप्रस्तावना च । १९

कथिताऽप्य ततो नित्यश्राद्धीयविधिवैस्तरः ॥ २५ ॥

अयातिध्याविधिः शोक्तो भोजनस्य विधिस्ततः ॥

भोज्याभोज्यान्नमर्त्यानि कथनं तदनन्तरम् ॥ २६ ॥

अभक्ष्यान्नस्य कथनमभक्ष्यक्षीरनिर्णयः ॥

अभक्ष्यमांसकथनं पशुर्हिसाविधीतरौ ॥ २७ ॥

निरूपितौ निषिद्धाश्च पक्षिणः कथिता अथ ॥

अभक्ष्याः पशवः शोक्ता मत्स्या अपि तथा पुनः ॥ २८ ॥

अपेयान्यथ मद्यानि विस्तरेणेरितानि तु ॥

भोजनोत्तरकृत्यानि पुराणश्रवणे विधिः ॥ २९ ॥

निरूपितोऽथ कथिता सायंसन्ध्योत्तरक्रिया ॥

शयनस्य विधिः सम्पक् ततश्च सुनिरूपितः ॥ ३० ॥

इत्याहिकप्रकाशेऽस्मिन्नर्था एते महाशयैः ॥

मसक्तानुमसक्तान्ये मित्रमिश्रेनिरूपिताः ॥ ३१ ॥

अथ ब्रह्ममुहूर्त्तादिनियतकालिककृत्यप्रस्तावना ।

तत्र दक्षः,

वक्तुं कर्म क्रमो शोक्तो न कालस्त्वत एवाहि ।

द्विजानां तु हितार्थाय दक्षस्तद्व्यपमवर्षीव ॥

मातरुत्याय कर्षव्यं यद् द्विजेन दिनेदिने ।

तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि द्विजानां परमं हितम् ॥

उदयास्तमयं यावन्न बिभः क्षणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगार्हितैः ॥

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः ।

अज्ञानादथवा लोभात्त तेन पातितो भवेत् ॥

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यन्तस्पोषदिश्यते ।

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥

पष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक्पृथक् ।

विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

अथायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरम् ॥

उक्तं कर्म मन्त्रादिभिः, क्रमकालौ तु नोक्तौ, अत एव एतस्मादेव कारणात् । द्विजानामित्युपलक्षणम् । तद्वयं क्रमं कालं चेत्यर्थः । प्रातरिति । मातःपदम् उपःकालपरं, विष्णुपुराणादौ तदैवोत्थानविधानात् । उदयास्तमयमित्यहोरात्रोपलक्षणम् । विप्र इति प्रधाननिर्देशः ।

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ।

इति कोपात्क्षणो व्यापारशून्यत्वम् । अत इतिठनाविति सूत्रेण मत्वर्थोपठन्मसये क्षणिको व्यापारशून्य इत्यर्थः । अत्र—

नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत ।

इत्यादिना सर्वदैव सर्वस्य यत्किञ्चिद्व्यापारवत्त्वावगमात्तच्छून्यत्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधानुपपत्तिमभिप्रेत्य क्षणिकः शास्त्रानुमतव्यापारशून्य इति कल्पतरुणा व्याख्यातम् । अत्र यद्यपि शास्त्रानुमतव्यापारान्तर्गतानां काम्यानां दृष्टार्थकानां च व्यापारानामभावतः मत्स्वरूपमनिष्टमनुपपन्नं तथापि इष्टाभावरूपमेवानिष्टं तत् इति प्रसाध्यते । तथाचोपदेशपरमिदं बाधयमिति तदभिप्रायः ।

अन्ये तु क्षणिकोऽत्र लोकशास्त्रगर्हितव्यापारवान्, लोकगर्हितो व्यापारो जलताडनादिः, शास्त्रगर्हितः परस्वहरणादिः, द्वितीयाधेन अगर्हितव्यापारवत्त्वं विधीयते, पूर्वाधेन तु गर्हितव्यापारवत्त्वं निषिध्यतइत्याहुः । अन्यैर्दृष्टार्थैः, अगर्हितैः लोकशास्त्रानिन्दितैः ।

अत एव याज्ञवल्क्यः,

अस्वर्ग्य-लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु ।

मनुरपि,

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।

धर्म चाप्यसुखोदकं लोकविद्विष्टमेव च ॥ इति ।

स्वकं स्ववर्णाश्रमोक्तं, परित्यज्य चिरकालं त्यक्त्वा । आद्यभागेति ।
अत्राद्यभागपदमाद्यभागान्तोपःकालादिकालपरम् । उपःकालादि-
कर्त्तव्यानां मुत्थानशौचादिकर्मणामप्याद्यभागकृत्येषु वक्ष्यमाण-
त्वात् । कल्पतरुस्तु दिवसशब्दोऽत्राजहत्स्वार्थलक्षणोपःकालादि
प्रदोषपर्यन्तकालपरः । दक्षेणैव दिवसस्येत्याभिधापोपःकालोपक्रम-
प्रदोषपर्यन्तकृत्याभिधानात् इत्याह ।

अन्नेदं चिन्त्यम्,

अष्टमे लोकयात्रा तु षडिःसन्ध्या ततः परम् ।

होमो भोजनकालश्च यदन्यद् गृहकृतकम् ॥

इत्यादिना दक्षेण दिवसाष्टमभागकृत्योत्तरमेव सायंसन्ध्या-
प्रदोषरात्रियामकृत्याभिधानेन दिवसपदस्य प्रदोषपर्यन्तकालल-
क्षणार्था मानाभावः । किञ्च दिवसपदस्य उपःकालादिप्रदोषपर्य-
न्तकाललक्षणार्था तावत्कालस्यैव “समं स्यादश्रुतत्वात्” इति न्यायेन
अष्टया समविभागापत्तौ शिष्टैस्तत्कालक्रियमाणानां तत्तद्भाग-
विहितकर्मणां कालान्तरे करणप्रसङ्गः । विषयविभागेन आद्य-
भागपदमप्यष्टमयोगोराधिक्यकल्पने च मानाभावः । उत्थापेत्यादि ।
उत्थाय शयनीयात् । आवश्यके रात्रिवासस्त्यागादिमूत्रपुरीषोत्स-
र्गान्तम् । समाहितः संयतचित्तः । अपरां पश्चिमसन्ध्यां, चिरं नस-
न्नोदयादूर्ध्वमपि । एतच्च निराग्निविषयम् । साम्नेर्नसन्नोदयादवगिरेव
होमविधिना सन्ध्याकर्मसमाप्तेरिति कल्पतरुः ।

अथ ब्राह्मणमुहूर्त्तं धर्मादिचिन्तनम् ।

यथा विष्णुपुराणे,
 ब्राह्मे मुहूर्ते स्वस्ये च मानसे मतिमान्मृष ।
 विबुद्धश्चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्याविर्भीधिनम् ॥
 अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
 दृष्टादृष्टाविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता ॥
 परित्यजेदर्थकामौ धर्मपीडाकरौ नृप ।
 धर्ममप्यसुखोदकं लोकविक्रमेवच ॥
 ततः कल्पं समुत्थाप्य कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।

ब्राह्ममुहूर्तोऽनुपदं वक्ष्यते । दृष्टादृष्टेति । दृष्टादृष्टयोरिष्टयोरवि-
 नाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता कार्येत्यर्थः । असुखोदकम् ऐहिकोत्कट-
 दुःखफलकम्, नत्वन्वये सति सर्वस्वदानादि । तस्यादेयप्रकरणपठि-
 तेन सर्वस्वं चान्वये सतीत्यनेन दत्तवचनेन निषिद्धत्वेन धर्मत्वा-
 भावात् । लोकविक्रुष्टं लोकविगीतं मधुपर्कादौ गोवधादिकम् ।
 कल्पम् उपासि ।

मत्स्योऽहर्मुखं कल्पमपःमत्स्यपसी अपि ।

इति कोपात् । उपःकालश्च वक्ष्यते । मैत्रं मित्राधिष्ठितपा-
 युसम्बन्धात्पुरीषोत्सर्गम् ।

पायोर्मित्राधिष्ठानत्वमुक्तं भागवते । यथा आस्पदमित्य-
 नुवृत्तौ,

पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ! इति ।

महाभारतेऽपि,

अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ।

तत्र पायौ ।

मार्कण्डेयपुराणे,

परस्परानुवद्धांश्च सर्वानेतान्विचिन्तयेत् ।

विपरीतानुवद्धांश्च धर्मादींस्तात वर्जयेत् ॥

एतान्धर्मार्थकामात् ।

विष्णुः,

गृहमेधिनि यत्प्रोक्तं स्वर्गसाधनमुत्तमम् ।

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय तत्सर्वं सम्यगाचरेत् ॥

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।

दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक् सत्या चापि भाषिता ॥

अत्र कृतसुकृतादिचिन्तनं तदविरोधेनाग्निप्रकरणार्थम्

निष्ठा भविष्यदर्थिकेत्यपरे ।

मनुः,

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्माद्यौ चानुचिन्तयेत् ।

कायकेशांश्च तन्मूलान्वेदतस्वार्थमेवच ॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वा सन्ध्या जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ॥

ब्राह्मे मुहूर्तो रात्रेः पश्चिमो यामः । ब्राह्मी भारती तत्प्र-
बोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रपरः ।

दक्षेणापि,

प्रदोषपश्चिमी यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।

यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति वदतां तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञात इति कुल्लूकभट्टः ।

स्मृतिचन्द्रिकायामपि,

“ब्राह्मे मुहूर्तो रात्रेः पश्चिमो यामः ।

रात्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते ।

इति पितामहस्मरणात्” इत्युक्तम् ।

यापिन्याः पश्चिमे यामे सक्तनिद्रो हरिं स्मरेत् ।

आलोक्य मङ्गलद्रव्यं कर्मावश्यकमाचरेत् ॥

इति व्यासवाक्यैकवाक्यतयापि ब्राह्ममुहूर्त्तशब्दस्य पश्चिम-
यामपरत्वं प्रतीयते ।

प्रयोगपारिजातधृता ऽऽश्वलायनस्मृतिरपि,

राश्यां त्रिभागाशिष्टायाम् । उत्थाय शयनाद् बुधः ।

समाचम्य सदासीनः सिद्धिं वैवर्गिकीं स्मरेत् ॥

त्रिभागः चतुर्द्धा विभक्ताया रात्रेस्तृतीयो भागस्तृतीयप्रहरः
ततः शिष्टायां चतुर्थयामात्मिकायामित्यर्थः । युक्तं चैतत् । प्रबो-
धोत्तरं वेदाभ्यासादिहरिस्मरणादिहोमान्तानां बहूनां विहितकर्म-
णां तावत्कालं विना कर्तुमशक्यत्वात् । निवन्धान्तरेषु तु उपा-
न्यमुहूर्त्तस्य ब्रह्मदेवताकत्वात् उपान्यो मुहूर्त्तो ब्राह्मो मुहूर्त्त इति
व्याख्यातम् । ब्रह्मदेवताकत्वं च तस्य कालमायवीयघृतपुराणव-
चनादित्यदम् ।

यथा—

वाङ्मरश्वाजपादश्च तथाऽहिर्बुध्न्यमैश्वर्यौ ।

आश्विनौ याम्यवाह्न्यौ वैधात्रश्चान्द्र एवच ॥

आदित्योऽथ जैवश्च वैष्णवः सौर एवच ।

ब्राह्मो नाभस्वतश्चैव मुहूर्त्ताः क्रमशो निशि ॥ इति ।

पठन्ति च,

रात्रेः पश्चिमयामस्य मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः ।

स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः सम्प्रबोधने ॥

इत्थं चोभयस्य शास्त्रार्थत्वे वेदाभ्यासादिबहुतरकर्मचिकीर्षुः
पश्चिमयामस्याद्यमुहूर्त्ते बुध्येत इतरस्तु तृतीयमुहूर्त्ते इति व्य-
वस्था । सकृदुच्चारितस्य ब्राह्ममुहूर्त्तशब्दस्यापि सति तात्पर्येऽर्थ-

द्वयबोधकत्वे बाधकाभावात् । इदमत्रावधेयशायदत्र रात्रिशेषे वेदाभ्य-
सो दक्षेणोक्तः स पूर्वदिवसीयरात्रिकृत्यान्तर्गतोऽवगन्तव्यः । दक्षेण
रात्रिकृते तस्याभिधानात् । अत्र रात्रेरुपान्त्यमुहूर्त्तमारभ्य कर्त्तव्य-
त्वेनोक्तं 'तदुत्तरादिवसीयाह्निककृत्यान्तर्गतं, दक्षेण उपान्त्यमुहूर्त्त-
कालीयकृत्यमारभ्याह्निकस्य विहितत्वात् । अत एव

ब्रह्मवैवर्त्ते,

उपान्त्यमुहूर्त्तादिकालस्यैव दिवसस्यमुक्तम् । यथा,

त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्ताऽऽद्यन्तचतुष्टयम् ।

नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥ इति ।

अत्र नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयमित्यन्वयः । तन्मूलान्धर्मार्थहेतु-
क्रियानिमित्तकान् । तत्प्रयोजनं च यदि महाल्लेशोऽल्पश्च धर्मो-
ऽर्थो वा तदा तं परिहरेदिति । वेदतत्त्वार्थमिति । अत्र तत्त्वपद-
मपन्यायप्रतीतिार्थवारणार्थम् । यद्वा वेदतत्त्वार्थं ब्रह्म ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे,

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।

कायक्लेशं तदुदभूतं ध्यायीत मनसेश्वरम् ॥ इति ।

पाञ्चवल्क्यः,

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् । इति ।

रात्रेः पश्चिमयामो ब्राह्मो मुहूर्त्तः । मुहूर्त्तशब्दोऽत्रौपचा-
रिक इति शूलपाणिः । ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय पश्चिमेऽर्द्धप्रहरे प्रभु-
ष्वेति तु मिताक्षरा ।

काशीखण्डे,

रजनीप्रान्तयामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते ।

स्वहितं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्वदा ॥

रजन्याः प्रान्तयामार्द्धमित्यर्थः ।

धामनपुराणे,

ब्राह्मे मुहूर्त्ते मयमं विबुध्येदनुस्मरेद्देववरान्मुनींश्च ।

शामातिकं मङ्गलमेव वाच्यं यदुक्तवान्देवपातिस्त्रिनेत्रः ॥

सुकेश्युवाच,

किं तदुक्तं सुप्रभातं शङ्करेण महात्मना ।

प्रभाते यत्पठन् मृतोर्मुच्यते पापबन्धनात् ॥

ऋषय ऊचुः,

श्रूयतां राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभातं सुरोदितम् ।

श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।

गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

भृगुर्वसिष्ठः क्रतुराङ्गिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुलहस्तगौतमः ।

रैभ्यो मरीचिश्च्यवनो रिभुश्च कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।

सप्त स्वराः सप्त रसातलाश्च कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथाऽऽपः स्पर्शा च वायुर्ज्वलिनं च तेजः ॥

नभः सशब्दं महता सहैव कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त ।

भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत्स्मरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या ।

दुःस्वप्ननाशोऽनघ सुप्रभातं भवेच्च सर्वं भगवत्प्रसादात् ॥

ततः समुत्थाय विचिन्तयेद् बुधो

धर्मं तथाऽर्थं च विहाय शय्याम् ।

उत्थाय पश्चाद्धारित्युदीर्य

गच्छेच्च दोस्तार्गवार्थं च कर्तुम् ॥

“अनुस्मरेदिति” । अत्रानुस्मरेदित्येव प्रधानविधिः । कथ-

मिसाकाङ्क्षायामुक्तं “प्राभातिकं मङ्गलमेव वाच्यमिति” । अत्र
वाच्यमिति पाठवैकालिकयोः । प्राभातिकंमङ्गलस्मरणश्रवणयो-
रुपलक्षणम् । श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा वेति ऋषीणामुत्तरवाक्ये प-
ठेत्स्मरेद्वा श्रृणयाच्चेत्युपसंहारवाक्ये च विकल्पेन त्रयाणामप्युपा-
दानात् । इत्थं च प्राभातिकमङ्गलश्लोकानां वचनाद्यन्यतमेनैव
देववरान्मुनींश्च स्मरेदिति वाक्यार्थः । अत एव मङ्गलमेवेत्यङ्ग-
एवकारोऽपि साधु सङ्गच्छते । ननु पाठादीनां सर्वपादैः प्रमुच्य-
त इत्यनेन दुःस्वप्ननाश इत्यनेन च फलवत्त्वावगमात्प्रधानत्वमेवो-
चितं, न त्वितिकर्तव्यतात्वामिते चेत् । पाठादीनां देवादिस्मरण-
रूपदृष्टार्थकत्वे सम्भवति अदृष्टार्थकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वेना-
ङ्गत्वे सिद्धे अङ्गेफलश्रुतिरर्थवाद इति कल्प्यते। देवर्षिस्मरणादीनां
फलं तु कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातगेल्यादिमन्त्रप्रकाशितमेव । सू-
क्तवाकमन्त्रवर्णप्रकाशितायुरादिफलमिव प्रस्तरप्रहरणस्य मन्त्रप्र-
काशितफलपेक्षया मन्त्रपाठाद्यर्थवादप्रकाशितफलस्य विमृष्ट-
त्वेन फलायोगः । ” इत्थं प्रभात इति ” । प्रभाते उपसि ।

प्रत्यूपोऽहर्मुखं कल्पमुपःप्रत्युपसी अपि ।

प्रभातं चेत्प्रभिधानात् । उपःशब्दश्चारुणोदयपर्यायः ।

प्रातःस्नायी अरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादित्यनेन
विष्णुवचनेनारुणोदयविहितस्नानस्य—

उपस्युपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

इत्यनेन दक्षेणोपःस्नानत्वेन कथनात् ।

अरुणोदयकालं चाह कालमावधीये स्कन्दपुराणे नारदश्च,
उदयात्माक् चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः । इति ।

यद्यपि,

मुखे पर्युषिते निर्लभ्यसमयतो नरः ।

इत्यनेन, ..

लालास्वेदसमाकीर्णः क्षयनादुत्थितः पुमान् ।

अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चन ॥

इत्यनेन च वाक्येन दक्षेण,

अशुचिर्भवेदित्यनुवृत्तौ—

स्वप्नाद्ब्रह्मविपर्ययात्पुनरादध्वपरिश्रमात् ।

इति वाक्येन देवलेन च क्षयनोत्थितस्य अशुचित्वं बोध्यते ।

अशुचेश्च—

नाशुचिर्देवर्षिपितृणां नामानि कीर्त्तयेत् ।

इति वाक्येन देवादिनामकीर्त्तनस्य, अशौचं प्रक्रम्य—

न कुर्याद्विहितं कर्म स्वाध्यायं मनसाऽपि च ।

इति कूर्मपुराणवाक्येन च विहितकर्ममात्रस्य निषेधोऽवगम्यते । तथापि वैषत्वाच्चैतन्निषेधविषयः । अग्नीषोमीयहिंसावत् । “तत्त इति” । धर्मम् उदाहृतविष्णुपुराणस्वरसात्तद्विरोधितमर्थं तदुभयाविरोधितं च कामं चिन्तयेत् । उदाहृतमनुकूर्मपुराणवाक्य-स्वरसात्परमात्मानं च चिन्तयेत् । समुत्थाय शय्यां विहायेति प्रवो-षोत्तरसर्वकर्मन्त्रयि । केचित्तु प्राभातिकमङ्गलपाठानन्तरमेवोत्थान-कपनात् तत्पाठाद्यन्तं कर्म क्षयानेनैव कर्त्तव्यं तदुत्तरं क्षयनादु-त्थाय शय्यायामुपविश्य कर्त्तव्यं तदनन्तरं शय्यास्यागविधानात् इति वदन्ति । ततः—

लोकेश चैतन्यमयादिदेव श्रीकान्त विष्णो भवदाक्षयैव ।

भ्रातः समुत्थाय तत्र श्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥

इत्यादि मार्थयेत् । अत्र—

जपः सुपर्णा इत्येतां जपन्वै विन्दते श्रियम् ।

इत्युपक्रम्य,

अक्षिणी मातरुत्याय निमृजीतेतया सह ।

चक्षुष्मान्भवति श्रीमाञ्जालक्ष्मीः मतिवाधते ॥

इति ऋग्विधाने उक्तम् । एतया ऋचा अक्षिणी सहैकदा

निमृजीतेत्यन्वयः । ऋक् च—

वयः सुपर्णा उपसेदुरेन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।

अपध्वान्तमूर्णुहि पूर्वचक्षुर्मुमुग्ध्यस्माक्षिपयेववज्रान् ॥

इत्थं च चक्षुष्णत्वादिकामोऽनया ऋचा अक्षिणी एकदा
निमृजीतेति विद्याकरवाजपेयिनिवन्धे ।

नमोऽस्तु प्रियदत्तायै भुवे इति दिनेदिने ।

भूमिमाक्रमते मातः शयनादुत्थितश्च यः ॥

स सर्वकामहृष्टात्मा सुखं याति यमालयम् ।

अत्र चायं क्रमः । वेदाभ्यासार्थो रात्रेः पश्चिमयामारम्भे प्र-
बुध्य नमोऽस्तु प्रियदत्तायै भुवे इत्युक्ता भूमिमाक्रम्य शयनीप-
वासस्त्यक्ता वासोऽन्तरे धौते परिदध्यात् । शयनीपवासस्त्या-
गश्च महामारतीयवचनस्वरसंसिद्धः ।

तद्यथा,

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये सदैवहि ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेवहि ॥

अत्र शयनकालादिषृतवासःसु कालान्तरधृतवासोऽन्यत्ववि-
धानात् कालान्तरेऽर्थाद्वासोऽन्तरघारणं नियम्यते ।

अङ्गिरोनाम्ना पठन्ति च,

उत्थाय पश्चिमे योगे रात्रिवासः परित्यजेत् ।

प्रक्षाल्य हस्तपादास्यान्युपस्पृश्य हारिं स्मरेत् ॥ इति ।

ततश्च पादौ हस्तौ मुखं नेत्रे च प्रक्षालयेत् । नेत्रप्रक्षालनं

चोक्तम्—

कात्यायनेन । यथा,

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण अस्येदन्तर्धावनम् ॥

शुचिर्भूत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गान्ते कृताचमनेन शुचिर्भूत्वा । ततश्च प्रबोधनिमित्तकं वासोधारणनिमित्तं च तन्त्रेण द्विराचामेत् । प्रबोधनिमित्तकं चाचमनं वासोधारणात्पूर्वं सत्यपि निमित्तसन्निपाते न कार्यम् । अधुचिवस्त्रेण मृगुणा आचमननिषेधात् ।

तथा—

विना यज्ञोपवीतेन तथाऽधौतेन वाससा ।

मुक्ता शिखां वाऽप्याचामेत् कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

इत्यनेनाचमनान्तरस्य कर्त्तव्यत्वं विदधता तथा कृतस्याचमनस्य व्यर्थत्वं बोध्यते । कर्माङ्गाचमन एव कुशधारणविधानात् अत्र कुशधारणं नाङ्गम् ।

यथा स्मृत्यर्थसारे,

पवित्रकर आचामेच्छुचिः कर्मार्थमादरात् ।

कुशमात्रकरो वापि दर्भमात्रकरोऽथवा ॥ इति ।

कुशदर्भयोर्भेदस्तु कुशमकरणे द्रष्टव्यः । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । ततश्चैवर्णिकः कर्त्तव्यकर्माविरोधेन वेदानध्यस्य शेषार्द्धयामरूपमभातोपक्रमेण देवादिस्मरणं विधाय यथोक्तरीत्या धर्मार्थादींश्च विचिन्त्य परमात्मानं ध्यात्वा उत्थाय हरिरेत्युदीर्य श्रोत्रियसुभगादीनि मङ्गल्यानि विलोक्य वक्ष्यमाणरीत्या मूत्रपुरीषोत्सर्गादि कुर्यादिति । इतरस्तु रात्रेः पश्चिमग्राहस्य तृतीये मुहूर्त्ते मधुष्यदेवाभ्यासवर्जं प्रागुक्तं प्राग्बल्लुर्पात् इति । उत्थानोत्तरं पठनीयान्तरमुक्तं महाभारते,

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥

हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसेदिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥

ऊर्ध्वबाहुर्विरोध्येष नच कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

न जातु कामान्न भयान्न लोमाद्धर्मं जगन्जीवितस्यापि हेतोः

धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो निश्चो हेतुरस्य त्वनित्यः ।

इमां भारत सावित्री मातरुत्याय यः पठेत् ।

स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

मातःपदमत्र भवति परम् ।

ममे मातः भवति इत्यमरकोशात् । अत एव—

यथाऽहनि तथा मातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

इति वायवे अरुणोदयकाले मातःपदं कात्यायनः प्रयुक्तवान् ।

ब्राह्मे तु,

पदपञ्चाशदूघटी मातस्ततस्त्वेकाधिकोऽरुणः ।

उषःकालोऽष्टपञ्चाशत् शेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥

इति पदपञ्चाशदूघटीमारभ्य । एवमग्रेऽपि ।

इदमत्र बोध्यम् । यत्प्रबोधोत्तरकालपाठ्यत्वेन विहितं तद्-

र्मादिचिन्तनात्पूर्वमेव पाठ्यम् । यत्तु मातर्मात्रपाठ्यत्वेन सन्ध्या-

कालमात्रपाठ्यत्वेन वा विहितं तत्सर्वं कर्माङ्गस्नानसन्ध्योत्तरमेव

पाठ्यमिति । ब्राह्मे मुहूर्ते निद्रायां दोषं प्रायश्चित्तं चाह—

विष्णुः,

ब्राह्मे मुहूर्ते वा निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी ।

तां करोति तु यो मोहात्पादकृच्छ्रेण युध्यति ॥

अत्र पुण्यक्षपदं पापपरं, मायश्चित्तोपदेशात् ।

अथ प्रातरुत्थानोत्तरं दर्शनीयानि ।

तत्र कात्यायनः,

श्रोत्रियं मुभगां गां च अग्निप्रमिचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मः स ममुच्यते ॥

श्रोत्रियं जन्मसंस्कारविद्यायुक्तं ब्राह्मणम् । अमिचितं कृतामि-

चयनम् । एतेषां दर्शनस्य कालमाह—

व्यासः,

यामिन्याः पश्चिमे यामे सक्तनिद्रो हरिं स्मरेत् ।

आलोक्य मङ्गलद्रव्यं कर्मावश्यकमाचरेत् ॥

अथादर्शनीयान्यपि तत्रैव,

पापिष्ठं दुर्भगां मयं नमस्तु कृत्तनासिकम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलैरुपलक्षणम् ॥

नम्रो ऽवस्थाञ्छाद्यशरीरावयवे आज्छादनराहितः । पद्मा नम्रो

वेदबाह्वः । तदुक्तं—

विष्णुपुराणे,

धृषी समस्तवर्णानां विप्र संवरणं पतः ।

नम्रो भवत्युज्झितायामतस्तस्यां न संशयः ॥ शति ।

कलेः कलहस्य उपलक्षणं सूचकम् ।

अथ मूत्रपुरीपोत्सर्गः ।

तत्र विष्णुपुराणम्,

ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान् मैत्रं नरेश्वर ।

नैर्ऋत्यामिषुविशेषपत्नीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

दूरादावसथान्मृत्रं पुरीषं च समाचरेत् ।

ततः घर्षादिचिन्तनोत्तरम् । भुवः शयनस्थानात् । नैर्ऋत्या-

मिषुविक्षेपम् क्षितेपोः पतनयोग्यं देशम् । अभि लक्षीकृत्य । अधिकं
ततोऽधिकमतीत्यातिक्रम्य मैत्रं कुर्यादिति पूर्वोक्तान्वयः । तद-
सम्भवे रात्रौ वा स्वगृहावक्रिञ्चिद् दूरे मूत्राद्युत्सर्गं कुर्यादित्याह
“ दूरादिति ” । आवसथो गृहम् ।

आपस्तम्बः,

आराद्यावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दक्षिणापरां वा, गत्वे-
ति दोषः । आराद् दूरे । दक्षिणापरां नैर्ऋतीम् ।

पुनरापस्तम्बः,

अस्तमिते वहिर्ग्रामादाराद्यावसथान्मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ।
अस्तमिते आदित्ये आराद् दूरे आवसथाव गृहात् । अन्तर्ग्रामे-
ऽपि गृहाद् दूरतो न कुर्यादित्यर्थः । दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । तेन
चोरव्याघ्रादिरहिते देशे रात्रौ वहिर्ग्रामेऽपि न दोषः ।

मदनरत्ने पराशरः,

ततः मातः समुत्थाय कुर्याद्विण्मूत्रमेव च ।
नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं बुधः ॥
ग्रामाक्रमशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुणम् ।
क्रमशतं, क्रमु पादविक्षेपे इति धात्वनुसारात्पादाविक्षेपशतम् ।
एकन्दपुराणीयत्वेन देवलीयत्वेन च पठन्ति,
दशहस्तं समुत्सृज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशयात् ।
शतहस्तं पुरीषं च तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ इति ।

मनुः,

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्नं निषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥
निषेकम् उच्छिष्टद्रव्यमक्षेप इति कल्पतरुः । तन्मते उच्छिष्टान्नम्
उच्छिष्टान्नत्पाममित्यर्थः । कुल्लूकभट्टस्तु निषेच्यत इति निषेकं

रेतः समाचरेत्समुत्सजेत् इति व्याख्यातवान् ।

याज्ञवल्क्यः,

दूरादुच्छिष्टविष्णुमूत्रपादाम्भांसि समुत्सजेत् ।

अत्र विष्णुमूत्रत्यागे दूरपदेन प्रागुदाहृतविष्णुपुराण-
धाक्योक्तो देशो ग्राह्यः । उच्छिष्टपादाम्भसोस्त्यागे तु गृहाङ्गना-
भिरिक्तो देशो ग्राह्यः ।

तदप्युक्तं विष्णुपुराणे,

पादावसेचनोच्छिष्टे न क्षिपेत्तु गृहाङ्गणे । इति ।

अङ्गिराः,

उत्पाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकम् ।

अन्तर्द्वाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्त्य वाससा ॥

वार्चं नियम्य यत्नेन मूत्रनोच्छ्वासवर्जितः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥

आचम्येति । अनेन यत्र स्वापादिना निमित्तेनाचमनमाप्तिस्त-
त्राचम्यैव मूत्रपुरीषे कुर्यादित्युक्तम् । तृणैः शुष्कैरयक्षिषैः ।

तथाच यमः,

शिरः प्रावृत्त्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।

अपक्षिपैरनाद्रैश्च तृणैः सञ्छाद्य मेदिनीम् ॥

इदं च अयक्षिपयशुष्ककाष्ठस्य पत्रलोष्टेषुदलमृन्मयभाजना-
नां चाप्युपलक्षणम् । बौधायनादिना तेषामपि संगृहीतत्वात् ।

तथाच बौधायनः,

शुष्कं तृणमयक्षिपकाष्ठं लोष्टं वा तिरस्कृत्याहोरात्रयोरुदग्द-
क्षिणामुखः प्रावृत्तोच्चरेदवमेहेत वा ।

अयक्षिपं यज्ञमयोजनककुशपलाशादिव्यातिरिक्तम् । इदं च तृ-
णकाष्ठयोरुभयोरपि विशेषणं सान्निध्याविशेषात् । तिरस्कृत्यभूम्य-

न्तर्द्धानार्थं तिर्ग्रहं स्थापयित्वा । उदग्दक्षिणामुख इत्यहोरात्रयोर्म-
थासंख्यमन्वेति । प्राट्य, शिर इति शेषः । उच्चरेत् पुरीषं कु-
र्यात् । अथमेहेत मूत्रं कुर्यात् । विष्मूत्रोत्सर्गं कुर्यादित्यनुवृत्तौ

वायुपुराणे च,

शुक्लैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वेणुदलेन वा ।

मृन्मपैर्भाजनैर्वापि भन्तर्धाय वसुन्धराम् ॥

वेणुर्वशः तस्य दलं पाटितमागविशेषः । तत्पत्राणां पत्रैरि-
त्येनैव लब्धत्वात् । “ शिरः प्राट्येति ” । इदं च द्विवस्त्रत्वे न
स्वेकवस्त्रत्वे ।

नोत्तरीयमेषः कुर्यान्नोर्वर्षस्तदम्बरम् ।

इति वृषासवावयेन अधरीयवस्त्रस्योपरिधारणनिषेधात् । अत
एव श्रीदत्तादिनिधन्धेषु द्विवासांस्तत्तरीयेन शिरो नासिकां च
वेष्टयित्वेत्यादिमूत्रपुरीषोत्सर्गप्रकरणे सिद्धवदुक्तम् । अङ्गिरावचने
प्रीवनोच्छ्वासवर्जित इत्यत्रोच्छ्वाससामान्यवर्जनस्याशक्यत्वाद्द्वेष्टेण
मुखनासिकेष्टेनेन साहजिकोच्छ्वासवर्जनमेव विधीयते ।

तथाच हारीतः,

घ्राणास्पे वाससां वेष्टयित्वा मृद्धात्रीं श्रीवायामासज्य दक्षि-
णचाहुपात्रे कमण्डलुमाधायोत्सृजेत् ।

मृद्धात्रीं मृद्धारणपार्त्रीं, कमण्डलुं शौचार्थजलपूर्णं पात्रम् ।
उत्सृजेत्, मूत्रपुरीषे इति शेषः । शुचौ मूत्रपुरीषान्तरादिकृता-
ऽद्युद्धिरहिते । संभावितः अनन्यमनस्कः ।

मनुः,

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्टं तृणानि वा ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

वाचं नियम्य मौनीत्यर्थः ।

तथाच हारीतः,

उचारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने ।

स्नाने भोजनकाले च पशुषु मौर्वी सपाचरेत् ॥

उचारे पुरीषोत्सर्गे प्रस्रावे मूत्रोत्सर्गे । मूत्रपुरीषोत्सर्गप्रकरणे
विष्णुपुराणं च,

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ।

प्रपतः यस्मिन्पस्मिन्नाशौचे यलमूत्रोत्सर्गो निषिद्धस्तच्चदा-
शौचशून्यः । तथाशौचं चण्डालस्पर्शतैलाभ्यङ्गादिजनितम् । त-
स्मिन्सति मूत्रपुरीषयोर्निषिद्धत्वं प्रायश्चित्ताम्नानादवसीयते ।

प्रायश्चित्तं तु,

चण्डालेन यदा स्पृष्टो विष्णुमूर्त्तं कुरुते द्विजः ।

इत्याद्युपक्रम्य प्रायश्चित्ते कथम्भवेदित्युक्त्वा ब्राह्मणस्य त्रि-
रात्रं त्रिसादिना आपस्तम्ब उक्तवान् ।

तथा स एव,

तैलाभ्यक्तस्तथा वान्तः श्मश्रुकर्षाणि मैथुने ।

मूत्रोचारं यदा कुर्यादहोरात्रेण युज्यते ॥

“संवीताङ्ग” इति । संवीतं निवीतम् । निवीतं मनुष्पाणामिति
वाक्यान्तरसमानार्थिकार्या संवीतं मानुषमिति तैत्तिरीयश्रुतौ निवीते
संवीतपदमयोगदर्शनात् । मानुषं मनुष्माः सनकादयः तत्सम्बन्धि
तदुद्देश्यकतर्पणाङ्गमिति यावत् । अत एव निवीतमापृष्टदेशावलम्बि
ग्राम्यधर्मोऽपि निगमपरिशिष्टे । बहुवचनं कडाशः कर्मधारये इत्यत्र
सूत्रे कडारा इति बहुवचनवदाद्यर्थम् । तेन मूत्रपुरीषोत्सर्गसंग्रहः ।
ग्राम्यधर्मो मैथुनश्च । तत्र संवीतमङ्गे यस्य स संवीताङ्गः । निवीतं च
निवीती कण्ठसंज्ञने इति मनुक्तं कण्ठावलम्बितं यज्ञसूत्रं तच्च प्रकृते
पृष्ठलम्बितं च । तदाह—

माधयीयादौ अङ्गिराः रत्नाकरादौ यमश्च,

कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विष्णुत्रं तु गृही कुपौबद्धा कर्णे समाहितः ॥

कर्णे निधानं चैकवस्त्रत्वे ।

तदुक्तं शाङ्खधायनगृह्ये, यथेकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृतेति ।

अत्र मूत्रपुरीपोत्सर्गं कुर्यादिति प्रकरणाल्लभ्यते । कर्णश्चात्र दक्षिणो ग्राह्यः । दक्षिणं प्रतीयादनादेशे इत्याश्वलायनमूत्रात् । कुशधारिणा यदा मूत्रपुरीपोत्सर्गः क्रियते तदा ते कुशा दक्षिण-
कर्णे धार्या इत्याह ।

हारीतः,

पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णुत्रमुत्सृजेत् । इति ।

पवित्रं कुशः । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रमिति मन्त्रलिङ्गात् पवित्रं यज्ञोपवीतमिति कश्चिद् । संवीताङ्गो वस्त्राच्छादितदेह इति कुल्लूकभट्टस्मृतिचन्द्रिकाकारमयोगपारिजातकारादयः । अवगु-
ण्ठितः प्रावृत्तशिराः ।

मनुः,

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्यपोश्च यथा दिवा ॥

यथा दिवेति उदङ्मुख इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थव्रक्षसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥

अत्र पूर्वलिखितसाल्यायनाङ्गिरोवाक्यैकवाक्यतया एक-
वासाश्चेत्कर्णस्थव्रक्षसूत्रो मूत्रपुरीपोत्सर्गं कुर्यादित्येको विधिः ।

मन्वादिवचनैकवाक्यतया दिवासन्ध्यासु उदङ्मुखः, मूत्रपुरीषो-
त्सर्गं कुर्यादित्यपरः । तथा रात्रौ दक्षिणामुखः कुर्यादित्यपरः ।
दिवासन्ध्याधिकरणकमूत्रपुरीषोत्सर्गभुवादेन ब्रह्मसूत्रस्य कर्ण-
स्थताविधाने च उद्देश्यविशेषणविवक्षायां वाक्यभेदः । अत्र पुरी-
षोत्सर्गादिषु दृष्टार्थेषु कर्मसु विधीयमानमुदङ्मुखत्वादि आदि-
स्थाभिमुख्यानिषेधादिकं च सर्वं पुरुषार्थं यथासम्भवं दृष्टादृष्टद्वारा ।

तथाच वासिष्ठः,

उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

रात्रौ तु दक्षिणा कुर्यादेवं ह्यायुर्न रिप्यते ॥

दक्षिणा दक्षिणामुखः ।

न रिप्यते न हिंसामापद्यते रिप हिंसायामिति धातोरूपमिदम् ।

अत्र तृतीयचरणे दक्षिणाभिमुखो रात्राविति दानधर्मेषु पठितम् ।

बृहन्नारदीयेऽपि,

गृहस्थस्य सदाचारान् प्रवक्ष्ये मुनिसत्तम ।

कुर्वतां सर्वपापानि नश्यन्त्येव न संशयः ॥

इत्युपक्रम्य—

दिवासन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥

इत्याद्यभिहितम् । नन्वयं दिङ्नियमः—

मत्पङ्मुखस्तु पूर्वाह्नेऽपराह्णे माङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥

इति मूत्रपुरीषोत्सर्गप्रकरणपठितयमवचनेन,

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विष्णुसूत्रमाचरोन्निसं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

इति देवलवचनेन च विरोधात्कथं व्यवतिष्ठते इति चेत् । स-

न्वादिवचनस्थितदिवापदस्य सामान्यशब्दस्य यमदेवलवचनैकवा-
क्यतया प्रातर्मध्याह्नरूपविशेषपरत्वेन विरोधपरिहारात् । सामा-
न्यशब्दस्य सामान्यरूपेण विशेषपरत्वे लक्षणाया अप्यभावात् ।
ननु तथापि यमदेवलवचनयोर्विरोध एव यमेन पूर्वाह्णापराह्णयोः
प्रत्यक्षमाह्णमुखत्वविधानात् देवलेन च तयोरेव सायम्प्रातःपदो-
पात्तयोरुदग्दक्षिणामुखत्वविधानात् इति चेत्,

प्रातः कालो मुहूर्त्तास्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्तवः परम् ॥

सायान्स्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् ।

इति मत्स्यपुराणवचनानुसारेण पञ्चधा विभक्तस्याहः
पञ्चसु भागेषु यमदेवलाभ्यां तत्तद्विद्मुखत्वनियमनादविरोधः ।
तत्र यमवचने पूर्वाह्णपदं सङ्गवपरं सायान्स्त्रिमुहूर्त्तः स्यादिति मत्स्य-
पुराणवचनानुसारेण अहः पूर्वा भाग इति योगेन पूर्वाह्णपदं स्या-
न्नवरुद्धसङ्गवपरत्वात् ।

पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोर्विष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वादिनिमित्तकम् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने पूर्वाह्णपदप्रयोगाच्च । सम्मतोऽयमर्थः स-
र्वेषां गौडानां मैथिलानां च ।

कल्पतरुतस्तु देवलवचनानुसारात्प्रातःसायङ्कालयोस्त्रिमु-
हूर्त्तात्मकयोरुदग्दक्षिणामुखत्वमाएवं च यमवचनं तदतिरिक्ते पूर्वाह्णे
अपराह्णे च प्रत्यक्षमाह्णमुखतामापकामेति व्यवस्थापयन्ति ।
अत्र यमवचनं दिवसस्य त्रिधाविभागाभिप्रायकं, देवलवचनं च प-
ञ्चधाविभागाभिप्रायकमिति तेषामाशयः ।

पराशरीये माघवाचार्यास्तु दिवांसन्ध्यास्विति याज्ञव-
ल्क्यवचनमुदाहृत्य ननुक्तोदिङ्गियमौ न व्यनतिष्ठते अन्यैरन्यथा

स्मरणात् ।

तत्र यमः,

मृत्युदुमुखस्तु पूर्वाह्नेऽपराह्णे माईस्वस्तया ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥ इति ।

अत्र कोचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति, तदयुक्तं सामान्यविशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात् । सामान्यशास्त्रं हि पाञ्चवत्स्य षचनं दिवसे कृत्स्नेऽप्युदङ्मुखत्वाभिधानात् । यमवचनं तु विशेषशास्त्रम् । उदङ्मुखत्वस्य मध्याह्नविषयत्वेनावसङ्कोचमतीतेः । मास्तु तर्हि विकल्पः यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यतीति चेत्, तदपि न युक्तं प्राक्रमसङ्मुखत्वनिवारणायैव देवलेन सदैवेति विशेषितत्वात् ।

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः । इति ।

अत्र प्रातःसायाह्नशब्दौ दिवारात्रिविधौ ।

तथाच मनुः,

मृत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥ इति ।

एवं तर्हि यमोक्तयोः प्राक्रमसङ्मुखत्वयोः का गतिः सूर्याभिमुखत्वनिषेधपरा यमोक्तिरिति द्रुमः ।

तदुक्तं महाभारते ।

मत्पादित्यं मयनलं प्रतिगां च प्रतिदिज्जम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः ॥

इत्याहुः । अत्र विनैव लक्षणामस्मदुक्तप्रकारेण सर्वेषां षचनानां विरोधपरिहारे सम्भवति लक्षणामाश्रित्य विरोधपरिहरणं न न्याय इतीदमुपेक्षितम् ।

मनुः,

छायायामन्यकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुत्तः कुर्यात्प्राणवाधाभयेषु च ॥

रात्रौ छायायामन्धकारे वा अहनि छायायां नीहाराद्यन्ध-
कारे वा प्राणवाधायां रोगाद्विकृतप्राणपीडायां भयेषु चौरव्या-
घ्रादिभयेषु । कुल्लूकभट्टेन तु प्राणवाधाभयेषु चेति पठित्वा चौरा-
द्विकृतप्राणविनाशभयेष्विति व्याख्यातमाकुर्यात् मूत्रोच्चारसमुत्स-
र्गमित्यनुपपन्नः । अयं च प्रागुक्तोदङ्मुखत्वादिनियमापवादः । ए-
वं चोदङ्मुखत्वादिनियमो दिवा प्रकाशे रात्रौ च उग्रोत्सर्गा-
मवतिष्ठते । अयं चार्यः कल्पतरुसंमतः । रात्रावहनीत्युपादाना-
त्सन्ध्यायामुदङ्मुखत्वनियम एवेति श्रीदत्तादयः । पूर्वाह्णे दिङ्मो-
हपरमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारमाधवाचार्यकुल्लूकभट्टप्रभृतयः । अत्र
मते वाशब्दावनास्थायां दिङ्मोहस्यान्यत्रापि सम्भवात् । इदं च
दिङ्मोहपरत्वे प्रमाणादर्शनादुपेक्षितम् । यत्तु सन्ध्यासु परिवर्ज-
येदिति देवलवचनं तदुपरुद्धेतरविषयं न वेगं धारयेन्नोपरुद्धः । कि-
यां कुर्यादिति माधवाचार्यादिधृतवचनात् । वेगं मूत्रपुरीषवैगम्
दृष्टार्थोऽपि चार्यं निषेधः ।

मूत्रसन्धारणादन्यो वधिरो मलधारणात् ।

इति वैद्यकात् । उपरुद्धः स्थानच्युतमूत्रपुरीषरोधकर्त्ता ।

एवम्,

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्यात् देवतानां च पूजनम् ॥

इति मनुवचने मैत्रं पूर्वाह्ण एव कुर्यातेति उपरुद्धेतरविषयं
तेन न एवकारार्थानुपपत्तिः । एवं च सति उत्सर्गयोग्ये मले स्व-
स्थानादप्रच्युते मूत्रपुरीषोत्सर्गे पूर्वाह्णे नियम्यते । स्थानच्युतमूत्र-
पुरीषोत्सर्गस्य तु न वेगं धारयेदित्यादिना सर्वकालकर्त्तव्यतया
बोधनात् । पूर्वाह्णपदं चाजहत्स्वार्थलक्षणया मत्स्यपादिपूर्वाह्णपरं,

मैत्रदन्तधावनादीनां प्रत्युप एव विधानात् । एवञ्च वाक्यान्तरैक-
वार्यपतयाऽत्र पूर्वाह्नपदं मैत्रादिषु नियमितपूर्वाह्नान्तर्वर्तितत्तत्का-
ष्ठपरम् । तेन न मैत्रदन्तधावनमार्गः स्नानादेः सूर्योदयानन्तरं
करणमसद्गः । पूर्वाह्नाद्यावाष्ट्याविभक्तस्य दिवसस्याद्यभागः । देव-
पजानुरोधात् ।

देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।

इति दसवचनेन तत्र देवपूजाविधानात् ।

दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत्समापयेत् ।

इत्यनेन तदग्रे दसेणोपसंहारात् । ततः मातर्होमानन्तरम् ।
अथवा पूर्वाह्ने वै देवानामित्यादिश्रुतिस्वरसासिद्धस्त्रिधाविभक्तस्य
दिवसस्याद्यभाग एव पूर्वाह्नः । एवं च देवकार्यं ततः कृत्वेति द-
सवचनेन,

विधाय देवतापूजां मातर्होमादनन्तरम् ।

इति मरीचिवचनेन च प्रथमेऽर्द्धयामे आहिकान्तर्गता या देव-
पूजा विहिता, या च कूर्मपुराणे तर्पणान्तं माध्याह्निकं स्नानमभिधाय
निष्पीडय स्नानवस्त्रं वै समारभ्य च चाग्यतः ।

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तयाऽम्बुभिः ॥

इत्यनेन,

कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञानन्तरम् ।

इति हारीतवचनादिना च पञ्चमेऽर्द्धयामे देवपूजा विहिता, या
च प्रदोषार्द्धरात्रादौ कालविशेषपुरस्कारेण पूजा विहिता तत्तत्पू-
जातिरिक्तपूजापरमंत्रं पूजनपदम् । एवमत्र प्रसाधनपदं उत्तमा-
दिनिमित्तकैतरप्रसाधनपरम् । प्रसाधनं च केशसंस्कारः । स्नान-
पदं च मध्याह्नादिविहितस्नानादिभिश्चस्नानपरम् । दन्तधावनपदं
च भोजनोत्तरविहितेतरदन्तधावनपरम् । अञ्जनपदं च भेषजोत्तमा-

दिनिमित्तकेतराञ्जनपरम् । अञ्जनं च सौवीराञ्जनादि । सौवीराञ्जनं
मध्यदेशे सुरमेति मासिद्धः पापाणविशेषः । तेन, नेत्रेषु पूर्वाह्न-
नियमानुपपत्तिरिति ।

मनुः,

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्पां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न बल्मीके कदाचन ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु ।

मूत्रमिति पुरीषस्याप्युपलक्षणम् ।

न कदाचन कुर्वीत विष्णुमूत्रस्य विसर्जनम् ।

इत्युपसंहरात् । गोव्रजे गोष्ठे चित्पां इष्टकादिरचितश्चेनचि-
त्पादौ चित्पायामिति कोचिद् । न जीर्णदेवायतन इति देवायतनमा-
स्यैव ब्रह्मण्यण्यमादिस्मृत्या निषेधादत्र जीर्णपदं दृष्टार्यम् ।
तत्रेष्टकादिपातसम्भवात् । बल्मीके कृमिविशेषकृतमृत्तिकासमूहे
ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु ।

तथा,

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

न च पर्वते इत्यनेन पर्वतमस्तकनिषेधे सिद्धेऽपि पुनस्तन्निषेधो
दोषभूयस्त्वार्थ इति कल्पतरुः । पर्वतनिषेधादेव पर्वतमस्तकनिषेधे
सिद्धे पुनस्तन्निषेधः पर्वतस्याभ्यनुज्ञानार्थः । तेन यत्र पर्वतो-
ऽशक्यपरीहारस्तत्र पर्वते न निषेध इति पारिजातकुल्लूकभट्टश्री-
दत्तस्मृतिचन्द्रिकाकाराग्रभिप्रायः ।

देवलः,

वापीकूपनदीगोष्ठचैसाम्भःपथिमस्मत्सु ।

अग्नौ काम्ये श्मशाने च विष्णुमूत्रं न समाचरेत् ।

अत्र वाप्यादिपदत्रयं जलरोहितवाप्यादिपरं अम्भमः पृथ-
गुपादानात् । चैत्यो ग्रामप्रधानो वृक्षः । चैत्यमायतनं तुल्ये इति
कोपाचैत्यमावास्यहमिति केचित् न काम्ये कमनीयप्रदेशे उ-
द्यानादौ ।

विष्णुः, नाप्रच्छादितायां भूमौ न फालकृष्टायां न छायायां
नोपरं न शाद्वले न ससत्वे गर्चे न बल्मीके न रथ्यायां न परा-
शुचौ नोद्यने नोद्यानोदकसमीपयोर्न भस्मानि नाङ्गारेषु न गोमये
न गोव्रजे नाकाशे नोदके ।

पराशुचौ परेण मूत्रपुरीषोत्सर्गादिनाऽशुचिदेशे, आकाशे
अट्टालिकादाविति कल्पतरुः ।

यदाकाशः स्मृतो भीमस्तस्माद्भासं हते कचिद ।

कुर्षान्मूत्रं पुरीषं वा न भुञ्जीत पिबेन्न च ॥

इति वायुपुराणवचनस्वरसादाकाशे असं हृतदेशे इति श्री-
दत्तादयः ।

वस्तुतस्तु वायुपुराणवचने योगादाकाशपदं प्रकाशपरम् ।
तथैवार्थसङ्गतेः । तस्य भीमत्वं च श्रीविनाशकत्वेन भयानकत्वम् ।

तथाच माधवाचार्यादिघृतहारीतवचनम्,

आहारं च रहः कुर्षान्निर्हारं चैव सर्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे क्षीयते श्रिया ॥

युज्यते हि श्रिया गुप्ते इति कल्पतरौ मैथिलनिबन्धेषु च
तृतीयचरणपाठः । निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः ।

वशिष्ठोपि,

आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंयता धर्मविदा तु कार्याः ।

निर्हारः स्त्रीसम्भोगः, योगः समाधिः । विष्णुवचने च आका-
शपदं रुद्ध्या कर्मपुराणैकवाक्यतया चान्तारितपरमेव ।

यथा कूर्मपुराणे,
नोद्यानोदसमीपे वा नोपरे न परांशुचौ ।
न सोपानत्पादुको वा न छत्री नान्तरिक्षके ॥
उपानच्चर्ममयी, पादुका काष्ठमयी ।

यमः,

पल्वलानि तडागानि नदीप्रस्रवणानि च ।
नगगोमयभस्मानि फालकृष्टानि वर्जयेत् ॥
तुपाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।
राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥
उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।
उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ॥
वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैश्वभ्रविलानि च ।

पल्वलमल्पतरः । तडागं महातरः । प्रस्रवणं वारिप्रवाहः । पल्व-
लादिपदचतुष्टयं निरुदकतत्पदेशग्रहणार्थं अधिकदोषख्यापनार्थं
वा उदकस्य पृथगुपादानात् । नगः पर्वतः । कपालं घटाद्येकदेशः
शिरोस्थि वा । खलं तस्यमर्दनदेशः । मध्यदेशे स्वरिहानमिति
प्रसिद्धम् । उपरुद्धो मूत्रपुरीपोत्सर्गकारी । छायां पधिकाद्युपजीव्याम् ।
दृश्यं शोभनम् । पन्थानं वर्जयेदित्यनेनैव राजमार्गचतुष्पथयोर्नि-
षेधे सिद्धे पुनस्तयोरुपादानं दोषाधिक्यज्ञापनार्थमिति कल्पतरुः ।
दण्डविशेषरूपदृष्टदोषान्तरज्ञापनार्थमिति तु पारिजातश्रीदत्ताद-
यः । हलायुधेन तु समीपलक्षणोक्ता । श्वभ्रं विदीर्णभूभागः ।
विलं विवरम् ।

हारीतः, न चत्वारोपद्वारयोर्मूत्रपुरीपे कुर्यात् न तीर्थे न
तस्यपूर्णे न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां वृक्षाणामवस्तात् ।

चत्वरं नानाजनावस्थानदेशः । अङ्गणं चत्वरजिरे इति को-

पादङ्गणं वा । काकादिबलिस्थानमित्यपरे । उपद्वारं द्वारसमीप-
देशः । तीर्थं पुण्यदेशः । तीर्थं जलावतरणमार्ग इति कल्पतरुः ।

वाशिष्ठः, नोप्ते न शादलोपजीव्यच्छायासु ।

उप्ते कृतधीजावापे । शादलः नवतृणैर्हरिद्रणो भूभागः । उ-
पजीव्यच्छाया पथिकाद्युपजीव्यच्छाया । मेघच्छाया तु उपजीव्या
पि न निषिद्धा अवर्जनीयत्वात् ।

आर्पस्तम्भः, छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् स्वां तु
छायामवमेहेत् ।

छायायां अनुपदोक्तवाशिष्ठवाक्यैकवाक्यतया पथिकाद्युपजी-
व्यच्छायायाम् । स्वां तु छायामित्यस्य, प्रतीति शेषः । तेन स्वां
छायां लक्ष्मीकृत्यावमेहेत् मूत्रोत्सर्गं कुर्यादित्यर्थः । उपजीव्यच्छा-
याया एव निषेधाच्चायं प्रतिप्रसवः । मातरादाबुद्धमुखत्वादिनि-
यमात्तदाऽन्धकारादौ च यथासुखमुखत्वाविधानेऽपि स्वच्छाया-
यामवमेहेनस्यासम्भवात् स्वच्छायाया निषमन्निधिः किं तु सति
सम्भवे स्वच्छायायामवमेहेनस्याभ्यनुज्ञामात्रम् । तेनानुपजीव्यापि
परकीयच्छाया निषिध्यते ।

यत्तु विष्णुपुराणे,

आत्मच्छायां तरुच्छायां गोसूर्याग्न्यनिलांस्तथा ।

शुहं द्विजातींश्च बुधो न मेहेत कदाचन ॥ इति ।

तत्रात्मपदं शरीरपरम् ।

आत्मा यत्रो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्णं च ।

इति कोशात् । तच्च शरीरं परकीयं स्वशरीरच्छायायामवमे-
हेनस्यापस्तम्बेनाभ्यनुज्ञातत्वात् । गोसूर्येत्यादि अत्र प्रतीत्यध्या-
हार्यं तेन तदभिमुखो न मेहेदित्यर्थः ।

हारीतः,

स्थ्याचत्वस्तीर्थेषु श्मशानायतनेषु च ।

अपध्वंसमवाप्नोति आयुषा च विपुज्यते ॥

अपध्वस्तु धिक्कृत इति कोपादपध्वंसं धिक्कारम् ।

बृहन्नारदीये,

पथि गोष्ठे नदीतीरे तडागे कूपसन्निधौ ।

तथाच वृक्षच्छाययां कान्तारे वह्निसन्निधौ ॥

तथा—

ब्राह्मणानां समीपे तु तथा गोगुरुयोपिताम् ।

एवमादिषु देशेषु मलमूत्रं न कारयेत् ॥

मनुः,

न गज्जलापिच स्थितः ।

तथा—

वाय्वग्निविप्रमादिसमयः पश्यंस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विष्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥

स्थितः ऊर्ध्वः । पश्यन् सम्मुखमुपलभमानः । तेन वायोरचाक्षु-

पत्वेऽपि न क्षतिः ।

शङ्खलिखितौ, नानन्तर्वासा न निर्वासाः कुर्यात् ।

मूत्रपुरीषे इति प्रकरणाल्लब्धम् ।

आपस्तम्बः, न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

तथा—अग्निमादिसमयो ब्राह्मणं गोदेवताश्चाभिमुखो मूत्रपु-

रीषयोः कर्म वर्जयेत् ।

मूत्रपुरीषयोः कर्म कुर्यादित्यनुवृत्तौ—

विष्णुः, न मत्सनिलानलाकेन्दुस्त्रीगुरुब्राह्मणैवानवगुण्ठित-

धिराः,

“लक्षणेनाभिपती आभिमुख्ये” इति ज्ञापकादत्र प्रतिरा-

भिमुख्ये ।

गौतमः, न। वाय्वग्निविष्वादिखापो देवता गाश्च प्रतिपश्य-
न् वा मूत्रपुरीषामेध्यान्मुदस्येत् । २०

देवताः देवताधिष्ठानीभूताः प्रतिमादयः । प्रति अभिमुखम् ।
अमेध्यानि श्लेष्मादीनि ।

यमः,

प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्यत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत् गामर्गिन् ब्राह्मणं तथा ॥

प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।

प्रतिसोमं प्रतिजलं प्रतिसन्ध्ये च निरुशः ॥

हन्ति मेहयतः प्रज्ञां प्रतिपन्थानमेव च ।

मेहयन्ति य एतांश्च ते भवन्ति गतायुषः ॥

न मेहेतेति । अत्र मेहनं पुरीषाद्युत्सर्गस्याप्युपलक्षणम् । पू-
र्वोदाहृतगौतमवचनैकवाक्यत्वात् । प्रतिसन्ध्ये इति । सन्ध्या चात्र
उदयास्तवती दिक् । यद्यपि सन्ध्यायामुदङ्मुखत्वं नियमितं
तथापि रागतः प्राप्तं सन्ध्याभिमुखत्वं निषिध्यते । एवं सूर्याभि-
मुखत्वादिकमपि । एतानादित्यादीन् प्रतीत्यनुपह्वः । कुर्याद्विष्णु-
स्य विसर्जनमित्यनुवृत्तौ-

कूर्मपुराणे,

नचैवाभिमुखं स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्गवाम् ।

न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ॥

न ज्योतींषि निरीक्षन् वा नवाय्वभिमुखोऽयत्र ।

शांख्यायनगृह्यम्, नादिश्यमभिमुखो न जघनेनेति ।

जघनेनादित्याभिमुखो मूत्रपुरीषोत्सर्गं न कुर्यादित्यधिका-
राह्वयते । यद्यपि स्वस्यादित्यसाम्मुख्यनिषेधेनैव जघनसाम्मु-

रूपनिषेधोऽपि लब्धस्तथापि तिर्यङ्मुखत्वादिना स्वस्यादित्य-
साम्मुख्यपरीहारेऽपि प्रसक्तं जघनसाम्मुख्यमत्र प्रतिषिध्यते ।
यद्वाऽत्यन्तं नम्रतया स्वस्यैव प्रसक्तं जघनसाम्मुख्यमनेन निषिध्यते ।

जायालिः,

स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवासास्तु विष्मूत्रं कुरुते यदि ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

आपस्तम्बः,

तैलाभ्यक्तस्तथा वान्तः श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

मूत्रोच्चारं यदा कुर्यादहोरात्रेण शुध्यति ॥

तथा वान्त इत्यत्र अनाचान्त इति श्मश्रुकर्मणीत्यत्र क्षुरक-
मणीति भवदेवनिमग्ने पाठो दृश्यते । अत्र तैलाभ्यक्तस्य वान्तस्य
च श्मश्रुकर्ममैथुनमूत्रपुरीषोत्सर्गा निषिद्धाः । कूर्मपुराणैकवाक्यत्वात् ।

तथा कूर्मपुराणम्,

तैलाभ्यक्तोऽथवा कुर्याद्यदि मूत्रपुरीषके ।

अहोरात्रेण शुध्येत श्मश्रुकर्म च मैथुनम् ॥

श्मश्रुकर्म मैथुनं च यदि कुर्यादित्यन्वयः । एवं चण्डालादि-
स्पर्शवतोऽपि निषेधः प्रायुक्तः । अयं च निषेधस्तैलाभ्यङ्गादिज-
निताशौचपर्यन्तम् ।

स्मृतिचन्द्रिकायां आपस्तम्बः,

नोर्ध्वं नाधो न तिर्यक् च किञ्चिद्दीक्षेत बुद्धिमान् ।

नभोमूम्यन्तरं पश्यन् कुर्यान्मूत्रपुरीषकम् ॥

अत्र शिरोवेष्टनाद्यष्टम् क्रममाह तत्रैव आपस्तम्बः,

यथा शिरःपरिवेष्टनं प्रथमं निवीतं द्वितीयं दिशोऽवलोकनं
तृतीयमन्तर्धानं चतुर्थं मौनं पञ्चमं पुरीषं षष्ठं मृत्तिकाग्रहणं सप्त-
ममुदकमष्टममिति ।

दिशोऽवलोकनं उदङ्मुखत्वादिभवनम् । अन्तर्दानं तृणा-
दिना भूमेः । मृत्तिकाग्रहणोदके वक्ष्यते ।

विष्णुपुराणे,

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र नच किञ्चिदुदीरयेत् ।

तत्र प्रक्रान्तमूत्रपुरीषोत्सर्गस्याने ।

मूत्रत्रपुरीषाधिकारे शङ्खः, नानुदको नामृत्को नापरिवेष्टि-
तशिराः ।

अनुदकः असन्निहितोदकः ।

करस्योदकपात्रस्तु कुर्यान्मूत्रपुरीषके ।

तज्जलं मूत्रसदृशं मुरापानेन तत्समम् ॥

गृहीत्वा जलपात्रं तु विष्मूत्रं कुरुते यदि ।

क्षज्जलं मूत्रसदृशं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

इति शिष्टपरिगृहीतवचनाभ्यां मूत्रपुरीषकर्तुर्गृहीतजलपात्र-
स्थजलस्य मूत्रतुल्यत्वाभिधानात्पूर्वोदाहृतदक्षिणबाहुपाश्वे कम-
ण्डलुमाधायोत्सृजेदिति हारीतवाक्यस्यपाश्वेपदं समीपवर्त्तिभूमा-
गवरम् । इदं तु जलपात्रधारणं सति जलपात्रे असति तु तस्मि-
न् शौचमकारः शौचमकरणे वक्ष्यते ।

यस्तु मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणहस्ते गृह्णाति सव्य आचमनमिति
कमण्डल्वधिकारपठितं बौधायनवचनं तज्जलकालाभिप्रायम् ।
कुर्वन्निति शतृमस्यस्तु स्थूलकालमादाय अथवा पात्रधारणयोग्य-
देशासम्भवपरं बौधायनवचनम् । अत्राचमनं कुर्वन्निसनुपद्मः ।
कचिदाचमनीयमिति पाठः । तत्राचमनीयमाचमनविधिं कुर्वन्निस-
र्थः । मैथिलस्तु बौधायनवचनमनुरुन्धाना दक्षिणकरधृतकमण्डलु-
मूत्रपुरीषे कुर्यादिति निबन्धेषु लिखितवन्तः । तस्मै रत्नाकरा-

दिष्टम्—

करे गृहीतपात्रस्तु कृत्वा मूत्रपुरीषके ।

तज्जलं मूत्रसदृशं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति दृढमनुवचनं तज्जलम् मूत्रपुरीषनिमित्तकशौचातिरे-
क्तकर्मानर्हत्वपरमिति पर्यवस्यति । बौधायनेन मूत्रपुरीषोत्सर्गे तस्य
विधानात् । हारीतवचनमपि बौधायनवचनाविरोधेन व्याख्येयम् ।
नामृतकः, मृद्धार्थी ग्रीवायामासज्येत्युदाहृतहारीतवचनैकवाक्यतया
ग्रीवादेशाधृतमृत्पात्रीकः । तदसम्भवे अन्यत्रापि मृत्तिकां धारयन्ति
पठन्ति च,

दक्षिणबाहुपार्श्वे कमण्डलुं निधाय सज्ये मृदं चोत्सृजेदिति ।

मृदं निधायेत्यनुपङ्गः । उत्सृजेत्, मूत्रपुरीषे इति शेषः । क-

ञ्चमोचनं विना मूत्राद्युत्सर्गे शिष्टा विगायन्ति पठन्ति च,

वद्धकञ्चस्तु यो विप्रो मेहनं कुरुते यदि ।

वामभागे पितृणां च दक्षिणे देवतामुखे ॥ इति ।

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गानन्तरकालीनं कर्म ।

तत्र हारीतः, लोष्टेन प्रमृजीत शुष्ककाष्ठेन वा ।

लिङ्गगुदे इति शेषः । लोष्टेनेति शुष्ककाष्ठाद्यभावे । न पर्ण-

लोष्टाश्मभिर्मूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्यादिति गौतमेन निषेधात् ।

पारस्करः, स्वयंप्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ।

गुदमिति लिङ्गस्याप्युपलक्षणवाक्यत्वरत्नाकरादौ तु स्वयं-

प्रशीर्णेन काष्ठेन वा प्रमृजीतेति पाठः । तत्र स्वयंप्रशीर्णेन प-

र्णादिनेत्यर्थः । गुदलिङ्गमिति शेषः । एवं च गौतमवचने पर्णपदं

स्वयंप्रशीर्णपर्णातिरिक्तपर्णपरम् ।

व्यासः,

नाश्मूलफलाङ्गारैरुन्मृज्यान्नापि बर्हिषा ।

नार्द्रैस्तृणलतापत्रैर्नाद्रिगोमयमस्मना ॥

नापीसत्र नास्यीसपि कचित्पाठः ।

आपस्तम्बः, अश्मानं लोष्टर्भाद्रानोपपिबनस्पतीनूर्ध्वाना-
ज्जिघ मूत्रपुरीषयोः शुन्धनं वर्जयेत् ।

अश्मानं लोष्टमिताज्जिघेत्यस्य कर्म । कचित्तु अश्मना लो-
ष्टेनेति पाठः ।

भरधाजः,

अयापकृष्य विष्णुमूत्रं लोष्टकाष्ठवृणादिना ।

उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् दृढं विधृतमेहनः ॥

उदस्तवासाः कण्ठदेशादूर्ध्वधृतवस्त्रः । वृणादौ विशेषः स्मृ-
तिचन्द्रिकाऽपरार्कधृतवापये,

मार्जनं यामहस्तेन वीरणाद्यैरयज्ञिकैः ।

कुर्यान्मूषपुरीषाणामेषमायुर्न हीयते ॥ इति ।

देवलः,

आ शौचाग्नौत्सृजेज्जिघ्र्शनं प्रस्तावोद्यारयोः स्वयम् ।

आशौचादित्पाद् मर्षादायाम् ।

अथ शौचम् ।

तस्यावश्यकत्वमाह दक्षः,

शौचे यज्ञः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तपान्तरम् ॥

अशौचाच्च वरं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं व्रजम् ।

उभाभ्यां तु शुचिर्पस्तु स शुचिर्नेतरः शुचिः ॥

सदा कार्यं इत्यनेन शौचस्य पुरुषार्थता शौचाचारेखादिना

च कर्मार्थता उक्ता । भावशुद्धिरन्तःकरणशुद्धिः ।

शुष्टिकानां सहस्रेण उदकुम्भशतेन च ।

न शुध्यन्ति दुरात्मानो येषां भावो न निर्मलः ।

मुषाद्रव्येण शुद्धिः स्यान्न लेशो न धनव्ययः ।

यस्य शौचेऽपि शैथिल्यं वृत्तं तस्य परीक्षितम् ।

मुषाद्रव्येण धनव्ययं विनापि मूलभेन द्रव्येण ।

बृहन्नारदीयेऽपि,

मृदां भारसहस्रैस्तु कोटिकुम्भजलैस्तथा ।

कृतशौचोऽपि दुष्टात्मा स चाण्डाल इति स्मृतः ॥

अन्तःशुद्धिविहीनश्च बहिःशुद्धिं करोति यः ।

अलं धौतं मुराभाण्डमिव भाति द्विजोत्तमः ॥

दुष्टात्मा दुष्टान्तःकरणः । तत्र बाह्यशौचकरणप्रकारे

याज्ञयल्क्ययौ धाघनौ,

शुद्धीति श्रमश्चोत्थाय शृङ्गिरभ्युदधृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।

शिशनग्रहणम् ऊर्वादौ मूत्रस्पर्शनिवृत्तिरूपद्वयार्थम् । उत्थायेति

शौचार्यं स्थलान्तरगमनाय उत्थाय शौचकरणासम्भवाद । तेन

स्थलान्तरे गत्वोपविश्य शौचं कुर्यादिति सूचितं भवति ।

व्यासनाम्ना पठन्ति च,

उत्थायोदधृतमृत्तोषैर्लिङ्गपायुकरान् क्रमात् ।

शोधयेदात्मनः शुद्धेस्तदन्यत्रोपविश्य च ॥

उदधृतैरेत्यम्भःसु शौचनिषेधार्थम् । तदाह

पैठीनसिः,

मूत्रोद्यारे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ।

अन्यत्रोदधृतं कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ॥

स्मृतिचन्द्रिकामाधवीयादौ दक्षोऽपि,

तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोदुष्टतवारिणा । इति ।

तीर्थे जले । यद्यपि

निदानागमयोस्तीर्थमृपिजुष्टजले गुरौ ।

इति कोपात्तीर्थशब्दस्य जलविशेषवाचकत्वं तथाप्यत्र पैठी-
नस्येकवाक्यतया जलमात्रवाचकत्वम् । यदा तु जलाशयात्पात्रेण
जलोद्धरणं न सम्भवति तदा हस्तेनाप्युद्धृत्य यथा शौचं कर्त्तव्य-
म् । तदाह

आदित्यपुराणम्,

रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते ।

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा स्वशुचिर्भवेत् ॥

जलं जलाशयस्थं तस्माद्रत्निमात्रं स्थूलं सक्तैर्यथः । अनुद्-
धृते पात्रेण जलोद्धरणसम्भवे सतीत्यर्थः ।

यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तत्तु शोधयेत् ।

इति ऋग्यजुर्वेदवचनमप्येतत्परमेव । “गन्धलेपक्षयकरमिति” ।
गन्धलेपयोः क्षयकरं शौचं सालनम् अतन्द्रितोऽनलसः सन् कुर्या-
दित्यर्थः । अतन्द्रित इत्यनेन मन्वाद्युक्तसंख्यानियमः सूचितः । तेन
गन्धलेपक्षयः संख्यानियमश्चेति द्वयमपि शुद्ध्यर्थमावश्यकम् । तत्र
गन्धलेपक्षयस्य शुद्धिहेतुत्वमाह

मनुः,

यावन्नापैत्यमेध्याक्तात् गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्गारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

पैठीनसिद्ध,

मृत्तिकां सदृशं एका लिङ्गे अपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते
दश उभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं च वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणम् ॥

गन्धलेपक्षयाद्वा प्रक्षाल्यञ्चम्य प्रयतो भवति ।

एकस्मिन् वामे । गन्धलेपक्षयाद्देति वाकारः प्रागुक्तसंख्यास-

मुच्चये । असति विरोधे अदृष्टार्थानां विकल्पाभावात् । अत एव

लिङ्गे मृदेका दातव्या तिस्रो वामे द्वयोर्द्वयम् ।

अपाने पञ्च वामे तु दक्षे सप्त तयोभयोः ॥

तिस्रस्तिस्रः प्रदातव्याः पादयोर्मृत्तिकाः पृथक् ।

एवं शौचं प्रकुर्वीत गन्धलेपापनुत्तये ॥

एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।

त्रिगुणं तु वनस्थस्य यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥

स्वग्रामे पूर्णमाचारं पथ्यर्थं मुनिसत्तम ।

आतुरे नियमो नास्ति महापादे तथैव च ॥

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

स्त्रीणामनुपनीतानां गन्धलेपक्षयावधि ॥

ग्रतस्थानां तु सर्वेषां यतिवञ्छौचमिष्यते ।

विधवानां च विभेन्द्रा एवं शौचं प्रकीर्तितम् ॥

इति बृहन्नारदीयवाक्येन संख्यानियमगन्धलेपक्षययोर्द्वयोर-

प्यावश्यकत्वं प्रतीयते । वामे हस्ते । द्वयोर्हस्तयोः । एतावत्पर्यन्तं

मूत्रशौचम् । पुरीषशौचमाह—अपान इत्यादिना । संख्यानिय-

मस्य शुद्धिहेतुत्वमाह

मनुः,

विष्मृत्रोत्सर्गसिद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।

अर्थवत् गन्धलेपक्षयरूपप्रयोजनसाधनम् ।

तथा,

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एकत्र वामे । क्वचिचु वामकरे इति पाठ एव । उभयोः
करयोः ।

धिष्णुपुराणोऽपि,

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे नृप ।

हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः शौचोपपादिकाः ॥

अत्र शौचं शुद्धिः । एवं च गृहीतशिशन इति याज्ञवल्क्य-
श्लोकव्याख्यायाम् “अत्र गन्धलेपयोः क्षयकरमिति सर्वाश्रमिणां
साधारणमिदं शौचं मृत्सङ्ख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः” इति मिताक्षरा-
यां यदुक्तं तत्रादृष्टपदं शुद्धिपरतया व्याख्येयम् । अत एव पैठी-
नसिवाकपात्र गन्धलेपक्षयादेव शुद्धिः सङ्ख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः
इति केषाञ्चिद्व्यवस्थाऽनादेया । मन्वादिवाक्यादुभयोरेव शुद्धि-
हेतुत्वावगमात् । यत्तु

यावत्साधिवति मन्येत तावज्जौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टैरुपादिश्यते ॥

इति देवलवचनम् । अत्र साधिवति गन्धलेपक्षयो जात इति,
शौचं मृज्जलक्षालनरूपं, प्रमाणमियत्ता तत् अनुपनीतद्विजातिपरम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्,

न यावदुपनीयेत द्विजः शुद्रस्तथाङ्गना ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते ॥

प्रमाणं शौचसङ्ख्या वा न शिष्टैरुपादिश्यते ।

यावच्च शुद्धिं मन्येत तावज्जौचं समाचरेत् ॥

प्रमाणं श्रुत्यमाणम् ।

पितामहोऽपि,

न यावदुपेनीयन्ते द्विजाः शुद्धास्तयाङ्गनाः ।

गन्धलेपस्यकरं शौचमेपां विधीयते ॥

अत्र स्त्रीशूद्रप्रदमजातोद्भवाभिमायं अनुपनीतद्विजसाहचर्याद
इति माधवाचार्याः ।

स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

दिवाशौचस्य निष्पर्द्धं पथि पादो विधीयते ॥

आर्त्तः कुर्याद्ययाशक्तिं स्वस्य कुर्याद्ययोदितम् ।

इत्यपरार्कघृतप्रक्षालणपुराणेन स्त्रीशूद्रयोः संख्याविशेषाभि-
धानादप्ययमर्थः सिध्यति । माधवीयमदनरत्रमदीपादिषु तु
स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानमित्यादिवचनानि आदित्यपुराणीपस्त्वेन लिखि-
तानि । पूर्वोदाहृत-स्त्रीणामनुपनीतानां गन्धलेपस्यावधीति बृह-
न्नारदीयवचनादपि स्त्रीणामनुपनीतानां च मृतसंख्यानियमाभावः
प्रतीयते । आश्रमिणामेव मृतसंख्याविधानादनाश्रमविधेयं उदक-
विषयं वा देवलवचनम् । अत एव

दातव्यमुदकं तावद्यावत्स्यान्मृत्तिकासयः ।

इति दत्तेणाप्युक्तमिति वर्द्धमानश्रीदत्तपारिजातवाचस्पति-
मिश्रादयः ।

कल्पतरुश्रुतस्तु यावत्साध्विति मन्येतेति देवलवचनानुसा-
रान्नानुक्तमृतसङ्ख्याधिकोत्तरमृतसङ्ख्यानां गन्धलेपानुवृत्तिशङ्का-
या व्यवस्थेत्याहुः । तेषामयमाशयः देवलवचनस्थं प्रमाणपदं
एका लिङ्गे इत्यादि मन्वाद्युक्तेष्वप्यपरं सा च नोपदिश्यते न नि-
यम्यते मुन्यन्तरेण गन्धलेपशङ्कायामधिकसङ्ख्याया उक्त-
त्वात् । अत एव तत्रैव देवलेन यावत्साध्विति मन्येतेत्युक्तमिति ।
क्वचित्तु प्रमाणं द्रव्यसङ्ख्या वेति देवलवचने पाठः । तत्र प्रमाणं
मृत्तिकापरिमाणं, द्रव्यसङ्ख्या मृत्तिकासङ्ख्या ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वार्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्पाद्रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥

प्रकरणाञ्छौचमिति लभ्यते ।

तथा,

मुनिर्निष्क्रे मृदं दद्यान्मृदन्ते त्वप एवच ।

मुनिर्निष्क्रे जलेन मुमक्षालिते ।

तथाच गौतमः, गन्धलेपापकर्पणे शौचममेध्यस्य तदग्निः

पूर्वं मृदा चेति ।

अमेध्यस्य गन्धलेपापकर्पणे सति शौचं तत्र गन्धलेपापकर्प-
णं पूर्वमग्निः । अर्थादनन्तरं मृदा चकाराचदन्ते जलेनापि ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु,

आद्यन्तयोस्तु शौचानामग्निः प्रक्षालनं स्मृतम् ।

इति मुनिर्निष्क्रे इत्यस्य पूर्वार्द्धे पाठितं तेनायमर्थः स्पष्ट एव ।

एवं च मुनिर्निष्क्रेपदं काष्ठादिर्माञ्छितगुदाद्यनुवादकमिति इला-
युष्याख्यानमनादेयं व्यर्थत्वाच्च ।

आनुशासनिके,

शौचं कुर्याच्छनैर्धौरो बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।

विप्लुपश्च यथा न स्युर्यथा चोक्तं न संस्पृशेत् ॥

शौचपोग्या मृत्तिकामाह यमः,

आहरेन्मृत्तिकां विमः कूलात्ससिकतां तथा ।

विम इति शौचकर्तृमात्रोपलक्षणं, कूलादिति यच्चिदेशोप-
लक्षणम् ।

तथाच शातातपः,

यच्चिदेशाच्च सुद्धाक्षा मृत्तिकाऽश्मादिर्वाञ्जिता ।

बृहन्नारदीयेऽपि,

अनुच्छिष्टप्रदेशात्तु शौचार्यं मृत्तिकां हरेत् ।

दक्षोऽपि,

युचौ देशे मृदो ग्राह्या यावदर्थममाणतः ।

यावदर्थममाणतः यावत्प्रयोजनपरिमाणाः ।

वर्णभेदेन विशेषमाह मरीचिः,

विमे शुक्ला तु मृच्छौचे रक्ता सत्रे विधीयते ।

हारिद्रवर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णेति निर्दिशेत् ॥

अत्र—

वैश्यस्य हरितां भोक्ता कृष्णा स्त्रीशूद्रयोस्तथा ।

इति काश्यपीये विशेषः । उक्तविशेषासम्भवे

यस्मिन्देसे तु यत्तोयं वा च यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तथा शौचं विधीयते ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकाकारमाधवाचार्यादिवहुनिबन्धपूतमनुवा-

कपाह्यवस्था ।

असम्भवे मृत्तिकाया बालुका द्विगुणा मता ।

इति पठन्ति । वज्र्या मृत्तिका विष्णुपुराणे उक्ताः ।

बलमीकमुपिकोत्सार्ता मृदमन्तर्जलात्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसम्भवात् ॥

अन्तःप्राण्यवषर्त्ता च हलोत्सार्ता च पार्थिव ।

परित्पजेन्मृदश्चेताः सकलाः शौचसाधने ॥

अन्तर्जलात् जलमध्यात् । इदं च वाप्यादिक्रियमाणशौचा-

तिरिक्तशौचपरम् । तत्र जलान्तर्गतमृद्ग्रहणस्यैव विधानात् ।

यथा स्मृतिचन्द्रिकायां पराशरः, माधवीये स्मृतिमञ्जूपायां

च यमः,

वापीकूपतडागेषु न्नाहरेद्वाह्यतो मृदम् ।

आहरेज्जलमध्यास्तु परतो मणिवन्धनात् ॥

वापी दीर्घिका यद्धसोपानः कूर्पश्च । बाह्यतो जलाद्वाह्यतः ।

मणिवन्धः पाणिप्रकोष्ठयोः सन्धिः तस्मात्परतस्तदधिकप्रमाणात्
जलमध्यादित्यर्थः । अथवा अन्यत्र क्रियमाणशौचेनापि यदा

‘वापीकूपतडागस्या मृदो गृह्यन्ते तदा मणिवन्धाधिकपरिमाणकज-
लमध्याद्वाह्याः । तेन तद्विषयजलमध्यवर्तिमृत्तिका निषिद्धेति पर्य-

र्धस्यति । गहात् गृहभित्त्यादितः, लेपसम्भवां चत्वरालेपसम्भवां,
अन्तःप्राण्यवपक्षां अन्तर्मध्ये प्राणिभिरवपक्षां संघट्टां, शौचसाधने
शुद्धिजनने ।

यमः,

नाखत्कृष्टाद् न बल्मीकात्पांसुलासच कर्दमात् ।

न मार्गाश्रोत्रराक्षैश्च शौचशिष्टाः परस्प च ॥

एतास्तु वर्जयेद्विद्वान् दृष्ट्याशौचं हि तन्मतम् ।

आखुः मूषिकः ।

देवलोलपि,

अङ्गारतुपकीटास्थिशर्कराशकलान्विताम् ।

बल्मीकोत्तरतोयान्तकुड्योत्खातश्मशानजाम् ॥

आहृतमन्यशौचार्थमाददीत न मृत्तिकाम् ।

शौचमृत्तिकानिवेधप्रकरणे कूर्मपुराणम्,

न देवायतनात् कूपादिति ।

मृत्तिकाग्रहणं च मूत्रपुरीषोत्सर्गात्पूर्वमेव कार्यम् । नानुदको

नामृत्क इत्यादिपूर्वाल्लिखितशङ्खलिखितवाक्यस्वरसात् ।

पठन्ति च,

उद्धृत्य मृज्जलं कुर्यात्प्रोक्षार मेहनं द्विजः ।

द्राभ्यां मूत्रपुरीषाभ्यामादौ गृहीत मृत्तिकाम् ॥

पश्चाद्गृहीता सा येन सवासा जलमाविशेत् ।

मृत्तिकामग्नदणमकारमतिष्वदकान्यपि कानि विद्वचनानि प-

ठन्ति,

विना लोहं विना काष्ठं मृत्तिका येन चोद्धृता ।

विष्टानुलेपनं तस्य पुनः शौचेन शुध्यति ॥

अष्टाङ्गुलं त्वनित्या वा द्वादशाङ्गुलमेव वा ।

तदधो मृत्तिका ग्राह्या सर्वत्रैव विचक्षणैः ॥

मृत्सङ्ख्यार्या दक्षः,

स्थाप्य देशे शुचौ दद्याद्दामदक्षिणपाणिना ।

एका लिङ्गे तु सव्ये त्रिरुभयोर्मूर्ध्वं स्मृतम् ॥

तिस्रोऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

गृहस्यशौचमारूपातं त्रिष्वन्येषु यथाक्रमम् ॥

द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्थस्य चतुर्गुणम् ।

स्थाप्य स्थापयित्वा । स्ववार्पः । दद्यात्, मुदमिति शेषः ।

वामदक्षिणपाणिना वामपाणिना दाक्षिणपाणिना चेत्यर्थः । अत्र

व्यवस्थामाह देवलः,

धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥

मकृतिस्थितिरेषा स्यात्कारणादुभयक्रिया ।

कारणाद्रोगादेः । उभयक्रिया वामेनाप्यूर्ध्वं कायशोधनं द-

क्षिणनाप्यधःकायशोधनमित्यर्थः । एकेत्यादौ मृत्तिका मकरणाञ्ज-

भ्यते । सव्ये उभयोरिति वा हस्ताभिमापेणेति कल्पतहः । क्वचित्तु

उभयोर्हस्तयोर्द्वयमिति पाठः । एकेत्याद्यर्द्धश्लोको मूत्रशौचाभि-

प्रायकः । तिस्र इत्यादिना पुरीषशौचस्य कथनात् । स्पष्टमाह

शातातपः,

एका लिङ्गे करे सन्धे तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं स्पृतम् ॥

अत्र शुक्रशौचे यन्मूत्रशौचाद् द्वैगुण्यमुक्तं तल्लेपानुवृत्तौ । बौ-
धायनेन मूत्रे मृदाऽङ्गिः प्रक्षालनं त्रिः पाणेर्मूत्रवेद्रेतसः समुत्सर्गे
इत्यनेन मूत्ररेतसोः शौचसाम्याभिधानात् । अत्र मूत्रे मृदाङ्गिरि-
त्यादि शार्तातपाद्युक्तमूत्रशौचोपलक्षणम् । यत्र तु मूत्रपुरीषयोः
समुच्चयस्तत्राधिकसङ्ख्याकपुरीषोत्सर्गविहितहस्तादिशौचे कृते
न्यूनसङ्ख्याकस्य मूत्रोत्सर्गविहितस्य हस्तादिशौचस्य प्रसङ्गेन
सिद्धिरिति न पृथक् तदनुष्ठानम् । अत एव समुच्चिततदुभयशौ-
चं वदता मनुना एका लिङ्गेत्यादिवचने शोध्यभेदाभिप्रायेण मू-
त्रशौचान्तःपातिलिङ्गशौचमात्रमुक्तावेति । पुरीषशौचमाह तिस्र
इति । एकस्मिन् वामकरे, उभयोः हस्तयोः । अत्र यद्यपि प्रायुक्तम-
न्वादिवाक्येषु पादशौचं नोक्तं तथापि वक्ष्यमाणमुन्यन्तरवचना-
नुमारात्तदप्यत्र समुच्चेयम् ।

हस्तपादयोः प्रक्षालने विशेषमाह मरीचिः,

तिस्रभिश्चातलात्पादौ शोध्यौ शुल्फात्तथैव च ।

हस्तौ त्वामणिबन्धाच्च लेपगन्धापकर्षणात् ॥

अन्येषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थयातेषु । एका लिङ्गे गुदे तिस्र इत्या

शुक्ता मनुर्विष्णुपुराणं च,

एतन्शौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥

इदञ्च द्वैगुण्यादिकं संख्यामात्रे तदनन्तरमेव सर्वैर्मुक्तिभिरभि-
धानात् । ननु संख्यायामाधिक्यमन्यत्र दृश्यते

मथा यमः,

शिशने त्वेका गुदे तिस्रो वामे पाणौ धतुर्दश ।

ततः पुनरुभाभ्यां च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः ॥

शौचमेतद्गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।

त्रिगुणं तु वनस्थस्य भिक्षोरेतच्चतुर्गुणम् ॥

शङ्खः,

मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ।

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्देवाभ्यतुर्दश ॥

मेहनं अपानम् ।

तथा,

तिस्रस्तु मृत्तिका देवाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।

अत्र हस्तस्य मकुतत्वाद्दस्तयोरिति ज्ञेयम् । यत्तु स्मृतिच-

न्द्रिकामाधवीपमदनखादिधृतेन

मदन्या नखशुद्धौ तु देवाः शौचेप्सुना युदः ।

इति दक्षवचनेन नखशुद्ध्यनन्तरं पण्युचिकादानमुक्तं तत्र ले-

पाधिक्ये । तत्रशोधनं तु तृणादिना मृत्तिकापसारणेन ।

तथा,

तिस्रस्तु पादयोर्देवाः शौचकामस्य नित्यशः ।

शौचमेतद्गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ॥

द्विगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ।

गुरुनिवासिनां ब्रह्मचारिणाम् । पैदीनसिवाक्यं च मृत्तिका-

संगृहेत्यादि अधिकसंख्याप्रतिपादकं प्रागुदाहृतम् ।

हारीतः,

एकान्तमुक्रम्य एका लिङ्गे तिस्रो मृदोऽपाने दद्यात् नखा-

शोदोपात्तं पाणिं मसाल्य दश सन्धे पद्मपृष्ठे सप्तोभाभ्यां द्विगु-

णं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं वानप्रस्थानां चतुर्गुणं भिक्षुणाम् ।

एकान्तं विजनेमः उक्रम्य मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानादुत्थाय गत्वा
अशौदोषादशौसेगात् पृष्ठे सन्निहितत्वात्सव्यस्य पृष्ठे एतच्चौचं
ब्रह्मचार्याद्यतिरिक्तस्य ब्रह्मचार्यादीनां द्वैगुण्यादिविधानात् । तेन
विधुरस्यापीदं शौचं सिध्यति ।

ब्रह्मपुराणे,

द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये मुदे सप्त यथाक्रमम् ।

द्वात्रिंशद्गामहस्ते च तथा देयास्तु मृत्तिकाः ॥

द्वयोस्तु षोडशाग्यास्तु पुनस्तप्त च सर्वदा ।

पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुमत्सालितपाणिना ॥

द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ।

पुनः सप्त चेति नखशोधनादनन्तरमिति श्रीदत्तादयः । पाद-
योर्द्वे एकैकस्मिन्नेकैकेत्यर्थः । एवं मूत्रशौचेऽपि स्मृतिचन्द्रिकादि-
घृतविवस्वद्वाक्यादाधिकसङ्ख्या प्रतीयते

यथा,

तिस्रो मुदौ लिङ्गशौचे ग्राह्याः सान्तरमृत्तिकाः ।

गामपाणौ मृदः पञ्च तिष्ठः पाण्योर्द्वयोरपि ॥

सान्तरा जलेन व्यवहिताः । इति चेत्, सत्यम् । एता अधिकाधि-

कसङ्ख्या बहुसम्बादिमनूक्तसङ्ख्यानुष्ठाने कृतेऽपि अधिकाधिकग-
न्धलेपानुवृत्तौ व्यवस्थितविकल्पेन बोद्धव्याः । किन्तु पादशौचं
गामपाणिपृष्ठशौचं नखशोधनानन्तरशौचं च मनूक्तशौचानुष्ठाने-
पि कर्त्तव्यं दृष्टार्थत्वादविरोधाच्च । तत्र पादशौचे प्रत्येकं तिस्रः, पु-
रीषशौचे प्रत्येकमेकैका, मूत्रशौचे औचिसादिति बहवः । उभयत्र
शौचे प्रतिपादमेकैका तिष्ठ इति तु लेपशङ्कायामिति श्रीदत्ताद-
यः । एतेष्वपि कल्पेषु सङ्ख्यानियमः मुख्य्य एव अदृष्टार्थकत्वं
कल्पने गौरवात् । यच्च मेहने मृत्तिकाः सप्तेत्यादि मायदाहृतं

शङ्खवचनं मनूक्तसङ्ख्यातो द्विगुणसंख्याभिप्रायकतया ब्रह्मचारि-
परतयाऽपराकेण व्याख्यातं-तत्र शौचमेतद्वृहस्पतिनामिति तदुत्त-
रशङ्खवचनादर्शनेन ।

अत्र मृत्तिकापरिमाणे द्वादशः,

अर्द्धमसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्तिता ॥

ल्लिङ्गेऽप्यत्र समारूपाता त्रिपर्वी पूर्यते यथा ।

दातव्यमुदकं तावद्यावत्स्यान्मृत्तिकाक्षयः ॥

तदर्द्धार्द्धेति द्वितीयार्द्धमसृत्यर्द्धा तृतीया तदर्द्धेत्यर्थः । अयं च

पाठः कल्पतरुमभृतेषु दृश्यते । बहुनिबन्धेषु तु तदर्द्धा परिकीर्त्ति-

तेति पाठो दृश्यते तत्र च द्वितीया तृतीया च मत्पेकं मसृतिच-

तुर्पाशमित्येत्यर्थः । यत्तु

स्मृतिचन्द्रिकामाधवीयादौ,

प्रथमा मसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी ॥

इत्यङ्गिरोवचनं तत्र लेपाधिकव्यविषयम् । मुदे पञ्चमृत्तिकादाने

तु मृत्परिमाणमाह स्मृतिचन्द्रिकादौ

वृद्धवसिष्ठः,

अर्द्धमसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका भवेत् ।

पूर्वपूर्वार्द्धमात्रास्तु चतस्रोऽन्याः प्रकीर्तिताः ॥

ल्लिङ्गेऽपीति आपिना हस्तादिपरिग्रहः । कश्चित्तु मृदोऽन्यत्रे-

ति पाठः ।

शङ्खोऽपि,

मृत्तिका तु समुदिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यथा । इति ।

यत्तु

आर्द्रामलकपात्रास्तु ग्राह्या इन्दुवते स्मृताः ।
तथैवाहुतमः सर्वाः शौचार्ये याश्च मृत्तिकाः ॥

इति शातातपवर्जनं, यदपि
आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमहविर्वलीन् ।
माणाहुतिर्वालं चैव मृदं गात्रविशोधनीम् ॥
इति व्यासवचनं तदुत्पन्तलेपशङ्कादिशून्यपादाद्यभिप्रायम् ।
दक्षः,

अन्यदेव दिवाशौचमन्यद्रात्रौ विधीयते ।
अन्यदापत्तु विप्राणामन्यदेव त्वनापदि ॥
यथोक्तं तु दिवाशौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।
आतुरस्य तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं तु पथि स्मृतम् ॥
न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचयुद्धिमभीप्सता ।
मायाश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥

विप्राणामित्युपलक्षणं अन्यदेव कथयति यथोक्तमिसादीनां
पथि स्मृतमित्यन्तेन । अत्र अर्द्धत्वं संख्याया परिमाणेन च बोध्यम् ।
संख्यापरिमाणोभयमुक्त्वा दत्तेणार्द्धाभिधानात् । एका लिङ्गे इत्य-
तु परिमाणार्द्धमेव ग्राह्यं एकसंख्याया अर्द्धासम्भवात् एकानु-
ष्ठानं विना अर्द्धानुष्ठानासम्भवाच्च । आदिसंख्यायां तु संख्या-
र्द्धं यादिकमेव ग्राह्यं सार्द्धादिसंख्याग्रहणासम्भवात् यादिसं-
ख्यानुष्ठानं विना सार्द्धादिसंख्यानुष्ठानासम्भवाच्च । अत एव न्यू-
नाधिकं न कर्तव्यमिति वचनं नात्र प्रवर्तते । अत एव

देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्था च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ।

इति शौचायनवाक्ये उपपत्तिमित्युक्तम् । अत्रापि गन्धलेपस्यैव
वक्ष्यतः । “न्यूनाधिकमिति” इदमपि संख्यापरिमाणोभयविषयम्

संबुभयमुक्ता दसेणाभिधानात् । विहितसंख्यादितो न्यूनसंख्याद्य-
नुष्ठाने कृते गन्धलेपस्ये जातेऽपि शुद्ध्यर्थं विहितसंख्या पूरणीयैव,
विहितसंख्याद्यनुष्ठाने कृतेऽपि, गन्धलेपानुष्ठौ आविहितमाधिकं न
कर्त्तव्यं द्वितीयाद्धेन विहितातिक्रम एव प्रायाश्चित्ताभिधानात् ।
किन्तु विहिता सैव संख्या वा आवर्त्तनीया मुन्यन्तरोक्ता तदधि-
कसंख्या वा पूरणीया विहितत्वाविशेषात् ।

आपस्तम्बः,

अहि शौचं यथा मोक्तं निश्चयर्द्धं तु तदिष्यते ।

पथि पादस्तु विज्ञेय आर्घः कुर्याद्यथावलम् ॥

अत्र पथि चतुर्थांशविधानात्मागुदाहृतदक्षवचनोक्तेः पथ्यष्टः
मांशोभयाधिक्ये रात्रावापि पथि पाद एव नतु तदर्द्धं तद्विधापक-
वचनाभावात् । निश्चयर्द्धमिदमेव यथोक्तशौचस्यैवार्द्धविधानात् ।

घृहज्ञारदीये,

स्वग्रामे पूर्णमाचारं पथ्यर्द्धं मुनिमत्तमाः ।

आतुरे नियमो नास्ति महापादे तथैव च ॥

तथा,

स्त्रीणामनुपनीतानां गन्धलेपसंख्यावधि ।

व्रतस्थानां तु सर्वेषां यतिवज्जौचमिष्यते ॥

विधवानां च विभेन्द्रा एवं शौचं प्रकीर्तितम् ।

अत्र पथ्यर्द्धविधानं भयाभावे । विष्णुत्रोत्सर्गाद्ये

प्रवृत्तस्य विष्णुत्रोत्सर्गाभावेऽपि शौचमाह

वृद्धपराशरः,

उपविष्टस्तु विष्णुत्रं कर्त्तुं यस्तु न विन्दति ।

॥ कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा ॥

माधवीयादौ दक्षः,

न शौचं वर्षघासभिराचरेत्तु कदाचन ।

संवत्तर्गिरसौ,

कृते मूत्रे, पुरीषे वै यदा नैवोदकं मयेव ।

स्नात्वा लब्धौदकं पश्चात्प्रवेष्टुः स विमुक्त्यति ॥

उदकं लब्ध्वेतनेन यथोक्तं शौचमुपलक्षितम् । अन्यथा वैयर्थ्या-
त् । तेन यथोक्तं शौचं कृत्वा सचैलं स्नात्वा विशुध्यतीत्यर्थः ।

अत्र मूत्रादिशौचे क्रमापेक्षायां मूत्रस्य रेतसश्च शौचे

एका लिङ्गे तु सव्ये त्रिरुभयोर्महर्षं स्मृतम् ।

इति दक्षपाठक्रमः आदरणीयः । मूत्रपुरीषोभयशौचे तु एका
लिङ्गे गुदे तिस्र इत्यादिमनुपाठक्रम आदरणीयः ।

अत्र यद्यपि

मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्षिते ।

इति शङ्खवचने लिङ्गगुदशौचयोर्व्युत्क्रमो दृश्यते तथा-
पि मनुस्मृतैर्बलवत्त्वात् षडुभवादाच्च मानवक्रम एवादरणीय इति ।

मन्वादिनाऽनुक्तमपि हारीतोक्तं वामपाणिपृष्ठे यत् षट्कृत्यो मृत्ति-
कादानं तद्वामपाणिशौचानन्तरमुभयपाणिशौचात्पूर्वं कार्यम् । तथैव
दक्ष सव्ये षट् पृष्ठे सप्तोभाभ्यामिति पूर्वोदाहृतहारीतवाक्येनाभिधा-
नात् । नखशौचं त्र्युभयपाणिशौचानन्तरम् । तदनन्तरमुभयोर्हस्तयो-
स्तिष्ठणां मृत्तिकानां दानं लेपाभिर्येषे पण्णांसप्तानां वा । तदनन्तरं
पादशौचम् । प्राग्लिखितशङ्खादिवाक्यतस्तथाक्रमगतीतेः । केवलपुरी-
षशौचे तु लिङ्गशौचं विना अपमेव क्रम आदरणीयः । केवलपुरी-
षशौचे कुतश्चिदपि भुनिवाक्यत्वात् पादशौचं न प्रतीयते । पादयोर्द्वे
गृहीत्वा त्वित्यादि घट्टपुराणीयमपि

द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे सप्त यथाक्रमम् ।

इत्युपक्रम्याभिधानान्मूत्रपुरीषोभयोरसर्गपरमेव । तथापि आ-

चारात्तत्रापि पादयोरेकैकां मृत्तिकां गृह्णाति ।

अत्र—

उदङ्मुखोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥

इति मूत्रपुरीषशौचप्रकरणस्य ब्रह्माण्डपुराणीयवाक्यात् त-
च्छौचान्तःपातिपादप्रक्षालनमपि दिवा उदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणा-
मुखः कुर्यात् ।

केचित्तु

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत उचरेदक्षिणामुखः ।

उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात् प्रसक् पादावनेजनम् ॥

इत्यापस्तम्बवाक्यादिदमपि पादप्रक्षालनं प्रसङ्गमुखेन कार्य-
म् । अत्र दक्षिणामुख इत्यस्य, रात्रौ सायं चेति शेषः । यमदेवल-
वचनैकवाक्यत्वात् । उदङ्मुख इत्यस्य, सन्ध्याद्वयमातर्मध्याह्नेत्येति
शेषः । मनु यमदेवलवचनैकवाक्यत्वात् । प्रसक् पश्चिमाभिमुखं यथा
भवति तथा । पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । इदं दैवविश्वार्थकाचम-
नार्थकपादप्रक्षालनातिरिक्तपादप्रक्षालनपरम् । तदर्थकाचमना-
र्थकपादप्रक्षालने तु आचमनप्रकरणवक्ष्यमाणदेवलवचनेन तद-
न्यदिगभिधानात् । ब्रह्माण्डपुराणीयस्य शौचदिङ्निषमस्य पाद-
प्रक्षालनातिरिक्तशौचपरता, पादप्रक्षालने आपस्तम्बेन विशेषाभि-
धानात् इत्याहुः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । शौचान्तःपातिपादप्रक्षालनातिरिक्तपादप्र-
क्षालनपरत्वेनैवापस्तम्बीयवाक्यस्योपपत्तौ तस्य न ब्रह्माण्डपुरा-
णीयवाक्यसङ्कोचकत्वम् । प्रत्युत शौचप्रकरणानुगृहीतेन ब्रह्माण्डपु-
राणीयवाक्येनैवानारभ्याधीतस्यापस्तम्बीयवचनस्य सङ्कोचो यु-
क्त इति ।

अथैवं प्राग्लिखित- पादयोर्द्वे गृहीत्वेत्यादिब्रह्मपुराणी-
ग्रादिवाक्येनाक्रमनस्यापि शौचत्वकथनाद्वात्रौ तदाचमनस्यापि द-
क्षिणाभिमुखेन, कर्त्तव्यत्वं प्रसज्येत्वेति चेन्न, पुरीषादिशौचमक-
रणपदिनवृद्धभारदीयवाक्येनैव तत्र दिग्विशेषाभिधानात् ।

यथा,

एव शौचं तु निर्वर्त्य पश्चाद्वै सुसमाहितः ।

माद्भुमुखोदद्भुमुखो वापि आचामेत् प्रयतेन्द्रियः ॥

माद्भुमुखः उदद्भुमुखः इति पदच्छेदः । सन्धिरार्पः । पादमस्ता-
लने क्रमाकाङ्क्षायां स्वस्वशाखयिमधुपर्कप्रकरणोक्त एव क्रमस्त-

सञ्ज्ञाखीयैरादरणीयः "एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽन्यत्रापीति" न्या-

यात् सकलदेशीयविष्टाचाराश्च । यत्तु प्रकरणान्तरीयक्रमान्वये

तत्रसो मन्त्रान्वयोऽपि स्यादिति तन्न, मन्त्राकाङ्क्षाविरहात् । प्रकृ-

ते तु प्रक्षाल्य चरणे पृथगिति देवसूचनाव क्रमाकाङ्क्षासत्त्वात् ।

स च क्रमो मधुपर्कप्रकरणे पारस्करादिभिरुक्तः ।

यथा पारस्करः,

मध्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणभेदक्षिणं
प्रथममिति ।

अत्र वामं चरणं प्रक्षालयेतरं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः ।
पदि ब्राह्मणोऽर्घ्यः स्यात्तदा प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य वामं प्रक्षालयति
इति हरिहरः ।

अर्हणीय इत्यनुष्ठौ ब्राह्मणत्वादिविशेषम पुरस्कृत्य

गोभिलः, सन्ध्यं पादमवनेनिज इति सन्ध्यं पादं प्रक्षालयेत्

दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत् ।

अत्र छन्दोगानां सर्वेषामेव पाठक्रमाद्वाग्योपक्रमं पादमस्ताल-
नं प्रतीयते । आश्रयावनेन तु अर्हणीयातिरिक्तस्य पादस्तमा-

कृत्वं तत्र विशेष उक्तः ।

यथा तत्सूत्रम्, पादौ मक्षालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय
मयच्छेद सव्यं शूद्रायेति ।^३

यदि क्षत्रियवैश्यौ पादमक्षालयितारौ तदा दक्षिणं वा पूर्व
सव्यं वा पूर्वमिति नास्ति नियमः । तेन राजसनेपिनां ब्राह्म-
णानां दक्षिणोपक्रममन्येषां वामोपक्रमं छन्दोगानां सर्वेषां वामो-
पक्रमम् । आश्वलायनानां ब्राह्मणकर्तृकपादमक्षालने दक्षिणो-
पक्रमं शूद्रकर्तृकपादमक्षालने वामोपक्रमं क्षत्रियवैश्यकर्तृकपाद-
मक्षालनेऽनियतोपक्रमं पादमक्षालनमिति व्यवस्थितम् । एवम-
न्येषां स्वस्वसूत्रानुसारेण बोध्यम् ।

श्राव्यशृङ्गः,

यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तच्च शोधयेत् ।

न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

इदं

पश्चात्तच्छोधयेत्तपिर्म् ।

इत्यादिसपुराणैकवाक्यतया जलाशयशौचपरमिति वदन्ति ।

श्रीदत्तमदनरत्नादिषु बहुषु निबन्धेषु तु शौचसामान्यान्तर-

मेवेदं वाक्यं लिखितम् ।

हारीतः,

तिसृभिः पादौ मक्षाल्य गोमयेन शूदा वा कमण्डलुं परि-

मृज्य पूर्ववदुपस्पृश्यादित्यं सोममग्निं वीक्षित ।

अत्र दिवा आदिसमग्निं वा, रात्रौ सोममग्निं वा पश्येदि-

त्यर्थः । चन्द्रमूर्यपोरभावेऽपिमिसंन्ये ।

शङ्खलिखितौ,

कमण्डलुमुपस्पृश्य मक्षाल्य पाणिपादौ चाचम्येशानं मनसा

ध्यायेत् ।

उपस्पृश्य परिमृज्य, प्रक्षाल्य पाणिपादाविति आचमनार्थं
पाणिपादप्रक्षालनानुवादः । ईशानं यहाँदेवम् ।

पादयोर्द्वे गृहीत्वा तु मुप्रक्षालितपाणिना ।

द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥

इति प्राग्लिखितब्रह्मपुराणीयवाक्येन विष्णुस्मरणमुक्तं तद-
नपौरुष्ट्यार्थस्वात्समुच्चयः । ईशानप्रदं योगाद्विष्णुपरमिति केचित्
तन्न, रुदेयोंगापहारित्वाव विष्णुपदेपि योगसम्भवाच्च ।

अथ गण्डूषकरणम् ।

तत्र प्रयोगपारिजाते आश्वलायनः,

कुर्याद् द्वादश गण्डूषान् पुरीषोत्सर्जने द्विजः ।

मृत्रोत्सर्गे तु चतुरो भोजनान्ते तु षोडश ॥

भक्षभोज्यावृत्ताने तु गण्डूषाष्टकमादरात् ।

गण्डूषानिष्ठेपस्थलमाह

आकर्ण्डेयः,

पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ।

ऋषयः पृष्ठतः सर्वे वामे गण्डूषमुत्सृजेत् ॥

अथाचमनम् ।

तच्च पाणिपादप्रक्षालनान्तरमेव कार्यम् ।

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामिषात् ।

प्रक्षाल्य पादौ पाणी च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ॥

इत्यादिना तथा दक्षेणाभिधानात् । अनेन वक्ष्यमाणेन । अत्र

हि वक्ष्यमाणविधानमध्ये पाणिपादप्रक्षालनस्य उक्तत्वात् पाणि-
पादप्रक्षालनमाचमनार्थकमिति प्रतीयते ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ।

इति व्यासवाक्यादप्यर्थः सिध्यति । परन्तु शुद्धिद्वारा ए-
तस्याचमनोपकारकत्वात् सयां शुद्धौ नैतस्य प्रत्यक्षमनमाद्यतिः ।
अत्र आचान्तान् कृतपञ्चौचमिति श्राद्धमकरणस्यमाश्रयायन-
सूत्रम् । प्रक्षाल्य पादौ पाणी चेति आचमनाङ्गत्वेन विहितं यत्
पञ्चौचं तच्छुद्धपादस्य नित्यमिति ज्ञापनार्थम् । कृतपञ्चौचवचनं
शुद्धपात्वेऽप्यत्र नियमेन पञ्चौचं कार्यमित्यर्थ इति व्याकुर्वतो
वृत्तिकृतो नारायणस्यापि संमतिः । अत्र शौचान्तर्गतआचमनोप-
कारस्य शौचान्तर्गतपादादिप्रक्षालनेनैव सिद्धत्वात् तदर्थं पृथक्-
पादादिप्रक्षालनानुष्ठानम् । पित्र्यकर्माधिक्याचमनाङ्गपादप्रक्षालने दे-
वलेन दक्षिणाभिमुखत्वादिनियमनात्तदर्थकाचमने पृथक्पादप्रक्षाल-
नमनुष्ठेयमेव शौचार्थपादप्रक्षालनस्य उदङ्मुखत्वादिनैव कृत-
त्वात् । तत्र दैवपित्र्याङ्गाचमनार्थपादप्रक्षालने दिङ्मिथममाहाच-
मनमकरणे

देवलः,

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेज्जैः ।

उदङ्मुखो वा देवसे पैतृके दक्षिणामुखः ॥

शनैः त्वरारहितः । एवं च प्रत्यक् पादावनेजनमित्यापस्तम्ब-
वाक्यं विशेषविधानाभावे द्रष्टव्यम् । आचमनसाधनार्थकपादप्र-
क्षालनेतिकर्तव्यतामाह

स एव,

शिखां धृत्वा वसित्वा द्वे निर्णिक्ते वाससी शुभे-

तुष्णींभूत्वा समाधाय नोद्गच्छन्न विलोकयन् ॥

न गच्छन्न शयानश्च न हलन्न परान् स्पृशन् ।

न हस्तैव सज्जल्पन्नात्मानं चैव वीक्षयन् ॥

केशास्त्रीवीमघःकायमस्पृशन् घरणीमपि ।

‘यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥

इत्येवमादिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

हस्तौ चाणिवन्ध्याभ्यां पेश्वादासीत संयतः ॥

शिखां वध्वेति सशिवपुरुषाभिप्रायम् । तेन यस्य सशिवं
वपनं विहितं तस्य शिखावन्धनाभावेऽपि न क्षतिः । एवं यस्य
एकवस्त्रत्वमवस्त्रत्वं वा विहितं तस्य द्विवस्त्रत्वाभावेऽपि न क्षतिः ।
निर्णिक्ते शूदे शुभे ओनपिद्धे तूष्णीम्भूत्वा मौनीभूत्वा समाधाय
स्तिरीकृत्य, मन इति शेषः । उदगञ्जन्नुत्तिष्ठन् कचिन्न कुक्ष्यभि-
ति पाठः । विलोकयन्, दिश इति शेषः । दिशश्चानवलोकयन्निति
शङ्खोक्तेरिति कल्पतरुः । हलन् कम्पमानः । आत्मानं आत्महृदयं
धीक्षयन्निति चुरादिबहुलानिदर्शनात्स्वार्थे णिच् । अधःकायं
नाभेरधःप्रदेशम् । अस्पृशन्, करणेति शेषः । भूयः प्रक्षालये-
त्करमिसग्रे दर्शनात् । अविहितस्पर्शनिषेधोऽयम् । आजान्विति
अध्वभ्रमणादिना तत्पर्यन्तमशौचे । आजङ्घाभ्यां पादाविति हारी-
तोक्तेरिति श्रीदत्तादयः । मणिवन्धः ब्राह्मतीर्थमुलमिसपरार्कः ।
करबाहुसन्धिरिति कल्पतरुः । आसीत संयत इत्यत्र संयमनमात्रं
विधीयते आसीनत्वस्य प्राक्सिद्धत्वात् । अत्रोपक्रमोपसंहारयोः
पादप्रक्षालनश्रवणेन पादप्रक्षालनप्रकरणभोदगञ्जभिसादिना
विहिता धर्मा वाक्यप्रकरणाभ्यां पादप्रक्षालनाङ्गानि न वाऽऽच-
मनाङ्गानि एतदग्रे एव अध्याम्बुप्रथमाचीर्थादिसादिना सेतक-
र्चन्यताकाचमनादिसवगम्यते । हेमाद्रिश्रीदत्तादिबहुषु निबन्धेषु
सु न गञ्जभिसादिदेवत्ववाक्यमाचमनेतिकर्चन्यताप्रातिपादकप्रकरणे
लिखितं तदाशयः सुधीभिश्चिन्तनीयः । यत्तु

हेमाद्रिधृते, अयं प्रथमः कल्पः प्राङ्मुख उदङ्मुखो धोपवि-
श्यान्तर्ह्वोर्हस्तौ कृत्वा शुद्धा अपः संस्पृष्ट्वाऽऽमणिवन्धनात् पाणी

प्रक्षाल्याभिमुखं ब्रह्मद्वारं मनुष्याणां प्राचीर्नन्देवानां पितॄणां दक्षिणं
स्मृतम् इति पैठीनसिवाक्ये मनुष्मदेवपितृसम्बन्धित्वेन दिग्विशेषा
भिधानं, तद्वदयमं माह्मुसः स्थित्वेत्यादिदेवलवचनैकवाक्यतया
पाणिपादप्रक्षालनविषयकं न तु तस्य हेमाद्र्युक्ताचमनीयदिग्विषय-
कत्वम् । माह्मुख उदङ्मुखो बेलनेन पैठीनसिनैव तत्र पृथग् दि-
ग्विशेषाभिधानात् । अनेकश्रुतिकल्पनापत्तेश्च । वचनार्थस्तु प्रथमः
कल्प इत्यनुकल्पापेक्षया । अपः संश्लेषाचामेदिति प्रकरणाच्छ्रियते ।
आचमनपूर्वाङ्गमाह पाणी प्रक्षालयेत्यादि । पाणी इति पादयोः
रप्युपलक्षणम् । ब्रह्मद्वारं ध्रुवमण्डलम् ।

मण्डलस्यास्य पुच्छे तु शिथिलाराकृतिर्ध्रुवः ।

मध्ये नारायणश्चेति ब्रह्मद्वारमिदं जगुः ॥

इति गारुडात् । ध्रुवमण्डलं चात्रापिष्ठानलक्षणया उत्तरा
दिगिति । पादप्रक्षालनानन्तरं पादाभ्युक्षणमुक्तं —

विष्णुपुराणे,

निष्पादिताङ्घ्रिशौचस्तु पादावभ्युक्ष्य वै पुनः ।

त्रिः पिवेत्सलिलं चैव तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि,

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च समभ्युक्ष्य समाहितः ।

अन्तर्जानुः सदाऽऽचामेत्त्रिश्चतुर्वा पिवेदपः ॥

अत्र अभ्युक्ष्येदित्यस्य पादावित्तनेनान्वयः । विष्णुपुराणैक-
वाक्यत्वात् । चतुर्वेति अपां वक्ष्यमाणवचनमासहृद्वामित्वाद्यभावे
भावयुक्त्यपेक्षयेति “त्रिश्चतुर्वेति” गौतमवाक्यव्याख्यानावसरे क-
ल्पतः । कामनाविशेषेण पाणिपादप्रक्षालनानन्तरं कर्मविशेषमाह

कल्पतरौ हारीतः,

आमणिबन्धनात्पाणी प्रक्षाल्य आजह्वाभ्यां पादौ, शान्तिश्रे-

पृथक्कामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणे चरणाङ्गुष्ठे पाणिमवस्थाप्य प्रा-
णानालभ्य नाभिमुपस्पृशेदिति ।

हेमाद्रौ तु आचमनानन्तरं इन्द्रियस्पर्शात्पूर्वमिदमुक्तम् । आ-
चमनोदकान्याह—

मनुः,

अनुष्णाभिरफेनाभिराग्निस्तीर्थेन धर्मवित् ।

शौचेष्णुः सर्वदाऽऽचामेदासीनः प्रागुदङ्मुखः ॥

अनुष्णाभिरित्यत्राग्निसंयोगजमौष्ण्यं प्रतिपिध्यते ।

तथा च विष्णुः, अनग्न्युष्णाभिरफेनाभिरशूद्रैककरावर्जि-
ताभिरसाराभिराग्निः शुचौ देशे स्वासीनोऽन्तर्जानुः प्राङ्मुख उदङ्-
मुखो वा तन्मनाः सुमनाश्चाचामेदिति ।

अत्र एककरपदमाचमनकर्तृभिन्नैककरपरम् । आचमनकर्तुर्बाम-
पाण्यावर्जितेन जलेनाचमनस्य बौधायनादिना विधानादित्यग्रे व-
क्ष्यते ।

शङ्खोऽपि,

अग्निः समुद्धृताभिश्च हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

षड्भिना चाप्यतप्ताभिरसामिरुपस्पृशेत् ॥

इदं च रोगिव्यतिरिक्तपरम् ।

तथाचापस्तम्भः, न तप्ताभिश्चाकारणात् ।

अकारणात् व्याध्यादिव्यतिरेकेण तप्ताभिर्नाचामेदिसर्थः ।

यमोपि,

रात्राववीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।

उदकेनातुराणा च तपोष्णेनोष्णपायिनाम् ॥

उष्णपायिनामातुराणामित्यन्वयः । उष्णपायिनो दीक्षिता
इत्यपरार्कः । तीर्थेनेति । ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेनेत्यनेन पूर्वोक्तस्य

तीर्थस्य पुनर्वचनं तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचामात्रं प्रदर्शयितु-
मिति कुल्लूकभट्टः ।

आपस्तम्बः, भूमिगतास्वप्सु कर्षव्यमिति उज्ज्वलायां
प्रयत आचामयेदिति ।

प्रायत्पार्थमाचमनं भूमिगतास्वप्सु कर्षव्यमिति उज्ज्वलायां
हरदत्तः । उद्धृतपरिपूताभिरिति शङ्खलिखितस्मरणात् । ब्राह्मेण
विप्रस्तीर्थेनेति मन्वादिवाक्येन तीर्थविधानाच्चाप्युद्धरणमावश्यक-
म् । यदा तु पात्रस्थेनोदकेनाचामति तदा वक्ष्यमाणं प्रयतपरावर्जि-
तत्वादिकमपेक्षितम् । यं वा प्रयत इति । प्रयतः परो यं वक्ष्यमा-
णपात्राद्यावर्जितजलेनाचामयति सोऽपि प्रयतो भवति । अत्र
विशेषमाहुः आचामेदित्यनुवृत्तौ—

शङ्खलिखितौ गौतमश्च, न शूद्राद्युच्चेकपाण्यावर्जिता-
भिरिति ।

शूद्रेण, अद्युचिना अस्पृश्यस्पर्शादिदूषितेन द्विजेनापि, एकेन च
पाणिना यदावर्जितं प्रक्षिप्तं तेनोदकेन नाचामेदित्यर्थः । आचामे-
दित्यनुवृत्तौ—

कूर्मपुराणेपि,

शूद्राद्युचिकरोऽनुक्तैर्न क्षाराद्भिस्तथैवच । इति ।

तथा,

नैकहस्तार्पितजलैरिति ।

संवर्त्तोपि,

शूद्राद्युच्चेकहस्तैश्च दद्याद्भिर्न कदाचन ।

आचामेदिति शेषः । अत्र कल्पतरुः, न शूद्राद्युच्चेकपाण्या-
वर्जिताभिरिति सामान्येनैकपाण्यावर्जितेनाचमननिषेधात् यं वा प्रयत
आचामयेदित्यापस्तम्बवचनेनावर्जने प्रयतपरानियमनाच्च स्वयमाव-

जितेनाचमनं न शुचित्वे हेतुरित्युक्तं भवतीत्याह । अथैवं “मृत्रपुरीषे कुर्वन्दक्षिणहस्ते गृह्णाति सव्ये आचमनम्” इति कमण्डल्वधिकारस्थ-
 बौधायनवचनविरोधः । तस्य हि आचमनं कुर्वन् सव्यहस्ते कमण्डलुं
 गृह्णातीत्यर्थः । तत्कमण्डलग्रहणं च आचमनोपयोगिजलावर्जनरूप-
 हृष्टप्रयोजनार्थम् । अन्यथाऽहृष्टार्थत्वापत्तेरिति चेन्न । आपस्तम्ब-
 वचनस्वरसात् शुद्ध्यर्थाचमनोदके एव प्रयतपरावर्जितत्वनियम
 एकपाण्यावर्जितत्वनियमश्च, तदतिरिक्ताचमनोदके तु स्वीयैकपा-
 ण्यावर्जितत्वं बौधायनानुमतमिति तदभिप्रायात् । गौडमै-
 धिलादिनिबन्धेषु च ब्राह्मलिखितादिवाक्ये अशुचिपदम् आच-
 मनकर्तृव्यतिरिक्तपरं, शूद्रमाहचर्यात् । बौधायनेन सामान्यतः
 स्वीयवामपाण्यावर्जितोदकेनाचमनाभ्यनुज्ञानाच्च । अत एवात्रसैक-
 पाणिपदम् एकपाण्यावर्जितेन नाचामेदिद्यापस्तम्बमूत्रस्थैकपाणि-
 पदं चाचमनकर्तृव्यतिरिक्तैकपाणिपरम् । तेनाशुचेरपि स्वस्य वाम-
 पाण्यावर्जनमप्यविरुद्धम् । तथाचोद्गृह्यतोदकाचमनपक्षे स्वयमशुचि-
 ना शुचिना वा वामपाण्यावर्जनं प्रयतपरोभयपाण्यावर्जनम्
 आचमनकर्तृव्यतिरिक्तरात्रानावर्जनं चानुमतमिति ब्राह्मलिखितगौ-
 तमापस्तम्बबौधायनवाक्यपर्यालोचनपाऽवगम्यतइति ।

स्मृत्यर्थसारे तु,

वामेन पात्रमुद्गृह्य न पिवेदक्षिणेन तु ।

इत्युक्ता—

वामेनोद्गृह्य चाचामेदन्यदातुस्तम्भवे ।

इत्युक्तम् । आचामेदित्यनुवृत्तौ—

ब्राह्मलिखितौ, उद्गृह्यपरिपूताभिरञ्जिस्वेक्षिताभिरक्षाराभि-
 रनर्पिश्रिताभिरस्फेनाभिरबुद्बुदाभिरिति ।

परिपूताभिः निरस्तापद्रव्याभिः । बीक्षिताभिरिति दिवैव ।

रात्रावनीक्षिताभिरपि ।

रात्रावनीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।

इति मृदभाष्यादिघृतयमप्रचनाव । अक्षराभिरिति । यत्र स-
मुद्रादौ स्नानं विहितं तत्र स्नानाङ्गाचमनं साराभिरपि कर्त्तव्यम् ।
साङ्गस्नानस्य विहितत्वात् । अनभिञ्जिताभिरबद्धितप्ताभिः ।

प्रथेताः,

अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा ।

हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिधनुर्वा द्विराचमेत् ॥

षष्ठपूतत्वं कीटादिसम्भावनाग्राम् । अशब्दाभिरोष्ठापभिषा-
तजन्यशब्दशून्याभिः । यत्र तु देशे सारादिदोषयुक्ता एवापस्तत्राह—
देयत्तः,

येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।

येषु देशेषु यत्तोयं याश्च यत्रैव मृत्तिकाः ॥

येषु स्थलेषु यज्जौषं धर्माचारश्च यादृशः ।

तत्र तन्मायमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥

यमः,

तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्यावद्भामेन न स्पृशेत् ।

यामे हि द्वादशादिसा यरुणश्च जलेऽक्षरः ॥

अत्र न स्पृशेज्जलमिति शेष इति अपरार्कः । एतद्योदकं याव-
द्भामेन न स्पृशति तावन्नाचामेदिसाह यम इत्युक्तेन श्लोकमवता-
रितवतोर्हमादिस्पृतिचन्द्रिकाकारयोरप्ययमर्थः सम्मतः । पठन्ति च,
दाक्षिणे संस्थितं तोयं तर्जन्या सव्यपाणिना ।

तत्तोयं स्पृशते यस्तु सोमपानफलं लभेत् ॥

मदनरत्नादौ तु वामकरस्पृष्टेन दाक्षिणकरेणाचामेदित्याह यम
इत्युक्ता तावन्नोपस्पृशेदिति वचनमवतारितम् । एषामप्यभिप्रायः ।

अपः करनखस्पृष्टा य आचामर्तिवै द्विजः ।

सुरां पिबति सुव्यक्तं यमस्य वचनं यथा ॥

इति यमवचने करपदं वामकरपुरम् । दक्षिणकरस्पर्शस्याव-
र्जनीयत्वात् । अत एव बहुषु निबन्धेषु आचमनीयजलेषु वामक-
रास्पृष्टत्वं विशेषणमुक्तम् । पठ्यमानवचनं तु सन्दिग्धमूलमिति य-
मवचने स्पृशेदित्यस्य दक्षिणं पाणिमिति शेषपूरणमुचितम् । आ-
चारश्चैवमेव शिष्टानाम् ।

अथ आचमने निषिद्धानि जलानि ।

तत्र हारीतः, नाविलोकिताभिराद्भिर्नोष्णाभिः कलुषा-
भिः । आचामेदिति शेषः ।

तथा,

विवर्णं गन्धवचोयं फेनिलं च विवर्जयेत् ।

आपस्तम्बः, न वर्षधारास्वाचामेत्तथा मदरोदके इति ।

अभौममम्भो विद्यजन्ति मेघाः पूतं पवित्रं परमं मुगन्धि ।

इति हरिवंशवाक्याद्वर्षधाराजलस्य पवित्रत्वेऽप्याचमने वच-
नान्निषेधः । मदरः स्वयंविदीर्णभूभागः ।

मदरापवादमाह चसिष्ठः, अप आचामेदित्यनुवृत्तौ मदराद-
पि या गोस्तपर्णसमर्थाः स्युः न वर्णरसदुष्टाभिर्याश्च स्युरग्नभागमाः ।

अग्नभागमाः निन्दितदेशकालागताः । कालस्य निन्दितत्वं च
शष्पादिरूपत्वेन ।

तथाह पराशरः,

अपो रात्रौ न गृह्णीयात्पविष्टा वरुणालयम् ।

आवश्यकेऽय मन्त्रेण घाम्नो घाम्न इति स्वयम् ॥ इति ।

आवश्यके आवश्यककार्ये सति ।

पुनरापस्तम्बः, नाग्न्युदकशेषेण दृष्टा कर्माणि कुर्वीताचा-

मेद्वा पाणिसंस्तुब्धोदकेनैकपाण्यावर्जितेन नाचमेव ।

आन्युदकशेषेण आग्निपर्युसणाद्यर्षोपाचोदकशेषेण वृथा य-
तोऽतः कर्माणि न कुर्वीतेत्यर्थः इति कल्पतरुः । यद्वा अग्निपरि-
समूहने परिपेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथाकर्माणि अदृष्ट-
प्रयोजनरहितानि पादमक्षालनादीनि न कुर्वीत नाचामेव । अथवा-
कर्मत्वादाचमनस्य पृथग् निषेधः । पाणिसंस्तुब्धेन पाणिनाऽलौहितेन ।

बौधायनः, पादमक्षालनोच्छेषेण नाचमेव यद्याचामेद् भूमौ
स्त्रावयित्वाऽऽचामेव ।

उच्छेषेण शेषेण ।

व्यासः,

अपः पाणिनस्त्रागेण आचामेयस्तु वै द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरग्रवीव ॥

प्रयोगपारिजाते पराशरः,

घृद्वाहृतैस्तु नाचामेदेकपाण्याहृतैस्तथा ।

नचैवाग्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः ॥

पूर्वार्द्धे जलैरिति शेषः । उत्तरार्द्धे आहृतैरिति शेषः । एक-
पाण्याहृतैरित्यत्रैकपाणिः सव्यपाणिः । वामपाणिर्नैव जलपात्र-
धारणनिषेधात् ।

यथा प्रायश्चित्तविवेकादौ—

पुलस्त्यः,

शङ्खशुक्तितरङ्गाश्च यद्यान्यत्पानमाजनम् ।

दक्षिणेनैव गृहीयान्न वामेन कदाचन ॥

तरङ्गः काचपात्रम् । न वामेन केवलेनेत्यर्थः । आचारोद्घोषादी—

आपस्तम्बः,

सन्ध्यार्थे भोजनार्थे वा पित्र्यार्थे वा तथैव च ।

शूद्रादृतेन नाचाभेज्जपाग्निहवनेषु च ॥
 उद्धृतोदकेनाचमनपक्षे पात्राण्याह स्मृतिचन्द्रिकादौ—
 स्मृत्यन्तरम्,
 अलावृताग्रपात्रस्य करकस्यं च यत्पयः ।
 गृहीत्वा स्वयमाचामेभरो नामयती भवेत् ॥
 तत्रैव स्मृत्यन्तरं,
 करकालावुपात्रेण ताम्रचर्मपुटेन च ।
 स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहलेपांश्च वर्जयेत् ॥
 करकपात्रे यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने ।
 सौवर्णे रामते चैव नैवाद्युद्धं तु कर्हिचित् ॥
 जाह्निकतश्वादी उशना ।
 कांस्यापसेन पात्रेण प्रपुसीसकपित्तलैः ।
 आचान्तः शतकृत्त्रोऽपि न कदाचिच्छुचिर्भवेत् ॥
 स्मृत्यर्थसारे,
 सौवर्णरौप्यपात्रैश्च वेणुवित्वाद्यचर्मभिः ।
 अलावृदारुपात्रैश्च नालिकैः कपित्थकैः ॥
 तृणकाष्ठैर्जलाचारैरन्यानतरितमृन्मयैः ।
 वामेनोद्धृत्य चाचामेदन्यदातुरसम्भवे ॥
 चर्मपुटकेऽपवादं संवर्त्तनाम्ना पठन्ति,
 सन्ध्याकार्ये पितृश्राद्धे वैश्वदेवे शिवार्चने ।
 यती च ब्रह्मचारी च नाचाभेर्धर्मवारिणा ॥
 शास्त्रं,
 पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित् ।
 त्रिरात्रं च व्रतं कुर्यात् वामहस्तेन वा पुनः ॥
 वामहस्तेन जलं जलपात्रं नोद्धृत्येत्यर्थः ।

तथाच शातातपः,

उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तयं पिबति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुर्वाह प्रजापतिः ॥

अत्र पानस्य निषेधाच्चद्विशेषस्यापि निषेधः । एवञ्च वाम-
हस्तेनाचमनोदकावर्जनपक्षे वामहस्तेन जलपात्रं नोद्धर्त्तव्यम् ।

तथाच प्रयोगपारिजाते सङ्ग्रहः,

करकालाद्युपात्रेण ताम्रचर्मपुटेन च ।

गृहीत्वा स्वयमाचामेद्रूमिलमेन नान्यथा ॥ इति ।

चर्मपात्रोदकेनाचमनं तु आपत्काले चर्मपुटोदकं भूमिगतं
कृत्वा तत् उद्धृत्य कर्त्तव्यम् । अनापदि तत्पाननिषेधात् ।

यथा मायश्चित्तविवेके लघुहारितः,

प्रपाजलं नीरघटस्य चैव द्रोणीजलं कोशविनिर्गतं च ।

पीत्वाऽवगाहेत जलं सत्रासा उपोषितः शुद्धिमवाप्नोति च ॥

प्रपा पानीयशालिकेति कोपः । नीरघटस्य सर्वसाधारण्ये-
न कूपादितो जलोद्धरणार्थं स्थापितपात्रस्य, जलमित्यनुपङ्गः ।
द्रोणी काष्ठांशुवाहिनी । कोशः चर्मपुटकः । आपदि तु-
यमः,

प्रपामरण्ये घटके च कूपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथाऽऽपः ।

श्रुतेऽपि शुद्राच्चदपेयमाहुरापन्नतो भूमिगताः पियेष ॥

अरण्ये प्रपाम् अरण्यप्रपाजलम् । कूपे घटके कूपसमीपवाधिघटे
कूपजलाहरणार्थं स्थापिते इति यावत् । जलमित्यग्रेतनमत्राप्यन्वेति ।
श्रुतेऽपि शुद्रात् तदुदके शुद्रसम्बन्धं विनाऽपीत्यर्थः । एवं परकीय-
पात्रेणापि आचमनं न कार्यम् । तस्य स्वं प्रत्यशुचित्वात् । तदाह,

आसनं वसनं शय्या जाया ऽपत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्पात्यन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥

आचमनजलपरिमाणमाह चार्श्वलक्ष्यः,

अद्भिस्तु मृकृतिस्थाभिर्होनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः ॥

शुद्धेरेन स्त्री च शुद्रश्च स्पृष्टाभिरन्ततः ।

मृकृतिस्थाभिः गन्धरूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः । द्विजातयो
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः । शुद्रश्चेति चकारादनुपनीतोऽपीति मिताक्ष-
रा । सकृद्व एकवाक्यम् । अन्ततः आस्यान्तरावयवे । अनेन चाभ-
क्षणं विवक्षितम् ॥

त्रिराचामेदमः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्रीशूद्रं तु सकृत्सकृद्व ॥

इति स्मृतिमहार्णवलिखितमनुवचनादितिकल्पतरुः । वस्तुतस्तु

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

इति मनुवाक्ये लिखितवचनादिति । याज्ञवल्क्यवाक्ये च
स्पृष्टाभिरित्यनेन पानव्यावृत्तिः प्रतीयते । अत एव शुद्ध इत्य-
नुवृत्तौ—

ब्रह्मपुराणम्,

स्त्री शूद्रो वाऽथ नित्याम्भःक्षालनाच्च करोष्ठयोः ।

इति हलायुधनिबन्धधृतशङ्खलिखितवाक्यादप्ययमर्थः प्रतीयते ।

यथा हृदयगाभिरिन्द्रिर्ब्राह्मणः शुचिः, कण्ठगाभिः क्षत्रियः, तालु-
गाभिर्वैश्यः, स्त्री शूद्रश्चौष्ठमान्तगाभिरेति । श्रीदत्तादयोऽपि
उत्तरोत्तरमपकर्षादन्ततो मुखान्ते ओष्ठप्रदेशे इति यावादिति व्या-
ख्यातवन्तः । एवञ्च महार्णवधृतमनुवाक्ये आचामेदित्यस्य विहित-
तत्तत्स्थाने संपोजयेदित्यर्थः । हृद्गाभिरित्यादिमनुवचने प्राशि-
ताभिरित्यस्य तालुपर्यन्तयन्तरास्यं प्रवेक्षिताभिरित्यर्थः । शूद्र

इति स्त्रिया अप्युपलक्षणम् । अत्र द्रव्यत्वमुदकस्यापरिहाय्यो-
ऽवध्यतिक्रमः । अवध्यमासौ त्वद्युद्धिरिति मेधातिथिः । मिताक्षरा-
कारस्तु अन्ततः प्रागुक्तानामन्तेन तालुना स्पृष्टाभिः सकृदित्यनेन
वैश्याद्विशेषइति व्याख्यातवान् । स्मृतिचन्द्रिकायामेतदर्थोपप्लम्भक-
कत्वेन स्मृतिवाक्यमपि लिखितम् ।

यथा—

अप्सु माप्तासु हृदयं ग्राहणः शुद्धिमाप्नुयात् ।

राजन्यः कण्ठतालु च वैश्यशूद्रस्त्रियोऽपि च ॥ इति ।

अत्र राजन्यः कण्ठं माप्तासु वैश्यादयस्तालुमाप्तास्त्विति अ-
न्वयः । हेमाद्रौ तु अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः । समीपवचनश्चान्त-
शब्दः । स च सम्बन्धन्तरमपेक्षते । ततश्च यत्र स्थाने वैश्यस्या-
चमनं विहितं तत्समीपवर्तिना स्थानेन स्पृष्टाभिरग्निः शूद्रः पूयते
वैश्यस्य च स्थानं तालु वत्समीपवर्तिस्थानं दन्ता एवेति व्या-
ख्यातम् । अन्ततो जिह्वाग्रेणेति मेधातिथिः । हृदयङ्गमानां परि-
माणमाह—

उक्षाना, मापमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्तीति । हेमाद्रौ
तु हृदयङ्गमादीनां परिमाणमाहेत्यवतार्य एतद्वाक्यस्य शेषोऽपि
लिखितः ।

यथा, मापमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति तदेकैकपादहान्या
कण्ठतालुदन्तगाः तामिस्रैवर्णिकाः स्त्रीशूद्रौ चाचामेरन्ति ।

उदकस्य ग्रहणमकारं परिमाणं चाह माधवीयादौ—

भरद्वाजः,

आपतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णोक्तवत्करम् ।

संहताङ्गुलिना तोयं मृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ।

मापमज्जनमात्रास्तु सङ्गृह्य त्रिः पिवेदपः ॥ इति ।

मुक्ते अद्भुष्टकनिष्ठे यस्मै तेन शेषेण जलशेषेणेत्यर्थः । तथा-
चाद्भुष्टकनिष्ठे मुक्त्वा किञ्चिदुदकं न्यस्तवा अत्रशिष्टेनोदकेनाचमनं
कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । क्वचित्तु मुक्ताद्भुष्टकनिष्ठे त्विति पाठः,
तत्राप्ययमेवार्थः । अत्र पाणिर्दाक्षिणो ज्ञेयः ।

दाक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।

त्रिः-पिवेदीक्षितं तोयमास्थं द्विः परिमार्जयेत् ॥

इति नृसिंहपुराणवचनात् । पुनर्ग्रहणात् पूर्वं गोकर्णाकृतिना
हस्तेनोदकं गृहीत्वा ततोऽद्भुष्टकनिष्ठे वहिः कृत्वा पुनरपि गोक-
र्णाकृतिहस्तं कुर्यादिति गम्यते इति एतत्समानार्थकभविष्यपुराण-
वाक्यव्याख्याया हेमाद्रिः ।

आचमनतीर्थम् ।

तत्र मनुः,

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पिश्येण कदाचन ॥

ब्राह्मादितीर्थं वक्ष्यते । अत्र विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरप्युपल-
क्षणार्थम् ।

भगवा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ।

इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् इति हेमाद्रिः । तच्चिन्त्यम् । याज्ञ-

वल्क्यवाक्यस्य द्विजपदस्य सामान्यशब्दस्य मनुवाक्यैकवाक्यतया
विप्रपरत्वौचित्यात् । न तु मनुवाक्यस्य विप्रपदस्य द्विजपरत्वं, ल-
क्षणापत्तेः । मेधातिथिस्तु विप्रग्रहणमविवाक्षितं, यतः कण्ठगाभिस्तु
भूमिप इत्यादिना क्षत्रियादीनां विशेषं वक्ष्यति । नच असत्यां
सामान्यतः प्राप्तौ विशेषविधानमुपपद्यते इत्यादि । एतदपि विचार-
णीयम् । नहीदम् आचमनविधायकं वाच्यम् । आचमनविधायकस्य

हृद्वाभिः पूयते विप्र इत्येतस्मात्पूर्वतनस्य—

अनुष्णाभिरुक्तेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् । .

शौचेष्णुः सर्वदाऽऽचार्यैकेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥

इसस्य मनुवाक्यान्तरस्य सत्त्वात् । किन्तु विप्रस्य तीर्थविशेष-
नियामकम् । आचारादर्शादिनिबन्धेषु तु विप्र इति आचमनक-
र्तृमात्रोपलक्षणम् । आचमनोद्देशेन तीर्थविधानादित्युक्तम् । अत्रा-
पि विप्रपदार्थाविवक्षायां युक्तिश्चिन्सा । मत्स्यतु सप्तदशवैश्यस्येत्य-
त्र वैश्ये निमित्ते सप्तदशत्ववत् ब्राह्मणे निमित्ते ब्राह्मादित्रया-
णां विकल्पेन विधानमेव युक्तम् । अत एव अद्भिस्तीर्थेन धर्म-
विदित्यत्र तीर्थेनेति विप्रातिरिक्तानामपि तीर्थप्रापकत्वेन सार्थ-
कम् । नित्यकालं सर्वदा । तेन शुद्ध्यर्थे कर्माङ्गे नैमि-
त्तिके च सर्वत्राचमने ब्राह्मादितीर्थत्रयान्वयतमस्य ऐच्छि-
कविकल्पेन करणत्वेनान्वयः । तुल्यबद्धिकल्पश्रवणात् । मेधाति-
थिस्वरसोऽप्येवम् । बहुषु निबन्धेषु तु सम्भवे ब्राह्मतीर्थेनैवाच-
मनं, नित्यकालमिति श्रवणात् । घणादिना ब्राह्मतीर्थावरोधे काय-
त्रैदशिकाभ्यामिति व्यवस्थितो विकल्प इत्युक्तम् । कायं प्राजापत्यं,
त्रैदशकं देवम् । अविधानादेव विध्यस्याप्राप्तौ घणादिना ब्राह्मा-
दितीर्थावरोधे प्रतिनिधित्वेन प्राप्तुं तीर्थान्तरेषु विध्यस्य निषेधा-
र्थं “न विध्येणे”त्युक्तम् । तेन ब्राह्मादितीर्थावरोधे आपेपादितीर्थे-
नाप्याचमनगनुज्ञातं भवति ।

ब्राह्मादिलक्षणमाह स एव,

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे देवं विध्यं तयोरधः ॥

अङ्गुष्ठमूलम् अधोभागः । तस्य तलप्रदेशे ब्राह्मं तीर्थम् ।

हस्ताभ्यन्तरं तलमाह, महारेखान्तपामिमुखम् आत्मनो ब्राह्मं,

हस्तमध्ये अङ्गुलीमूले दण्डरेखाया ऊर्ध्वं कायम्, अग्रे अङ्गुलीनां
दैवम् ।

उपसर्जनीभूतो मूले अङ्गुलिशब्दः सापेक्षत्वादग्रशब्दस्य
सम्बध्यते । पिश्वं तपोरघः । अत्रापि गुणमृतस्याङ्गुलिशब्दस्य अङ्गु-
ष्ठस्य च सम्बन्धः । मदेशिनी चाङ्गुलिर्विवसिता । तपोरघः
अन्तरं पिश्वम् । स्मृत्यन्तरशिष्टप्रसिद्धिसामर्थ्यादेवं व्याख्यायते ।
यथाश्रुतान्वयासम्भवात् ।

तथाच शङ्खः, अङ्गुष्ठस्याधरतः मागग्रायाश्च लेखाया ब्राह्मं
तीर्थं, मदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पिश्वं, कनिष्ठातल्लयोरन्तरा कायं,
पूर्वेण पर्वणा अग्रमङ्गुलीनां दैवमिति ।

इति मेषातिथिः । त्रिशूद्रयोस्तीर्थमाह आहिकतत्त्वादौ—
स्मृतिः,

स्त्रियास्त्रैदशकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च ।

सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः ॥

सर्वतीर्थावरोधे तु विहितपात्रेणाचमनं कर्त्तव्यम् । स्वयमसाम-
र्थ्ये अन्येन कारणीयम् । गुणलोपे प्रधानलोपानौचित्यात् ।

निपमानाह याज्ञवल्क्यः,

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

माग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥

अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये बाहू कृत्वा । आचमनप्रकरणे—
बाहू जान्वन्तरा कृत्वा ।

इति व्यासवाक्यात् । तदसम्भवे दक्षिणबाहुमात्रं जानुनो
र्मध्ये कृत्वा । शुचौ देशे आसीनो दक्षिणबाहुं जान्वन्तरा कृत्वेति
आचमनप्रकरणस्यागौतमबौधायनवाक्यात् । उपविष्टः आसीनः ।
जानूर्ध्वजले तु तिष्ठन्नापि ।

जान्नोरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

इति विष्णुनाम्नात् । प्राक् प्राङ्मुखः । इदम् ऐशान्यभि-
मुखस्योपलक्षणम् ।

यथा कल्पतरौ ब्रह्मचारिकाण्डे हारीतः, प्राङ्मुखः प्रागुद-
ङ्मुखो बोधविषय अन्तरुर्वोररन्त्री कृत्वा त्रिरपो हार्दं पिबेत् ।

हार्दं हृदयगामि यथा स्यात् ।

हेमाद्रौ श्लोकहारीतो रत्नाकरे मरीचिश्च,

ऐशान्यभिमुखो भुत्वोपसृशेत्तु यथाविधि । इति ।

एतेन उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति दिगन्तरनिवृत्तिरिति मि-
ताक्षराव्याख्यानमपास्तम् । द्विजो न शूद्रादिरिति मिताक्षरा ।
नित्यं सर्वकालम् ।

मनुः,

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मयित् ।

शौचेप्सुः सर्वदाऽऽचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥

एकान्ते जनैरनाकीर्णं । तत्र हि मनः स्थिरं भवति । अत एव
विष्णुः, तन्मनाः सुमनाश्चाचामेत् इति ।

तन्मनाः आचमनमना इति कल्पतरुः । प्रागुदङ्मुखः ऐशा-
न्यभिमुखः । प्रागुदङ्गशब्दस्यैशानीपरत्वं प्राग्लिखितहारीतवाक्ये
तथा दर्शनात् । श्रुतौ च प्रागुदीचीशब्दस्यैशानीपरत्वं दृश्यते ।

यथा, पलाशनात्नामधिकृतं प्राचीमाहरति उदीचीमाहरति
प्रागुदीचीमाहरतीति ।

लाट्यापनसूत्रेऽपि, प्रागुदङ्गशब्दं देवयजनमिति

प्रागुदङ्गशब्दस्यैशानीपरत्वम् । एतेन प्रागुदङ्गशब्दस्य ऐशा-
न्यां प्रयोगादर्शनाच्चैवं व्याख्येयमिति मेधातिथिमोक्तमनादेयम् ।
मेधातिथिस्तु प्रागुदङ्गं मुखं यस्येति त्रिपदबहुव्रीहिमाह । तथाच

माद्भमुख उदद्भमुखोन्वेति फलितम् ।

शङ्खः, . ।

अन्तर्जानु शुचौ देशउपाविश्येन्द्रादिद्भमुखः ।

उदद्भमुखो वा प्रपतो दिशश्चानवलोकयन् ॥

गौतमः, शुचौ देशआसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिवन्धनात्पाणी प्रक्षाल्य बाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रि-
श्वतुर्बाऽप'आचामेव पादौ चाभ्युक्षेव खानि चोपस्पृशेव शीर्ष-
ण्यानि मूर्द्धनि च दद्यात् इति ।

हृदयस्पृशः हृदयान्तर्गमनयोग्याः । इदं च ब्राह्मणाभिमायेण ।
त्रिश्वतुर्वेति भावयुद्धपेक्षया विकल्पः । एवञ्च चतुर्वेति फलभूमार्थ-
मिति व्याख्यानमनादेयम् । कल्पनामसङ्गात् । यत्र मन्त्रवदाचमनं
विहितं तत्र तेन सह चतुरन्यत्र त्रिरिति विकल्प इति गौतमभाष्ये
हरदत्तः । खानि इन्द्रियाणि शीर्षण्यानि उपस्पृशेव, अद्भिरिति
शेषः । खानि चैव स्पृशेदद्भिरिति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । मूर्द्धनि
च चकारात् नाभौ मूर्द्धनि च दद्यात्स्पृशेदित्यर्थ इति गौतमभाष्ये
हरदत्तः । वस्तुतस्तु सर्वाभिस्तु क्षिरः पश्चादिति दक्षवचनैकवाक्य-
तया दद्यादित्यस्याङ्गुलीरित्यध्याहारो युक्तः । हेमाद्रौ तु दद्यादे-
त्यस्याप इति शेष इति व्याख्यातम् ।

तन्मूलं च—

ततः कृत्वाऽङ्गुलिस्पर्शं दृग्घ्राणश्रोत्रनाभिषु ।

मूर्द्धनं चरणौ चाद्भिः सम्प्रोक्ष्याय शुचिर्भवेत् ॥

इति देवलवचनम् । पादौ चोति चकारात्पूर्वं सव्यपाणेरुत्तरं मू-
ध्रौऽभ्युक्षणं समुचितम् । दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्येत्पादिवक्ष्य
माणापस्तम्बवचनस्वरमात् । इदं चौष्ठमार्जनानन्तर बोध्यम्,
तदुक्तम् अपरार्कधृतनृसिंहपुराणे,

दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।

त्रिः पिवेदीक्षितं तोयपास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥

पादौ शिरस्तथाऽभ्युक्ष्यं तिस्रभिर्मुखमांलमेत् ।

पथोक्ताविधिना खानि ततः स्पृष्ट्वा च शुद्ध्यति ॥ इति ।

आपस्तम्भः, आसीनः त्रिराचामेत् हृदयद्रुमाभिरग्निः त्रि-
रोष्ट्रौ परिमृजेत् द्विरिखेके सकृदुपस्पृशेत् द्विरिखेके दक्षिणेन पाणिना
सव्यं मोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रो-
त्रे चाप्याप उपस्पृशेद्भोक्ष्यमाणस्तु मयतोऽपि द्विराचामेद्द्विः परि-
मृजेत्सकृदुपस्पृशेत् इति ।

सकृदुपस्पृशेत् द्विरिखेके ओष्ठाविति सम्बन्धः । सव्यं, पा-
णिमिति शेषः । यत्सव्यं पाणिं पादौ मोक्षतीति तैचिरीयकश्रुतेः ।
पादौ शिरश्च मोक्षयेति सम्बन्ध इति कल्पतरुः । अत्र पाठक्रमादो-
ष्ठोपस्पर्शनानन्तरं सव्यपाणिपादशिरसामभ्युक्षणं यद्यपि प्रतीय-
ते तथापि प्राग्विहितनृसिंहपुराणोक्तश्रीतक्रमेण पाठक्रमो वा-
ध्यते । तेनास्योपस्पर्शनान्तर्पूर्व मार्जने सिध्यति । यस्त्वाचारचि-
न्तामणौ आस्योपस्पर्शान्तर्पूर्व वामपाण्याभ्युक्षणं छन्दोगानां गो-
भिलसंवादात्, अन्येषां तु आस्योपस्पर्शानन्तरं तद्वित्युक्तम् । तद-
नादेयम् । मोक्षणे आस्योपस्पर्शानन्तर्यवोपक्रमणाभावात् ।
न वा गोभिलसंवादोऽपि । तेनास्योपस्पर्शस्यैवानभिधानात् ।

यथाह गोभिलः, प्रसारय पाणी पादौ चोपविश्य
त्रिराचामेत् द्विः परिमृजीत पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् इन्द्रि-
याण्यग्निः संस्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति यद्यन्मीमांस्यं
स्यात्तदग्निः संस्पृशेत् इति ।

परिमृजीतेति । स्वस्य मुखमिति शेषः ।

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् ।

आस्पनासाक्षिरुर्णाश्च नाभिवर्त्तः शिरोऽसंकान् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । अत्र “एतानि वक्ष्यमाणानि
उप समीपे स्पृशेत्, न तु रन्ध्रस्थानेष्वमलत्वात् । आस्यादीनां समा-
सेनैकपदेनोपादानं तेषां सोपसर्गस्पृशतिसम्बन्धार्थम् । नाभ्यादी-
नां पृथक्समासेनोपादानं स्पृशतिमात्रसम्बन्धार्थम्” इति परिशिष्ट-
टीकाकृतकारणः । पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेदित्यत्र विसमासक-
रणं पादाभ्युक्षणोदकशेषेण शिरसोऽभ्युक्षणनिषेधार्थम् इति भट्ट-
भाष्यम् । अक्षिणी नासिके कर्णाविति सूत्रं न क्रमतात्पर्यकं, तत्परि-
शिष्टकृता आस्पनासाक्षीत्यादिना अक्षिनासिकयोरन्यथाक्रमाभि-
धानात् इति । अत एवाक्षिस्पर्शानन्तरं नासास्पर्श इत्यपि यत्नान्त-
रमिति छन्दोगाहिकाद्युक्तं हेयम् ।

अहुष्टेन मदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अहुष्टानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥

इति दशवचनीयश्रौतक्रमविरोधेन गोभिलीयपाठक्रमस्या-
नादेयत्वाच्च । इतिकरणं परिशिष्टोक्तानां बाह्यादीनामुपलक्षणार्थम् ।
मीमांस्यं दूषिकादिमलयुक्तत्वेन सम्भाव्यमानं तत्तदङ्गम् ।
'अद्भिः सम्प्रक्षाल्यैव स्पृशेदित्यर्थः ।

व्यासोऽपि प्रकारान्तरमाह,

त्रिः प्राशयेदपः पूर्वं द्विरुन्मृज्यात्ततो मुखम् ।

पादावभ्युक्ष्य मूर्द्धानमभ्युक्षेत्तदनन्तरम् ॥

अक्षिणी नासिके कर्णावोष्ठौ च तदनन्तरम् ।

ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्च संस्पृशेत् ॥

बाहू जान्वन्तरा कृत्वा तीर्थेन च शुचिर्भवेत् ।

प्रकारान्तरं अविष्यपुराणेऽपि,

समौ च चरणौ कृत्वा तथा वदशिक्षो नृप ।

अत्यन्तसुखितां चापि लज्जा राजन्मुदृतः ।

तथा,

घनाङ्गुलिं करं कृत्वा एकाग्रः सुमना द्विजः ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या चालभेदसिणीं नृप ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च नासिकामालभेत्ततः ।

मध्यमाभिर्मुखं नित्यं संस्पृशेत्कुरुन्दन ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां च कर्णावालभते ततः ।

अङ्गुलीभिस्तथा बाहू अङ्गुष्ठेन तु गण्डलम् ।

नाभेः कुरुकुलश्रेष्ठ शिरः सर्वाभिरेव तु ।

वृद्धशङ्खः प्रकारान्तरमाह,

ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मुर्दानमादितः ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् ॥

मध्यमानामिकाभ्यां तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात् ।

अङ्गुष्ठेन कनीयस्या कर्णौ संयोगतः स्पृशेत् ॥

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तले न्यसेत् ।

शङ्खस्तु अन्यथाह,

अतः परं प्रवक्ष्यामि शुभमाचमनक्रियाम् ।

कार्यं कनीनिकामूले तीर्थमुक्तं द्विजस्य तु ॥

अङ्गुष्ठमूले च तथा प्राजापत्यं प्रकीर्तितम् ।

अङ्गुल्यग्रे स्मृतं दिव्यं पित्र्यं तर्जनिमूलके ॥

प्राजापसेन तीर्थेन त्रिः प्राश्नीयाज्जलं द्विजः ।

द्विः प्रमृज्य मुखं पश्चात् खान्याद्भिः समुपस्पृशेत् ॥

तथा,

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥

अहुष्टस्यानामिकया योगेन श्रवणे स्पृशेत् ।

कनिष्ठाहुष्टयोगेन स्पृशेत्स्कन्धदां ततः ॥

सर्वासामेव योगेन नार्भि च हृदयं तथा ।

संस्पृशेत्तु तथा क्षीर्पयपाचमने विधिः ॥

दक्षः प्रकारान्तरमाह,

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रक्षाल्य पादौ पाणी च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ॥

संहृत्याहुष्टमूलेन द्विः प्रमुञ्चात्ततो मुखम् ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वमास्पमेवमुपस्पृशेत् ॥

अहुष्टेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अहुष्टानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नार्भि कनिष्ठाहुष्टेन हृदयं तु तलेन वै ।

सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ।

अनेन वक्ष्यमाणेन । पूर्वमाचमनविधानाकथनात् । मुखं संहृत्यैशान्वयः । मुखमत्रौष्ठद्वयम् । तद् अलोमकप्रदेशे संहृत्य अर्धात्सलोमभागे द्विः प्रमुञ्चादित्यर्थः । अत एव त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मुञ्ज्येसादि छन्दोगपीरशिष्टवचनं तट्टीकाकृन्नारायणेनेत्यं व्याख्यातम् । यथा, एवमपो भक्षयित्वा मुखं वास्त्रयमुत् ऊर्ध्वं सलोमस्थाने मार्जयेत् नत्वलोमके । पुनराचमनापस्याऽनवस्थाप्रसङ्गात् ।

तथाच वसिष्ठः, आचान्तः पुनराचामेत् धांसश्च परिधायौष्ठौ संस्पृश्य यत्रालोमकाविति ।

आपस्तम्बोऽपि, श्यावान्तर्पर्यन्तावोष्ठानुपस्पृश्याचामेत् ।

दन्तमूलात्मभृति औष्ठौ । तत्रालोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकः । तत्पर्यन्तावोष्ठानुपस्पृश्याचामेत् इति हरदत्तः । श्यावान्तर्पर्यन्तौ विलोमकाविति कल्पतरुरपि ।

शातातपोऽपि,
आचामेच्चर्वणे निसं कृत्वा ताम्बूलचर्वणम् ।
औष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा नासो विपरिधाय च ॥
एतेन—

आचामेद् ब्राह्मतीर्थेन ब्रह्मसूत्री सुदृग्मुसः ।

तदन्तरान्तरा पाणिमाप्लाव्याप्लान्य चाम्भसा ॥

इति शिवधर्मोत्तरवाक्यमुपन्यस्य इदञ्चौष्ठसंसर्गनाशुद्धिनिव-
र्त्तकपाप्लवनमुक्तम् अत आचमने ओष्ठसंसर्गोऽभ्यनुज्ञात इति यत्कै-
श्चिद्वाक्यात्, तद् अनादेयम् । एतद्वाक्यस्य प्रसिद्धनिबन्धेषु कुत्रा-
प्यदर्शनेन निर्मूलत्वाच्च । समूलत्वेऽपि एतद्वाक्यप्रतिपादिताप्ला-
वनस्याचमनावशिष्टरूपपीतशेषोदकसालकत्वेनाप्युपपत्तिरिति । ए-
तच्च परिमार्जनं स्नातपाणिना कर्त्तव्यम् ।

तथाच पैठीनसिः, अङ्गुष्ठमूलेन द्विः परिसृजेत् निर्लेपपा-
णिः कृतशौच इति ।

निर्लेपपाणिः स्नातनादपनीताचमनोदकलेपपाणिरिति हेमा-
द्रिः । संवत्स एकीकृत्य । तिस्रभिः तर्जनीमध्यमातामिकाभिः ।

मध्यमाभिर्मुखं निसं संस्पृशेत्कुरुनन्दन ।

इत्युदाहृतमविष्मपुराणैकवाक्यत्वात् । पूर्वं प्रथमतः । एव-
मिति । मुखं संस्पृशेत्पर्यः । प्रदेशिनी तर्जनी । पूर्वमास्थं पश्चाद्
घ्राणमनन्तरं चक्षुषी पुनः श्रोत्रे पुनर्नाभिं संस्पृशेदित्यन्वय इति
कल्पतरुः । घ्राणं नासापुटद्वयम् ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।

इति शङ्खैकवाक्यत्वात् । केचित्तु पुनः पुनरिति स्वरसाचक्षु-
षी श्रोत्रे मलेकं द्विः स्पृशन्ति । तत्र कल्पतरुहृतव्याख्यानुसारेण
गोलकद्वयाभिप्रायेण च पुनः पुनरित्यस्योपपत्तौ अदृष्टार्थकस्य-

शार्दूलिकल्पनानौचित्यात्। गोलकद्वयस्पर्शश्च गोभिलादिसम्मतः ।

यथाह गोभिलः, अक्षिणी नासिके कर्णाविति ।

पैठीनसिश्च, अङ्गुष्ठानायािकाभ्यां नेत्रे कनीनिकाङ्गु-
ष्ठाभ्यां श्रोत्रे इति ।

परे तु अक्षिणी नासिके श्रोत्रे च सकृदुपस्पृशेत् द्विरित्येके
इति कामधेनुलिखितापस्तम्बवाक्यात्मत्येकं द्विरुपस्पर्शनमप्येकेषां
पक्ष इति तदेकवाक्यतापक्षं पुनः पुनरिति दक्षवाक्यमिति वदन्ति ।
'तलेन पाणितलेन ।

“ सजलेन हृदयं चैव स्पृशेत्पाणितलेन तु ।

इति शङ्खवाक्यात् । खान्यद्भिर्मूर्दानं हृदयं च, स्पृशेदिति
विष्णुवाक्याच्च । सर्वाभिः प्रकरणादङ्गुलीभिः । अग्रेण अङ्गु-
ल्यग्रेण । बाहुस्पर्शश्च अंसप्रदेशे । नाभिवक्षःशिरसकानिति छन्दो-
गपरिशिष्टवचनात् । अंसौ स्पृष्ट्वा कराग्रेणेति वैयाघ्रपादवचनाच्च ।
अत्रौष्ठमार्जनानन्तरम् आस्योपस्पर्शानन्तरं च हस्तमक्षालनं बहुषु
निबन्धेष्वचमनप्रयोगे लिखितम् ।

पठन्ति च,

मुखं स्पृष्ट्वा तथा नाभिं पश्चात्प्रक्षालयेत्स्करम् । इति ।

सर्वेषामेवेन्द्रियाणां सजलाभ्यां तत्तदङ्गुलिभ्यां स्पर्शः इन्द्रि-
याण्याद्भिः संस्पृशेत् इति गोभिलमृतात्। खानि चोपस्पृशेदक्षिरिति
मनुस्मरणाच्च । कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां सजलाभ्यां नाभिं स्पृष्ट्वा तौ
प्रक्षालयेदिति छन्दोगाह्निकम् । इन्द्रियादिस्पर्शानन्तरं शिरसः
पादयोश्चाभ्युत्थणमाह—

देवलः,

अपाम्बु प्रययात्तीर्यात् दक्षिणात् त्रिः पिबेत् समम् ।

अशब्दमनवस्तावमबोहेर्जान्विबुद्बुदम् ॥

प्रथमाद् ब्राह्मात् । मन्वादिभिराचमनार्हतीर्थेषु प्रथमतो ब्राह्म-
स्यैवाभिधानात् । दक्षिणात् करात् इति शेषः । समं समकालम् ।
अव्यवधानेनेत्यर्थः । अशब्दं पानकाले यथा शब्दो न भवति ।
अनवस्रावं पानकाले यथा न स्रवति तथा ।

द्विस्तथाऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात्पुनर्मुखम् ।

नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात्कथञ्चन ॥

ततः कृत्वाऽङ्गुलिस्पर्शं दृग्ग्राणश्रोत्रनाभिषु ।

मूर्द्धनं चरणौ चाङ्गिः सम्प्रोक्ष्याथ शुचिर्भवेत् ॥

नाग्राङ्गुल्येति । विहिताङ्गुष्ठमूलावरोधे प्रतिनिधित्वेन प्रातस्त्व
पर्युदासः । तेन विहिताङ्गुष्ठमूलावरोधे प्रतिनिधित्वेनाङ्गुलिमध्या-
दिना मार्जनं मध्येऽनुज्ञातं भवति इति प्रतीयते । प्रकारान्तरेणेन्द्रि-
यस्पर्शनमुक्त्वा पादप्रोक्षणानन्तरं प्रोक्षणावशिष्टानामपां सव्यपा-
णौ निनयनमाह—

पैठीनसिः, अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या नासिके संस्पृशेत् अङ्गु-
ष्ठानामिकाभ्यां च नेत्रे कर्नीनिकाङ्गुष्ठाभ्यां श्रोत्रे मध्यमिकया
मुखमङ्गुष्ठेन नाभिं सर्वाभिः शिरः, प्रदेशिनी वायुः अनामिका
सूर्यः कर्नीनिका मधवा मध्यमिका प्रजापतिः अग्निः अङ्गु-
गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सह सर्वाणि स्थितानि स्पृशति वायुः सूर्य इन्द्रः
प्रजापतिरभिरित्येता देवता एनं पुनीद्युरिति ।

तथा,

नासिकां चक्षुषी श्रोत्रे मुखं नाभिं ततः शिरः ।

स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य ततः शुचिः ॥

सव्ये च पाणौ शेषा अपो निनयेत् इति ।

प्राणानिन्द्रियाणि । यथासंख्यं यस्येन्द्रियस्य यावती संख्या
तामनतिक्रम्येत्यर्थः ।

धौधायनोऽपि, खान्याद्भिः संस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः
सव्यपाणिमन्ततः ।

अन्ततः शेषे । अत्र मोक्षयेदिति शेष इति हेमाद्रिः ।

धसिष्ठोऽपि, खान्याद्भिः संस्पृशेन्मूर्द्धन्यपो निनयेत्सव्ये-
पाणौ चेति ।

हारीतोऽपि प्रकारान्तरमाह, माश्मुखः प्रागुदङ्मुखो
घोषविश्यान्तरुर्वोररत्नी कृत्वा विरपो हार्दं पिबेद् द्विः प्रमृज्योष्ठौ
सकृन्मूर्दानं चक्षुःश्रोत्रे नाभिं हृदयं पादौ चाभ्युक्ष्योपस्पृश्य
प्रयतो भवति ।

तैत्तिरीयश्रुतिश्च, हस्तावबनिज्य त्रिराचामेद् द्विः परि-
मृज्य सकृदुपस्पृश्य सव्यं पाणिं पादौ मोक्षति शिरश्चक्षुषी
नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य यत् त्रिसचामेति तेन ऋचः प्रीणाति
यद् द्विः परिमृजति तेन यजूंषि यत्सकृदुपस्पृशति तेन सामानि
यत्सव्यं पाणिं पादौ मोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-
मालभते तेनायर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्
गाथा नाराशंसीः प्रीणातीति ।

एतेषां च विरुद्धानां प्रकाराणां स्वशाखायामनुक्तौ विक-
ल्पेनानुष्ठानमिदं विरोधः ।

शङ्खः,

त्रिः प्राशनीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च यवन्तीत्यनुष्टुभम् ॥

गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।

नासत्पदस्यै प्रीयेते स्पृष्टे नासायुद्वये ॥

स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशिमास्करो ।

कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते अनिलानलौ ॥

स्कन्धयोः स्पर्शनादेव ग्रीयन्ते सर्वपर्वताः ।

नाभेः संस्पर्शनाग्नाः ग्रीयन्ते चास्य नित्यशः ॥

संस्पृष्टे हृदये चास्य ग्रीयन्ते सर्वदेवताः ।

मूर्ध्निः संस्पर्शनादस्य ग्रीयन्ते पुरुषो भवेत् ॥

इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्यत्पुराणे,

यद् भुमाबुदकं धीर समुत्प्लुजति मानवः ।

वासुकिममुखाग्नागंस्तेन ग्रीणाति भारत ॥

शूद्राधिकारे गौतमः, आचमनार्थे पाणिपादप्रक्षालनमेवेत्येके ।

आचमनार्थे आचमनरूपे प्रयोजने इति कल्पतहः । एवं च

सकृत्स्पृष्टाभिरन्तत इत्यादिना विहितसेविकर्तव्यताकाचमनस्थाने
पाणिपादप्रक्षालनमेवैकेषां मतम् । मन्वादिमते तु सर्वोऽप्याचमनक-
ल्पोऽस्ति ।

यथा बौधायनः, त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिपेतत्रः परिमृजे-
द् द्विरित्येके सकृदुभयं शूद्रस्य स्त्रियाश्चेति ।

उभयं पानं मार्जनं च । स्त्रीशूद्रयोस्तदुभयं सकृदिति विभर्तुं
पूर्वार्द्धेनानुद्यते इति । अन्यच्चास्योपस्पर्शादिकं वर्णान्तरवदेव शू-
द्रस्य । आचमनप्रापकवचनेन तेषामपि प्राप्तत्वात् । “स्त्री च शूद्रश्च स-
कृत्स्पृष्टाभिरन्तत” इतिवचनव्याख्यायां सकृदिति वैश्याद्यावृत्ति-
रिति वदतो मितक्षराकारस्यापि सम्मतोऽयमर्थः । आचमनार्थे
आचमनेतिकर्तव्यतायां पाणिपादप्रक्षालनमेवेत्येवकारान्मुखादि-
स्पर्शनिवृत्तिः । एकेतिवचनाद्वैतमतमतेमुखादिस्पर्शोऽस्तीति रक्षाकरः ।
श्रीदत्तादिनिबन्धेषु तु आचमनार्हजलाभावे इति गौतमवाक्ये यो-
जितम् । तेषां मते पाणिपादप्रक्षालनमेव शूद्राणां साक्षाच्चमनानुक-
ल्पइत्येकेषां मुनीनां मतमिति सिध्यति । आर्याश्रितानां तदन्नसंस्क-
र्तृणां शूद्राणां तदार्यवदेवाचमनकल्पः ।

यथा आपस्तम्बः, आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः
स्युरित्युपक्रम्य आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः स्युस्तेषां स
एवाचमनकल्प इति ।

आर्यास्त्रैवर्णिकाः । तदाधिष्ठिताः शूद्रा इत्युत्तरत्र दर्शनात् ।
वैश्वदेवे गृहमेधिनो भोजनार्थे पाके शूद्राः संस्कर्तारः, प्रकृतत्वाद-
न्नस्येति गम्यते । तेषाम् अन्नसंस्कर्तृशूद्राणां स एव तत्तदार्याय
एव यथा ब्राह्मणाश्रितस्य ब्राह्मणाग्निसंस्कर्तुः शूद्रस्य ब्राह्मणव-
दित्यादि । एतेन यद्रत्नाकरेणोक्तम्, “आचमनार्थे पाणिपादप्रक्षालन-
मेवेति गौतमसूत्रमसच्छूद्रपरम् । मन्वाद्युक्तो मुखादिस्पर्श आर्या-
धिष्ठितशूद्रविषयः ।

तथाच बौधायनः, शूद्राणामार्याधिष्ठितानामर्द्धमासि मासि
वा वपनमार्यवदाचमनकल्पः, इति,

तद्धिन्त्यम् । आपस्तम्बवाक्यैकवाक्यतया बौधायनेन आर्याधि-
ष्ठितानां तदन्नसंस्कर्तृणां तदार्यवदाचमनकल्पविधानात् । मन्वादि-
ना तु आर्यकल्पातिरिक्तस्यैव आचमनकल्पस्य शूद्रे मति विधा-
नात् । सच्छूद्राणां वैश्यवदाचमनकल्पः ।

यदाह मनुः,

मासिकं वपनं कार्यं शूद्राणां न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवज्जौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं तु भोजनम् ॥

न्यायवर्तिनां द्विजशुश्रूषा पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठायिनां शौच-
कल्पः सूतकादावाचमनं चेति मेधातिथिः ।

अनुपनीतस्याचमने विशेषमाह गौतमः, यथा प्रागुपनयना-
त्कामचारकामवादकामभक्षा इत्युपक्रम्य नास्याचमनकल्पो विद्यते ।

आचमनकल्प आचमनेतिकर्त्तव्यता । इतिकर्त्तव्यतानिषेधमु-
त्वेन मुख्यमाचमनमनुज्ञातं भवतीति । द्विराचमने तु पाणिपादप्रक्षा-

लनवर्जं सर्वमङ्गजातमावर्त्तते । आचान्तः पुनराचामेदित्यनेन साङ्ग-
स्यैवाचमनस्यावर्त्तितमाप्तेः । पाणिपादप्रक्षालनफलस्य शौचस्य दृष्ट-
फलस्य सकृदनुष्ठानेनैव सिद्धत्वात् कर्माङ्गं नावर्त्तते । यत्तु छन्दो-
गाहिके द्विजातीनामपि पुनराचमने हृद्रामित्वादिस्थाने ओष्ठस्पर्-
शमात्रं शास्त्रार्थः । अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवतीति गोभिलपृष्ठा-
दिति । तद्धिन्त्यम् । न हीदं गोभिलवाक्यं द्विराचमनेतिकर्त्तव्यताप्र-
तिपादकं, किं तु इन्द्रियोपस्पर्शनानन्तरम्—

अंसौ स्पृष्ट्वा कराग्रेण तोयं स्पृष्ट्वा समाहितः ।

संस्पृष्ट्वा पद्मनाभं च विप्रः सम्प्रविशुद्ध्यति ॥

इति मृगुवाक्यैकवाक्यतया उदकस्पर्शनपरम् । तथाच तत्सूत्र-
व्याख्यायां भट्टभाष्यम्, अन्ततः उपस्पर्शनान्ते एवमेव पाणिनोदक-
स्पर्शनं कृत्वा शुचिर्भवति अस्त्रादिस्पर्शसहितमाचमनं कृत्वोदक-
स्पर्शनं कृत्वा शुचिर्भवेत् ।

अथाधमनकर्तृधर्माः ।

भविष्यपुराणे,

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

बहिर्जानुरूपस्पृश्य एकहस्तार्पितैर्जलैः ।

सोपानत्कस्तथा तिष्ठन्नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

देवलः,

सोपानरको जलस्योऽपि मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ।

उष्णीषी वापि नाचामेत् वस्त्रेणानेष्ट्य वा शिरः ॥

न शौचं वर्षाघाताभिराचरेद्देदतत्त्वावेत् ।

अत्रोष्णीषं किरीटम् ।

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

इत्यमरकोशात् । श्वश्रुदेशेऽपि वेष्टनवानुष्णीषीति हेमाद्रिस्मृतिचन्द्रिकाकारौ । उष्णीषवेष्टनस्याधिकारवन्दार्थं पृथगाभिधानमित्यपरे ।

गोभिलः,

जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन्न दुष्पति ।

विष्णुः,

जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामिषात् ।

अर्धस्ताञ्जतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति ॥

जान्वोरथस्ताञ्जले तिष्ठत आचमनानेपेधाज्जानुमात्रे जले तिष्ठत आचमनमनुमतं भवतीति प्रतीयते ।

अत एव जातुकर्षः,

जानुमात्रे जले तिष्ठन्नासीनः प्राद्वमुखः स्थले ।

सर्वतः शुचिराचान्तस्तयोस्तु युगपत्स्थितः ॥

तयोरर्जलस्थलयोर्युगपत्स्थितो विद्यमानः सन्नाचान्तः सर्वत उभयत्रापि शुचिर्भवतीत्यर्थः ।

पैठीनसिः, अन्तरुदकमाचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति बहिरुदकमाचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं पादं बहिरेकपादं कृत्वाऽऽचामेत्सर्वत्र शुद्धो भवति ।

हारीतोपि,

जलस्थो वा स्थलस्थो वा द्वयोर्वा समवस्थितः ।

जलस्थो जलकृत्तेषु स्थलस्थः स्थलकर्मसु ॥

उभयोस्तुभयस्थस्तु कर्मस्यधिकृतो भवेत् ।

हेमाद्यादिषु दृष्टः,

स्नात्वाऽऽचामेद्यदा विमः पादौ कृत्वा जले स्थले ।

उभयोरप्यमौ शुद्धस्ततः कार्यसमो भवेत् ॥

हारीतः,

आर्द्रवासाः जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥

आर्द्रवासाः स्थलस्थस्तु ब्रह्माचामेन्नराधमः ।

वस्त्रनिश्चोतनं तस्य भेतास्तत्र विवन्ति हि ॥

ध्यासः,

शिरः प्राट्स्थ कण्ठं वा मुक्तकञ्चशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

अशुचिर्भवेत् शुचिर्न भवेदित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डपुराणे,

कण्ठं शिरौ वा प्राट्स्थ रध्याऽऽपणगतोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

आपणः क्रयविक्रयभूमिः ।

प्रचेताः, नानन्तर्वासाः न निर्वासा नाश्रु कुर्वन्नाचामेध्यं
कुर्वन् नासनपाद आचामेत् ।

अनन्तर्वासाः अघोवस्त्रशून्यः । अमेध्यं श्लेष्मादि ।

गोभिलः, नोपष्टुशेद्वज्रन्, न तिष्ठन्, न हस्तन्, न विलो-
कयन्, नापणतो, नाङ्गुलीभिः, नातीर्थेन, न सशब्दं, तथा न
बाह्यांसो, नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरीयतां, नोष्णाभिः,
न सफेनाभिः, तथा नच सोपानत्कः कचिद्, न कासक्तिको, न
गलेबद्धः, चरणौ न प्रसार्य चेति ।

अस्यार्थः । न विलोकयन् नेतस्ततश्च वीक्षणं कुर्वन्नानापणतः
पणतस्योच्छिष्टोदकमङ्गेषु यतः पतति अतो न पणत इत्युक्त्या अ-
नेनोच्छिष्टोदकसंबन्धविरोधिनी ईप्स्यहताऽनुमता तेन न तिष्ठन्ना-
चामेत् प्रहो वेति नापस्तम्बवचनविरोधः । नाङ्गुलीभिः अङ्गुली-
भिर्दकमूर्ध्वमुत्तिष्ठत्यनेन नान्तीर्थेन विहिततीर्थान्येन पिश्यादिना

नेत्यर्थः । न सशब्दं न मुखशब्दं कुर्वन्नित्यर्थः । आचामेदित्यनु-
वृत्तौ न मुखशब्दं कुर्वन्निति शङ्कद्वितितैकवाक्यत्वात् । बाह्यासः
जानुभ्या बाह्यौ बहिर्भूतौ अंसौ यस्य स बाह्यासः । नान्तरीयैके-
ति । अन्तरीयम् अधरीयवासस्तदेकदेशस्तदञ्चलं तस्योत्तरीयतां
कल्पयित्वा नेत्यर्थः । नच सोपानत्कः कचिद् उपानहौ प्रसिद्धे
ताभ्या सह वर्त्तत इति सोपानत्कः तथा नेत्यर्थः । कचिदपि कस्या
चिदप्यवस्थायाम् । अस्यापवादकं गोभिलीयमट्टभाष्यघृतं पुराण-
वचनम्,

राज्ञां गुरुणां देवानां न दुष्पेदन्तिके चरन् ।

आजानुपन्नचरणस्तथाऽऽचमनकर्मणि ॥ इति ।

पक्ष पादव्राणम् । तथाच जानुपर्यन्ताञ्छादकपादव्राण-
वानित्यर्थः । कासक्तिकः के शिरसि आसक्तिका आवेष्टिका
कृता येन स कासक्तिकः । अथवा के शरीरे आसक्तिर्वाससा आ-
सङ्गः कृतो येन स कासक्तिकः बद्धपरिकर इति यावत् । अन्ये
तु प्रयुक्तकञ्चुक कासक्तिक मन्वन्ते । एतदयुक्तम् । न स्यात्कर्मणि
कञ्चुकीति वचनात्कर्मण्येव सकञ्चुकस्य, आचमनप्रतिषेधो ना-
भ्यन्नेति भट्टभाष्यात् । न गलेबद्धः न गलाबलम्बितवासाः । चरणौ
न प्रसार्य च चरणौ प्रसार्य वितत्य चशब्दादासनस्यौ च पादौ
कृत्वा नेत्यर्थः ।

तथाचोक्तं,

नासनारुदचरण आचामेघ जपेत् क्वचित् । इति ।

बौधायनोऽपि, न हसन्न जल्पन्नतिष्ठन्नावलोकयन्नं प्रहो न
प्रणतो न मुक्तशिक्षो न भ्रातृकण्ठो न वेष्टिताक्षिरा नायज्ञोपवीती
न प्रसारितपादो नावद्धकञ्चो न बहिर्जानु न त्वरमाणः शब्दम-
कुर्वन्नित्यपो हृदयङ्गमाः पिबेत् इति ।

मृणतो नमस्कुर्वन् । नावदकञ्च इति ।

वामे पृष्ठे तथा नाभौ चैच्छात्रयमुदाहृतम्

इत्युक्तकच्छात्रयवन्धनराहितः ।

विष्णुः,

न गच्छन् शयानश्च न स्थितः मह एववा ।

न स्पृशन् हसनं जल्पन् श्वचाण्डालदर्शनम् ॥

न स्पृशन् परानिति शेषः । न परान्स्पृशन्निति देवलसंवा-

दात् ।

मरीचिः,

न वहिर्जालं त्वरया नासनस्यो नचोत्थितः ।

न पादुकास्यो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पुतो भवेन्नरः ।

मुक्ताऽऽसनस्योऽप्याचामेषान्यकाले कदाचन ॥

वसिष्ठः, व्रजंस्तिष्ठन् शयानः मृणतो वा नाचामेव ।

भृगुः,

विना पद्मोपवीतेन तथा ऽप्यौतेन वाससा ।

मुक्ता शिला वाऽऽचान्तस्य कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

सोष्णीपो वद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च यानगः ।

दुर्देशे प्रपदस्यश्च नाचामज्जुद्धिमान्पुपात् ॥

कृतस्य, आचमनस्येति शेषः । वद्धपर्यङ्कः वस्त्रादिना वेष्टित-

जघनभाग इति हेमाद्रिः । प्रौढपादलक्षणमाह—

शाठ्यायनः,

आसनारूढपादश्च जानुनोर्वाऽथ जङ्घयोः ।

कृतावसविधको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥ इति ।

जानुनोर्जङ्घयोर्वा आरूढपाद इत्यनुषज्यते । योगपटाकृतिना

वस्त्रेणावेष्टितपृष्ठजानुद्वयमवस्थानमवसत्रियकोति हेमाद्रिः । अत्र तु-
 शब्दद्वयवाशाद्वायव्यशब्दैः प्रौढपादस्य वितुर्विधत्वं प्रतीयते । अत्र
 चानेकोद्वाहो दारुशिले भूमिसमे दृष्टत्वाश्च मङ्गीर्णोभूता इति वौधा-
 यनस्वरसात्तयाविधे आरूढपादोऽप्याचमनं कुर्यादिति वदन्ति ।

हेमाद्रौ कौशिकः,

अपवित्रकरः कश्चिद् ब्राह्मणोऽप्युपस्पृशेत् ।

अपूर्तं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

इदं च कर्मार्थाचमनपरम् ।

पवित्रकर आचामेच्छुचिः कर्मार्थपादरात् ।

कुशमात्रकरो वापि दर्भमात्रकरोऽथवा ॥

इतिस्मृत्यर्थसारधृतवचनस्वरसात् ।

एवं च—

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु मुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यमपि कर्मार्थाचमनपरम् । नोच्छिष्टम् आच-
 मनावशिष्टरूपोच्छिष्टोदकसंबन्धेनापि नोच्छिष्टं भवतीत्यर्थः । मु-
 क्तोच्छिष्टं भोजनावशिष्टरूपोच्छिष्टान्नसंबन्धेनोच्छिष्टम् । एवं सार्थवादं
 गोभिलवाक्यमप्येतत्परमेव ।

यथा गोभिलः,

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य मुक्ता यज्ञफलं लभेत् ॥

यत्तु,

यामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचामति यो द्विजः ।

उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरं मलेन वा ॥

इति हारीतवचनं, तद् वामहस्तमात्रधृतकुशपरम् । पवित्रे विशेष-

पादमदनरत्रप्रदीपमदनपारिजातयोः—

हारीतः,

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सप्रवित्रौ करौ द्विजः ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥

पूर्वाद्धे पवित्रपदं कुक्षमात्रपरम् ।

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सप्रवित्रकः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टस्वरसात् । समन्त्रकाचमनमतिपादकारि

चावपानि दाक्षिणात्यनिबन्धे कुत्रचिद् दृश्यन्ते ।

यथा स्मृत्यर्थसारे,

तदोङ्कारेणाचमनं यद्वा व्याहृतिभिर्यवेत् ।

साविष्या वापि कर्त्तव्यं यद्वा कार्यममन्त्रकम् ॥

प्रयोगपारिजाते भरद्वाजः,

देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अम्बिलैर्नवधा स्पृशेत् ।

पुनर्पाहृतिगायत्र्या क्षिरो मन्त्रैर्द्विधा स्पृशेत् ॥

देवी गायत्री । अम्बिलैरापोहिष्ठामपोभुव इत्यादिनवभिर्मन्त्रैः ।

तत्र व्याघपादः,

केशवादित्रिभिः पीत्वा चतुर्थेन मृजेत्करम् ।

पञ्चमेन च षष्ठेन द्विरोष्ठाबुन्धजेत्क्रमात् ॥

तौ सप्तमेन च मृजेदेकवारं तु मन्त्रवित् ।

अष्टमेन तु मन्त्रेण अभिमन्त्र्य जलं घृचि ॥

धामं सम्भोषयेत्पार्ष्णि मनुना नवमेन च ।

दक्षिणं दशमेनाङ्घ्रिं वाममेकादशेन वै ॥

मूर्दानं द्वादशेनाथ स्पृशेद्ध्वोष्पृष्ठकम् ।

सङ्कर्षणाय नम इत्यनेनाङ्गुलिमूर्द्धभिः ॥

अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राम्यां संश्लिष्टाभ्यां जलैः सह ।

नासारन्ध्रे वायुदेवप्रद्युम्नाभ्यां स्पृशेत् शुभे ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु संस्पर्श्याभ्यां जलैः सह ।

अनिरुद्धाय नम इति संस्पृशेदक्षि दक्षिणम् ॥

पुरुषोत्तमपन्त्रेण ताभ्यां वामां स्पृशेद् दंशम् ।

तथाऽङ्गुष्ठकानिष्ठाभ्यां श्लिष्टाग्राभ्यां जलैः सह ॥

अधोक्षजनृत्सिंहाभ्यां श्रोत्रे द्वे संस्पृशेत्क्रमात् ।

नाभिपञ्च्युतपन्त्रेण ताभ्यामेव स्पृशेद् मुधः ॥

श्रीजनार्दनपन्त्रेण तलेन हृदयं स्पृशेत् ।

उपेन्द्रायेति मूर्धानं स्पृशेत् सकलपाणिना ॥

सर्वाङ्गुल्यग्रभागैश्च समाश्लिष्टैर्जलैः सह ।

भुजौ तु हरिकृष्णाभ्यां संस्पृशेदक्षिणोत्तरौ ॥

आचामेदेवमेवं यो भगवन्नामभिः क्रमात् ।

सद्यः पूतः स विहितपूतरेष्वधिकारवान् ॥ इति ।

नामानि तु, केशव १ नारायण २ माधव ३ गोविन्द ४

विष्णु ५ मधुसूदन ६ त्रिविक्रम ७ वामन ८ श्रीधर ९ हृषीके-

न्द्रा १० पद्मनाभ ११ दामोदर १२ सङ्कर्यण १३ वासुदेव १४

प्रद्युम्न १५ अनिरुद्ध १६ पुरुषोत्तम १७ अधोक्षज १८ नृत्सिंह १९

अच्युत २० जनार्दन २१ उपेन्द्र २२ हरि २३ कृष्ण २४ इति ।

एतेषां चतुर्विंशतिनाम्नामाद्यैस्त्रिभिः क्रमेण त्रीणि पानानि चतु-

र्थेन पञ्चमेन च करौ मार्जयेत् इति क्रमेण कुर्यात् ।

तत्रैवाश्वलायनः,

ततः माङ्गमुख आचम्य मागुदङ्गमुख एव वा ।

प्रक्षालयेत्करौ मृद्भिरदुष्टैराङ्गिराचमेत् ॥

फेनबुद्बुदपङ्काक्तरागगन्धादिवर्जितैः ।

जलैः शुद्धैः पिबेद्देहैश्चतुर्धाऽम्बु शनैर्द्विजः ॥

हृद्रामिभिर्जलैर्विमः सत्रियः कण्ठगायितिः ।
 तौ पिवेत्तालुगाथेभ्य गिद्गद्गौ चार्द्रना गुनः ॥
 प्रमृजेत् द्विरधर्वेण पुराणैश्चेतिहासकैः ।
 मुखमङ्गुष्ठमूलेन पृथक्काय उपस्पृशेत् ॥
 पाणिना ऽघोऽग्निमन्त्रेण अरमृज्याथ संस्पृशेत् ।
 विमस्तु नेतराणां तु तन्मुखात्मन्त्रं स्पृशेत् ॥
 सूर्याय दक्षिणे नेत्रे घामे सोमाय वायवे ।
 नसोर्दिग्भ्यः श्रवणयोर्बाहोर्निद्राय संस्पृशेत् ॥
 पृथिव्यौ पादयोर्जान्वोरन्तरिक्षाय गुणके ।
 दिवे नाभ्यां ब्रह्मणे च विष्णवे हृदये तथा ॥
 शिवायेति शिरस्पन्ते हस्तं प्रक्षालयेत्ततः ।
 अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां नेत्रयोराचमनं स्पृशेत् ॥
 अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च नासाश्रवणयोस्ततः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां सकनिष्ठाभ्यां च बाहुके ॥
 साङ्गुष्ठैराखिलैरेव स्थानेष्वन्येषु संस्पृशेत् ।
 प्रक्षिपेद् ब्रह्मतीर्थेन जलमाचमनं चरन् ॥
 पीत्वाऽन्येन भवेत्पाप्या तीर्थेनेति मतिर्वप ।
 आचमनविध्यनन्तरं देवलः,
 रेतोमूत्रवक्त्राङ्गोक्षे भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।
 शौचमेवंविधं भोक्तमीषचान्यत्र वर्तते ॥
 भोजने कृते कारिष्यमाणे च । अत्र अध्वपरिश्रमे वर्षासु ग्रा-
 मसङ्करादिदूषिताध्वसञ्चरणे इति वदन्ति ।
 तत्र च यमोक्तशौचानन्तरमाचान्तव्यम् ।
 यथा यमः,
 सकर्दमे तु वर्षासु प्राविश्य ग्रागसङ्करम् ।

अत्राचमनप्रसङ्गनयोरर्थक्रमेण पाठक्रमबाधः ।

हेमाद्रौ आचमनप्रकरणे हारीतः,

रथ्यामाक्रम्य सुषुप्सुः कृतमूत्रपुरीषो मसित्वा ।

सुषुप्सुः निद्रा करिष्यन् ।

। बृहस्पतिः,

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

मार्जारमूपकस्पर्शे महासेऽनृतभाषणे ॥

। निमित्तेष्वेपु धर्मार्थं कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ।

उपस्पर्शनमाचमनम् ।

आपस्तम्बः, स्वप्ने सवयौ सिद्धाणिकाऽश्वालम्बे लोहितस्य
केशानामग्नेर्गवा ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्बे महापथं गत्वा ऽमेध्यं
चोपस्पृश्यामपत च मानुषं नीर्वी च परिधायाप उपस्पृशेदार्द्रं वा
शङ्खदोषधीर्भूमिं वा इति ।

स्वप्नो निद्रा । सवयुः छिन्ना । सिद्धाणिका नासिकातो निर्गतः
श्लेष्मा । अश्रु नेत्रनिर्गतं जलम् । अनयोरालम्बे स्पर्शो । लो-
हितस्य रुधिरस्य । केशानां शिरोगतानां भृगतानां चेति हरदत्तः ।
प्रच्युतानामिति स्मृत्यर्थसारे । अत्राग्निगोधाह्मणानां स्पर्शो य-
दाचमनं विहितं तद् विहितस्पर्शोत्तरतस्पर्शमात्रनिमित्तकं न तु
तत्स्पर्शजन्याप्रायत्यनिमित्तकमिति कल्पतरुः । वस्तुतस्तु गोपृष्ठ-
स्पर्शस्याचमनानुकल्पत्वेनाभिधानान्माऽस्तु आचमनानुकल्पत्वेना-
नुष्ठितस्य गोपृष्ठस्पर्शस्याचमनानिमित्तत्वम् । अनवस्थावैयर्थ्यान्य-
तरमसङ्गात् । अन्येषां तु विहितानामपि तत्स्पर्शानां विहि-
तस्नानादीनामिवाचमननिमित्तत्वे बाधकं न पश्यामः । विहित-
गवादिस्पर्श एवाचमननिमित्तमिति तु यदनस्त्वे । तदपि चिन्त्यम् ।
सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । आचमनानुकल्पत्वेन विहितगोस्पर्शस्या-

चमननिमित्तत्वे विधानवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अग्न्यस्वमतिग्रहेष्टयाधिकरणन्यायेन विहितस्यैव निमित्तत्वमिति चेत् । तर्हि आचमननिमित्तत्वेनोक्तानां स्नानादीनां विहितानामेवाचमननिमित्तत्वं स्यात् । अग्निगोब्राह्मणस्पर्शाः कर्मकालीना एवाचमननिमित्तानीतितु स्पृशार्थसारे । अत्र येषामाचमननिमित्तत्वेनोक्तानां नामायत्यनिमित्तत्वं तेषां निमित्तानां कर्मकाले उपनिपाते सति तन्निमित्तकाचमनाकरणेऽपि कृतं कर्मावियुणमेव । महापथो राजमार्गः । अवेध्यं वक्ष्यमाणम् । नीवी अधोवस्त्रपरिधानग्रन्थिः । परिधाय कृत्वेत्यर्थः । नीवी विस्रस्य परिधायोपस्पृशेत् आर्द्रगोमयं तृणं भूमिं वा संस्पृशेत् इति बौधायनस्वरसोऽप्येवम् । विस्रस्य मुक्ता । नीवी अधोवासग्रन्थिः । तद्योगादधोवासो लक्ष्यते इति हेमाद्रियुज्ज्वलाकारौ । अप उपस्पृशेत् आचामेत् । अनुकल्पमाह आर्द्रमित्यादि । आर्द्रमिति सर्वान्वपि इति हेमाद्रौ ।

शकृद् गोमयम् आर्द्रगोमयमिति बौधायनवाक्यात् ।

अमेध्यान्याह मनुः,

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाधैव मलादच्युताः ॥

खानि छिद्राणि । स्त्रीपुंसोपस्यभेदादुत्तरार्द्धे यानीति बहुवचनम् । देहच्युता मला अमेध्या इत्यर्थः ।

मलानाह स एव,

वसासुक्रमसृङ्मज्जागुत्रविदूर्कविण्मलाः ।

श्लेष्माशुदूषिकास्वेदा द्वादशैवे नृणां मलाः ॥

वसा कायस्नेहः । असृक् रक्तम् । मज्जा क्षिरोमध्यस्थितपिण्डितस्नेहः । दूषिका नेत्रमलः । कर्णविदूर्कमलः । अत्र नृपदं रूढ्या मनुष्यमात्रपरम् । न तु नृगताविति यात्वनुसारात्पाणिमात्रप-

रम् । इदं बलवत्वात् मृपदवैयर्थ्याच्च । अत एव—

रामायणे,

ददर्श च वले तस्मिन्महतः सध्वयान् कृतान् ।

मृगाणां महिषाणां च करीषान् वह्निकारणात् ॥

इति मुनीनां महिषादिपुरीषसङ्ग्रहः श्रूयते इति । एतेषां च मलानां स्पर्शे सति पूर्वपट्टके मृज्जलाभ्यामुत्तरपट्टके केवलेन ज-
लेन प्रसालेनोत्तरमाचमनम् । यथा उक्तद्वादशमलानधिकृत्य—

बौधायनः,

आददीत मृदोऽपश्च पट्टसु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु च पट्टस्वप्तिः केवलाभिर्विशुध्यति ॥

यथापि,

विष्णुत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यदेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥

इति मनुवाक्येन द्वादशस्वपि मृज्जलाभ्यां शुद्धिरित्यापाततः
प्रतीयते, तथापि उदाहृतबौधायनवाक्यैकवाक्यतया कुत्रचिन्मृज्ज-
लपोरुभयोः कुत्रचित्केवलजलस्यैवान्वये मनोस्तात्पर्यमुभेयम् ।

केचित्तु उत्तरपट्टके मृद्वारिणोः केवलवारिणा सह विकल्पः
स च व्यवस्थित उपधाताद्यपेक्षयेति वदन्ति । विष्णुत्रोत्सर्गशु-
द्ध्यर्थमिति । विष्णुत्रे उत्सृज्येते येन स विष्णुत्रोत्सर्गः पाय्वादिः ।
उत्सर्गनिमित्तिका पाय्वादीनां शुद्धिः पूर्वार्धेन छेपनिमित्ति-
का शुद्धिरुत्तरार्धेन प्रतिपाद्यते ।

देवलः,

उज्जिष्टं मानवं सृष्ट्वा भोज्यं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रसाल्याचम्य शुध्यति ॥

तथाविधम् उज्जिष्टम् ।

तथा,

यदम्भः शौचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याद्युचिलिप्तं च तत्स्पृष्ट्वा ऽऽचम्य शुध्यति ॥

शौचजलाद्रितभृभागं संस्पृश्याद्युचिलिप्तमङ्गं प्रक्षाल्याचम्य
शुध्यतीत्यर्थः ।

हारीतः, स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने दे-
वतामाभिगन्तुकाम आचामेत् । तथा जलमेखनुवृत्तौ, ज्योत्तरेद-
नुपस्पृश्य । उत्तरेव सन्तरेव ।

यमः,

उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्य उपस्पृशेत् ।

एवं स्याच्छ्रेयसा युक्तो वरुणश्चैव पूजितः ॥

आचम्यावतीर्योत्तीर्य चोपस्पृशेदित्यन्वयः । अवतीर्य मवि-
श्य । उत्तीर्य निर्गत्य । तृ पुत्रनतरणयोरिति पात्वनुसारात् तृधातो-
रेकस्यैव च हारीतवाक्ये पुत्रनार्थकत्वं यमवाक्ये ऽवतरणार्थकत्व-
मिति कल्पतरुसम्मतोऽर्थः ।

आपस्तम्बः, रिक्तपाणिर्विषयसञ्चम्याप उपस्पृशेच्छक्तिवि-
षये न मुहूर्त्तमप्यमयतः स्यान्नशो वा नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते
उत्तीर्य त्वाचामेत् ।

रिक्तपाणिः लोष्टादिशून्यहस्तः वयसे पक्षिणे उद्यम्य उरिस्ति-
प्य, प्रक्रमात्पाणिमिति शेषः । अप उपस्पृशेत् आचामेत् । शक्ति-
विषये शक्तौ सत्याम् । नमो वेद्यत्र शक्तिविषयइति संबध्यते ।
अप्सु सतः अप्सु वर्त्तमानस्य । प्रयमणं प्रायत्पकारणमाचमनादि ।
करणे स्युद् इत्युज्ज्वलाकारः । तच्चिन्त्यम् ।

जानोरुर्ध्वजले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामिषात् ।

इति विष्णुवाक्येन जलस्थस्याप्याचमनविधानात् । यतो

। तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे,
 श्रुतेऽवलीढे बान्ते च तथा निष्ठीवनादिषु ।
 कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोष्ठ्युत्सार्कदर्शनम् ॥
 ध्रुत्वा निष्ठीव्य वासश्च परिधायान्मेदु बुधः ।
 कुर्वीतालम्भनं वापि दाक्षिणश्रवणस्य वै ॥
 यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परम् ।
 न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरमाप्तिरिष्यते ॥
 आचमनमुक्ता बौधायनः,
 आर्द्रं तृण गोमय भूमिं वा सस्पृशेदिति ।
 आपस्तम्बोऽपि, आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वेति ।
 शकृद गोमयम् ।

अथाचमनापवादः ।

तत्र मनुः,
 नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्लुपोऽङ्गं न यन्ति पाः ।
 न श्मश्रूणि गतान्यास्य न दन्तान्तराधिष्ठितम् ॥
 मुख्याः मुखे भवाः विप्लुपो विन्दवः । यन्ति गच्छन्ति । श्म-
 श्रूणि मुखलोमानि । आस्यं गतानि मुख गतानि । दन्तान्तः दन्त-
 मध्ये । अधिष्ठितं प्रविष्टम् अन्नादि । अत्रोभयत्रापि उच्छिष्टं कुर्वत-
 इत्यस्यान्वयः । एवञ्च मुखच्युता जलविन्दवो मूल्यादिपतिताः
 स्पृष्टा नाशुचित्वहेतवः, अङ्गलग्नास्तु अशुचित्वहेतवः । ता अपि
 लोमद्वयक्लेदसमर्था एव आचमननिमित्तानि ।

यथा पैठीनसिः, भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूता वि-
 प्लुपः शुद्धा द्विरोमलिन्नेष्वाचामेव ।

विन्दवोऽत्राचमनविन्दवः, तथाऽऽचमनविन्दव इति याज्ञव-
 ल्क्यवचनैकवाक्यत्वात् । परामृष्टाः स्पृष्टाः, पूताः नात्रापत्यमापादय-

न्ति । विष्णुपञ्च मन्त्रेकवाक्यतया मुख्यां भूमिगताः शुद्धा नामा-
यत्यहेतवः । ताश्च अङ्गपतिता अपि रोमद्वयार्द्रभावमापाद-
यितुं समर्था एवाचमननिमित्तम् । द्विरोमाह्वित्वेति । रोमद्वयपर्यन्तं
तैः क्लिन्नेष्वङ्गेषु सस्वित्यर्थः ।

आस्पृगतश्मश्रुषु विशेषमाहापस्तम्भः, न श्मश्रुभिरु-
च्छिष्टो भवति अन्तरास्ये सद्भिर्यावच्च हस्तेन स्पृशति ।

हस्तेनेत्यङ्गान्तरस्याप्युपलक्षणमिति स्मृतिचन्द्रिकाहेमाद्री ।

यस्मिष्ठः, न श्मश्रुगतो लेपः । अयुचिरिति शेषः ।

दन्तश्लिष्टे विशेषमाह गौतमः, दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र
जिह्वाभिमर्शनात् प्राक्च्युतेरिसेके । च्युतेष्वस्त्राववद्विधाभिगिरन्नेव
तच्छुचिः ।

अन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् । दन्तलग्नानि यावज्जिह्वा दन्ते-
भ्यो भेदेन नोपलभ्यन्ते तावदन्तवन्नाशुचीनीत्यर्थः । तान्यप्युपल-
भ्यमानरसानि चेदशुचीन्येव ।

यथाऽऽह शाङ्खः, दन्तवदन्तलम्बेषु रसवर्जमन्यत्र जिह्वाभि-
मर्शनादिति ।

रस्यतइति रसः आस्वाद्यमान इति । भेदेनोपलभ्यमाना-
न्यपि यदि जिह्वाभिमर्शनादिना न च्यवन्ते, तथापि शुचीन्येवेसे-
के भव्यन्ते । तदुद्धरणार्थं श्रूयान् यत्नोऽपि न कार्यः ।

यथाऽऽह देखलः,

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्वाचमनं चरेत् ।

दन्तलग्नपक्षेऽप्येव लेपं कृष्येत् दन्तवत् ॥

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेषाद् ग्रणे कृते ॥

निर्हृत्वेति । जिह्वाश्लिष्टमास्वाद्यमानरसं च निर्हृत्वेत्यर्थः ।

तथाच यमः,

प्रयान्त्पाचामतो याश्च शरीरे विप्लुषो नृणाम् ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्र भूमिदुल्पास्तु ताः स्मृताः ॥ इति ।

विप्लुषः आचमनविन्दवः । नृणां शरीरे इत्यन्वयः इति

वदन्ति । वस्तुतस्तु शरीरपदं पादपरमेव, अत एव पादग्रहणाच्च
जङ्घाघट्टान्तरस्पर्शो दुष्ट एवेति मेधातिथिः । पादौ न जङ्घादिरिति
कुल्लूकभट्टोऽपि । हेमाद्रिस्तु “भूमिगैः अनुपहतभूमिसंस्थोदकैरि-
त्यर्थः । एते च भूम्यभिघातोत्पिता एव स्पृष्टाः शुद्धाः नान्तराल-
स्पृष्टाः ।

यदाह पैठीनसिः, भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूता इती”-
त्याह । मेधातिथिरप्येवम् ।

अन्यद्विरसौ,

मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

नोच्छिष्टस्तु भवेद्विप्रो यथाऽर्चवचन तथा ॥

“अप्स्विति प्राणाहुतिसाहचर्यमाप्तापोशानविषयम्, आचम-
नोदकपानविषयं वा । अन्यत्रोदकपाने पीत्वाऽपोऽध्येप्यमाणश्चे-
न्नाचमनविधेरिति” कल्पतरुः । हेमाद्रिरपि अप्स्विति प्राणाहुतिस-
न्निधानादसृतापिधानमसीत्यादिनोदकपाने कर्त्तव्ये मुक्तवानपि म-
न्त्रोच्चारणं भति नोच्छिष्ट इत्यर्थः ।

शातातपः,

दन्तलग्ने फले मूले मक्ष्ये स्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेष्टुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

दन्तलग्नं व्याख्यातम् । फले कटुतिक्तकषाये जातीफलदादौ
सतामाचारादिति कल्पतरुः । फलमूले चाग्निपक्वभिन्ने समाचारादि-
ति रत्नाकरः । मक्ष्ये फलमूलातिरिक्ते कटुकषाये ।

तथाच लघुहारीता,

कषायकटुताम्बूले मुक्तस्नेहातुलेपने ।

मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टो मनुस्मृती ॥

भक्ष्ये स्नेहे इति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः ।

मुक्तस्नेहे अत्यन्तानिर्हारे ।

मुक्ताऽऽचामेधयोक्तेन विधानेन सम्यहितः ।

शोषवेन्मुलहस्तौ च युदाद्विर्घर्षणैरापि ॥

इति देवलस्मरणादिति व्याख्यातं च ।

माधवीये हेमाद्रौ च पदत्रिंशन्मतम्,

ताम्बूले चैव सोमे च मुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥

त्वग्भिः पल्लैर्मूलफलैस्तृणकाष्ठमप्येतथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥ इति ।

एतच्च सौरमाद्ययोपमुक्तावशिष्टविषयम् । ताम्बूलसाहचर्या-

दिति माधवः ।

विद्याकरवाजपेयिधृतचचनम्,

खर्जूरी तालकन्दश्च मृणालं पथकेसरम् ।

नारिकेलं कसेरुं च नोच्छिष्टं मनुस्मृती ॥

ताम्बूलं च कषायं च सर्वं च जलसम्भवम् ।

मधुपर्कं च सोमं च लवणाक्तं तथा कञ्चिद् ॥ इति ।

अत्र सर्वत्र मधुपर्कादावुच्छिष्टतानिषेधादुच्छिष्टतानिर्घक-

भक्षणोत्तराचमनस्पर्शतो निषेधसिद्धावपि मोक्षयमाणः प्रयतोऽपि
द्विराचामेदिसादिना विहितं प्रथममाचमनं स्यादेव ।

इदं पुनरत्र प्रतिभाति ।

सुप्त्वा सुत्वा च मुक्ता च निष्ठीन्योक्ताऽनृतं वचः ।

पीत्वाऽपोऽध्यैष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥

इति मनुना प्रयतस्यापि नैमित्तिकाचमनविधानादुच्छिष्ट-
त्वनिषेधेनायुचित्वाभावे सिद्धे अयुचित्वनिवर्त्तकाचमनाभावे सि-
द्धेऽपि पानभोजनादिनिमित्तकमाचमनमावश्यकमेव । अत एव म-
धुपर्कप्राशनानन्तरं “सर्वं वा प्राश्नीयात् प्राग्वा सञ्चरे निनयेदा-
चम्य प्राणान्संभृशती”त्यादिना गृह्यसूत्रेऽपि आचमनमभिहितम् ।
अनुच्छिष्टताभिधानं च तत्स्पर्शने सम्भाषणे च परेपामाचमनाभाव-
स्य, तस्यापि शूद्रादिस्पर्शादोपाधिक्रियाभावस्य, तदुत्तरमाचमनं
विनैव कर्माधिकारस्य च बोधनाय । नैमित्तिकाचमनाकरणे पुरुषः
परं प्रत्यवैति, कर्म तु साङ्गमेव । मधुपर्कप्राशने तु आचमनोत्तर-
मेव कर्म कर्त्तव्यम् । गृह्ये तथैव क्रमदर्शनात् । स्वापादौ मधुप-
र्काद्यन्यभोजने चायुचित्वमेव ।

ततः शरीरस्रोतोभ्यो मलनिस्पन्दविस्त्रवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादयुद्धिर्विशेषतः ॥

पतितायुर्ध्वमेध्यानां स्पर्शनाच्चायुचिर्मवेत् ।

सुप्ताद्वस्त्रविपर्यासात्सतादध्वपरिश्रमात् ॥

इति देवलवाक्यात् । अत एव शेषप्राशनादौ विधिवलाद्
प्रापसाभावेऽपि नैमित्तिकमाचमनमाचरन्ति । अत एव भट्टिरपि
ताम्बूलभक्षणोत्तरमनाचमनमनाचारमध्ये गणितम् ।

आचामेच्चर्वणे नित्यं मुक्ता ताम्बूलचर्वणम् ।

इति विष्णुवाक्येन तु ताम्बूलचर्वणनिमित्तकमाचमनं नि-
षिध्यते । न तु भक्षणनिमित्तकम् । काश्चित्तु ताम्बूलेतरभोजनेष्वा-
चमनमावश्यकं ताम्बूले तन्नावश्यकमिति तदर्थं इत्याह । यदि
च पूर्वलिखितकोशाच्चर्वणभक्षणयोः पर्यायता तदा विनिगमका-
भावात्ताम्बूलभक्षणस्य पूर्वं परतश्च नाचमनमिति वस्तुस्थितिरिति ।

मधुपर्के च सोमे चेत्यादिवचनव्याख्यायामेष्टाच्छिष्टतानिषेधात्पीत्वा-
ऽप इति नैमित्तिकमाचमनं प्रयतोऽपीति श्रवणाच्चेति श्रीदत्तलि-
खनान्मधुपर्कादिप्राशनानन्तरं नैमित्तिकमाचमनम् तत्संमतमपि । अ-
विधिपूर्वकाचमनोदकपाने तु उच्छिष्टता वाचनिकी ।

यथाह गोभिलः, हृदयस्पृशस्त्वेवाप उपस्पृशेदुच्छिष्टो है-
वातोऽन्यथा भवतीति ।

अतः अस्माद्विधेः अन्यथाऽऽचान्त उच्छिष्ट एव भवतीति त-
द्भाष्यम् । एवञ्च मधुपर्के इत्यादिवाक्ये अपि स्वत्यस्य जलसामा-
न्यपरत्वेनैवोपपत्तौ कल्पतरुकारादिभिर्यदपोशानादिविशेषपरतया
व्याख्यातं तद् विचारणीयमिति । यच्च हेमाद्रादौ युक्तवतोऽपि अमृ-
तापिधानमसीति मन्त्रपाठमाप्स्यमनुच्छिष्टत्वविधानमित्युक्तं, तद-
पि न सार्थम् । मन्त्रपाठविधिवलादेवोच्छिष्टस्यापि मन्त्रपाठमा-
प्तेरनुच्छिष्टत्वविधाने वैयर्थ्यात् इति । आचमनोदकपानं तु ना-
चमननिमित्तम् । आचमनविधिवैयर्थ्यात्तवस्यपोरन्वतरमसद्भावे ।

अथ द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टादेराचमनकालः ।

तत्र गौतमः, द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधायाचामेदिति ।

मूत्रपुरीषकर्मभोजनादि चोच्छिष्टनिमित्तम् । अत्र द्रव्यपदम्

अश्रुपानादिभक्ष्यद्रव्यपरम् ।

यथा वसिष्ठः,

प्रचरन्नभ्यवहारेषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निक्षिप्य तत् द्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥ इति ।

अत्ररत्न सञ्जज्ञ अभ्यवहारेषु हस्तद्वौ सास्वत्यर्थः । भूमौ

निक्षिप्य तत् द्रव्यमित्यग्रे दर्शनात् । उच्छिष्टशब्दोऽत्राचमनार्हा-
शुचिवचनः । स्नानार्हाशुचिवचनत्वे त्वाचमनमात्रविधेविरोधात् ।

... बृहस्पतिरपि,

१. मंचरन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

२. भूमौ निधाय तत् द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥ इति ।

३. अत्र विशेषमाह तुः शङ्खलिखितौ, द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधाय च म्याभ्युक्षेत् द्रव्यम् ।

४. एतदप्यभ्यवहार्यद्रव्यविषयम् । एवञ्च द्रव्यहस्तस्याचमनाच्छुद्धिः द्रव्यस्य तु निधानाभ्युक्षणाभ्यामिति फलितम् । यदा तु द्रव्यस्यैव साक्षादुच्छिष्टस्पर्शस्तदा तत् परित्याज्यमेव ।

५. “यदाह वसिष्ठाः, उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं चेति” स्मृतिचन्द्रिका ।

६. यत्तु—

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

७. अनिधायैव तद् द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

८. इति मनुवचनं, तद् अभ्यवहार्याभ्युक्षणव्यतिरिक्तद्रव्यहस्तविषयमिति विश्वरूपभर्तृपद्माविति कल्पतरुः ।

मार्कण्डेयः,

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तो निधाय वा ।

आचम्य द्रव्यमभ्युक्ष्य पुनरादातुमर्हति ॥

अत्र वाशब्द उक्तरीत्या अभ्यवहार्याभ्यवहार्यद्रव्यभेदेन व्यवस्थितविकल्पपरः ।

बौधायनः, “तैजसं चेदादायोच्छिष्टी स्यात्तदुदस्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् । स चेदन्येनोच्छिष्टी स्यात्तदुदस्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् । अथ चेदाद्भिरुच्छिष्टी स्यात्तदुदस्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् । एतदेव विपरीतममत्रे, वानस्पत्ये च विकल्पः” । तैजसं सुवर्णपात्रादि । उदस्य निधाय । प्रोक्षेतेत्यत्र तदित्यनुपङ्गः । स पात्रग्रहीता । अन्येन उच्छिष्टेन स्पृष्टः सन्तुच्छिष्टी स्यात् । अथ

चेदिति। अग्निः उच्छिष्टोदकैः। एतदेवेति। आर्दान्नापेक्षं चात्र विपरी-
तत्वम्, तेन तदुदस्य परित्यज्याचामेन पुनस्तद्वृत्तीत्यादिसर्थ इति
कल्पतरुः। विपरीतमनुदस्येति यावादिति तु स्मृतिचन्द्रिका । अ-
मवं पात्रम् । भृशते तु तैजसस्य पृथगुपादानात्तैजसातिरिक्तं
तद्रोध्यम् । वानस्पत्ये वार्धे पात्रे । विकल्पो वैपरीत्यस्य ।

कूर्मपुराणे,

तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेत् द्विजः ।

भूमौ निसिप्य तत् द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् ॥

यद्यत् द्रव्यं समादाय भवेदुच्छेपणान्वितः ।

अनिघ्नपैव तत् द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत्स्पृष्टौ चैवमेवाहि । इति ।

विकल्पः निधानमनिधानं वा । तत्स्पृष्टौ तैजसादिद्रव्यहस्तस्यो-
च्छिष्टस्पृष्टाविति वीधायनैकवाक्यतया व्याख्येयम् । यद्यत् द्रव्यमि-
त्यत्र यद्यमत्रमिति स्मृतिचन्द्रिकार्या पाठः । एतत्पाठानुसारेणैव
स्मृतिचन्द्रिकाकारेण, एतदेव विपरीतममत्रइति वीधायनवचनं
व्याख्यातम् ।

घृहस्पतिः,

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पत्रि ।

कृत्वा मृत्रपुरीषं च द्रव्यहस्तो न दुप्यति ॥

शौचं तु कुर्यात्प्रयमं पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।

उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

द्रव्यहस्त इत्यत्र हस्तपदम् अङ्गान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । द्रव्यपदं
चात्रासङ्कुचितमन्नादेरपि संग्राहकमिति रत्नाकरादयः । अत्र गृ-
हीतं शुचितामियादित्यनेन शौचात्पूर्वं भूमौ द्रव्यनिधानमासिप्यते ।

तथाचापस्तम्भः,

कृत्वा मृत्रं पुरीषं च द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

भूमावन्नं प्रतिष्ठाप्य कृत्वा शौचं यथाविधि ॥

तत्संयोगाच्च पक्वान्नमुपस्पृश्य ततः शुचिः । इति ।

तत्संयोगादिति । अशुचिपुरुषसंयोगाद्यथा तदशुचि तथा
शुचिपुरुषसंयोगाच्छुच्यपीत्यर्थः । अत्र पक्वान्नमित्यनन्तरं शुचीत्य-
नुपङ्गः । तत्संयोगाच्च पक्वान्नमित्यत्रोत्सङ्गोपात्तपक्वान्न इति स्मृति-
चन्द्रिकायां पाठः । तत्र च पक्वान्नं प्रथमं भूमौ निधाय शौचं
कृत्वा तदन्नमङ्गे निधायाचम्य शुध्यतीत्यर्थः ।

वायुपुराणे,

पादौ मसाल्य निक्षिप्य आचम्याभ्युत्थणं ततः ।

पुष्पादीनां तृणादीनां प्रोत्थणं हविर्षा तथा ॥

निक्षिप्य भूमौ द्रव्यं निधायेत्यर्थः ।

मार्कण्डेयस्तु शौचमप्यनिधायैव कार्यमित्याह,

पक्वान्नेन गृहीतेन मृत्रोच्चारं करोति यः ।

अनिधायैव तत्र द्रव्यमङ्गे कृत्वा समाश्रितम् ॥

शौचं कृत्वा यथान्यापमुपस्पृश्य यथाविधि ।

अन्नमभ्युत्थयेन्नैवम् उदघृत्तार्कस्य दर्शयेत् ॥

सक्ताऽग्रमात्रं वा तस्मान्छेषं शुद्धिमवाप्नुयात् । इति ।

अथ दन्तधावनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्विकाम् ॥

दक्षः,

उपःकाले तु सम्प्राप्ते कृत्वा शौचं यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्विकम् ॥

उपःकालश्च लोहितदिगुपलक्षितकालात्प्रागीपदिक्मकाश-
धान् कालः । यथार्थवत् यथाविहितशौचापादकमृज्जलादिसंख्याव-
दित्यर्थः । अत्र सन्ध्यायां स्नाने च दन्तधावनस्य नाङ्गत्वम् ।

मुखे पर्युपिते निस मवसमयतो नरः ।

तस्मात्सर्वमयत्नेन भक्षयेदन्तधावनम् ॥

इति वृद्धशातातपवचनेन स्वतन्त्रस्यैव शुद्धिहेतुतयाऽभिधानात् ।
अत एव दन्तान्मसाल्य स्नापादिति छन्दोगपरिशिष्टेऽपि कालार्थः
संयोगः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवत् । अथ यत्
अशुचिः । दन्तधावनं दन्तमलापकर्षकं काष्ठम् । भक्षयेदिति दन्त-
सम्बन्धाद् गौणमभिधानं पूर्वोत्तराचमनरूपभक्षणधर्ममाप्त्यर्थम् ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

वत्पाय नेत्रे मसाल्य धुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ॥

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजापयुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते ॥

धुचिर्भूत्वा आचम्येत्यर्थः । मन्त्रेण अनुषदवक्ष्यमाणेन आ-
युर्वलमित्यादिना । भक्षयेदन्तेषु घर्षयेत् । तदुक्तं तत्रैव,

नारदाद्युक्तवार्क्ष्यमष्टाङ्गुलमपादितम् ।

सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् ॥

पारस्करेण तु मन्त्रान्तरमुक्तम् ।

यथा, औदुम्बरेण दन्तान्धावेत् “अन्नाद्याय न्यूहध्वं सोमो
शक्ताऽयमागमत् स मे मुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च भगेन चेति” ।

यद्यपि इदं समन्त्रकं दन्तधावनं समावर्तने पारस्करेणोक्तं
तथापि दन्तमसालनादीनि निसमपि वासश्चोपानहश्चापूर्वाणि
चेन्मन्त्र इति तत्प्रकरणस्थवाक्यान्तरे निरूपामिति श्रवणात्प्राप्त-

हिकेऽपि दन्तधावने च एव मन्त्र इति प्रतीयते । दन्तधावनादीनि
नित्यमपि क्रियमाणानि पूर्वोक्तमन्त्रयुक्तानि भवन्तीति हरिहर-
भाष्यम् । एवं कासायनीयानाम् अन्नाद्यायेत्यादिमन्त्रः ।

गोभिलीयानाम् आयुर्वलमिसादिमन्त्रः । अन्येषां तु स्वीय-
सूत्रे उक्तश्चेत्प्रोक्तत्वाविशेषादैच्छिकः । ग्राहणसर्वस्य हलायुधस-
म्मतोऽप्ययमर्थः ।

अन्ये तु “आयुर्वलमिसादिना वनस्पतिरूपकरणप्रकाशना-
दन्नाद्यायेत्यादिना च प्रमार्जनरूपक्रियाप्रकाशनादुभयोरैककार्य-
कारित्वाभावात्प्रथमेन काष्ठमभिमन्त्र्य द्वितीयेन मुखशोधनं सर्वैरेव
कार्यमिति समुच्चयेनान्वयः ।

कल्पतरौ तु ब्रह्मचारिकाण्डशेषे पारस्करवचनं लिखित-
मिति नैपतिककालकाण्डे दन्तधावनप्रकरणे न तल्लिखितम् ।

काशीखण्डेऽपि, अन्नाद्याय व्यूहध्वमिसादि आयुर्वल-
मिसादि च क्रमेण मन्त्रद्वयं पठित्वा—

मन्त्रावेतौ समुच्चार्य यः कुर्यादन्तधावनम् ।

वनस्पतिगणः सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति ॥

इत्युक्तम्” इत्याहुः । तद्धिन्त्यम् ।

बह्वर्पं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत्प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेऽनाकाङ्क्षिनस्य पारशाखिकस्य
ग्रहीतुमनुचितत्वात् । काशीखण्डवाक्यं तु छन्दोगपारस्करीयादी-
तरपरत्वेनाप्युपपन्नं, काम्यपरं वा तत् इति ।

प्रणवं दीर्घमुच्चार्य भस्मयेदन्तधावनम् ।

इति संन्यासपद्धतिलिखितवाक्यान्तेषां प्रणव एव मन्त्र
इति वदन्ति ।

शूद्राणान्तु "अनुमतोऽस्य नमस्कारो मूत्र इति शूद्रमकर-
णस्थगौतमवाक्येन सर्वमन्त्रस्थाने नमःशब्दविधानादत्रापि नम
इत्येव मन्त्रः ।

केचित्तु,

'अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति वराहपुराणीयपरिभाषयाऽर्थप्रकाशनार्थं ब्राह्मणेन म-
न्त्रः पठनीयः तदसम्भवेऽपि किञ्चिद्ब्रह्महत्या निशं कार्यमेवेति
वदन्ति ।

नारदाद्युक्तवार्त्तेयमिति । नारदशिक्षादिग्रन्थाभिहितवृक्षस-
म्भवम् ।

तथाच नारदी शिक्षा,

आम्रपौलासविल्वानामपामार्गेशिरीषयोः ।

वाग्यतः मातरुत्याय भक्षयेदन्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरजपोः ।

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरेणश्च यशस्विनः ॥ इति ।

पौलासः आम्रातकवृक्षः ।

हारीतः, काले पलाशकोविदारश्चेत्प्रातःकविल्वकशाकट-
क्षनिर्गुण्डीशिखण्डिवेणुवर्ज, पुष्पमापकचदरीकरजशमीक्षिपाइसे-
के, दधित्यहरीतमयश्चकर्णशालामलकानीसपरे, विल्वखदिराम्र-
पौलासक्षिरीपापामार्गाणामन्यतममनार्द्र नातिगुल्फं नातिस्यूल-
मापोयिताग्रमनोष्ठग्रन्थ्युदङ्मुखो वाग्यत आसीनो दन्तधावनं
भक्षयेद् इति ।

• काले उपःकाले । कोविदारः श्वेतपुष्पः काञ्चनारसदृशः ।
श्चेत्प्रातःको बहुवारः । विल्वकः चील इति पश्चिमदेशे मसिद्धः ।
शाकटक्षः सागवान इति लोके मसिद्धः । निर्गुण्डी सिन्दुवारः ।

शिखण्डी मयूराशाना । शिखण्डिसंज्ञकः कण्टकिगुल्म इत्यपरे । वेणु-
वर्जमिति । वेणुर्वेशः । तन्निषेधश्च त्वागितरपरः । तित्तिणी वेणुपृष्ठं
चेत्पादिना वक्ष्यमाणनरसिंहपुराणेन प्रशस्तत्वाभिधानात् । दाधित्यः
कपित्थः । शालः शङ्कुवृक्षः । एके अपरे इत्युभयत्रापि वर्जयित्वेति शेष
इति कल्पतरुप्रभृतयः । अनार्द्रमीषदार्द्रम् । ईषदर्थे नञ् । नातिशुष्कमि-
त्यग्रेऽभिधानात् । प्रसालनस्य विहितत्वेन आर्द्रताया आवश्यकत्वाच्च ।
एतेन सर्वशिष्टेष्वपि निषिद्धम् । नातिस्थूलमिति । कनीन्यग्रसम-
स्थौल्यमिति विष्णुनाऽभिधानाच्चदाधिकस्थौल्यपरहितम् । आपो-
धिताग्रमिति । आ ईषत् चूर्णिताग्रम् । अपोधिताग्रमिति पाठेऽपि
ईषदर्थकनञाऽप्येवार्थः । अनोष्ठग्रन्थि ओष्ठस्पर्शग्रन्थिहीनम् ।

विष्णुः, न पालाशं दन्तधावनं स्याद्, न श्लेष्मातकारिष्ट-
विभीतकघबधन्वनजं, न कोविदारशमीपीलुपिप्पलेद्भुदगुगुलुजं, न
धर्बुरनिर्गुण्डीशिग्रुचिल्लकतिन्दुकजं, न पारिभद्राम्लिकामोचकशा-
लमलीशणजं, न मधुरं, नाम्लं, नोर्ध्वशुष्कं, न सप्तपिरं, न पूतिगन्धि,
न पिच्छिलं, न दक्षिणापराशामुखोऽद्यादुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा
वटासनार्ककरज्जखदिरकरवीरसर्जारिमेदापामार्गमालतीककुभावि-
स्वानामन्यतमं कपायं तिक्तं कटुकं वा ।

कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भुक्ता च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

अरिष्टः रीठी इति मध्यदेशे प्रसिद्धः । धन्वनः घामेन इति
प्रसिद्धः । पीलुः गुडफलः, पीलुरित्येव पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।
इद्भुदः इद्भुवाकः कण्टकिवृक्षविशेषः । शिग्रुः शोभाजन इति
प्रसिद्धः । तिन्दुकः तेन्दुआ इति प्रसिद्धः । पारिभद्रः फरहट्ट इति
प्रसिद्धः । अम्लिका तित्तिडी । मोचका कदली । ऊर्ध्वशुष्कं वृ-
क्षएव शुष्कम् । सप्तपिरं छिद्रयुक्तम् । अपरा प्रतीची । असनः आसन

इति मध्यदेशे प्राप्तिद्वः । सर्जः शालः । अरिमेदः विट्त्वदिरः । मालती जाती । ककुभोऽर्जुनः । कषायं तिक्तकं कटुकं वा । आविहितमप्रातिपिद्धं चान्यदपि कषायतिक्तकटुकान्यतमद्राह्यम् । कनीनी कनिष्ठाङ्गुलिः । सकूर्चं चूर्णताग्रम् । प्रातः प्रातःकाले । भुक्त्वा च भोजनोत्तरं च । एतेन प्रातःकाले भोजनोत्तरं दन्तलग्ननिर्हरणार्थ-

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

इति देवलस्वरसत्तिद्धपि दन्तधावनं कार्यम् । भोजनोत्तरं दन्तधावने च न वक्ष्यमाणकालादिनिषेधनियमाः । दन्तलग्ननिर्हरणस्यावश्यकत्वात् इति वदन्ति । भुक्तेति यतिपरमिति हलायुधः ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु मार्कण्डेयः,

उदङ्मुखः भाङ्मुखो वा कषायं तिक्तकं कटु ।

दन्तधावनं भक्षयेदिति शेषः । उदङ्मुखः भागुदङ्मुख इत्यर्थः । उदङ्मुखत्वे दोषश्रवणात् ।

तदाह कात्यायनः,

पूर्वामुखो गृतिं विन्द्याञ्छरीरारोग्यमेव च ।

दक्षिणेन तथा चौर्यं पश्चिमेन पराजयम् ॥

उत्तरेण गवां नाशं स्त्रीणां परिजनस्य च ।

पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

महाभारते,

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुदगृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥

तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धिं कण्टकान्वितम् ।

क्षीरिणो दक्षगुल्माद्वा भक्षयेदन्तधावनम् ॥

त्याज्यं सपत्रमज्ञातमूर्ध्वशुष्कं च पाटितम् ।

त्वग्निहीनं ग्रन्थिमुखं तथा पालाशशशापम् ॥

‘ऋजुं वितस्तिमात्रं’ च कीटाग्निभिरदूषितम् ।

प्राङ्मुखश्चोपविष्टस्तु भक्षयेद्वाग्यतो नरः ॥

प्रक्षाल्य च शुचौ देशे दन्तधावनमुत्सृजेत् ।

पतितेऽभिमुखे सम्यक् भोज्यमाप्नोत्यभीप्सितम् ॥

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्येत्यनेनोपवीतधारणेति कर्त्तव्यतैकदेशोत्की-
र्त्तनेनोपवीती भूत्वेत्यर्थः सूचितः । गुल्माः अस्कन्धा मल्लिकादयः ।
क्षांशपं ‘शिक्षापाठसोद्भवम् । अत्र शुचित्वापादके दन्तधावने
‘दन्तकाष्ठविशेषविधिना अर्थाभिरस्तेऽपि काष्ठान्तरे, यद् विशेषेण
काष्ठान्तरविधानं, तत् यौद्धचरुविधिना बाधितेषु मापादिषु अपक्षिया
वै मापा इति पुनर्निषेधबन्मुख्यालामे प्रतिनिधित्वेनापि तदुपादान-
निरासार्थम् । यत् विहितप्रतिपिद्धं तस्य निषेधसम्बन्धेन केवल-
विहितापेक्षया किञ्चिन्न्यूनत्वात्केवलविहितालामे उपादानम् ।
एतस्याप्यसम्भवे अविहिताप्रतिपिद्धमुपादेयम् । केवलनिपिद्धं तु
सर्वथा नोपादेयम् । किं तु दन्तकाष्ठालाभविहितैरपां द्वादशग-
ण्डपैरेव मुखशुद्धिरुत्पादनीयेति । तथा,

वर्जयेदन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥

पर्वाण्याह विष्णुपुराणे,

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

नरसिंहपुराणे,

मुखे पर्युपिते नित्यं भवत्यग्रयतो नरः ।

तस्मान्छुष्कप्रधाद् वा भक्षयेदन्तधावनम् ॥

खादिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।

तिन्तिडी वेणुपृष्ठं च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चौदुम्बरस्तथा ।
 एते प्रशस्ताः कायिता दन्तधावनकर्षणि ॥
 दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि सप्तासेन प्रशस्तताम् ।
 सर्वे कष्टकेनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥
 अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।
 प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥
 प्रतिपदर्शपट्टीषु नवम्पां चैव सत्तमाः ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिद्धे तथा दिने ।
 अपां द्वादशगण्ठैर्मुस्यद्युद्धिर्विधीयते ॥

युष्कं नातियुष्कं स्वस्थानयुष्काभिन्नञ्च । आर्द्रम् ईषदार्द्रमिति
 प्रागुक्तम् । वेषुष्टुष्टं वंशस्य त्वग्भागः । अलाभे दन्तकाष्ठानामित्या-
 दि । इदं च दन्ताभावस्याप्युपलक्षणम् । शोध्यभावेन दन्तकाष्ठा-
 नामनुपादानेऽपि मुखशोधनस्यावश्यकत्वेन तत्साधनाकाङ्क्षायामे-
 कत्र दृष्टव्यापेनैतदुपादानस्यैवाचित्यात् ।

यमः,

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।
 वर्जयेद् भूतिकामस्तु पालाशं नित्यमात्मवान् ॥
 यानं शकटादि ।

स्मृतिचन्द्रिकायां गर्भः,

सर्जे धैर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो रणे ।
 यस्ते चैवार्थसम्पत्तिर्वदर्यां मधुरः स्वरः ॥

खादिरे चैव सौगन्ध्यं बिल्वे तु विपुलं धनम् ।

उदुम्बरे चाक्यासिद्धिर्वन्धूके च दृढा श्रुतिः ॥

सैन्ध्रे च कीर्तिसौभाग्यं पालाशे सिद्धिरुपमा ।

कदम्बे च तथा लक्ष्मीश्चाग्रे चारोग्यमेव च ॥
 अपामार्गे धृतिर्मेघा प्रजाशक्तिर्वपुःशुचिः ।
 आयुः शीलं यशो लक्ष्मीः सौभाग्यं चोपजायते ॥
 अर्केण हन्ति रोगांस्तु बीजपूरेण तु व्यथाम् ।
 ककुमेन तथाऽऽयुष्मान् भवेत्पलितवर्जितः ॥
 दाढिमे सिन्दुवारे कुञ्जके कुट्टके तथा ।
 जापी च करमेदश्च दुःस्वप्नं चैव नाशयेत् ॥

लशना,

न काष्ठं पाटपेन्नाङ्गुलिभिर्दन्तान्प्रसालयेत् ।

काष्ठं दन्तकाष्ठम् ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे,

नोत्पाटयेदन्तकाष्ठं नाङ्गुल्या धावयेत्कचित् ।

प्रसाल्य भद्रेच्छा तज्जङ्घाच्छुचौ देशे समाहितः ॥

धावयेत्, दन्तानिति शेषः । अत्राङ्गुलिपदमनामिकाङ्गुलिभिर्ना-

ङ्गुलिपरम् । यथा स्मृतिचन्द्रिकायां माधवीये च—

याज्ञवल्क्यः,

इष्टकालोष्ठपापानैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥ इति ।

अनामिकाङ्गुष्ठौ मुक्त्वा इतराङ्गुलिभिरिति योजना ।

पैठीनसिः, तृणपर्णोदकेनाङ्गुल्या वा दम्भाम्धावयेत् मदे-

शिनीवर्जमिति ।

अत्र तर्जनीपदं निषेद्धाङ्गुल्यन्तरोपलक्षणम् । इदं च तृणा-

दिविधानं निषेद्धतियिविषयम् ।

यदाहर्तुर्व्यासशातातपौ,

मातिपदर्शपृष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पणैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोच्छेदः सदैव तु ॥

इदं च दन्तधावनामासिकालस्याप्युपलक्षणम् । तत्रापि दन्तशौचसाधनस्याकाङ्क्षितत्वात् । अत एव अलामे दन्तकाष्ठानामित्यादिनृसिंहपुराणवाक्ये चतुर्थचरणे पत्रैर्वा मुखशोधनमिति कचित्पाठोऽपि ।

विष्णुः,

प्रसाल्य भङ्गुक्ता तर्ज्जशाञ्जुचौ देशे मयस्ततः ।

अमावास्यां च नाशनीयादन्तकाष्ठं कथञ्चन ॥

मार्कण्डेयपुराणे,

प्रसाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्रसाल्यैवतु तत्त्वजेत् ।

कूर्मपुराणे,

मध्याङ्गुलिसमस्थौल्यं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ।

सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्वात्तदग्रेण तु धावयेत् ॥

धावयेत् शोधयेत् । दन्तानिति शेषः । अत्र मध्याङ्गुलिसमस्थौल्यस्य विष्णुक्तेन कनीन्यग्रसमस्थौल्येन विकल्पः । आग्रामे तु अष्टाङ्गुलमपाठितमिति छन्दोगपरिशिष्टेऽभिहितम् । भारतकूर्मपुराणादौ च ऋजुं वितस्तिमात्रं चेत्यनेन द्वादशाङ्गुलसम्मितमित्यनेन च द्वादशाङ्गुलमुक्तम् । नरसिंहपुराणे च प्रादेशमात्रमथवेत्यनेन प्रादेशमात्रमप्यभिहितम् । तदेतेषां पत्राणां स्वगृह्यानुक्तौ व्यवस्थामाह—

स्मृतिचन्द्रिकायां गर्गः,

दशाङ्गुलं तु विमाणां सत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।

अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसम्मितम् ॥

चतुरङ्गुलमानं तु नारीणां नात्र संशयः ।

अन्तरप्रभवानां च षडङ्गुलमुदाहृतम् ।

इत्यर्द्धश्लोकः स्मृतिमञ्जूषायामधिका ।

स्मृतिचन्द्रिकायां विष्णुः,

कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसम्भिनम् ।

कानिष्ठिकाग्रवत् स्थूलं पर्वार्द्धकृतकूर्चकम् ॥

दन्तधावनमुदिष्टं जिहोष्ठेखनिका तथा ।

सुसूक्ष्मं हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ॥

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ।

द्वादशाङ्गुलकं त्रिमे काष्ठमादूर्ध्वनीषिणः ॥

क्षत्रविद्यूद्रजातीनां नवपदचतुरङ्गुलम् ।

पर्वार्द्धम् अङ्गुष्ठपर्वार्द्धम् । जिहोष्ठेखनिकाऽपि दन्तकाष्ठजा-
तीयकाष्ठमवा । उपस्थितत्वात् तथाशब्दस्वरसाच्च । दन्तधावनार्थतृणे
विशेषमाह—

नारदीयपुराणस्थशपथधाक्यम्,

कुशकाशमिपीकोत्थं तृणं काष्ठं त्वचं विना ।

दन्तकाष्ठं नरः कृत्वा तस्य यद्विहितं त्वघम् ॥

अघस्य मागिनी तस्य यदि मिथ्या वदेद्वचः ।

पठन्ति च,

गुवाकं तालहिन्ताळौ तथा ताटी च केतकी ।

सर्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः ॥

तृणराजशिरापत्रैर्न कुर्यादन्तधावनम् ।

वृद्धशातातपाः,

गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यालुलेपनम् ।

उपवासेन दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

उपवासेन हेतुनेति दानसागरप्रायश्चित्तविवेकौ । कालविवेकौ
उपवासे चेति पठित्वा चकारान्नक्तादिष्वपीति व्याख्यातम् ।

रूपकमाह विष्णुः,

आद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णसम्भवे ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम् ॥

हरिवंशे,

अञ्जनं रोचनं वापि गन्धान्मृगमनसस्तथा ।

व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥

दन्तकाष्ठं शिरःस्नानमुद्धर्त्तनमप्यापि वा ।

विवर्जितं मृदा सर्वं शौचार्थं तु विधीयते ॥

शिरःस्नानं शिरोनैवयार्यस्नानम् । उद्धर्त्तनशिरोनैकयार्यस्नाने
मृदा निषिद्धे इत्यर्थः । विधीयते इत्यस्य मृदिति शेषः । गन्धादीनां
चोक्तवृत्तया भोगार्थं धारणं निषिद्धम् । रागजनकानां सामान्यतो
निषेधे तेषामेव गन्धालङ्कारवस्त्रत्वादिना विशेषेण निषेधौचित्यात् ।
सामान्यनिषेधकं वचनम्—

मिताक्षरायां,

पादाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलपत्रुलेपनम् ।

सर्वव्रतेषु वर्ज्यानि यच्चान्यद्वलरागकृत् ॥

एवं च सति गन्धालङ्कारेणादिशातातपवाक्ये गन्धादिपदस्य
रागजनकातिरिक्तगन्धादिपरत्वे दन्तधावनपदस्य पत्रतृणादिपरत्वे
अञ्जनपदस्य औषधाञ्जननित्याञ्जनपरत्वे सति न दुष्यन्तीत्यर्थो-
ऽपि सङ्गच्छते । हरिवंशवाक्यं तु रागजनकादिविषयमिति न वि-
रोधः । तेन स्वाभाविकवस्त्रादिधारणकर्माङ्गालङ्कारधारणादृष्टार्थ-
कदेवनिर्माल्यगन्धादिधारणानि न निषिद्धानि । अत्र न मतिपदादि-
निषेधो, येन वैधं हित्वा रागप्राप्तमात्रपरः स्यात् । किन्तु वैषद-
न्तधावनप्रकरणात्पर्युदासः । तेन पर्वादौ स्वेच्छया दन्तकाष्ठभक्षणे
दोषाभाव इति केचित् । वस्तुतस्तु—

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्पापसप्तमं कुलम् ।

इति नृसिंहपुराणीयवाक्ये दोषश्रवणाभिषेध एवायम् । भ-
क्षणविधिस्तु पर्वद्यतिरिक्तविशेषपरः । अत एव नृसिंहपुराणे एव
अलाभे दन्तकाष्ठानामित्यादिना • दन्तकाष्ठस्थाने द्वादश गण्डूपा
विहिताः । यत्र तु न दोषश्रवणं तत्रास्त्वेकवाक्यानुरोधात्पर्युदास
इति ध्येयमाश्रयादौ तु प्रकरणादन्तकाष्ठभक्षणाभावोऽङ्गं दीक्षितस्य
दानहोमाद्यभाववत् । अत्र गण्डूपानां दन्तधावनकार्यकारित्वेऽप्य-
समवेतार्थत्वादविधानाच्च न तत्र मन्त्रान्वयः । व्रीहिकार्यकारिषु य-
वेषु व्रीहीणां मेघेत्यादिमन्त्राभाववत् । सोमप्रातिनिधित्वेन प्राप्तेषु
पूतीकेषु सोममन्त्रा भवन्त्येव । तेषु सोमावयवसद्भावात् । प्रतिपदादौ
तु दन्तकाष्ठनिषेधात्प्रातिनिधिन्यायेनापि तत्सदृशस्य चाप्राप्तौ
मन्त्रलोप एव । एतेन यत्केनचिदुक्तं प्रतिपदादौ गण्डूपेऽपि
वनस्पतइत्यत्र गण्डूपपदोद्देन मन्त्रः पठनीय इति, तत् निरस्तमात्र
वनस्पतप्राप्ता ताद्वेनियुक्तमन्त्रस्याप्यप्राप्तेः । प्रकृतावूहाभावाच्च ।
अन्यथा यवप्रयोगेऽपि व्रीहिप्रकाशकमन्त्रस्य व्रीहिपदस्थाने यव-
पदोद्देन प्राप्तिप्रसङ्गः । अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रातिपिद्धतिर्धौ दन्त-
काष्ठाभावाविहितेषु गण्डूपेष्वपि न दन्तकाष्ठभक्षणेति कर्त्तव्यताप्र-
विष्टमन्त्रान्वयः । गण्डूपस्य लौकिकप्रमाणेनैव निर्णयितेति कर्त्तव्यता-
कत्वेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् । अन्यथा प्राजापत्यव्रताशक्ति-
विहितगोदाने आचमनाशक्तिविहितकर्णस्पर्शादौ च मुख्योक्ति-
कर्त्तव्यताप्रसङ्गः । अत एव निर्णयितेति कर्त्तव्यताकायां दीक्षणीया-
स्थानापन्नायां त्रेधातव्यायामिष्टौ न दीक्षणीयाधर्मातिदेशः ।

यत्तु,

यो मोहात्स्नानवेत्त्यायां भक्षयेदन्तकाष्ठम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥

इति व्यासेनोक्तं, तत् मध्याह्नस्नानविषयम् ।

मध्याह्ने स्नानकाले तु यः कुर्यादन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥

इतिमचेतोवाक्यैकवाक्यत्वात् । उपःकालेष्वित्यादिना द-
क्षेण शौचानन्तरं दन्तधावनपूर्वकस्नानविधानेनार्थतः दन्तधाव-
नोत्तरं प्रातःस्नानविधानात् । हारीतेनापि दन्तधावनोत्तरं स्नानवि-
धानाच्च । यथा,

दन्तधावनं भक्षयेदविरक्तं सोदकम् एकान्तमुत्सृज्य स्नातो वाग्यतः
शुचिरहतशुक्रवासा अग्निहोत्रादिदेवतार्थान् कुर्यात् ।

अविरक्त सरसम् । सोदकं प्रक्षालितम् । अग्निहोत्रादिदेवतार्थान्
अग्निहोत्रादीनि देवतार्थाश्च देवपूजादीन् । इति दन्तधावनम् ।

अथ प्रातःस्नानादि ।

तत्र दन्तधावनोत्तरं प्रातःस्नानात्प्रक्षेपसाधनं केचिदि-
च्छन्ति । पठन्ति च—

केशप्रसाधनं चैव कुर्यात् स्नानपूर्वतः ।

दक्षिणामिमुखो नैव नैवोर्ध्वो नान्यदर्शने ॥

बृहन्नारदीये तु,

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय पुरुषार्थाविरोधिनीम् ।

वृत्तिं सन्निधेद्विप्रः कृतकेशप्रसाधनः ॥ इत्युक्ता—

दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थव्रक्षसूत्र उदङ्मुखः ।

इत्यादिना शौचमुक्तम् । ततश्चोत्थानानन्तरमेव केशप्रसाध-
नं सिध्यति । कल्पतरुकारादयस्तु प्रातर्होमान्तं कर्षं उक्ता—

आचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् ।

इति विष्णुपुराणादिवाक्यानि । केशसाधनविधायकानि
लिखितवन्तः । विष्णुपुराणे टीकायां श्रीधरस्वामिनाऽपि “सन्ध्यो-
पासनहोमादीनां सूर्योदयास्तमयप्रसङ्गेन प्रागेवोक्तत्वात्तदुपरितनं

कर्मकाण्डमाह आचान्तश्चेत्सादिना” इत्युक्तम् । एवं च मति यद्यप्येते-
षां कालानां केशप्रसाधने विकल्पः सिध्यति तथापि प्रातर्होमा-
नन्तरमेव प्रामाणिकनिष्कणानुसारेण कुर्वन्तीत्यतोऽस्माभिरपि त-
थैव लेख्यम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् मृदाल्प नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

अनातुरः स्नानसंवर्द्धनीयरोगशून्यः । यथेतिकर्त्तव्यतया
मृदालम्भादिरूपया मध्याह्ने स्नानं कुर्याच्चैव नित्यं प्रत्यहं दन्ता-
न् मृदाल्प नदनदीदेवखातगर्चमस्रवणादिषु प्रातरपि स्नानं कु-
यादित्यर्थः । अनातुर इत्यभिधानाच्च आतुरः स्नाननिमित्ताप्राप-
त्यरहितः सम्मार्जनादिना शीचमापाद्य संध्यां कुर्यात् । स्नाननि-
मित्ताप्रापत्वे तु वक्ष्यमाणाः स्नानानुकल्पाः । गेहेचेदिति । अत्राम-
न्त्रवदिति मन्त्रसंज्ञेपोऽभिमत इति माधवस्मृतिचन्द्रिकाकारौ ।
तच्चिन्त्यम् । प्रातर्न तनुयात्स्नानमित्तनेन वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशि-
ष्टवाक्यान्तरेण नद्यादिक्रियमाणप्रातःस्नानेऽपि मन्त्रबाहुल्यादि-
रूपविस्तरमतिपेधमाप्ती गेहे चेदित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः । कल्पतरु-
भृतयस्तु तत् प्रातःस्नानं यदि गेहे केनचिन्निमित्तेन करोति तदा
स्नानाङ्गमन्त्ररहितं कार्यमित्पाहुः । तत्रापि उपांशु काम्पा इष्ट्य
इत्यत्र काम्पास्त्रिष्टु उपांशुत्वस्य प्रधानमात्रान्वयवत् प्रधानएव
मन्त्रानिवृत्तिः, न त्वङ्गेषु । तच्छब्देन प्रधानमात्रपरामर्शात् । यदा
गृहाम्पन्तेरऽवश्यकर्त्तव्यतया प्रातःस्नानं करोति तदा देहमृदा-
लनरूपं स्नानममन्त्रकमेव कार्यमिति । ब्राह्मणसर्वस्वेऽभिदधतौ
हलायुधस्याप्यङ्गे मन्त्रान्वयोऽभिमत इत्युच्यते । एतेन गेहे चेत्त-
दमन्त्रवदित्यत्र तच्छब्देन प्रधानमात्रपरामर्शादमन्त्रकं प्रधानं

शीरंरक्षालनमेव कार्यं नत्वङ्गमिति मतं निरस्तम् । यतः स्नानविधि-
नैव साङ्गस्नानमाप्तौ तच्छब्देन प्रधानमात्रमनूय तत्रैव मन्त्रनिवृ-
त्तिरनेन बोधिता नत्वङ्गनिवृत्तिः । इदं च प्रातःस्नानमेव । प्रातःस्ना-
नमुपक्रम्याभिधानात् । मध्याह्नस्नानं तु गृहे अनुपपत्त्या क्रियमा-
णं समन्त्रकमेव ।

मैथिलास्तु—

मलाषकर्पणं तीरे मन्त्रवचु जले स्मृतम् ।

इति दक्षवचनेन समन्त्रकस्नानस्य जलमेव नियमनान्मध्या-
ह्नस्नानमपि गेहेऽमन्त्रकमेवेत्याहुः । अत्र गृहपदं नद्यादिभिन्नस्थल-
परम् । नद्यादावित्युक्ता गेहे चेदित्याद्यभिधानेन तथा प्रतीतेः ।
अत एव नद्यादौ गृहसम्भवेऽपि तत्र समन्त्रकमेव स्नानम् । गे-
हइत्युद्भूतोदकस्नानोपलक्षणम् । नद्याद्यभावे विधानादिति श्री-
दत्तोपि ।

उद्भूतोदकस्नानेऽपि तर्पणमङ्गम् । अप्रायस्यनिमित्तकस्नाना-
द्यतिरिक्तस्नानमात्रमेव तर्पणाङ्गकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । उद्-
भूतोदकस्नानाङ्गतर्पणमुद्भूतोदकेनैव कार्यमित्यत्र नियामकाभा-
वाद्बुद्भूतोदकस्नानेन प्रधानस्नानदेशस्य तर्पणयोग्यत्वे तदङ्गतर्पणं
नद्यादावपि कार्यम् । प्रधानस्नानदेशस्य तर्पणयोग्यत्वे ॥ प्रधान-
सादेशपाय तदङ्गतर्पणमुद्भूतोदकेनापि तत्रैव कार्यम् ।

तथा,

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विर्गाहितः ॥

न तनुयाद्य विस्तारयेत् । अत्र होमपदं स्नानोत्तरकालीनाव-
श्यककर्मपरम् । युक्तेस्तुल्यत्वात् । एवं चोदिवहोमिनाऽपि पुरोद-
पात्मातः प्रादुष्कृतोदितेऽनुदिते वा मातराहुति जुहुयादिति गोभि-

लोकस्याग्निप्रादुर्करणकालस्य लोपसम्भावनायाम्, एवं निर-
मिनाऽपि—

पूर्वा सन्ध्यां सनसत्रायुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

इति-नृसिंहपुराणोक्तस्य प्रातःसंध्योपक्रमकालस्य लोपस-
म्भावनायां प्रातःस्नानविस्तरो न कार्यः । न तनुपादित्यनेन
सङ्क्षेप आक्षिप्तः । स च संक्षेपो योगियाज्ञवल्क्येनाभिहितः ।

यथा,

योऽसौ विस्तरशः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत्तदाऽयं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जपं चैव मार्जनाचमने तथा ।

तीर्थस्यावाहनं चैव तीर्थस्य परिकल्पना ॥

अघमर्पणसूक्तेन विराट्चेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमेतच्च समादिष्टं महात्मभिः ॥

अन्याश्च वारुणान्मन्त्रान्कामतः सम्प्रयोजयेत् ।

यथाकालं यथादेशं ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ॥ इति ।

अत्र पूर्वप्रतिपन्नक्रमवर्चीर्यपरिकल्पनादिपदार्थानुवादेन म-

न्त्रमात्रविधानादत्र विपरीतक्रमाभिधानेऽपि स एव क्रमो

षोद्धव्यः । यदि तु कालदेशवशाच्छक्योति तदा परानापि वारु-

णान्मन्त्रान्प्रयोजयेदित्यर्थः इति कल्पतरुः । न च मध्याह्नस्ना-

नप्रकरणे एव योगियाज्ञवल्क्येन एतत्संक्षेपाभिधानात्कथमस्य प्रातः-

स्नाने निवेश इति वाच्यम् । यथाऽहनीत्यादिना मध्याह्नस्नान-

धर्माणामेव प्रातःस्नानेऽतिदेशात् । समुद्रकरभाष्यादौ तु स्वस्व-

शृङ्गाविहितस्नानेऽप्येवावाहनमृद्धहणादीनामनेकमन्त्रसाध्यानामेकद्वि-

विमन्त्रैरनुष्ठानं सङ्क्षेप इत्युक्त्वा योगियाज्ञवल्क्योक्तं सङ्क्षेपमुक्त्वा-

पञ्चपुराणीयादि चेति स्वाकरः । स च विधिरस्माभिर्मध्याह्नस्नानमकरणे वक्ष्यते । ब्राह्मणसर्वस्वे तु अन्योऽपि संक्षेप उक्तः ।

यथा तत्रैव व्यासः,

अन्तर्जले क्लृप्तं सत्यं जपेद्विरघर्षणम् । इति ।

एतस्य स्नानमकरणे पाठादेतावतैव स्नानार्हं सिद्ध्यतीत्यु-
च्यते । मुख्यं तु मज्जनमर्थसिद्धमेव । अन्योऽपि संक्षेपस्तत्रैव
दत्तोक्तः ।

यथा,

संध्यास्नानमृगन्तेन मध्याह्ने च ततः पुनः । इति ।

संध्यामुपासितुं स्नानं संध्यास्नानं, प्रातःस्नानमित्यर्थः
मृगन्तेन द्रुपदाद्यघर्षणादिकान्देवत्यमन्त्रप्राप्तेणेति तत्र व्याख्या-
तम् । अन्योऽपि संक्षेपस्तत्रैव ।

यथा पैठीनसिः, हिरण्यवर्णा इति सूक्तेन स्नात्वा शौचं
कृत्वा ऽर्घ्यं मध्ये व्रीन् प्राणायामान् कुर्यात् ।

शौचं कृत्वा आचम्येत्यर्थः । कल्पतरुप्रमृतिवृत्तस्नानमकर-
णस्यबृहस्पतिवाक्यादपरोऽपि संक्षेपः प्रतीयते ।

यथा,

द्रुपदादिव यो मन्त्रो वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अस्य स्नानमकरणेऽभिधानात् बृहस्पतिना चाह्नान्तरान-
भिधानादेतावतैव स्नानार्हं सिद्ध्यतीति प्रतीयते इति ।

दक्षः,

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।

सर्वत्पेव दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥

क्लिद्यन्ति च सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।

अङ्गानि समूर्ता यान्ते उत्तमान्यधमानि च ॥

तथा,

अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोम्यादि किञ्चन ।

लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

समंतां यान्तीति । उत्तमाङ्गानि चक्षुरादीनि क्लेशसम्पर्का-
दधमाङ्गतुल्यानि भवन्तीत्यर्थः । अस्नात्वा नाचरेदित्यत्र हेतुः
लालास्वेदसमाकीर्ण इति । अत्र यत् इति शेषः । दृष्टादृष्टकरमिति ।
दृष्टं मलापनयनद्वारा शुद्धिः, अदृष्टं निश्चयेन पापक्षय इति कल्प-
तरुः । अन्यत्र तु प्रातःस्नानस्य अपरे अपि दृष्टादृष्टे फले श्रूयेते ।

यथाह दक्षः,

प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी भवेत्सदा ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥

उपस्युपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

तिष्ठन्वपिच सन्ध्यामु स्नातव्यं च तपस्विभिः ।

शुभा दश स्नानपरस्य साधो रूपं च तेजश्च बलं च शौचम् ।

आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्नघातश्च तपश्च मेघा ॥

उपस्युपसीत्यादि । अत्र पूर्वपूर्वकालवाधे उत्तरोत्तरकालवि-
धानम् । यद्यपि प्रातःसन्ध्यां सनसत्रामित्यादिना प्रातःसन्ध्या-
पक्रमस्य सूर्योदयात्प्रागेव कर्त्तव्यताविधानेन अस्नात्वा नाच-
रेत्कर्णेत्यादिना दक्षेण अस्नातस्य सन्ध्यादिकर्मानधिकारमतिप्रादने-
नोदिते स्नानविधानमनुपपन्नं तथापि सूर्योदयात्पूर्वं स्नानादिकर-
णासामर्थ्यं सामर्थ्येऽपि वा केनचिद्विघ्नेन प्रातिबन्धे उदिते तत्कार्यमि-

त्येवंपरमिदमिति । माधवस्मृतिचन्द्रिकाकाराभ्यां तु—

सन्धौ संध्यामुपासीत नास्तगे नोदिते रवौ । •

इति योगियाज्ञवल्क्येन सूर्योदयोत्तरं सन्ध्यानिषेधेन स्नानो-
त्कर्षासम्भवात् उदिते उदयाभिमुखे इति व्याख्यातम् । तच्चिन्त्यम् ।
सन्ध्यामुपास्तइत्युपक्रम्य अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्री
स्वस्त्ययनादि जपित्वेत्यादिसाङ्गध्यायनगृह्येन कालातिक्रमेऽपि सा-
यंसंध्यामभिधाय एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नित्यादिना एवशब्देन
प्रातःसन्ध्यायां सायंसन्ध्यापर्षातिदेशेनोदयानन्तरमपि प्रातःस-
न्ध्यामाप्तेः । सूर्योदयाभिमुखकालस्य सन्ध्यायाभिज्ञनेनैव प्राप्तत्वा-
दुदिते रवाविसस्य वैषर्ष्यापत्तेश्च । योगियाज्ञवल्क्यवचनं तु एक-
वाक्यतानुरोधेन नञोः पर्युदासपरतया मुरुषकालमात्रपरमिति
न विरोधः ।

दक्षः,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भियते द्विधा ॥

मलापकर्षणं पार्श्वे मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् ।

सन्ध्यास्नानमुभाभ्यां तु स्नानदेशाः प्रकीर्तिताः ॥

द्विधा मलापकर्षणं मन्त्रवत्तुत्यर्थः । मलापकर्षणस्वरूपमाह—

शङ्खः,

मलापकर्षणं नाम स्नानमध्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणार्थां तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥ इति ।

पार्श्वे जलपार्श्वे । जले न कर्त्तव्यमिति यावत् । अत एव

पार्श्वे न जलमध्यइति स्नाकरः ।

अत एव विष्णुः, नाप्सु मेहेत नोद्धर्षणं कुर्यात् ।

उद्धर्षणं गात्रमलक्षालनम् । सन्ध्यास्नानं प्रातःस्नानम् । उभा-

भ्यां जले स्थले चेति कल्पतरुः । केचित्तु अत्रासन्तमलिनः काय
 इत्यादिना प्रातःस्नानस्य मलशोधकत्वावश्यकत्वाभिधानेनोभाभ्या-
 मित्युक्तम् । तेन प्रातः प्रथमं मलापकर्षणाय स्थले स्नात्वा पश्चा-
 ज्जले स्नातव्यम् । अन्ययोभाभ्यामिति समुच्चयासङ्गतिरिति वदन्ति ।
 तच्चिन्त्यम् । लिखितशङ्खवाक्यादिपर्यालोचनयाऽभ्यङ्गादिपूर्वक-
 स्नानस्यैव मलापकर्षणस्नानत्वेन प्रातःस्नानस्य मलापकर्षकस्ना-
 नत्वाभावात् । तस्यापि मलापकर्षकत्वे मलापकर्षणं पार्श्वे इत्यने-
 नैव स्थलकर्त्तव्यताया मन्त्रवच्चेन च जलकर्त्तव्यतायाः प्राप्तत्वा-
 त् सन्ध्यास्नानमुभाभ्यामिति व्यर्थमेव स्यात् । तस्मात् प्रातः-
 स्नानस्य स्थलकर्त्तव्यताया अप्राप्त्यर्थमिदं वचनम् । गेहे चेत्तद-
 मन्त्रवदिति कात्यायनसंवादोऽप्यत्र । स्नानमाचरेदित्युपक्रम्य—

विष्णुः, न राहुदर्शनवर्जं रात्रौ, न सन्ध्यायां, प्रातःस्नाप्य-
 रुणाकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

सन्ध्यायां सायंसन्ध्यायामिति कल्पतरुः । महार्णवप्रकाशे
 तु न सन्ध्ययोरिति पठित्वा सन्ध्याद्वये स्नाननिषेधादरुणाकिरण-
 ग्रस्तत्वं सन्ध्यापूर्वशुक्लभास्वरपूर्वदिगुपलासिते काले उपसंहृतम् ।
 तन्न । तत्कालस्यापि रात्रित्वेन तेनैव विष्णुवाक्येन निषेधात् ।
 तस्मान्निषेधोऽयं रागमाप्तस्नानविषयः । अत एव—

उपस्युपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

इति दत्तवाक्येन—

स्नातो यः पूर्वसन्ध्यायां सदा मामभिगच्छति ।

इत्यादिवाक्येन च सन्ध्यायामपि स्नानमभिहितम् । एवञ्च-
 सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनं तदितरस्नानपरमिति श्रीदत्ताद-
 यः । वस्तुतस्तु—

अग्नेर्विहरणं चैव क्रत्वमावश्च लक्ष्यते ।

इति द्वितीयाहर्द्धेऽग्निविहरणश्रवणात्तस्य च सूर्योदयात्पूर्वमेव विधानात्सूर्योदयशब्देनोपःकालो लक्ष्यते । अत एव कल्पतरु-
णाऽपि परिभाषायामिदं वचनं तथैव व्याख्यातम् । अत्रोदिते
रवाविज्ञनेन सूर्योदयानन्तरमपि प्रातःस्नानाभिधानात् ।

प्रातःकालो शुहूर्त्तास्त्रीनिति श्राद्धप्रकरणपठितेनापि मत्स्य-
पुराणवचनेन परिभाषितः प्रातःकालः प्रातःस्नानस्य गौणः कालः
इति वदन्ति ।

विष्णुः,

स्नातोऽधिकारी भवति देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मीः कालकरणी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।

अम्मात्रेणाभिपिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते तेऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकरणी दुःसहस्य रससो दुहिता । दुर्विचिन्तितम् अशुभ-
चिन्तितम् । अम्मात्रेण वदधृतेनानुदधृतेन वेत्यर्थ इति कल्पतरुः ।
मन्त्रादिकं विनापीति श्रीदत्तपारिजातौ । धारणा निश्चयः । याम्यं
यमलोकोद्भवम् ।

अथ काम्यप्रातःस्नानम् ।

विष्णुः,

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मासौ द्वौ माघफाल्गुनौ ॥

यमः,

प्रातःस्नायी च सततं मासौ द्वौ माघफाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

देवपितृसमभ्यर्चनं तर्पणादिना । अत्रोभयत्रापि द्वौ मामा-
विति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेन मध्ये मातःस्नानविच्छेदो न
कर्त्तव्यः ।

विष्णुः, मामः कार्तिकोऽग्निदेवत्योऽग्निश्च सर्वदेवानां
मुखं तस्मात्कार्तिकं मासं वहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सकृदेव
हविष्याशी वत्सरकृतात्पापात्पूतो भवति ।

कार्तिकं सकलं मामं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।

हविष्यभुक् जपन् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

षड्विंशत्यादौ । नित्यस्नायी मातःस्नायी ।

अस्नातस्तु पुमास्नाहो जप्याग्निहवनादिषु ।

मातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

इति शङ्खस्मरणात् । कचित्मातःस्नायीत्येव पाठः । जपन् आव-
श्यककृत्यान्तरवर्जिते काल इति कल्पतरुः । हविष्यं हविष्येषु यथा
मुख्या इत्यादिना विष्णुक्तम् । मातःस्नानमरुणकरग्रस्नामिसा-
दिना विष्णुनैवोक्तनित्यस्नानात्कार्तिकं सकलं मासमित्यादिना
विष्णुक्तं मातःस्नानं प्रकरणभेदाज्जितेन्द्रियत्वहविष्यभुक्ताद्य-
नेकगुणविधानाच्च कर्मान्तरमेव । तथा, मासः कार्तिक इत्या-
दिना विष्णुक्तं वहिःस्नानं, कार्तिकं सकलं मासमित्यादिना वि-
ष्णुक्तात्मातःस्नानाद्भिन्नमेव । अन्यथा मासे कर्मण्यनेकविधा-
ने वाक्यभेदमसङ्गः । एवं च वहिःस्नाने द्विजातिरेवाधिकारी ।
तत्र गायत्रीजपस्याद्भत्वाभिधानात् । तच्चानिषिद्धकाले यदा
कदाचित्कर्त्तव्यं कालविशेषानभिधानात् । द्वितीयं तु मातर्नद्यादौ
गेहे वा कर्त्तव्यम् । तत्र देशविशेषानभिधानात् । अत्र स्त्रीशूद्रा-
दीनामप्यधिकारः । गायत्रीजपादेः सङ्कोचकस्याभावात् । कल्पत-

रुस्वरसोऽप्येवमिति । अत्र स्नानविधायकेषु प्रातुःशब्द उदयपूर्व-
कालवचनः । प्रातःस्नाय्यरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादि-
ति विष्णुवचनेन सर्वत्र प्रातःस्नात्वे तस्यैव कालस्य प्रापितत्वात् । यत्तु
प्रातःकालो मुहूर्त्तस्त्रीनिति मत्स्यपुराणोक्तं, तद् व्रतविषयमिति
कल्पतरुः । इत्याद्यादिनिबन्धेषु तु एतच्च काम्यप्रातःस्नानं
नित्यप्रातःस्नानं नित्योपासनादिकं च स्वस्वकालविहितं कृत्वा
स्वकल्योक्तविधिविस्तरेणैव मध्याह्नस्नानवत्कार्यमित्युक्तम् । तेषामय-
माशयः । अरुणकरग्रस्तामित्यादिना विष्णुक्तः कालो नित्यस्ना-
नमात्रविषयः । अन्यत्र तूदिते रवावित्पादिनोक्तः प्रातःकालो
मुहूर्त्तस्त्रीनित्यादिरूपः । न च तस्य प्रकरणाच्छ्राद्धमात्रविषयत्वम् ।
मत्स्यपुराणएव प्रातरादीन् कालान् विमज्ज—

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।

इत्युक्त्वा,

राक्षसी नाम सा वेला गार्हिता सर्वकर्मसु ।

इत्यनेन तत्र सर्वकर्मनिषेधेनान्यत्र सर्वकर्माभ्यनुष्ठानात् । कि-
ञ्च । होमसन्ध्याचन्दनादिलोपापस्या तदा सर्वाङ्गसम्पन्नं काम्यं
स्नानं कर्तुमपि न शक्यते । मध्याह्नस्नानवत्प्रकरणं तु मध्याह्नस्नानएव
निखिलस्नानघर्मकथनेन तस्य स्नानमात्रप्रकृतित्वादिति । येषां
तु काम्यानामपि रथसप्तमीस्नानादीनां—

सूर्यप्रदणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

इति भविष्यपुराणादिवाग्यैररुणोदयकालोऽभिहितः, तेषाम-
पि सन्ध्याहोमादिकाललोपरूपयुक्तिवैल्यत्वात्सङ्घिसप्रयोगेणैवानुष्ठा-
नमिति । प्रातःस्नानानन्तरं च तदङ्गतर्पणं तदव्यवधानेनैव कार्यम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ।

इत्युपक्रम्य—

स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवानृषीन्पितृगणांस्तथा ।

आचम्य मन्त्रवान्निसं पुनराचम्य वाग्यतः ॥

सम्प्राज्य मन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ।

इत्यादिना—

प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्योपासनमाचरेत् ।

इत्यन्तेन कूर्मपुराणे तथाऽभिधानात् । स्पष्टमेतत्पाराशरमा-
धवीये चतुर्विंशतिमते । यथा,

स्नानादनन्तरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः ।

उत्तीर्य पीडयेद्भुक्तं सन्ध्याकर्म ततः परम् ॥ इति ।

एवं च यत् कचित्सन्ध्योत्तरतर्पणाभिधानं तत् अहःकर्त्तव्यस्व-
तन्त्रतर्पणाभिप्रायकम् । अत एव वाचस्पतिमिश्रेणापि सायं वैध-
स्नानप्राप्तौ सन्ध्यासंभवेऽपि सन्ध्यातः पूर्वं स्नानाव्यवहितमेव
तर्पणं कार्यमित्युक्तम् । मैथिल्यास्तु यथाऽहनि तथा प्रातरिते वच-
नेन माध्याह्निकक्रमातिदेशात्सन्ध्योत्तरमेव प्रातःस्नानाद्गतर्पणम् ।
शिष्टाचारोऽप्येवमेव । कूर्मपुराणादिवचनं चोपरागादिनिमित्तकस्ना-
नस्य सायमनुष्ठाने क्रमबोधकमिति वदन्ति ।

तर्पणस्य स्नानाद्गता तु—

निसं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तस्य अद्भुत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे सिद्धा । तच्च सति सम्भवे स्वशाखोक्तविधि-
नैव कार्यम् । कालसङ्कोचादौ तु सङ्क्षेपेण कार्यम् । सङ्क्षेपश्च नृसि-
हपुराणादावुक्तः ।

यथा नृसिहपुराणे,

पितृशक्तिगणान्देवानद्भुतैः संतर्पयेत्ततः ।

देवान्देवगणांश्चापि मुनीन्मुनिगणानपि ॥

पितृन्पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः । इति ।

एतत्प्रयोगस्तु देवांस्तर्पयामि देवगणांस्तर्पयामीत्यादि ।

अतिसङ्क्षेपमाह—

शाङ्खः,

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्पत्तिविति श्रुवन् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्सङ्क्षेपतर्पणम् ॥ इति ।

इदं सङ्क्षेपतर्पणं देवाविधिनाैव कार्यामिति वदन्ति ।

केचित्तु ॐ भूर्देवांस्तर्पयामि भुवर्देवांस्तर्पयामि स्वर्देवांस्तर्पयामि भूर्भुवः स्वर्देवांस्तर्पयामीति देवानाम्, एवं सृष्टर्षींस्तर्पयामीत्यादि ऋषीणाम्, एवं भुः पितृंस्तर्पयामीत्यादिना पितॄणां सङ्क्षेपतर्पणमाचरन्ति ।

अन्ये तु,

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन तृप्त्यत्वेतच्चतुर्विधम् ॥

इति मन्त्रेणाञ्जलित्रयदानेन सङ्क्षेपतर्पणमाचरन्ति ।

ततो वक्ष्यमाणरीत्या वस्त्रपरिधानतिलकादिकरणम् ।

अथ प्रातःसन्ध्यादि ।

ऋसिंहपुराणे,

पूर्वा सन्ध्या सनत्तत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमन्त्रपञ्चेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

इदं च साग्निकोत्तरपरम् । उदितहोमिनोऽपि सूर्योदयात्पूर्वम-

ग्निप्रादुष्करणस्याभिधानात् ।

यथा गौभिलः, पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृतोदितेऽनुदिते

वा मातराहुतिं जुहुयादिति ।

इति मनुदर्शनात् । केचित्तु अकृतसन्ध्योपासनः सन्ध्योत्तरविहितकर्मणामनाधिकारीत्यर्थं इत्याहुः । अनुकल्पमाह ऋत्विक्पुत्र इत्यादि । विद्वत्तिर्नामाता । देवकार्यं देवपूजनम् । तच्च मैत्रं प्रसाधनामिति वचनव्याख्यायां व्याख्यातम् । यदि तत्साम्यमिति । अत्र विशिष्य सायङ्कालनिषेधात् मध्याह्नादिकालोऽपि गौणत्वेनाभिमतः । आद्यभागे अष्टमा विभक्तस्य दिवसस्याद्यभागान्ते काले ।

नृसिंहपुराणे,

ततश्चावसथं प्राप्य होमं कुर्याद्विचक्षणः ।

देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ॥

देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णस्तु विधीयते ।

देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां तु मध्यमे ॥

पितॄणामपराह्णे तु कार्याण्येतानि यस्ततः ।

दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत्समाचरेत् ॥

गुरुः पित्रादिः ।

मङ्गलान्याह नारदः,

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्दुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वते आयुस्तस्य न हीयते ॥

एतेषां ब्राह्मण्यदीनामष्टानां मङ्गलानां दिवसस्याद्यभागे वीक्षणमात्रं दर्शननमस्कारार्चनप्रदक्षिणीकरणानि समुदितानि आयुष्कामस्य तृतीयभाग एव कर्तव्यत्वेन विहितानीति कल्पतरुः ।

आपस्तम्बः, अथ स्नातकव्रतानि पूर्वेण ग्रामाग्निष्क्रमण-प्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा सन्ध्ययोर्वाहिर्ग्रायादासनं वाग्यतश्च विप्रतिपेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः शीलयेत् । यथा तच्छीलता निष्प-

मातरुत्थाय यः पश्येदापदम्भः स ममुच्यते ॥

अग्निचिद्व कृताग्निचयः ।

तथा,

पापिष्टं दुर्भगां मधं नग्नमुत्कृचनासिकम् ।

मातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलरूपलक्षणम् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां पुराणं,

रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमार्गि च सूर्यं च श्रातः पश्येत्सदा बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे,

स्वमात्मानं धृते पश्येद्यदीज्जेश्वरजीवितम् ।

अश्वत्थसेवा तिलपात्रदानं गोस्पर्शनं ब्राह्मणतर्पणं च ।

एतानि सद्यः शमयन्ति पापं गङ्गाजलं भारतकीर्तनं च ॥

आत्मानं शरीरम् ।

मनुः,

दैवतान्पथिगच्छेच्च धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेवच पर्वसु ॥

अभिवादेयेषु तान् वृद्धान् दद्याच्चेवात्तनं स्वकम् ।

कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्विषात् ॥

अभिगच्छेत् आयिमुख्येन पूजार्थं गच्छेत् । गुरुनेवेत्येवकारो-

ऽभिगच्छेदित्यनन्तरं बोध्यः ।

छागलेयो यमश्च द्वितीये,

यतीनां दर्शनं चैव स्पर्शनं भाषणं तथा ।

कुर्वाणः पृथगे नित्यं तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥

अग्निचिद्व कपिला सत्री राजा भिक्षुर्मेहोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥

पश्येदित्यनेन स्पर्शभाषणे. अप्युपादीयेते । पश्येच्चेति पाठे तु
चकारेणैव तत्समुच्चयः । अग्निचित् कृताग्निचयनः । कपिष्ठा
कपिलवर्णा गौः । सत्री कृतसत्रयागः । अन्नादिसत्रशील इति के-
चित् । भिक्षुर्यतिः ।

वाराहपुराणे,

वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थितम् ।

नमस्तेष्वैव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

यज्वा मिष्टान्नदः सत्री क्षतायुर्धार्मिकः शुचिः ।

ज्ञाननिष्ठास्तपःसिद्धान् दृष्ट्वा पापात्ममुच्यते ॥

शुचिस्तीर्थादिपूतः । ज्ञाननिष्ठोऽध्यात्मनिरतः । अत्र शुचिरि-

त्यनन्तरमेतानिति शेषः ।

विष्णुः,

गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।

पटङ्गमेतत्परमं मद्गलं परमं गवाम् ॥

शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वापाधिनिपूदनम् ।

मनुः,

ऊर्ध्वं प्राणा उत्क्रामन्ति यूनः स्यविरआयति ।

अम्युत्पानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥

आयति आगच्छति ।

धामनपुराणे,

कृत्वा शिरःस्नानमयाह्निकं च संपूज्य तोयेन पितृन्सदेवान् ।

होमं च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां ततो वह्निर्निर्गमनं प्रशस्तम् ॥

दूर्वा तथा सर्पिरयोदकुम्भं धेनुं सवत्सां दृपधं सुवर्णम् ।

महीमयं स्वास्तिकमस्ततानि लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शर्मी च हुताशनं चन्दनमर्कविम्बम् ।

अश्वत्थवृक्षं च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मान् ।
देशानुदिष्टं कुलधर्ममन्यं स्वगोत्रधर्मं न हि सन्न्यजेद्य ॥
आह्निकमहःस्नानम् । एतच्चाभ्युदयादौ ।
अरुग्दिवा चरेत् स्नानं मध्याह्ने वा विशेषतः ।

इति वसिष्ठवाक्यात् । यदि त्वाह्निकं सर्वमहःकृत्यमुच्यते तदा
संपूजयेत्यादि उपर्युक्तं स्यादिति श्रीदत्तः । आह्निकं सन्ध्योपासन-
मिति तु युक्तम् । संपूज्य सोमेन पितृनित्येन मातःस्नाने पितृ-
र्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तमिति कल्पतरुः । दूर्वा तथेत्यत्र दूर्वादधिम् इति
कचित्पाठः । स्वस्तिको गृहभेदः । अर्कयिम्यालम्भनं च चक्षुषा,
तेन निरीक्षणं पर्यवस्यति । अत्र शिरःस्नानादि सर्वं यथाकालमा-
प्तमूय ततस्तु कुर्यान्निजजातिधर्मानिसादि तृतीयभागे विधीयते ।
निजजातिधर्मश्च स्वस्वजातिविहितोऽर्थार्जनादिरूपः । तत्रापि य-
स्मिन्देवो यस्यां च जातौ यस्मिन् कुले योऽर्जनोपायो विहितो-
ऽथवाऽनिन्दितः स एव तत्र तत्र तेन कर्त्तव्य इत्यर्थः । तत्र होम-
देवपूजानन्तरं गुरुमङ्गलवीक्षणं क्षणेन प्रथमार्दयामे विहितम् । द्वि-
तीयतृतीयभागयोर्वेदाभ्याससमित्कुशाद्याहरणे अर्थार्जनादि च
क्रमशोऽभिहितम् ।

वामनपुराणे चार्थार्जनात्पूर्वं मङ्गलालम्भनादिकमुक्तम् । वचना-
न्तरेषु तु अन्येषामुक्तानां कर्मणां कालो न प्रतीयते । ततश्च तृतीयभा-
गकर्त्तव्यार्थार्जनात्पूर्वं प्रथमभागादावेतेषां यथासम्भवं कर्त्तव्य-
ता प्रतीयते । कल्पतरौ तु देवपूजागुरुमङ्गलवीक्षणसूर्यार्चदानत-
स्तुतिकेशप्रसाधनादर्शदर्शनाञ्जनदूर्वादिसन्मङ्गलालम्भनात्मदर्शना-
नि प्रथमभागप्रकरणे लिखितानि । अन्यानि तृतीयभागकर्त्तव्यप्र-
करणे लिखितानि । श्रीदत्तादिनिबन्धेषु तु सर्वाण्येतानि प्रथमभा-
गकर्त्तव्यप्रकरणे लिखितानि इति ।

भरद्वाजः,

कण्डूय पृष्ठतो गां तु कृत्वा चाश्वत्यवन्दनम् ।

उपगम्य गुरून् सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत् ॥

शङ्खः,

भयतः कल्पमुत्थाय स्नातो हुतहुताग्निः ।

कुर्वीत मणतो भक्त्या गुरुणामभिवादनम् ॥

विष्णुः,

कृतसन्ध्योपासनश्च गुर्वाभिवादनं कुर्यात् ।

याज्ञवल्क्यः,

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

ततोऽभिवादयेद् दृढानसावहमिति युवन् ॥

यद्यपि सन्ध्योपासनान्तरमभिवादनं ब्रह्मचारिमकरणे एव श्रूयते तथाप्युत्तरेषां चैतदविरोधीति गौतमवचनात् गृहस्थादीनामपि तस्मात्तिः । तस्य वचनस्य चायमर्थः । एतत् ब्रह्मचारिणो यदिहितं तत्र यद् गृहस्थाद्याश्रमाविरोपितद् उत्तरेषां गृहस्थादीनामपि । स्वस्वाश्रमविरुद्धं तु न भवति । यथा ब्रह्मचर्यं गृहस्थस्य, गुरुकुलवासो वैखानसस्य, अग्निकार्यं प्रव्रजितस्तेति ।

गृहस्थधर्मं शान्तिपर्वण्यपि,

सायं प्रातश्च विप्राणामुद्दिष्टमभिवादनम् । इति ।

अत्राभिवादनप्रकारश्च संस्कारप्रकाशे विस्तरेण दर्शितः ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजित-

चरणकमल-

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-

श्रीमन्महाराजाधिराजमधुकरसाहमूनु-

श्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिबलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीक-

विकासदिनकर-

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित-

श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावा-
रपारीणधुरीणजगदारिद्र्यमहागजपारीणविद्वज्जननीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरसिंहोदयाभिषेकनिबन्धे आदिकम-
काशे मयमभागीयकृत्यम् ।

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

तत्र दक्षः,

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

स्वीकरणमध्ययनम् । एतच्च ग्रन्थचारिविषयं, गृहस्थस्याप्यनधी-
तवेदादिभागविषयम् ।

तदुक्तमापस्तम्बेन, यथा विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमु-
पेत्य नियमेन साधयेत् इति । न विरोचेत् नोज्ज्वलज्ञानो भवेत् ।
समित्पुष्पकुशादीनामित्युपपादानस्येति शेषः । गृहस्थस्यापि यदि
गुरुगृहावस्थानादिना वेदाद्यभ्यासे क्रियमाणे निसाग्निहोत्रा-
दिलोपः प्रसज्येत तदा तेन तत्र कर्तव्यम् ।

यदाहापस्तम्बः, निवेशे निर्हृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौद्वौ मासौ
समाहितः आचार्यकुलं वसेद् भूयः श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः, एतेन
द्वौ योगेन भूयः पूर्वस्मात् कालाच्छ्रुतमकुर्वीति । तच्छास्त्रैर्वि-
तिपिद्धम् । निवेशे निर्हृत्ते नैगमिकानि श्रूयन्ते अग्निहोत्रमतिथयः
यच्चान्यदेवमुक्तमिति । अस्यार्थः । निवेशो विवाहः । समाहितो-
ऽनन्यमनाः । भूयोऽधिकतरम् । श्वेतकेतुराचार्यः, मन्यतइति शेषः ।
अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव स्वशिष्यान्मति वचनम् एतेनेत्याद्यकु-
र्वीतीत्यन्तम् । एतेन अनन्तरोक्तेन संवत्सरं द्वौद्वौ मासावित्यादि-
रूपेण मतिसंवत्सरं मासद्वयपर्यन्तोपाध्यायसंबन्धेनेति यावत् ।
पूर्वस्माद्विवाहमाग्भाविनः कालात् भूयोऽधिकतरं श्रुतमध्ययनमकु-
र्वि कृतवानस्मीत्यर्थः । आपस्तम्बः तत्र स्वासम्भतिं व्यञ्जयति,

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धमित्यादिना । शास्त्रैः अग्निहोत्रादीनां याव-
ज्जीवमावश्यकत्वमतिपादकैः विप्रतिषिद्धं विरुद्धम् । तदेवाह निवेश
इति । नैगमिकानि श्रौतानि । तान्युदाहरति अग्निहोत्रमित्यादि ।
एवम् एवंविधम् ।

याज्ञवल्क्यः,

वेदार्थानभिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ।

मनुः,

बुद्धिबुद्धिकराण्यास्तु धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

यथापथाहि पुरुषः शास्त्रं सप्रभिरञ्जितः ।

तथातथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥

बुद्धिबुद्धिकराणि तर्कमीमांसादीनि । धन्यानि धनाय
हितान्यर्थशास्त्राणीति यावत् । हितानि आयुर्वेदादीनि । निगमाः
पदार्थनिर्णयहेतवो निघण्टुप्रभृतयः । रोचते उज्ज्वलं भवति ।

शाङ्खलित्तौ, न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र
वेदाङ्गश्रुतिभ्यः ।

यमः,

शास्त्रार्थमार्गमाश्रित्य ये गता ये च संस्थिताः ।

ये बुध्यन्ते महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥

दानेन तपसा यज्ञैरुपवासप्रतैस्तथा ।

न तां गतिमवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात् ॥

गताः शास्त्रार्थमार्गेण प्रवृत्ताः । संस्थिताः परलोकं गताः ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

तत्र दक्षः,

तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।

माता पितरः गुरुमर्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥
 अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
 भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ॥
 नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्रेन तं भवेत् ।
 अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥
 श्रातिर्वन्धुजनः स्त्रीणस्तथा ऽनायः समाश्रितः ।
 सार्वभौतिकमन्नाद्यं कर्तव्यं गृहमेधिना ॥
 ज्ञानवद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ।
 जीवलेकः स लोकेषु बहुपिषोऽनुजीव्यते ॥
 जीवन्तोऽपि मृताश्चान्ये यआत्मभरयो नराः ।
 बह्वर्थं जीव्यते कैश्चित्कुटुम्बार्यं तथा परैः ॥
 आत्मार्थेऽन्धैरशक्तोऽन्यः स्वोदरेणापि पीडितः ।
 दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता ॥
 अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः ।
 द्वारंद्वारमठन्तीह भिक्षुकाः पात्रपाणयः ॥
 कथयन्तो मनुष्याणामदातुः फलमीदृशम् ।
 यददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि त्वेवाति ॥
 तत्ते वित्तमहं मन्ये दोषं कस्यापि भूयन्ते अरि
 अर्थसाधनं धनार्जनं, कुर्यादिति हेतुः । पितृहर्षमाह माता-
 पितृसादि । अभ्यागतः सम्बन्धी ग्रामान्तरादागतः । एकरात्रिको
 ग्रामान्तरादागतोऽसम्बन्धी अतिथिः ।
 गौतमः, योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेन्नान्यमन्यत्र देवगुरु-
 धार्मिकेभ्यः ।
 अलब्धलाभो योगः । लब्धरक्षणं क्षेमः । अन्यमनीश्वरम् ।
 अभिगच्छेदिसनुवृत्तौ ईश्वरं चैव रक्षार्थमिति मनुरपि ।

पाशवल्क्योऽपि,

ईश्वरं चाप्युपासीत योगसेमार्थसिद्धये ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

तत्र दक्षः,

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

सिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाकृत्रिमे जले ॥

आदिशब्देन गोपपदार्थाद्युपादानम् । स्नानं, कुर्यादिति शेषः ।

अकृत्रिमे नद्यादौ ।

शातातपः,

शुचौ देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।

रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

शुचौ देशे, स्थितेति शेषः ।

आदिशब्देन केशकीटाद्युपादानम् । रक्तत्वादिनियमात् तत्-
संभवे कृष्णादिमृत्तिकास्नानं नाङ्गमिति प्रतीयते । तदसंभवे तु
कृष्णादिकाऽपि ग्राह्या ।

यस्मिन् देशे तु यत्तुल्यं या च यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यादिति उक्तत्वात् ।

तथा,

बल्मीकाखूत्कराछेपाजलाश्च पथितृक्षयोः ।

कृतशौचावशिष्टाश्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥

आखूत्करो मृषिकोत्तिसप्तमृत्तिका । छेपात्, कुड्यादीनामिति
शेषः । जलात् जलमध्यात् । पथितृक्षयोः, संबन्धिनीति शेषः ।

दक्षः,

मृत्तिकाः सप्त न ग्राह्या बल्मीके मृषिकोत्करे ।

अन्तर्जले श्मशाने च तृप्तमूले मुरालये ॥

परस्नानादशिष्टा च श्रेयस्कामैः सदा बुधैः ।

शातातपः, ।

न मृदं नोदकं वापि न निशयां तु गोमयम् ।

न गोमृत्रं मदोपे तु गृहीयाद्बुद्धिमान्नरः ॥

निशायामिति मृदुदकगोमयैः प्रत्येकमभिमन्त्र्यते । अयं च नि-
षेधोऽदृष्टार्थकर्मणीति कल्पतरुप्रसृततपः ।

। जायालिः,

ततश्च मृत्तिकां शुद्धामदुर्गन्धामनूपराम् ।

शुचिदेशादतिश्लक्ष्णां कायशुद्ध्यर्थमाहरेत् ॥

अभ्येष्टाशनशून्यानां निरुजानां तथा गवाम् ।

अव्यङ्गानां च सद्यस्कं शुचिगोमयमाहरेत् ॥

कूर्मपुराणे,

मृत्तिका च समुद्दिष्टा आर्द्रामलकमात्रिका ।

गोमयस्य प्रमाणं तत्तेनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥

अङ्गिराः,

विना दर्भेण यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।

असंख्यातं च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥

धौधायनः,

ततो मध्याह्नमये पुनः स्नानं समाचरेत् ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं जपहोमादिकं ततः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

। उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।

तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्विना ॥

उभे सन्ध्ये प्रातर्मध्याह्नाख्ये । गृहाश्रितैः गृहस्थैः । इदं च वनस्थ-
स्याप्युपलक्षणम् ।

तथाच हेमाद्यादौ दक्षः,

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यत्स्त्रिपत्रणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

विश्वामित्रोऽपि,

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वनस्थगृहमेधिनोः ।

दिनेदिने यतीनां तु स्नानं त्रिपत्रणं स्मृतम् ॥ इति ।

तपस्विना यतिना । हेमाद्यादिसम्मतोऽयमर्थः । कल्पतरौ तु

वचनद्वयमेवमल्लिखित्वा तपस्वी वानप्रस्थादिरेति व्याख्यातम् ।

श्रीदत्तप्रमृतयोऽप्येवम् ।

व्यासः,

स्नानं मध्यंदिने कुर्यात्सुजीर्णोऽन्ने निरामयः ।

एवं च,

स्वप्नमध्ययनं स्नानमुच्चारं भोजनं गतिम् ।

उमयोः सन्ध्ययोर्निसं मध्याह्ने च विवर्जयेत् ॥

इति देवलीयो निषेधो रागप्राप्तस्नानविषयकः ।

मनुः,

न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिधिः ।

न वासोभिर्नचाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

न स्नानमाचरेद् भुक्तेति कृतभोजनस्य वदन्त्यास्नानानिषेधः । नि-
स्य स्नानस्य भोजनानन्तरं प्राप्समावात् । चाण्डालादिस्पर्शननि-
मित्तस्य तु नाद्युचिः सणमापि तिष्ठेदिति विरोधेन प्रतिषेद्धमशय-
त्वादिति मेधातिथिः । एवं भोजने ससपि उपरागादेर्नैमित्तिकं
स्नानं कार्यमेव ।

नैमित्तिकानि कर्माणि निपतन्ति यदा यदा ।

तदातदैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

परस्नानाद्विशेषा च श्रेयस्कामैः सदा बुधैः ।
शातातपः, ।

न मृदं नोदकं वापि न निशायां तु गोमयम् ।
न गोमूत्रं प्रदोषे तु गृहीयाद्बुद्धिमान्नरः ॥

निशायापिमिति मृदुदकगोमयैः प्रलेकमभिमंशयते । अयं च नि-
षेधोऽष्टपार्थकर्मणीति कल्पतरुप्रभृतयः ।

। जायालिः,

ततश्च मृत्तिकां शुद्धामदुर्गन्धामनूपराम् ।
शुचिदेशादतिश्लक्ष्णां कायशुद्ध्यर्थमाहरेत् ॥
अमेत्याशनशून्यानां निरुजानां तथा गवाम् ।
अव्यङ्गानां च सद्यस्कं शुचिगोमयमाहरेत् ॥

कूर्मपुराणे,

मृत्तिका च समुद्दिष्टा आर्द्रामलकमात्रिका ।
गोमयस्य प्रमाणं तत्तेनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥

अङ्गिराः,

विना दर्भेण यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असत्कृतं च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥

बौधायनः,

ततो मध्याह्नममये पुनः स्नानं समाचरेत् ।
सूर्यस्य चाप्युपस्थानं जपहोमादिकं ततः ॥

योगिपाशवल्क्यः,

। उमे सन्ध्येतु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।

तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्विना ॥

उमे सन्ध्ये प्रातर्मध्याह्नाख्ये । गृहाश्रितैः गृहस्थैः । इदं च वनस्थ-
स्याप्युपलक्षणम् ।

तथाच हेमाद्यादौ दक्षः,

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिपवणं मोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

चिद्भवामित्रोऽपि,

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वनस्थगृहमेधिनीः ।

दिनेदिने यतीनां तु स्नानं त्रिपवणं स्मृतम् ॥ इति ।

तपस्विना यतिना । हेमाद्यादिसम्मतोऽप्यमर्थः । कल्पतरौ तु

वचनद्वयामेदमलिखित्वा तपस्वी वानप्रस्थादिरिति व्याख्यातम् ।

श्रीदत्तप्रमृतयोऽप्येवम् ।

व्यासः,

स्नानं मध्यदिने कुर्यात्सुजीर्णेऽन्ने निरामयः ।

एवं च,

स्वप्नमध्ययनं स्नानमुच्चारं भोजनं गतिम् ।

व्रमयोः सन्ध्ययोर्निसं मध्याह्ने च विवर्जयेत् ॥

इति देवलीयो निषेधो रागप्राप्तस्नानविपर्ययः ।

मनुः,

न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

न यातोभिर्नचाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

न स्नानमाचरेद् भुक्तेति कृतभोजनस्य षट्छास्नाननिषेधः । नि-
त्यस्य स्नानस्य भोजनानन्तरं प्राप्सभावात् । चाण्डालादिस्पर्शननि-
मित्तस्य तु नाशुचिः सणमपि तिष्ठेदिति विरोधेन मतिपेक्षुमशक्य-
त्वादिभिर्भेदातिषिः । एवं भोजने सत्यपि उपरागादिनैमित्तिकं
स्नानं कार्यमेव ।

नैमित्तिकानि कर्माणि निपतन्ति यदा यदा ।

तदातदेव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥ . .

इति वचनं यदि समुल्लं तदा पारस्करैकवाक्यतया नेयम् ।
अत्रैकपदमेकजातीयपरामित्यपरे । एवम्—

नग्नः कौशिनवासाश्च द्विवास्त्यः स्नांति यो नरः ।

वृथा स्नानफलं तस्य निराशाः पितृदेवताः ॥

इति विद्याकरघृतवचनमप्येतस्त्वनपरतया नेयम् ।

पुनर्जायालः,

अयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां तु विशेषतः ।

शुद्रविद्वत्तत्रयाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥ इति ।

यथासंख्यमत्र रागमासस्नाननिषेधोऽयम् । वैधानिषेधे विक-

ल्पपर्युदासयोरन्यतरमसङ्गात् इति श्रीदत्तः । एवम्—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्यधन्द्रे शतभिषा गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ना दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥

इति प्रचेतोवचनम्,

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोः सुजीवतोः ।

पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे तयोरुन्नतिजीविते ॥ इति—

योगियाज्ञवल्क्यवचनं च, एवं—

गपायानं कुट्टस्नानं तिलैस्तर्पणमेव च ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् ।

इत्यादिवचनं च, रागमासस्नानपरम् । हेमाद्रिघृते—

भोगाय क्रियते यद्यु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमिचित्ते न तु ॥

इति आपस्तम्बवचने,

नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमिचित्कं च यत् ।

दशम्यादिषु कर्त्तव्यं न च यादृच्छिकं कश्चित् ॥

इति जायालिखने चायमर्थः स्पष्ट एव । गर्गादिवाक्यसंवा-

दशम्यादिनिषेधस्य रागप्राप्तस्नानविषयत्वम् । १६३

दोऽप्यत्र । . . .

यथा गर्गाः,

पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ आन्दे जन्मादिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

गरुडपुराणम्,

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव संक्रान्त्यादिदिने तथा ।

‘नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

आपस्तम्बः,

विना तु सततस्नानं न स्नायादशमीषु च ।

सततस्नानं नित्यस्नानम् । दशमीषु दशम्यादिषु । इदं च काम्यनैमित्तिकोपलक्षणम् । नित्यं न हास्येदित्याद्यनूपालिखतजाबालिवाक्यैकवाक्यत्वात् इति ।

कल्पतरुस्तु,

“अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्वर्वाणिकम् ।

इति यौधायनवचनेन यत्सामान्येन प्रसक्तं तदनेन त्रयोदश्यादिषु यथाक्रमं शूद्रादीनां प्रतिषिद्ध्यते” इत्याह ।

दशम्यां च तृतीयायां त्रयोदश्यां विशेषतः ।

न वर्णैर्वारुणं स्नानं कर्त्तव्यं क्षत्रियादिभिः ॥

इति व्यासवचनमप्यत्र संवदन्ति । एवं च सकलवचनैकवाक्यतया रागप्राप्तं वारुणं स्नानं दशम्यादिषु क्षत्रियादीनां निषिद्धमिति सिध्यति । कल्पतरुश्रीदत्तयोरप्येवं सति अविशंवाद इति ।

यौधायनः, न भग्नः स्नायात् नक्तं स्नायात् ।

आपस्तम्बः, सशिरोऽवमज्जनमप्यु वर्जयेत्, अस्नमिते च स्नानम् ।

उदकं प्रविश्य सशिरस्कं रागतो मज्जनं न कुर्यादित्यर्थ इति

इति वचनं यदि समुल्लं तदा पारस्करैकवाक्यतया नेयम् ।
अत्रैकपदमेकजातीयपरमित्यपरे । एवम्—

नग्नः कौषेनवासाश्च द्विवासरः स्नोति यो नरः ।

वृथा स्नानफलं तस्य निरेतशाः पितृदेवताः ॥

इति विद्याकरघृतवचनमध्येतस्नानपरतया नेयम् ।

पुनर्जायालः,

प्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां तु विशेषतः ।

शूद्रविदूषांप्रयाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥ इति ।

यथासंख्यमत्र रागप्राप्तस्नाननिषेधोऽयम् । वैधानिषेधे विक-

ल्पपर्युदासपोरन्यतरमसद्भावं इति श्रीदत्तः । एवम्—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्थञ्चन्द्रे शतमिषां गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥

इति प्रचेतोवचनम्,

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोः सुजीवतोः ।

पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे तयोरुन्नातिजीविते ॥ इति—

योगिपाश्वल्क्यवचनं च, एवं—

गपायानं कुहूस्नानं तिलैस्तर्पणमेव च ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् ।

इत्यादिवचनं च, रागप्राप्तस्नानपरम् । हेमाद्रिघृते—

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषेद्धं दशम्यादी नित्यनैमित्तिके न तु ॥

इति आपस्तम्बवचने,

नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकं च यत् ।

दशम्यादिषु कर्त्तव्यं न च यादृच्छिकं क्वचित् ॥

इति जाबालिवचने चापमर्थः स्पष्ट एव । गर्गादिवाक्यसंवा-

दशम्यादिनिषेधस्य रागप्राप्तस्नानविषयत्वम् । १६३

दोऽप्यत्र ।

यथा गर्गः,

पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मादिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

गरुडपुराणम्,

चन्द्रसूर्यश्रेष्ठे चैव संक्रान्त्यादिदिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

आपस्तम्बः,

विना तु सततस्नानं न स्नायाद्दशमीषु च ।

सततस्नानं नित्यस्नानम् । दशमीषु दशम्यादिषु । इदं च का-
म्पनैमित्तिकोपलक्षणम् । नित्यं न हापयेदित्याद्यनूपालिखितजावा-
लिवाक्यैकवाक्यत्वात् इति ।

कल्पतरुस्तु,

“अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।

इति बौधायनवचनेन यत्सामान्येन प्रसक्तं तदनेन त्रयोद-
श्यादिषु यथाकर्म शूद्रादीनां प्रतिषिद्धत्वे” इत्याह ।

दशम्यां च तृतीयायां त्रयोदश्यां विशेषतः ।

न वर्णेर्वारुणं स्नानं कर्त्तव्यं सत्रियादिभिः ॥

इति व्यासवचनमप्यत्र संबद्ध्यते । एवं च सकलवचनैकवा-
क्यतया रागप्राप्तं वारुणं स्नानं दशम्यादिषु सत्रियादीनां नि-
षिद्धमिति सिध्यति । कल्पतरुश्रीदक्षयोरप्येवं सति अविसंवाद इति ।

बौधायनः, न भग्नः स्नायाद् नक्तं स्नायात् ।

आपस्तम्बः, सशिरोऽवमज्जनमप्यु वर्जयेत्, अस्तमिते च
स्नानम् ।

उदकं प्रविश्य सशिरस्कं रागतो मज्जनं न कुर्वादित्यर्थ इति

कल्पतरुः । श्रीदत्तस्तु “सशिरोऽवमज्जनं शिरोनैवयार्थं स्नानं
तद अप्पु भविष्य न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

तथाच दत्तः, मलापकर्षणं पार्श्वेति”साह । हेमाद्रिस्तु
“अत्र सशिरोमज्जनस्नानमातिषेधः स्यावरोदकविषयः । तथाच
नन्दिपुराणं,

मग्नो नदीजले स्नायात्प्रविश्यान्तर्जले द्विजः ।

तडागादिषु तोषेषु मत्स्यं स्नानमाचरेत्” ॥

इति व्याख्यातवान् । केचित्तु अशिरोऽवमज्जनमिति पठित्वा
गात्रमक्षालनमात्रं जलं प्रविश्य न कर्त्तव्यमित्यर्थं इत्याहुः । अस्त-
मिते स्नानं, वर्जयेदित्यनुपद्भः । एतदपि रागमाप्तस्नानमात्रविष-
यम् । अस्तमिते एव स्नाननिषेधान्मन्वादौ “न महानिशीति”निषेधो
दोषातिशयार्थो दृष्टार्थो वेति श्रीदत्तरत्नाकरमभृतयः । अथवा
निशि मज्जनस्नानमनेन निषिध्यते । तथाच पराशरः,

आचान्तमनुगर्त्तं वा निशि स्नानं न विध्यते ।

स्नानमाचमनं शोक्तं दिवोद्धृतजलेन तु ॥

आचान्तम् आचमनम् । अनुगर्त्तं जलाशये । निशीति स्ना-
नाचमनोभयान्वयि ।

देवलोऽपि,

दिवोद्धृतैर्जलैः स्नानं निशि कुर्यान्निमित्ततः ।

निमित्ततः चाण्डालादिस्पर्शनिमित्ततः । चन्द्रग्रहादिनिमित्त-

कं तु स्नानं निशि जलं प्रविश्यापि न विरुद्धम् । अतएव,

स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।

कूपस्यान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवाक्ये भूतलस्यजलप्रशंसा । कूपे तु
प्रविश्य स्नानं सर्वथैव निषिद्धमिति तत्स्यजलप्रशंसा तस्मि-

गङ्गातोऽन्यत्रग्रहणातिरिक्तकाले रात्रौ स्नाननिषेधः १६५

श्वेव काले तदुद्धरणमित्येतदर्थम् । अतो दिवोद्धृतैर्जलैर्नाशि स्नानं
चन्द्रग्रहादन्पत्र निषिद्धमिति श्रीदत्तादयः । गङ्गायां तु रात्रावपि
तत्र निषिद्धम् ।

यथा ब्रह्माण्डपुराणं,

दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायां च विशेषतः ।

स्नात्वाऽश्वमेधनं पुण्यं गृहेषूद्धृततज्जलैः ॥ इति ।

आदिपर्वणि गङ्गां मक्रम्य गन्धर्वं मखर्ज्जुनवाक्यं च,

समुद्रे हिमवत्पाशे नद्यामस्यां च दुर्मते ।

रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥ इति ।

व्यासः,

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥

यत्तु मार्कण्डेयः,

महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यात्काम्यं न तु मनागपि ॥

द्वितीययामस्यान्त्या तृतीययामस्याद्येति द्वे घटिके । तत्र का-
म्यपदं स्नानातिरिक्तकाम्यपरम् । महानिशा तु विज्ञेयादिप्राग्लि-
खितदेवलवाक्येन मध्यमयामद्वयस्यैव महानिशात्वमुक्त्वा तत्र स्ना-
ननिषेधात् ।

पैठीनसिरपि,

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया ॥

चिद्वा मित्रोऽपि,

महानिशा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यमाचमनं तथा ॥

काम्यं स्नानमित्यन्वयः । आचमनक्रियायां विशेषमाह—

हेमाद्रौ पदत्रिंशन्मतं,

मृत्रोच्चारे महारात्रौ कुर्यादात्तमनं न यः ।

मायश्चितीयते विप्रः मायश्चिच्चाहर्द्धमर्हति ॥ इति ।

पाराशरः,

दिवाकरकरैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशिस्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणेऽपि वा ।

सौमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

राहुदर्शनं संक्रान्त्यादेरप्युपलक्षणम् ।

तथाच देवलः,

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहास्यपट्टिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

अत्ययो मरणम् । छद्दिर्जननम् । काम्यव्रतेषु निशात्वपुरस्का-

रेण विहितेषु ।

योगियाज्ञयल्क्यः,

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तिपात्रार्तिमसवेषु च ।

स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

अर्त्तिमरणम् ।

पराशरः,

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राहोद्य दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

यज्ञे अवष्टये ।

यामनपुराणे,

स्नायाच्छिरःस्नानतया न निशं नाकारणं चैव सदा निशासु ।

ग्रहोपरागं स्वजनातिपातं मुक्ता च जन्मसंग्रं वाशाङ्कम् ॥
नित्यमित्यन्तं सक्षिरोऽवमज्जनमप्युवर्जयेदिति पाण्डिलिखिताप-
स्तम्बवचनसमानार्थम् । नाकार्षं चैव सदेत्यनेन निमित्तं विनाऽज-
सस्नानं निषिध्यते । निशास्वित्युत्तरार्थान्वयि । ग्रहोपरागादिकं
विना निशाम् न स्नायादित्यर्थः । अतिपातो मरणम् ।

शाङ्खलिलिखितौ, अनश्नन्नग्रः स्नायात्नाप्यु मेहेत नोद्वर्पणं
कुर्यान्न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्याद्यस्मादापो वै सर्वा देवताः
न स्रवन्ती दृष्ट्याऽतिक्रामेदनवसिष्यामेध्वोदकं परिहरेन्नाल्पोदकं
स्नायात्तु समुद्रमवगाहेति

अनश्नन्न तांमृलादिभक्षणमकुर्वन्न । मेहनं मूत्रोत्सर्गः । उद्वर्प-
णम् । अङ्गलग्नमलापकर्षणम् अप्यु न कुर्यादित्यर्थः । स्रवन्ती नदी-
म् । दृष्ट्या निष्प्रयोजनम् । अतिक्रामेत् लङ्घयेत् । अनवसिष्य तर्पणम-
कृत्वेति कल्पतरुः । अस्नात्वेत्यन्ये । तथाच तर्पणकालातिक्रमणी-
यप्रयोजनाभावे सति अनवसिष्य नदीं नातिक्रामेदित्यर्थः । अ-
मेध्यम् अर्घ्याच्च परिहरेत् न किञ्चित्त्र कुर्यात् । नाल्पोदके स्ना-
यादिति प्रभूतसुमनोहरोदकसम्भवे ।

प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायाद्गर्दी चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

इतियोगियाश्वत्थनिपेधात् । अल्पोदकलक्षणं वक्ष्यते । न-
दीग्रहणमत्राकृतिमोपलक्षणम् । अग्रे कृत्रिमइति दर्शनात् । नाव-
गाहेत अन्तः प्रविश्य न स्नायात् ।

महाभारते,

जलं घतरमाणश्च कीर्त्तयेत्पितामहान् ।

नदीमासाद्य कुर्वीत, पितृणां पिण्डतर्पणम् ॥

जलं नद्यनदीसाधारणम् । पिण्डतर्पणमिति समाहारद्वन्द्वः ।

पिण्डदानं नदीसात्रविषयं, तर्पणं तु नद्यनदीसाधारणम् । पूर्वार्द्ध-
स्वरसात् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

पादेन पाणिना वापि यद्वा वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्याद्यैव वादेश न च प्रक्षोभयेद् बुधः ॥

न कुर्यात्कस्य चित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरेन्नाभिपेकं तु कर्माण्यन्यानि वाऽऽचरन् ॥

वस्त्रेणेत्यत्र शस्त्रेणेति क्वचित्पाठः ।

देवलः,

न नदीषु नदीं ब्रूयात्पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत्प्रशस्तेष्वस्यस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

नदीषु नदीति न ब्रूयात्किं तु गङ्गेसाद्येव ब्रूयात् । एवं
पर्वतेष्वपि विन्य इत्याद्येव ब्रूयाच्च पर्वतेति । तत्रस्यः नदीपर्वतस्यः ।
अन्यन्नद्यन्तरं पर्वतान्तरं च । आयतनं देवस्य, तीर्थादिसाहचर्यात्
इत्येके । अन्ये तु एकस्मिन्नद्यादौ स्थितौ नद्यन्तरादि न प्रशंसदिति
समुदायार्थः । तीर्थे तीर्थान्तरप्रशंसानिषेधेनैकमूलकत्वकल्पनात्ता-
दृशात् इत्याहुः ।

धौधायनः,

आपो देवगृहं गोष्ठं ब्राह्मणाः सन्ति यत्र च ।

अप्रक्षाल्य पादौ तत्र नान्तः प्रवेष्टव्यं बुधैः ॥

हारीतः, न चत्वारोपद्वारयोः स्नायात् ।

चत्वरमिह यज्ञादिवलिस्थानम् । उपद्वारे द्वारसमीपे ।

तथा, न स्नानवर्णकयोरग्रं प्रयच्छेदन्यत्र देवगृहब्राह्मणेभ्यः ।
स्नानेनेति स्नानं स्नानोपकरणकुशादि वर्णकं वर्णकरत्वात् उद्ग-
र्चनादि सुगन्धि द्रव्यमिति कल्पतरुः । वर्णकम् अनुलेपनमिति

परकृतजलाशयेषु पिण्डाद्युद्धारपूर्वकं स्नानम् । १६९

श्रीदत्तः ।

लघुहारीतः, नातुरो, न भुक्ता, नाजीर्णैः, न वेदुवाससा, न
नग्नो, नाश्रितः, नालंकृतो, नाजस्रं, नाज्ञाते जले, नाकुले, नाद्युचौ,
प्रभृतजललाभे नाल्पजले, न चत्वरे, नोपद्वारे, न सन्ध्यायां, न
निशायां स्नायात् ।

पैठीनसिः,

अथ स्नानविधिः परकृतान् सेतुन् कूपांश्च वर्जयेत् अंशभाक्
तत्र सेतुकृत् त्रीन् पिण्डानुद्धृत्य स्नायात् ।

मनुः,

परकीयनिपानेषु स्नायाच्चैव कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा हि दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

अत्र निपानकर्तुरिति वाक्यशेषश्रवणात्परकीयं परकृतम् । अत
एव कल्पतरुरपि “परकीयं परकृतमात्रमात्रश्च प्रतिष्ठितमप्रतिष्ठितं च ।
अविशेषेण परकृतानिति पैठीनासियौधायनवचनानुसारात् । स्व-
कारिते तु न दोषः” इत्याह । निपानं जलाधारः ।

यौधायनः, तपस्यमपामवगाहनं देवतास्तर्पयित्वा तु पितृ-
तर्पणमनुतीर्थमप्यवतिष्ठेदूर्जं वहन्तीरिति । अथाप्युदाहरन्ति,

स्रवन्तीप्स्वरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवार्पिपितृतर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरन् अंशभाक् तत्र सेतुकृत् ।

तस्मात्परकृतान् सेतुन्कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

उद्धृत्य चापि त्रीन्पिण्डान् कुर्यादापस्तु नो सदा ।

निरुद्धासु तु त्रीन् पिण्डान् कूपाञ्च त्रीन् घटांस्तथा ॥

तपसे हितं तपस्यमवगाहनम् । तपश्चात्र निखनैमिचिककर्मा-
नुष्ठानमभिप्रेतं, स्नातस्य तत्राधिकारात् । अनुतीर्थं तीर्थं लक्ष्यकृत्य,

दैवपिण्यादितीर्थाभिरुच्यः । ऊर्जं वहन्तीरिति तर्पणान्तिमपदार्थोपादानमेतावानेकमयोग इति ज्ञापनार्थम् । अनिरुद्धासु अनिरुद्धपवाहासु । पिण्डत्रयोद्धारस्य विषयमाह निरुद्धास्विति । कूपे विशेषमाह कूपाद्योत ।

याज्ञवल्क्यः,

पञ्च पिण्डाननुदधृत्य न स्नायात्परवारिणि ।

स्नायान्नदीदेवखातद्दमस्तवणेषु च ॥

परवारिपदम् अत्र परकृतजलाशयस्थवारिपरं, न तु परस्वत्वास्पदीभूतवारिपरम् । तद्रूपयोगे चौर्यापत्तेः ।

अमतिष्ठितपानीयेष्वपेयं सलिलं भवेत् ।

इत्यनेन,

यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् ।

तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्मणि ॥

इत्यनेन च तस्य वर्ज्यत्वाभिधानाच्च । एतेन मतिष्ठिते चामतिष्ठिते च परकृतपुष्करिण्यादौ पञ्चपिण्डानुदधृत्य स्नातव्यमिति याज्ञवल्क्यटीकायां शूलपाण्युक्तं हेयम् । एवमेव हरिहरश्रीदचरमाकरपारिजातप्रभृतयः । एवं च मतिष्ठितेषु परकृतेषु निपानेषु पञ्चपिण्डादधुद्धारः, स्वकृतेषु न, अमतिष्ठितं तु स्वकीयं परकीयं च वर्ज्यमेवेति सिद्धम् । एतेन यत् मिताक्षरायां “परवारिषु सर्वस्वत्वोद्देशेनात्यक्तेषु पञ्च पिण्डानुदधृत्य स्नायात् एवं च आत्मीयेषु उत्सृष्टेष्वभ्यनुज्ञातेषु च पिण्डोद्धारमन्तरेणापि स्नानमभ्यनुज्ञातम्” इत्युक्तं, यदापि च हेमाद्रौ “सर्वार्थत्वेनोत्सृष्टेतु परकीयत्वाभावादनुद्धारणे न दोष” इति उक्तं, तत् प्रत्युक्तम् । यत्तु वाचस्पतिमिश्रादिभिरुक्तं स्वयमुत्सृष्टमुदकं स्वयं नोपादेयम् । अन्यथा दत्तापहारापत्तेः । दृषोत्तर्गादौ स्वयमुत्सृष्टपस्य स्वयमुपादानापत्तेश्च । न च—

नद्यादिषु पिण्डोद्धारं विनैव स्नानम् । १७१

सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं मयैतज्जलमूर्जितम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः ॥

इत्युत्सर्गमन्त्रस्थासंकुचितसर्वपदस्वरसात्स्वस्याप्युद्देश्यताम-
सीत्या स्वोपादानस्यानुमतत्वादत्रोपादानिकमुत्सृष्टः स्वत्वं स्या-
देव, वृषोत्सर्गादौ तु तादृशशब्दस्वरसाभावाव्रोपादानिकं तस्य
स्वत्वमिति वाच्यम् । यस्य हि शास्त्रीयविनियोगे कर्तुः स्वत्वं प्रतिब-
न्धकं तस्य तादृशविनियोगाय कर्तुं तदुद्देश्यक उत्सर्गो युक्तः ।
स्वाविनियोगे तु न स्वस्वत्वं तत्प्रतिबन्धकं किं त्वनुगुणमेवेति न वि-
नियोगाय स्वस्यापि त्यागोद्देश्यता । तथाच न्यायतः सर्वपदमु-
त्सृष्टमिन्नपरमेवेति । तत्र । यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टमित्यादिना अप्रतिष्ठित-
पानीयेष्वित्यादिना च तल्लिखितवाक्येनैव विना सर्वोद्देश्यकोत्स-
र्गं तदुदकस्य कर्मानर्हत्वप्रतिपादनेन शास्त्रीयविनियोगाय स्वस्या-
प्युद्देश्यताौचित्येन सर्वपदसङ्कोचे न्यायाभावात् । किं च दानका-
ण्डकल्पतरुधृतात् "तत उत्सर्गं कुर्याद्देवाः पितरो मनुष्याः प्रीयन्तां
यश्चोत्सृजत इत्याह क्षीनक" इति बह्वचगृह्यपारिशिष्टादप्युत्सर्गकर्तुं रु-
द्देश्यता प्रतीयत इति ।

नद्यादिषु पञ्चपिण्डोद्धारं विनैव स्नानमित्याशयेनाह स्नाया-
दित्यादि । देवसातं देवनिर्मितं स्वातं पुष्करादि । उदकमवाहा-
भिधातकृतः सजलो महानिम्नमदेशो हृद इति मिताक्षरा । क्वचित्तु
हृदेत्यत्र गर्चेति पाठः । तत्र गर्तलक्षणमाह—

छन्दोगपरिशिष्टम्—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्मासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ॥

धनुर्हस्तचतुष्टयम् । तदुक्तं—

चिष्णुधर्मोत्तरे,

द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयं तु शयः स्मृतः ।

तच्चतुर्धं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहास्रिकः ॥

शयो हस्त इति । एतेन तदधिकदेशगतिशालिनी नदीति अर्थान्नदीलक्षणं सूचितम् । पर्वताद्युच्चप्रदेशात्मच्युतमुदकं प्रसवणम् । हृदेषु च सरस्सु चेति पाठस्तु मिताक्षरादिविरुद्धः ।

शङ्खलिसितौ,

नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेत् वापीतडागोदपानेषु सप्त पञ्च त्रीन् धां पिण्डानुद्धृत्य देवपितृस्तर्पयेत् ।

उदपानं कूपः ।

पुंस्पेयान्धुः ग्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ।

इत्यपरकोशात् । अत्रैवं व्यनस्था । पैठीनसिवायनवचनानुसारात् स्नानकर्तुर्मृत्पिण्डत्रयोद्धरणं सेतौ, वौधायनवचनानुसारात्कूपेऽम्बुघटत्रयोद्धरणं न तु मृत्पिण्डत्रयोद्धरणम्, अश्वपत्न्यात् । सेतुकूपोभयमधिकृत्य प्रवृत्तं तु पैठीनसिवाक्यं सेतुमात्रपरमित्येके । अपरे तु सप्रचारकूपे पिण्डत्रयोद्धारणस्यापि सम्भवात् पैठीनसिवाक्यमुभयपरमेव । वौधायनोक्तमम्बुघटत्रयोद्धरणं तु अप्रचारकूपविषयं, तत्र पिण्डोद्धारणस्याशक्यत्वादिसाहुः । याज्ञवल्क्यविष्वाद्युक्तपञ्चपिण्डोद्धारस्तु सेतुकूपव्यतिरिक्तपाकृतजलाभायविषयकः । यत्तु शङ्खलिसितोक्तं सप्तपञ्चत्रयपिण्डोद्धरणं, तद्वत्तर्पणार्थं यथासंख्यं वापीतडागोदपानविषयम् । उदपानं चात्र सप्रचारं विवक्षितमात्रैव पिण्डोद्धारणस्य शक्यत्वात् । अन्यत्र तु स्नानवदम्बुघटत्रयोद्धरणमेव । एवं वापीतडागोदपानातिरिक्तेषु परकृतेषु जलाशयेषु स्नानवदेव व्यवस्येति । स्नानाङ्गतर्पणार्थं पिण्डोद्धारस्तु स्नानात्पूर्वं कार्यः । तेनैव चाधिकेन स्नानाङ्गपिण्डोद्धारनिर्वाहः । यत्र शुद्धर्यादिस्नाने तर्पणं नास्ति तत्रैव स्नाना-

जलान्तरसम्भवे अन्त्ययजादिखाते न स्नातव्यम् । १.७३

यपिण्डोद्धारणविधायकवचनावकाश इति कोचित् । अन्ये तु साङ्गस्नानमुपक्रम्य पिण्डोद्धारविधानात्स्नानाद्गतर्पणे न पृथक् पिण्डोद्धारः । यत्र तु स्नानं विनैव स्वतन्त्रं तर्पणं क्रियते तत्रैव तर्पणार्थं पिण्डोद्धार इत्याहुः । यच्च निम्नभूमौ वर्षादिषु प्रभृतं जलं तत्र नद्यादिभिन्नेऽपि स्नातव्यमेव गुणलोपन्यायात् । पिण्डोद्धारस्तु नास्ति अकृत्रिमत्वात् । यत्र च जलाशयकर्तुर्निष्पापत्वनिश्चयस्तत्रापि पिण्डोद्धारः कर्तव्य एव विधिवत्त्वात् । निपानकर्तुरित्यादेर्मनुवाक्यस्य निन्दामात्रपरत्वात् ।

अनुद्धृत्य तु यः स्नायात्परकीयजलाशये ।

दृथा तस्य भवेत् स्नानं कर्तुः पापेन लिप्यते ॥

इति हेमाद्रिलिखितशौनकवचनेन स्नानदृथात्वस्याप्यभिधानाच्च । पिण्डश्चात्र श्रीफलप्रमाणकः ।

अवनेजनरत् पिण्डान्दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन पिण्डस्य विल्वप्रमाणत्वाभिधानात् । तद्धर्मप्राप्त्यर्थमेव चात्र पिण्डपदमयोगात् । कौण्डपायिनामयने अपिशोत्रपदमयोगवदिति । मृत्पिण्डश्चात्र यावान्द हस्ताभ्यामुद्धर्तुं शक्यते तावानिति तु रत्नाकरः । अन्त्ययादिखाते तु न स्नातव्यम् ।

अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागा वाप्य एवच ।

पु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति आपस्तम्बवचनात् । पञ्चगव्यपानमत्रोपवासपूर्वकं दत्त-रूपत्वादिति प्रायश्चित्तविवेके शूलपाणिः । जलान्तराभावे तु तेष्वपि जानूर्ध्वजले स्नानादि कार्यमेव ।

यास्मिन्देसे तु यत्तोयं वा भूमिर्या च मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्पाचया शौचं विधीयते ॥

म्लेज्जादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।

जानूध्वं तु शुचि ज्ञेयमघस्तादशुचि स्मृतम् ॥

इति वचनात् । अत्र शौचं पीत्वेत्यनयोः कर्मपात्रोपलक्षक-
त्वमिति वदन्ति । एतत्परमेव च —

अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाष्पादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति दृढशातातपवचनम् ।

हेमाद्रौ तु,

वापीकूपतडागेषु यदि स्नायात्कदाचन ।

उद्धृत्य मृत्तिकापिण्डान्दश पञ्चायवा क्षिपेत् ॥

इति शौनकवचनम्,

परकीयनिषानेषु यदि स्नायात्कदाचन ।

सप्त पिण्डांस्तदोद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

इति योगिपाशबल्कपवचनं च लिखित्वा ऽत्र यथासामर्थ्यं
व्यवस्थेत्पुक्तम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अकारणं नदीपारं बाहुभ्यां न तरेत्तथा ।

न प्रशंसेन्नदीतोये नदीमन्यां कथञ्चन ॥

न गिरौ पर्वतं राम न राज्ञः पुरतो नृपम् ।

असन्तर्प्य पितॄन् देवान्नदीपारं च न व्रजेत् ॥

व्यासः,

नद्यामस्तमिते स्नानं नाचरेत्सर्वथा नरः ।

नद्यां स्नातो नदीमन्यां न प्रशंसेत्तु धर्मवित् ॥

तथा,

नद्या यच्च परिभ्रष्टं नद्या यच्च विनिःसृतम् ।

गङ्गातिरिक्तनद्यादौ प्रत्यावृत्तादिजले स्नातनिवेधः ॥ १७५

गतप्रसागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥ ,

न मेहेत जलद्रोण्यां स्नातुं च न नदीं तरेत् । ,

परिभ्रष्टं विच्छिन्नम् । विनिःसृतम् अविच्छिन्नं सत् स्रोतोविव-

र्जितम् ।

गर्गः,

प्रत्यावृत्तेऽम्भासि स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

बौधायनः,

अधोवर्णोदके स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थे तु दशहस्तेन वर्जयेत् ॥

स्तनं रजकतीर्थेण श्रेष्ठं सपिण्डाद्ये ।

पश्चिमोत्तरस्यायित्वं प्राक्कादपि हरेच्छ्रयम् ॥

अधोवर्णोदके इति । स्वापकृष्टो वर्णो यत्र स्वाति ततः स-

मागते स्रोतसि इत्यर्थः । रजकतीर्थे रजका यत्र सालयन्ति । प-

श्चिमोत्तरस्यायित्वं पश्चिमशिरसोत्तरशिरसा च शयनम् ।

मार्कण्डेयः,

प्रतिस्रोतोरजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायां न भद्रप्यन्ति सा हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

अग्राशास्त्वागता आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।

प्रसोभिताश्च केनापि याश्च तीर्याद्विनिःसृताः ॥

प्रथमवेगिकाः प्रथमवेगसम्बन्धिण्यः । प्रसोभिताः आविलीकृ-

ताः । विनिःसृताः प्रवाहविच्छिन्नाः ।

स्मृतिचन्द्रिकादौ स्मृत्यन्तरम्,

अजा गावो माहिष्यश्च घ्राहण्यश्च भूमृतिकाः ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥

पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।

॥ गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः ॥ इति ।

जन्मनि पुत्रादिजन्मनि । जन्मदिने वर्षष्टुद्धौ । उष्णोदकस्नाने

प्रकारमाह—

व्यासः,

शीतास्वप्नु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसंभृताः ।

गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं बहिः ॥

सम्भारा मृदादयः । तद्धीनं मन्त्रसम्भारहीनम् । बहिः बहिरपि ।

शिर इत्यनुष्टुप् मनुः,

नच स्नायाद्विना ततः । ततस्तेन शिरसा विना ।

व्यासः,

अप्रशस्त निशास्नान राहोरन्यत्र दर्शनात् ।

पराम्भसि तथैवाल्पे नाशिरस्कः कथञ्चन ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां स्मृत्यन्तरं,

नातुरो नारुणकरैरनाक्रान्ते नमस्तले ।

पराम्भसि तथा चाल्पे नाशिरस्कः कथञ्चन ॥

भविष्यपुराणे,

न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्य च ।

अनुव्रज्य सुहृद्गन्धून् च यित्वेष्टदेवताः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

स्पर्शेनाद्भिर्दूषिताभिरुद्धृताभिरथ मानवः ।

स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुध्यति कर्हिचित् ॥

स्पर्शेन अशुचिस्पर्शेन । उद्धृताभिरिति श्रवणादनुद्धृतासु न

स्पर्शदोष इत्यत्र गम्यते ।

मार्कण्डेयपुराणे,

नादशाकेन वस्त्रेण स्नायात्कौपीनकादृते ।
नान्यदीयेन नार्द्धेण न सूच्या ग्रथितेन च ॥
सकौपीनस्नानं ब्रह्मचारिण्यतिविषयं, तेषामेव तद्विधानात् ।
वराहपुराणे,

शुष्यन्ति याः कुसरितो ग्रीष्मसूर्याशुतापिताः ।
तासु स्नानं न कर्त्तव्यं दृष्टोयास्त्रापि क्वचित् ॥
निगमः,

याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो मुवि ।
तासु स्नानं न कुर्वीत मादृदस्वप्यभ्युदर्शने ॥
अत्र कुसरित इति विशेषणेन तीर्थे नायं निषेधः ।
मार्कण्डेयपुराणे,

श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयेत् ॥

ऋतुः,
पृष्ठी च सप्तमीं चैव नवमीं च त्रयोदशीम् ।
संक्रान्तौ रविवारे च स्नानं चामलकैस्तजेत् ॥
योगियाश्चल्लयः,

धानीफलैरमावास्यासप्तमीनवमीषु च ।
यः स्नायात्तस्य हीयन्ते तेज आयुर्धनं सुताः ॥

अग्निः,
पञ्च्या तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।
क्षुरकर्म चतुर्दश्याममावास्यां च मैथुनम् ॥

हारीतः,
दशमीं पञ्चमीं चैव पौर्णमासीं त्रयोदशीम् ।
एकादशीं तृतीयां वा यस्तैलमुपसेवते ॥

उत्तीर्णां सैव दृष्टिः स्यादनापसमलायुषाम् ।

हेमाद्री यौधायनः,

नन्दासु सैव रिक्तासु पूर्णासु च जयासु च ।

द्वादशां सैव सप्तम्यां व्यतीपाते सवैष्टुती ॥

रविसंक्रमणे सैव नाभ्यङ्गस्नानमाचरेत् ।

नन्दाः प्रतिपन्नपञ्चैकादश्यः । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः ।

पूर्णाः पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यः । जयास्तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः । तदेव

द्वितीयां विहायेतरासु तिथिष्वभ्यङ्गस्नानं न कार्यमित्युक्तं भवति ।

ब्रह्मचैवर्त्तं,

पक्षयोरुपयो राजन्सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्यापुत्रकलत्रार्थां तैलस्नानं विवर्जयेत् ॥

तिलस्नानं सदा पुण्यं कुर्यादामलकैः श्रितम् ।

सप्तमीनवमीदर्शरविसंक्रमणादृते ॥

वायुपुराणे,

नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

पराशरः,

सन्तापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता तथा ।

आरोग्यं सर्वकामाः स्युरभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ॥

यौधायनः,

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।

शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वसन्धौ तथैव च ॥

गर्गः,

पक्षम्यां च चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादशां सप्तमीपष्ठयोस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत् ॥

पुष्पादिवासितस्य तैलस्य निषेधाभावः । १८१

वामनपुराणे,

चित्रामु हस्ते श्रवणे च तैलमिति ।

अत्र वज्रवर्मिखनुपद्मः ।

मनुः,

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।

तैलेन शिरःस्नातः तैलेन नाङ्गं स्पृशेदित्यर्थ इति बहवः । कल्पत-

रुस्तु यदा शिरःस्नानं कृतं तदा किञ्चिदप्यङ्गं तैलसंबद्धं न कु-

र्णादित्यर्थ इत्याह । केचित्तु शिरःस्नातपदं शिरोनैक्यार्थस्नातपर-

मिति वदन्ति । तैलशब्दो योगरूढ्या तिलतैले वर्त्तते । सर्पपादितै-

लेषु तु स्नेहे तैलजिति तैलचूषत्यपात्प्रयोग इति कल्पतरुः ।

अत एव प्रचेताः,

सार्पपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं चैव न द्रुष्यति कदाचन ॥

यमोऽपि,

घृतं च सार्पपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः ॥

मनुः,

नदीषु देवस्नातेषु तडागेषु सरःषु वा ।

स्नानं समाचरोन्नितं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥

नदीषु अशोष्यसलिलामु । स्रवन्तीषु शोष्यसलिलामु स्वल्पस-

रित्सु स्नाननिषेधात् । देवैः स्नातमिति यत्स्मर्यते तदेवस्नातम् । सहस्र-

द्रव्यहस्ताधिकपरिमाणः कृत्रिमो जलाशयस्तडागः, इतसहस्राधि-

कपरिमाणं तडागाच्च न्यूनं सर इति हेमाद्रिः । कल्पतरौ तु देव-

स्नातेषु तडागेषु देवसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धेषु तडागेषु पुष्करादिषु,

सरः स्वल्पगर्त इति व्याख्यातम् । गर्त्तो घनुः सहस्रांशुश्चैसाद्युक्त-

लक्षणः । मस्रवणं निर्द्धारः ।

चिष्णुपुराणे,

नदीनदतडागेषु देवखातजलेषु च ।

निरपं क्रियार्थं स्नायीत गिरिमस्रवणेषु च ॥

कूपेष्टदृष्टतोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

स्नायीतोदृष्टतोयेन यदि वा भुव्यमम्भवे ॥

कूपसम्प्रन्विनोदृष्टतेन तोयेन भुवि स्थितः स्नानं कुर्वीतेति
पूर्वार्थः । अन्यत्रापि तडागादाववगाद्य स्नानासम्भवे तथैव च
स्नायादिति द्वितीयार्थः ।

मार्कण्डेयः,

पुराणानां नरेन्द्राणाम् ऋषीणां च महात्मनाम् ।

स्नानं कूपतडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥

महात्मनामित्यनेन पतिताद्युदपानेषु न स्नातव्यमित्यनुमतं
भवति ।

तदुक्तं वृद्धमनुना,

अन्यापोपातवित्तस्य पतितस्य च वार्धुपेः ।

न स्नायादुदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥

वार्धुपेः धनादिवृद्धिजीवी ।

चिष्णुः,

स्नायात्प्रस्रवणदेवखातसरोवरेषु, उदृष्टाद् भूमिष्ठमुदकं पुष्पं,
स्यावरात्प्रस्रवत्, तस्माच्चादेयं, तस्मादपि साधुपरिगृहीतं, सर्वत
एव गाङ्गमिति ।

साधुपरिगृहीतं यथा रामपरिगृहीतचित्रकूटादौ मन्दाकिन्यादि ।

शङ्खः,

सर्वतीर्थानि पुण्यानि पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनीषिभिः ॥ ,
 सर्वे मत्स्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
 नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाह्नवी तु विशेषतः ॥
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चापि सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च ॥ तीर्थफलमश्नुते ॥
 नृणां पापकृतां तीर्थं पापस्य क्षमनं भवेत् ।
 यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छ्रद्धात्मनां नृणाम् ॥

हस्तसंयमः निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमः अगण्य-
 देशगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः । विद्या सच्चा-
 स्त्रवेदाद्यवगमरूपा । तपश्चान्द्रायणादिः । कीर्त्तिर्धार्मिकत्वादिना
 प्राप्तिद्विः । पापकृतौऽपि नरस्य तीर्थं न निष्फलं भवतीत्याह नृ-
 णामित्यादिना ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमर्वादिकम् ।

वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ॥

त्रिरात्रफलदाः नदीव्यतिरिक्तेष्वत्र त्रिरात्रस्नानेन फलं तत्फ-
 लदाः । स्नानप्रकरणात् । एवं पक्षस्य मासस्येत्यपि बोध्यमिति
 कल्पतरुमभूतम् ।

त्रिरात्रोपवासफलदा एवं पक्षमासयोरपीति हेमाद्रेः ।

एवमत्र समुद्रे स्नानविधानात् न समुद्रोदकमवगाहेति शङ्क-
 लिखितोक्तं रागप्राप्तावगाहनविषयं नतु तद्वलाद्दुद्धृतोदकद्वारा
 समुद्रस्य फलदात्वं नद्यादिसाहचर्यविरोधादिति श्रीदत्तः । वृथा
 शरीरशुद्धिस्नानफलशून्यम् । इदं च तीर्थसञ्ज्ञावपरमनातुरपरं वेति

प्रायुक्तम् ।

घ्रातपुत्राणे,

नद्यां प्रत्येकशः स्नाने भवेद्दोहाननं फलम् ।

गोमदानैस्तु दशभिः तासां पुण्यं तु सद्रूपे ॥

प्रत्येकशः एकैकस्याम् ।

घाराहपुराणे,

त्रिभिः सारस्वतं पुण्यं पञ्चाहेन तु यामुनम् ।

समुद्रगानां सरितामन्यासामपि यत्पयः ॥

पावनं स्नानदानेषु प्राजापत्यसमं स्मृतम् ।

असमुद्रगताश्चापि याः कश्चिद्विपुलोदकाः ॥

अशोष्या ग्रीष्मकालेऽपि तामु स्नानं समाचरेत् ।

त्रिभिः अहोभिः । पुण्यं पावनम् ।

मरीचिः,

भूमिष्ठमुद्रुतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्माद्भादेयमुच्यते ॥

तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्ग पुण्यं तु सर्वतः ।

मार्कण्डेयः,

भूमिष्ठमुद्रुतं वापि शीतमुष्णमयापिवा ।

गाङ्गं पयः पुनात्यायु पापमावरणान्तिकम् ॥

त्रिभिः सारस्वतं तोयं पञ्चाहेन तु यामुनम् ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्मदम् ॥

पद्मपुराणे,

उद्धृतं तु शुभं तोयमपर्युषितमेवहि ।

भागीरथ्यास्तु यत्तोयं न तत्पर्युषितं भवेत् ॥

आदित्यपुराणे,

चिरं पर्युषितं चापि शुद्रस्पृष्टमथापि वा ।
जाह्नव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः ॥

भविष्यपुराणे,

शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयेत्वा समुद्रगाः ॥

यव्यो मासः । यव्या मासाः स्वमेकः संवत्सर इति शतपथ-
श्रुतेः । रजस्वलाः अविच्छेदाः । समुद्रगाः साक्षात्पृथग्भिन्नायमान-

समुद्रगमनाः । स्नानपदं तर्पणस्याप्युपलक्षणम् ।

तदाह स्मृतिचन्द्रिकादौ कात्यायनः,

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ इति ।

श्रावणश्चात्र सौरो ग्राह्यः ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकादिधृतान्विवचनात् ।

योगिपाञ्चयस्वयः,

पावन्नोदेति भगवान्दक्षिणाशाविभूषणः ।

तावद्रेतोवहा नद्यो वर्जयेत्वा तु जाह्नवीम् ॥

भगवान् अगस्त्यः ।

मार्कण्डेयः,

द्विमासं सरितः सर्वाः भवन्तीह रजस्वलाः ।

अप्रशस्तं ततः स्नानं वर्षासु नववारिणि ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां कात्यायनः,
 कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वामरत्रयम् ।
 चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥
 एवं च—

मथर्मं कर्कटे देवी श्यहं गङ्गा रजस्वला ।
 सर्वा रक्तवहा नद्यः कर्तोयाऽम्बुवाहिनी ॥
 इति योगियाज्ञवल्क्यवाक्ये,
 आदौ कर्कटके देवी श्यहं यावद्रजस्वला ।
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी ॥
 इति कात्यायनवाक्ये च गङ्गादिपदमुपलक्षणम् ।
 स्मृतिचन्द्रिकायां कात्यायनः,
 तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सद्मिरा ।
 रजसा न प्रदुष्यन्ति ये चान्ये पुन्रदाः स्मृताः ॥
 तपनस्य सुता यमुना ।

मार्कण्डेयोऽपि,
 आदित्यदुहिता गङ्गा पृथुजाता सरस्वती ।
 रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥
 कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा पृथुजाता ।
 हेमाद्रौ भगवतीपुराणम्,
 मासद्वयं कर्कटादौ सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 समुद्रगामिनीनां तु पद्मरात्रं रज इष्यते ॥

अत्र समुद्रगापद त्रिरात्ररजोदुष्टत्वेनोक्तम् । गङ्गायमुनानर्म-
 दासरस्वत्पादिसमुद्रगाव्यतिरिक्तसमुद्रगापरम् ।

यत्तु वामनपुराणे,
 सरस्वती नदी पुण्या तथा वैतरणी नदी ।

गङ्गादीनां रजोदोषाभावः

आपगा नर्मदा चैव गङ्गा मन्दाकिनी नदी ।

मधुसूता अंशुमती कौशिकी यमुना तथा ।

द्वपद्मती महापुष्पा तथा द्वैरवती नदी ॥

एतासामुदकं पुष्पं वर्षाकाले प्रकीर्तितम् ।

रजस्वलात्वमेतासां विद्यते न कदाचन ॥

इति, तत्र कथितरजोदोषकालातिरिक्तकालपरम् । एवं तपनस्य
सुतेत्यादि आदित्यद्वैतेत्यादि च पूर्वोदाहृतं वचनद्वयमप्येतत्पर-
तया नेयम् । गङ्गादौ रजोदोषाभावोऽपि श्रूयते ।

यथा स्मृतिचान्द्रिकादिषु यमः,

गङ्गा धर्मद्रवः पुष्पा यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वाहःस्वपि चापलाः ॥

प्रतिस्रोतो रजोयोगो रथ्याजलनिषेवणम् ।

गङ्गायां न महुष्यन्ति सा हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥

तथाच सत्यपि रजोयोगे तत्र स्नानादौ न दोष इति मनीषने ।

अत एव छन्दोगपरिशेषेऽपि सर्वासां नदीनां रजस्वलात्वमु-
क्ता समुद्रगा वर्जयित्वा तासु स्नाननिषेप उक्तः । केचित्तु इदमपि
वचनद्वयं पूर्वोदाहृतवचनैकवाक्यतया व्यहातिरिक्तकालपरमिति
वदन्ति । अस्ति च जलान्तरे रजोदुष्टास्वपि स्नानादि कार्पमेव ।
यस्मिन्देशे तु यत्तोयमिषादिप्रागुक्तमरीचिनाम्पाद ।

मदनपारिजाते रजस्वलां नदीमधिकृत्य निगमः, न दु-
प्येक्षारवासिनामिति ।

तत्रैव व्याघ्रपादोपि,

अपारे कूपवापीनामनशापि पयोऽमृतम् ।

रजोदुष्टेऽपि पयामि ग्रामयोगो न दुष्यति ॥ इति ।

कर्मविशेषेणपवादमाह—

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

उपाकर्षणि चोत्सर्गे मेतश्चाद्धे तथैव च ।

चन्द्रग्रहग्रहे चैव रजोदोषो न विधत्ते ॥

वेदाः छन्दासि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकमः ।

जलाधिपिनो हि पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥

उपाकर्षण्युत्सर्गे च स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

पिपासून्नुगच्छन्ति संहृष्टा दशरीरिणः ॥

समागमश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मल्लः ।

नूनं सर्वे तपं पान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥

ऋषीणां सिच्यमानानामन्तरालं समाश्रितः ।

संपिबेद्यः शरीरेण पर्यन्मुक्तजलच्छटाः ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान्पुत्रादीन्धार्यपि ध्रुवान् ।

आमुष्मिकान्यपि सुखान्याप्नुयात् न संशयः ॥

अशुच्यशुचिना दत्तमामृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदशाहास्तु मेता रक्षांसि भुञ्जते ॥

स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।

कूपस्यान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥

उपाकर्षणेत्सर्गयो रजोदोषाभावे हेतुमाह, वेदा इत्यादिना किमुतैकं नदीरज इत्यन्तेन । स्नानार्थं पिपासून् स्नानार्थं गच्छतः । ब्रह्मवादिनो वेदाध्येतृन् । अशरीरिणोऽदृश्याः । मल्लः दोषाः । न केवलं रजोदोषनाश एव, किन्त्वपरमपि तत्र फलं भवतीत्याह, ऋषीणामित्यादिना न संशय इत्यन्तेन । उच्चैर्ऋषीणभिर्पिबन्ति इतिवचनानुसारेण सिच्यमानानां ऋषीणां कुशमयऋषिप्रतिमानामन्तरालं मध्यमाश्रितस्तान् परिपन्मुक्तजलच्छटाः सेककर्तृसमुदायमुक्तजलसन्ततीर्यः शरीरेण संपिबेत्ततीञ्छेत् स इत्यन्वयः । मेतस्नाने रजो-

कर्मविशेषे रजोदोषाभावः स्नानभेदाश्च । १८९

दोषाभावे हेतुमाह, अशुचीत्यादिश्लोकेन । अशुचिना मृतकाशौ-
चवता, आममृच्छकलादिना अपक्वमृन्मयकपालादिना, दत्तं जलं
दात्राद्यशौचादशुच्येव यावद्वज्रहसमाप्तिर्न भवति तावत्प्रेता भुञ्जते ।
तस्मात्प्रेतस्नानादौ नदीरजो न दोषायेति भावः । अत्र दशाह-
पदमशौचकालोपलक्षणार्थम् । रक्षांसीति प्रेतप्रसङ्गादुक्तम् । यत्तु अ-
निर्गतदशाहाः जन्मप्रभृतिदशाहाभ्यन्तरे ये मृता इतिविशेषपरतया
कल्पतरुणा व्याख्यातं, तत् सन्दर्भविरोधाद्गोपेक्षितम् । चन्द्रसूर्यग्रहे
रजोदोषाभावे हेतुमाह, स्वर्धुन्यम्भ इत्यादिना । भूतलइत्यनेनोद्-
घृतोदकव्यावृत्तिः ।

अथ स्नानभेदाः ।

तत्र शास्त्रः,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्पणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं मकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमाश्चाहो जप्याग्निहवनादिषु ।

मातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं मकीर्तितम् ॥

चण्डालशवपूयादि स्पृष्ट्वा ऽस्नातां रजस्वलाम् ।

स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तदा ॥

पुष्पस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।

तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत्प्रयोजयेत् ॥

अप्तुकामः पवित्राणि आर्चयेन्न देवताः पितॄन् ।

स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥

मलापकर्पणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्पणार्थं तु मद्युचिस्तस्य नान्यथा ॥

सरस्तु देवस्रोतेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र क्रिया यथा ॥

तत्र काम्यं तु कर्त्तव्यं यथावद्विधिचोदितम् ।
 नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ॥
 तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदरुपरोदकैः ।
 स्नातस्य बह्निस्नेन तथैव परवारिणा ॥
 शरीरशुद्धिर्विशेषा न तु स्नानफलं भवेत् ।
 अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति तीर्थस्नानाद्भवेत्फलम् ॥
 सरस्तु देवस्नातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात्पुण्यफलं स्मृतम् ॥

देवज्ञविधिय्योतिःशास्त्रम् । पवित्राणि मन्त्रान् । अभ्यङ्गपूर्वक-
 मिति मलापकर्षणसाधनोपलक्षणम् । तीर्थशब्दोऽत्र तीर्थभूतवापीत-
 ङागादिपरः । देवस्नातादीनां पृथगुपादानात् । यथा अभिमता । तत्र
 तेषु स्नानेषु । यथावदिति पुष्पस्नानाद्युक्तेतिकर्त्तव्यताक इत्यर्थः ।
 नित्यं नैमित्तिकमिति । एतेन अर्थादिदमुक्तं, यत् काम्यस्नान-
 क्रियास्नाने उष्णोदकपरोदकाभ्यां न कर्त्तव्ये इति । परोदकैः
 परकृतजलाशयस्योदकैः पञ्चपिण्डादीनुद्धृत्येत्युक्तम् । इदं च
 स्वकृतजलाशयस्यजलाभावे । तीर्थसद्भावे तुष्णोदकपरोदकाभ्यां
 स्नानं नादृष्टफलकमित्याह, स्नातस्येत्यादिना । क्रियास्नानं तु सरः-
 मभ्युतिष्वेव कर्त्तव्यं, न तु तद्भावेऽप्यन्यत्रेत्याह, सरासे चेत्यादिना ।

गोभिलः,

नित्यं सततनिर्वर्त्यम् काम्यं कामाय याद्वितम् ।
 निमित्तादुपजातं तु स्नानं नैमित्तिकं स्मृतम् ॥
 सततनिर्वर्त्यम् अहरहःकर्त्तव्यत्वेनोक्तम् । तेन प्रातर्मध्याह्न-
 स्नानयोर्द्वयोरपि सद्भाहः । उभयोरपि तथात्वाभिधानात् ।
 यदाह कात्यायनः,
 यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । इति ।

वैयाघ्रपादोऽपि,

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी सदा भवेत् । इति ।

ब्रह्मपुराणे,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥

नित्यम् अहरहः क्रियमाणं प्रातःस्नानं मध्याह्नस्नानं च,

अविशेषात् । नैमित्तिकं सूर्यग्रहादिनिमित्तिकं, न तु शङ्खोक्तं

षण्डालस्पर्शादिनिमित्तिकम् । तत्र—

श्मश्रुकर्माश्रुपातं च मैथुनं छर्दनं तथा ।

अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा स्नायाद्वर्ज्या जलक्रिया ॥

इति ब्रह्मपुराणे तर्पणनिषेधात् । काम्यं स्वर्गादिफलकं शङ्खेन

क्रियास्नानत्वेनोक्तं तीर्थादिस्नानं, न तु ज्योतिःशास्त्रोक्तं शङ्खेन

काम्यस्नानत्वेनोक्तं पुण्यस्नानादि । तस्य ज्योतिःशास्त्रेण इति क-

र्त्तव्यताभिधानेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहेण शास्त्रान्तरोक्ततर्पण-

रूपेतिकर्त्तव्यतान्वयात् । यच्च लौकिकेषु अलौकिकाङ्गकत्वावि-

रहात् शङ्खोक्ते लौकिके काम्यपुण्यादिस्नाने नालौकिकतर्पणाङ्ग-

कत्वमिति श्रीदत्तत्रयाकराद्युक्तं, तच्चिन्त्यम् । एतस्यापि लोकानव-

गतज्योतिःशास्त्रोक्तफलसाधनताकत्वेनालौकिकत्वात् । इदं च स्ना-

नाङ्गतर्पणं स्नानाव्यवहितोत्तरमेव कार्यम् । अज्ञाना प्रधानदेश-

कालान्वयौचित्यात् । यच्च कात्यायनादेभिः सन्ध्यावन्दनब्रह्मय-

ज्ञाद्युत्तरं तर्पणमभिहितं, तत् पञ्चयज्ञान्तर्गतमात्यहिकतर्पणाभि-

प्रायकम् ।

यदाह शातातपः,

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि, पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति ।

एवं च यस्यां शाखायां तर्पणे सन्ध्याद्युत्तरत्वं नाभिहितं
तच्छाखीयानामहःकृतेन स्नानाद्गतर्पणेनापि प्रसङ्गात्प्रात्यहिक-
तर्पणसिद्धिर्नत्वरुणोदयकृतेन प्रातःस्नानाद्गतर्पणेन । तस्याहर-
कृतत्वात् । वस्तुतोऽरुणोदयकृतेनैव तर्पणेन तदहःकर्त्तव्यतर्पण-
सिद्धिः । अरुणोदयपारम्प्यैवाहःकर्त्तव्याभिधानेन तस्यापि तद-
हरन्तःप्रातात् ।

। न च कात्यायनेन स्नानोत्तरं ब्रह्मयज्ञतर्पणदेवपूजनतद्विस्त-
र्जनान्मुक्त्वा एव स्नानविधिरित्युपसंहारात्,
योगियाज्ञवल्क्येनापि—

उपस्थानादिर्घस्तासां मन्त्रवान् कीर्तितो विधिः ।

इत्यनेन उरुहि राजेत्यादिमन्त्रैरपामुपस्थानादेर्देवाणां तु इत्यादि-
मन्त्रकरणकदेवताविसर्जनरूपनिवेदनान्तस्य कर्मकलापस्य स्ना-
नत्वाभिधानात् ब्रह्मयज्ञोत्तरकर्त्तव्यस्य तर्पणस्य स्नानाद्गतत्वमिति
वाच्यम् । तावत्कर्मकलापस्य नैरन्तर्येणानुष्ठानार्थमेकप्रयोगान्तर्भा-
वाभिप्रायेण तथाऽभिधानात् । अन्यथा मध्याह्नसन्ध्यादेरपि तदङ्ग-
त्वापत्तिः । न चैतत्कस्यापि निबन्धकारस्य संमतम् । वक्ष्यमाणां स्व-
लायनवायेन च ब्रह्मयज्ञोत्तरोक्ततर्पणस्य ब्रह्मयज्ञाद्गतत्वमेवाभि-
हितम् । अतो न तस्य स्नानाद्गतत्वसम्भावनाऽपि । छन्दोगपरिशिष्टे
तु ब्रह्मयज्ञानन्तरं पितृयज्ञरूपं स्वतन्त्रमेव तर्पणमुक्तम् । गोभिलेनापि
स्नानानन्तरं सूर्योपस्थानान्तां सन्ध्यामभिधाय तर्पणमुक्त्वा गाय-
त्रीजपब्रह्मयज्ञादिरुक्तः । एवमन्येनापि केनापि स्नानाद्गत्वेन त-
र्पणानभिधानात्स्नानाद्गतर्पणं स्नानान्वयवहितोत्तरमेव कर्त्तुमुचि-
तम् । तर्पणान्तरं तु विहिततत्काले कर्त्तव्यमिति प्रतिभाति ।

हारीतः,

भस्म चात्र संस्कृताग्निसाध्यामिति वदन्ति ।

योगिर्गयाज्ञवल्क्यः,

कालदोषादसामर्थ्यान्न शक्नोति यदा हासौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभिस्तु मन्त्रैर्दृष्टं तु मार्जनम् ॥

शन्न आपस्तु दुपदा आपोहिष्ठाऽघमर्पणम् ।

एतैश्चेतुर्भिर्ऋग्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

स्नानमन्त्रैर्वतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

अघमर्पणसूक्तेन अश्वमेधावभृत्समम् ॥

अत्रापत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोहिष्ठैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

कालदोषोऽतिदृष्ट्यादिः । असामर्थ्यं शरीरापाटवं कालस्या-
ल्पत्वेन संपूर्णवारुणस्नानविध्ययोग्यत्वं वा । न शक्नोति, स्नातुमिति
शेषः । तदा कालदोषादिना स्नानाशक्तिदशायाम् । दृष्टं स्नान-
कार्यकारित्वेन दृष्टम् । कल्पतरौ तु ऋषिभ्य इति पाठे मन्त्रैर्दृष्टं तु
मार्जनम् ऋषिभ्यो ज्ञात्वा कुर्यादित्यर्थ इति व्याख्यातम् । ब्रह्मचार-
काण्डे सन्ध्यामकरणे आपोहिष्ठेति मन्त्रत्रयं पठन्ति । चतुर्भिर्मन्त्रैरिति
तु आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयात्मकसूक्तस्य अघमर्पणसूक्तस्य चैकत्वा-
भिप्रायेण । अनुकल्पान्तरमाह, स्नानमन्त्रैर्वतैरिति । अन्त्रैर्वतैः पूर्वो-
क्तैः शन्नभाप इत्यादिभिर्मार्जनम् अघमर्पणसूक्तेन प्राणसंयम इत्य-
न्वयः । इदं च मन्त्रस्नानं शन्न इत्यादिपूर्वोक्तमन्त्रस्नानापेक्षया
उत्कृष्टम् । कृच्छ्रभूयस्त्वात् । अपायत्यम् अयुद्धिः । स्नानमेवेति
वारुणस्नानपरम् । अन्यथा अयुद्ध्यभावे ।

पुनर्योगिर्गयाज्ञवल्क्यः,

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति मूरयः ॥

मान्त्रं धौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
 वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥
 आपोदिष्टेति वै मान्त्रं मृदालम्भश्च पार्थिवम् ।
 आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
 यत्तु सातपत्र्येण स्नानं तदिव्यमुच्यते ।
 वारुणं चावगाहं तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
 शस्तं स्नानं यथोदिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
 कालादेशादसायर्थास्तर्षं तुल्यफलं स्मृतम् ॥
 मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 आत्मतीर्थभक्षोसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

मन्त्रस्नानादितः मन्त्रस्नानादीनिति द्वितीयार्थे तसिः । मृदालम्भस्त्विति । मृद्वन्न तीर्थसंवन्धिनी ग्राह्येति वदन्ति । शस्तमिति । मन्त्रस्नानक्रमेण यथोदिष्टं सर्वमेव स्नानं प्रशस्तम् । अत्रैव हेतुः कालादेशादिति । स्मृत इत्यनन्तरं यत इति शेषः । अत्रामुख्यस्नानगणने मुख्यस्य वारुणस्नानस्य मणनं कालादेशादौ तेषामपि वत्तुल्यत्व-
 द्योतनाय । अत एवोक्तं सर्वं तुल्यफलं स्मृतमिति ।

ब्रह्मपुराणे,

पुण्यं कनखले यच्च प्रपाणे यच्च सुन्दरि ।
 तत्फलं सकलं देवि भूतिस्नाने विधीयते ॥
 भूतिर्भस्म । तथा,

खड्गिष्ठं वा प्रमत्तं वा नरवाहननन्दिते ।

भूतिस्पृष्टं न हि नरं धर्षयन्ति विनायकाः ॥

प्रमत्तोऽनवाहितः । नरवाहनः कुबेरः तेन नन्दिते आराधिते

इति देव्याः सम्बोधनम् । धर्षयन्ति भर्त्सयन्ति ।

विष्णुपुराणे,

आकाशगङ्गासलिलं समादाय गभस्तिमान् ।

अनञ्जगतमेवोर्षा सद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥

तस्य संस्पर्शनिर्धूतपापपङ्क्तौ हिजोचमः ।

न याति नरकं मर्त्यो दिव्यस्नानं हि तत् स्मृतम् ॥

कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु विषमेषु च यादिवः ।

दृष्टार्कं पतति ज्ञेयं यद्वाङ्गं दिग्गजोज्झितम् ॥

युग्मर्षेषु च यत्तोयं पतत्सर्कोज्झितं दिवः ।

तत्सूर्यरश्मिभिः सद्यः समादाय निरस्पते ॥

विषमेषु कृत्तिकादिगणनया मध्यमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमादिषु
कृत्तिकामृगशिरःपुनर्वसुमृगशिरः । दृष्टार्कमिति क्रियाविशेषणम् ।
तेन सूर्ये प्रतपति विषमेषु नक्षत्रेषु यत्तोयं दिवः पतति तद् दिग्ग-
जोज्झितं गाङ्गमित्यर्थः । युग्मर्षेषु समतक्षत्रेषु रोहिण्याद्रिमृ-
तिषु । तथा,

उभयं पुण्यमस्यै नृणां पापहरं द्विज ।

आकाशगङ्गासलिलं दिव्यस्नानं महामुने ॥

उभयं दिग्गजोज्झितं सूर्यरश्म्युज्झितं च ।

गर्गः,

दिव्यं वायव्यमाग्नेयं ब्राह्मं सारस्वतं तथा ।

मानसं चेति विज्ञेयं गौणस्नानं तु पञ्चविधम् ॥

सरस्वती विदुषां वाक् तथा मातं सारस्वतम् ।

तथाच बृहस्पतिः,

वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ ।

विद्वत्सरस्वतीमातं स्नानं सारस्वतं तु तत् ॥

गोपतौ सूर्ये । सारस्वतस्वरूपमाह—

न्यासः,

अशक्तौ अशिरस्कस्नानम् आतुरशुद्धिश्च । १९७

स्वयमेवोपसन्नाय विनयेन द्विजातये ।

तज्ज्ञः संपादयेत्स्नानं शिष्याय च सुताय च ॥

दासायणमयैः कुम्भैर्मन्त्रवृज्जाह्वीजलैः ।

कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तवानघ ॥

इत्युक्त्वा जाह्नवीस्नाने तीर्थान्यन्यानि कीर्त्तयेत् ।

सर्वतीर्थाभिषेकस्तु भूयादित्यन्ततो वदेत् ॥

इत्येवं मन्त्रिवर्याणां वचनेन महात्मनाम् ।

सर्वतीर्थेषु सुस्नातः पूतो मवाप्ति नान्यथा ॥

उपसन्नाय समीपउपविष्टाय । दासायणेत्यादिमन्त्रः । दासा-

यणं हिरण्यम् ।

जाबालः,

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

अशिरस्कं शिरो विहाय गात्रप्रक्षालनरूपं, स्नानाशक्तौ सशि-
रस्कस्नानाशक्तौ, कर्मिणां स्नानोत्तरविहितकर्मचिकीर्षुणां, दैहिकं
समस्तदेहव्यापि । केचिदिदं कर्माङ्गस्नानानुकल्पद्वयं मान्त्रस्नानेन
सह समुच्चिन्वन्ति । तदयुक्तम् । निरपेक्षश्रवणात् ।

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा ।

इति मार्कण्डेयपुराणं तु शक्तिविषयम् ।

बृहस्पतिः,

आर्द्रेण कर्षटेनाङ्गशोषनं कापिलं स्मृतम् ।

यमः,

आतुरस्नानउत्पन्ने दणकृत्वो हानातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुष्येत्स आतुरः ॥

स्नाने नैमिचित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

सिक्तगात्रा भवेदेभिः साङ्गोपाङ्गा कथञ्चन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्वान्नान्यद्वाप्तश्च धारयेत् ॥

उशाना,

अवराभिप्लुता या नारी रजसा च परिप्लुता ।

कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

चतुर्थेऽहनि संयाते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।

सा सचैला ऽवगाद्यापः स्नात्वास्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥

दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।

अन्ते च वाससस्त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥

दद्याद्भक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।

पराशरः,

अस्तं गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ।

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

जातवेदाः सुवर्णं च सोममार्गस्तथैव च ।

ग्राहणानुमते चैव दृष्ट्वा स्नात्वा च शुध्यति ॥

आचान्तमनुगर्त्तं वा निशि स्नानं न विद्यते ।

स्नानमाचमनं शोक्तं दिवोदधृतजलेन च ॥

जातवेदा अग्निः । सोममार्ग आकाशम् । ग्राहणानुमते स्नात्वा
ऽन्यादिकं च दृष्ट्वा शुध्यतीत्यर्थः । आचान्तमाचमनम् । अनुगर्त्तं जलाशयं
प्रविश्यानिशीत्याचमनस्नाननपोरुभयोरपि योज्यम् । अत्रायं निर्णयः ।
स्नानानुकल्पेषु श्रुता एव धर्मा अनुष्ठेयाः, तर्पणमपि न । तदङ्ग-
तर्पणस्य स्नानाङ्गत्वविधायके नित्यं नैमित्तिकमिते वाक्ये स्नान-
पदेन कृत्वा मुख्यस्नानस्यैव प्रतिपादनात् । मुख्यस्नानमध्ये म-
ध्याह्नस्नानमातः स्नानक्रियास्नानेभ्येव बह्यमाणाः स्नानधर्माः ।

मध्याह्नस्नानमुपक्रम्यैव कासायनादिभिस्तत्तद्धर्मोपदेशात् । मातः-
स्नाने च यथाऽहनि तथा मातरित्यादिना छन्दोगपरिशिष्टेन
मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशात् । क्रियास्नाने तु क्रियास्नानं भवक्ष्यामी-
त्यादिवक्ष्यमाणशङ्खचनैर्धर्मोपदेशात् । एवं च क्रियास्नाने तदु-
पक्रम्य पठिताः शङ्खोक्ता एव धर्मा अनुष्ठातुमुचिता इति प्रति-
भाति । आचारस्तु स्वशास्त्रोक्तपौराणिकयोरन्यतरधर्मानुष्ठानएव ।
ग्रहोपरागनिमित्तकस्नानं तु शङ्खेन षोढा विमर्शेषु स्नानेषु क्रिया-
स्नानएवान्तर्भवति। चण्डालशवपूयादीत्यादिना चण्डालादिस्पर्शानि
मित्तकस्नानानामेव तेन नैमित्तिकत्वपरिभाषणात् । पुण्यस्नानादि-
रूपकाम्यस्नाने तु ज्योतिःशास्त्रोक्तेरेव धर्मैर्निराकाङ्क्षस्वमि-
त्तमिहितं प्राक् । चण्डालादिस्पर्शानिमित्तकस्नाने तु —

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥

इति यमवचनेन मज्जनमात्रविधानात्, मात्रपदेनात्र सर्वाङ्ग-
व्यावृत्तिरिति श्रीदत्तः । अभ्युदितेऽत्राशुद्धोद्गरादिना अभि-
व्यक्ते । एतच्चोत्तरकालस्नानप्राप्त्यर्थम् । अजीर्णवस्थायां तन्निपे-
धात् । अथवा अजीर्णे इत्यनेनाजीर्णमात्रस्य स्नाननिमित्तत्वम् ।
अभ्युदिते वान्तइत्यनेन पर्युषितवमनस्य स्नाननिमित्तत्वं प्रतिपा-
दितम् ।

अत एव मनुः,

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेवैव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ इति ।

मुक्त्वाऽन्नं, वान्त इत्यनुपङ्गः । तेन सद्योवमने आचमनमात्रम् ।

एवकारेण वान्तइत्यनेन सामान्यतः प्रसक्तस्य स्नानस्य व्यावृत्तिः ।

मैथुने इत्यस्य ऋतुकालइति शेषः ।

अन्त्येष्ट्यां शवचाण्डालस्पर्शने स्तरकाकयोः ।

राहुग्रस्ते विमुक्ते वा कुर्यात् स्नानमन्त्रकम् ॥

इति वचनेन राहुपरागन्निमिचकस्नानेऽप्यमन्त्रकत्वमुक्तम् ।

एवमपि नित्यं नैमिचित्कामिसादिग्रन्थपुराणवचनोक्तं तर्पणं तु भ-
वत्येव ।

वाराहपुराणे,

दक्षिणावर्त्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन च ।

उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्यादभिषेचनम् ॥

प्राक्स्रोतसि तु वै नद्यां नरस्त्वेकाग्रवानसः ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादस्य नश्यति ॥

अञ्जितपत्रपद्मेन सर्वरज्जोदकेन च ।

स्रोतसो वै नरः स्नात्वा सर्वपापैः ममुच्यते ॥

स्रोतस इति सप्तम्यर्थे पट्टी ।

दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्रञ्चौदुम्बरे स्थितम् ।

उदकं यः मतीञ्छेत शिरसा हृष्टमानसः ॥

तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

औदुम्बरे ताम्रे ।

अथ स्मृतिचन्द्रिकादिनिबन्धोदाहृतास्तीर्थस्नान-
मन्त्राः प्रदर्शयन्ते ।

विष्णुपादाब्जसम्भूते गङ्गे त्रिपथगायिनि ।

धर्मद्वयेति विरूपाते पापं मे हर जाह्नवि ॥

श्रद्धया धर्मसंपन्नैर्देवि श्रीमति जाह्नवि ।

अमृतेनाम्बुना देवि भागीरायि पुनीहि माध ॥

तति गङ्गास्नानमन्त्रः ।

ऊर्ध्वमाचमनं मोक्षाय तं देव सद्विदां पते ।

समपोः सङ्क्रमे स्नाता मुञ्चामि दुरितानि वै ॥

इति गङ्गामागस्नानमन्त्रः ।

कर्तोये सदानीरे मरिच्छ्रेष्टेष्टि विश्रुते ।

आष्टावपमि पौराणां पापं हर कसोद्भवे ॥

इति कर्तोयास्नानमन्त्रः ।

ब्रह्मपुत्र महामाग दान्तनोः कुञ्जवर्द्धन ।

अमोघगर्भसम्भूत पापं छीदित्य मे हर ॥

इति छीदित्यनदस्नानमन्त्रः ।

गाधिराजधुने देवि विश्वामित्रमुनेः स्वसः ।

ऋषीकमार्ये सत्यार्ये पापं मे हर कीदिकि ॥

इति कीदिकीस्नानमन्त्रः ।

आघे नमः पुण्यजले नमः सागरगाभिनि ।

नर्मदे पापनिर्मुक्ते नमो दोषे धरानने ॥

नमोऽस्तु ते मुनिगणसिद्धमेविते नमोऽस्तु ते शङ्करदेहनिःसृते ।

नमोऽस्तु ते धर्मभृतां धरमदे नमोऽस्तु ते सर्वपावित्रपावने ॥

इति नर्मदास्नानमन्त्रः ।

भीमस्वेदसमुद्भूते रपनेमिविनिःसृते ।

सर्वपापविनाशार्थं स्नास्ये देवि तवाम्भामि ॥

इति भीमरथीस्नानमन्त्रः ।

अग्निस्तु ते धोनिरिला च देहो रेतो हि विष्णोरमृतस्य नाभिः ।

एतद् भुवनं पाण्डव सत्पुत्रावप्यं ततोऽवगाहेत पार्ति नदीनाम् ॥

इति सागरस्नानमन्त्रः ।

अथ स्नाननिमित्तानि ।

तत्र मनुः,

दिवाकीर्त्तिमदकषां च पतितं सति

शवं तत्स्पृष्टेनैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥ ,

दिवाकीर्त्तिः चण्डालः ।

चण्डालपुत्रमातङ्गदिवाकीर्त्तिजननङ्गमाः ।

इति अमरकोशात् ।

उदवया रजस्वला । स्नानेन सचैलस्नानेन ।

तदाह्राद्भिराः,

शवस्पृशमथोदवयां सूतिकां पतितं तथा ।

स्पृष्ट्वा स्नानेन युद्धिः स्यात्सचैलेन न संशयः ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

पतितचण्डालसूतिकोदवयाशवस्पृष्टितस्पृष्टयुपस्पर्शने सचैल
उदकोपस्पर्शनाच्छुद्ध्येदिति ।

अत्र उपस्पर्शनपदं स्नानपरमाभङ्गिरोवाक्यैकवाक्यत्वात् । पति-
तादिशवान्तानाम् अन्यतमस्य स्पृष्टौ, तस्य स्पृष्टौ उपस्पर्शनेन स्पृष्ट-
स्पर्शिन उपस्पर्शने स्पर्शइत्यर्थः । तेन तृतीयपर्यन्तस्य स्नानं
सिध्यति । एवञ्च दिवाकीर्त्तिमित्यादिमनुवचने तत्स्पृष्टेनमित्यत्र
तत्पदेन दिवाकीर्त्यादिशवान्तानां परामर्शः । न च सन्निहितत्वा-
च्छवस्यैव तत्पदेन परामर्शोऽस्त्विति वाच्यम् । एकवाक्योपात्तत्वेन
सर्वेषामेव सन्निहितत्वात् । स्पृष्टिचन्द्रिकालिखितस्मृत्यन्तरादप्य-
यमर्थः प्रतीयते ।

यथा, शवचण्डालपतितसूतिकोदवयातत्स्पृष्टिस्पर्शने स्नानमिति ।
अत्र गौतमेन तृतीयस्य यत् स्नानं विहितं तत् कामकृतस्पर्शवि-
षयम् । अकामतस्तु आचमनमेव ।

यदाह संचर्त्तः,

तत्स्पृष्टेन स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचमनं मोक्तं द्रव्याणां मोक्षणं तथा ॥ इति ।

यत्तु कूर्मपुराणवचनम्,

चण्डालस्मृतिकाश्वैः संस्पृष्टं संस्पृष्टेष्टादि ।

ममादात्त आचम्य जपं कुर्यात्समाहितः ॥

तत्स्पृष्टेस्पृष्टेनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः ।

आचामेत विशुद्धार्थं ग्राह देवः पितामहः ॥

इति, पदोपच याज्ञवल्क्यवचनम्,

उदययाऽयुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तेरुपस्पृष्टेष्ट ।

अग्निलङ्गानि जपेच्चैव मायर्जो मनसा सकृद ॥

इति, तत्र गौतमवचनस्वरमात्कूर्मपुराणवाक्ये संस्पृष्टमित्य-
स्यैकव्यवधानेन स्पृष्टमित्यर्थः । तत्स्पृष्टेत्यस्यापि द्वितीयस्पृ-
ष्टेत्यर्थः । याज्ञवल्क्यवचने संस्पृष्ट इत्यस्य माक्षादेकव्यवधानेन
वा स्पृष्टे इत्यर्थः । तैः संस्पृष्ट इत्यत्रानुर्पञ्जितसंस्पृष्टपदस्य तु
साक्षात् संस्पृष्टे इत्येवार्थः । तैः उदययाऽयुचिभिरेकव्यवधानेन
संस्पृष्टैः । एवं चाबुद्धिपूर्वस्पर्शे द्वयोः स्नानं तत्तृतीयादेराचमनं,
बुद्धिपूर्वस्पर्शे त्रयाणां स्नानं चतुर्यस्याचमनमित्येव परम् । पूर्वो-
दाहृतगौतमवचनानुरोधात् ।

तथाच स्मृतिचन्द्रिकायां संग्रहकारः,

अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शे द्वयोः स्नानं विधीयते ।

त्रयाणां बुद्धिपूर्वं तु तत्स्पृष्टेन्यायकल्पना ॥ इति ।

तत्रैव मनुश्च,

उपस्पृष्टोचतुर्यस्तु तदूर्ध्वं मोक्षणं स्मृतम् । इति ।

अन्ये तु दण्डादिपरम्परया स्पृष्टविषयाण्येतानि • वचन

त्याहुः । एवमेव—

समृतकं च मृतकं ममृतां वा रजस्वलाम् ।

स्पृष्ट्वा स्नायात्तु तत्स्पृष्टं संस्पृष्टानाचमेद् बुधः ॥

इत्यादिपुराणवचनम् । अन्यान्यापे वक्ष्यमाणानि द्रेवलादिवचनानि व्याख्येयानीति दाक्षिणात्यनिबन्धाः ।

गौडमैथिलादिनिबन्धेषु तु दिवाकीर्त्तिमित्यादिमनुवाक्ये तस्मृष्टिनामित्यत्र तच्छब्देन शव एव परामृश्यते । पतितेत्यादिगौडमवाक्येऽपि शवस्मृष्टीत्येकं पदं शवस्पर्शकर्तृपरम् । तथा तस्मृष्टीत्यपि सन्निकृष्टशवस्मृष्टिस्पर्शकर्तृपरम् । वक्ष्यमाणबृहस्पत्यादिवाक्यैकवाक्यत्वात् ।

यथा बृहस्पतिः,

शवस्मृष्टं दिवाकीर्त्तिं चिर्त्ति यूषं रजस्वलाम् ।

स्मृष्ट्वा प्रमादतो विमः स्नानं कृत्वा तु शुध्यति ॥

अथवनोऽपि,

श्नानं श्वपाकं मेषधूपं देवद्रव्योपजीवनं ग्रामपाचकं यूषं चिर्त्ति चित्तिकाष्ठं मद्यं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्मृष्टं रजस्वलां महापातकिनं शवं च स्मृष्ट्वा सचैलमन्मोऽवगाह्य उत्तीर्य अग्निमुपस्मृशेत् गायत्र्यष्टशतं जपेत् घृतं प्राश्य ततः स्नात्वा द्विराचमेत् ।

अत्राग्निस्पर्शनादिकं कामकृते । बृहस्पतिना प्रमादकृते स्नानमात्रविधानात् ।

स्मृष्टमाह बृहस्पतिः,

पतितं सूतिकामन्त्रं शवं स्मृष्ट्वा च कामतः ।

स्नात्वा सचैलं हुत्वाऽर्जिन घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

अत्र होमो महाव्याहृतिभिः । एवञ्च शवस्मृष्टिस्पर्शएव स्नानं पतितादिस्मृष्टिस्पर्शे । तत्र देवछादिभिराचमनाविधानात् ।

यथा देवलः,

उपस्मृश्याद्याचिस्मृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

हस्तौ प्रादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

अत्राद्युचिपदं शबतत्स्पृष्टिभिन्नाद्याचिपरम् । श्वस्पर्शिनस्तद-
स्पर्शिनश्च स्पर्शे स्नानविधानात् ।

याज्ञवल्क्योऽप्यत्राचमनमेवाह, यथा

उदक्याऽद्युचिभिः स्नायात्तत्स्पृष्टैस्तेरुपस्पृशेत् ।

अग्निलङ्गानि जपेच्चैव गापत्रीं मनसा सकृत् ॥

तैः उदक्याऽद्युचिस्पृष्टैः, संस्पृष्ट इत्यत्राप्यन्वेति । उपस्पृशेत्
आचामेत् । तैः उदक्याऽद्युचिभिः दण्डादिपरम्परया स्पृष्टः स आचा-
मेदित्यपरे शब्दे व्याख्यातम् ।

शातातपः,

अद्युचिं संस्पृशेद्यस्तु एक एव स दुष्यति ।

तं स्पृष्ट्वाऽन्यो न दुष्येत् सर्वद्रव्येष्वप्येवं विधिः ॥

न दुष्येत्तेसनेन स्नाननिमित्तदोषाभाव उक्तः, न त्वाच-
मननिमित्तदोषाभावः । सर्वद्रव्येषु यथादिषु ।

वृद्धशातातपः,

चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवमन्त्यजम् ।

सूतिकां सूयिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सर्वैर्ल सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥

व्यङ्गः पाण्पादिविकलः । व्यङ्गोन्मत्तयोः सदाचारहीनत्वाद-
स्पृश्यता । सूयिका मस्रकारिणी ।

देवलोऽपि,

अन्यत्तं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम् ।

सूतिकां सायिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

श्वकुक्कुटवराहांश्च इत्यादि शातातपवाक्यसमानम् । सायिका

प्रसवकारिणी । आदिभिः स्निरःस्पर्शे स्नानं, गात्रान्तरस्पर्शे च तद-
ङ्गसालनाचमनमाद्यम् ।

यथा शातातपः,

रजकश्चर्मकारश्च व्याधजालोपजीविनौ ।

चैलनिर्णेजकश्चैव नटः शैल्यपकस्तथा ॥

मुखेभगस्तथा श्वा च वनिता सर्ववर्णगा ।

चक्री ध्वजी वध्यघाती ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ ॥

एभिर्पदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामिसात् ॥

चैवेत्यत्र सौचिरिति नट इत्यत्र टक इति प्रायश्चित्तविवेके
पाठः । व्याख्यातं च-सौचिः सूर्या जीवी, टको धूर्तः । चक्री तै-
लिकः । ध्वजी शौण्डिकः ।

विष्णुः,

चिताभूमेः सेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः मैथुने दुःस्वप्ने
धमनविरेकयोः श्मश्रुकर्मणि च कृते शवस्पृशं च स्पृष्ट्वा रजस्वला-
चण्डालपूपांश्च भक्षयज्यं पञ्चनखशवं तदास्थि सस्नेहम् ।

मैथुनेऽक्रतुगमने स्नानं प्रायुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे,

उदवयां सूतिकां चैव श्वानपन्त्यावसायिनम् ।

नग्नादीन्मृतहारांश्च स्पृष्ट्वा शौचं विधीयते ॥

स्नात्वा सचैलो गृद्धिस्तु शुष्येद् द्वादशभिर्नरः ।

एतदेव भवेज्जीवं मैथुने धमने तथा ॥ नग्नादयः पापण्डाः ।

तथाच विष्णुपुराणम्,

सर्वेषामेव वर्णानां त्रयी संवरणं नृप ।

तां समुज्झति यो मोहात् स नग्नः पापकृत्तमः ॥

मृद्भिरितनन्तरम् उदकयादिस्पृष्टमङ्गं मसालेपेत्यध्याहार्यम् ।
स्नात्वा शुष्येदित्यन्वयः ।

मार्कण्डेयपुराणे,

अभोज्यमृतिकापण्डमार्जारारुखुश्चकुक्कुटान् ।

पतितापविद्धचण्डालमृतशर्हाश्च धर्मवित् ॥

संस्पृश्य शुष्यात् स्नानादुदकयाग्राभ्यशुकरौ ।

अभोज्या रज्ज्कादयः । मार्जारोऽत्र वनमार्जारः । गृहमार्ज-
रस्य सदा शुचित्वात् ।

यथाह सुमन्तुः, स्त्रीबालमशकमसिकाभार्जारभूपिकच्छायापां
सुविमुपो नित्यं मेध्याः ।

बृहस्पतिरपि,

स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ।

मार्जारश्चैव दर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

अत्र स्त्रीबालमशकमसिकासाहचर्याद् गृहमार्जारवगतेरिति शू-
लपाणिः । एवञ्च सुमन्तुवचने भूपिको गृहभूपिको ज्ञातव्यः । मा-
र्कण्डेयपुराणे आरुखुस्पर्शे स्नानविधानात् । श्रीदत्तस्तु मार्कण्डेयपुरा-
णे मार्जारस्पर्शे स्नानविधानान्मार्जारश्च सदा शुचेरिति विष्णु-
स्मृतिर्माण्डादिविषया । अथवा मार्जारकर्मके स्पर्शे स्नानं मार्जार-
कर्तृके स्पर्शे दोषामात्र इति व्यवस्था । चण्डालादिस्पर्शे तु न
तथा द्वैविध्याश्रवणादित्याह । इदं च मार्कण्डेयपुराणे द्वितीयाश्रव-
णात्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमितिकर्मलक्षणाभिप्रा-
येण बोध्यम् । अपविद्धो लोकवहिष्कृतः ।

यौघायनः, चण्डालेन सहाध्वगमने सचैलस्नानम् ।

पराशरः,

चैत्यशुश्रूषितिर्युषश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवैलो जलमाविशेत् ॥
चित्तिमदेशारोपितवृक्षश्चैत्ववृक्ष इति स्मृतिचन्द्रिका ।

तथा,

श्वपाकैरवलीढस्य नखैर्विदलितस्य च ।

अद्भिः प्रक्षालनं शौचमाग्निना चोपचूडनम् ॥

इयं च स्नानं विनैव शुद्धिः शिरोभिन्नागात्रोपघाते इति प्रा-
युक्तम् । उपचूडनं ज्वालया स्पर्शनमिति श्रीदक्षः ।

आपस्तम्बः,

एकशाल्वा समारूढश्चाण्डालादिर्यदा भवेत् ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन्स्नानेन शुचितामिषात् ॥

अत्रैकशाल्वापदमत्यन्तसाधिष्योपलक्षणार्थम् । अत एवैकसं-
स्तरायारोहणेऽपि अशुचित्वं वदन्ति ।

स्मृतिचन्द्रिकायां सङ्ग्रहोऽपि,

तार्णे संस्तरएकस्मिन्नस्पृश्यः सह तिष्ठति ।

अस्पृष्टस्तैरदृष्टोऽस्मीत्येवं मृदस्तु मन्यते ॥ इति ।

तार्णे तृणनिर्मिते ।

न्यासोऽपि,

सूतिका पतितोदवया चण्डालश्च चतुर्थकः ।

पपाक्रमं परिहरेदेकाद्विविचतुर्युगम् ॥

युगमिति हस्तचतुष्टयोपलक्षणम् ।

पक्षु वैषाघपदचनम्,

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालन्यजनादवाक् सवासा जलमाविशेत् ॥

तद् आपद्विषयम् ।

न्यासः,

चण्डालपतितौ दृष्ट्वा नरः पश्येत् भास्करम् ।

स्नानस्त्वितौ समालोक्य सचैलं स्नानमर्हति ॥

यमः,

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥

कर्मपुराणे,

स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा जलपाविशेत् ।

एतद् अपनीतनिर्माल्यविषयम् ।

संचर्त्तः,

श्ववराहखरानुष्टान् एकगोमायुवानरान् ।

काककुक्कुटशृङ्गांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥

पैठीनासिः, काकोट्यकस्पर्शने सचैलस्नानमनुदकमृत्रपुरी-
षकरणे सचैलं स्नानं महाव्याहृतिभिर्होमश्चेति ।

भङ्गिरा अपि,

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा यदा नैवोदकं लभेत् ।

स्नात्वा लब्धोदकः पश्चात् सचैलस्तु विशुद्ध्यति ॥

व्यासः,

एकवानरमार्जारखरोष्ट्राणां शुर्ना तथा ।

शूकराणाममेघ्यं वै स्पृष्ट्वा स्नायात्सचैलकम् ॥

ग्रह्माण्डपुराणे,

शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लौकायतिकनास्तिकान् ।

विकर्मस्यान्दिजान् शूद्रान् सचैलो जलपाविशेत् ॥

अत्र शैवपाशुपतानां वेदविरुद्धाननुष्ठानतृणां स्पर्शो यद्यापि ना-
शुद्धिनिमित्तं तथापि ब्राह्मणस्पर्शादिराचमननिमित्तत्ववत् तत्स्पर्श-
स्यापि स्नाननिमित्तत्ववविरुद्धम् । अत्र शैवपाशुपतौ वेदविरुद्धौ-

वाद्यागमोक्तानुग्रातारौ वा वेदितव्यौ, लोकायतिकसाहचर्यात् । के-
चित्तु विकर्मस्थानिति शैवादिशूद्रपर्यन्तानां विशेषणम् । तेषु लोकाय-
तिकनास्तिकयोरुपरञ्जकमन्येषां व्यावर्त्तकं तत् । अन्यथा रजका-
दिभिः शिरोवर्जाद्भस्पर्श आचमनं, शूद्रेण यत्किञ्चिद्भस्पर्श स्ना-
नमिति महद्वैषम्यम् । किञ्च येषां शूद्राणां योज्यान्नताऽपि तेषां
शूद्राणां स्पर्शस्य स्नाननिमित्ततेत्यनौचित्यमेवेत्याहुः ।

पद्त्रिंशन्मतेऽपि,

घौद्यान् पायुपतान् जैनान् लोकायतिकनास्तिकान्
विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा संचलो जलमाविशेत् ॥

कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः ।

हारीतः,

श्वविष्टां काकविष्टां वा कङ्कशूध्नरस्य च ।

अधोऽच्छिष्टश्च संस्पृश्य संचलो जलमाविशेत् ॥

अधोऽच्छिष्टः मृन्नाद्युत्तर्गेणाशुद्धः ।

देवलः,

मानुषास्थि वसां विष्टामार्त्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य च शुचिर्मवेत् ।

तानि स्थानि च संस्पृश्य धृतः स्यात्परिमार्जनात् ॥

परिमार्जनात् शालनात् । तदनन्तरमाचमनं ग्रामेवोक्तम् ।

चिष्णुः,

नाभेरपस्ताम्बाहुषु च कापिकैर्मलेः सुराभिर्मर्च्योपहतो मृ-

त्तोपैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य अग्नद्रितः शुद्धो भवति, असन्तोपहतो मृत्तो-
पैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन, चक्षुष्युपहतो उपोष्य स्नात्वा पञ्चग-
व्येन शुध्यति, दशनच्छदोपहतश्चेति ।

मवाहुर्हस्तः । अतन्द्रित इत्याचमनमाप्स्यर्थः । अतन्तोपहतः
उक्तेतराङ्गेष्वपि स्पृष्टः । दशनच्छद ओष्ठः ।

अङ्गिराः,

इन्द्रियेषु मविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संस्पर्शगतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥

ब्रह्मपुराणे,

उच्छिष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

मानुषास्थि तु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेववा ।

स्नायाद्वा संस्पृशेत्सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुस्मरेत् ॥

दग्धस्पर्शं कामकृते स्नानम् । आचम्यैव तु निःस्नेहमिति

मनुवचनात् ।

संवर्त्तः,

शूद्रोच्छिष्टं द्विनः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेववा ।

शुचिमध्यवर्ग्येन सवासा जलमाविशेत् ॥

अवगुण स्पृष्ट्वा ।

स्पृतिचन्द्रिकायां स्मृत्यन्तरे,

चितिं च चितिकाष्ठं च यूपं चण्डालमेव च ।

स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥

देवलकः—

देवार्चनपरो विप्रो विचार्यो वत्सस्त्रयम् ।

स वै देवलको नाम हव्यकण्ड्येषु गार्हितः ॥

इत्युक्तलक्षणः ।

मनुः,

अनुगम्येच्छया प्रेतं श्राविमज्ञाविमेव वा ।

स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विद्युध्यति ॥

शुध्येदिसनुदत्तौ विष्णुः,

सर्वस्यैव भेतस्य बान्धवैः, सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन, कृते-
ऽस्य सञ्चये सचैलस्नानेन ।

आपस्तम्बः,

यद्विष्टितं काकबलाकिकाभ्याममेध्यलिप्तं च भवेच्छरीरम् ।

श्रोत्रे मुखेन प्रविशेत्तु सम्यक् स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

काकबलाकाभ्यां यदुपरि विष्टा कृता चच्छरीरममेध्यलिप्तं
भवति । तच्चाप्यमेध्यं यदि श्रोत्रमुखयोर्न प्रविशति तदा स्नानेनैव
शुद्धिः । तथाच मुख्यादिभवेतो मायश्चित्तान्तरमिति सूचितम् । तच्च
मायश्चित्तप्रकाशोऽवगन्तव्यम् ।

व्याघ्रपादः,

चण्डालोदकसंस्पृष्टः स्नानं कृत्वा विद्युध्यति ।

हारीतः, अपचभेतहारकशवान् संस्पृश्य देवीराप इत्येता-
भिर्जले स्नातः पूतो भवति अजीर्णवान्तश्मश्रुकर्षपशुयोनिगमने
दिवामैयुने च ।

सुमन्तुः,

अनुदकमूत्रपुरीषकरणे नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं घृ-
तकुशहिरण्योदकप्राशनं च ।

शङ्खः,

रथ्याकर्दमतोयेन धीवनाद्येन वा तथा ।

नामेकध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति ॥

जातृकर्षः,

ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्ता यदङ्गं स्पृशते खगः ।

स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रसार्य शुध्यति ॥

संवर्त्तः,

नीली नीलीविकारांश्च मानुषास्थपि वा द्विजः ।

चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥

आस्थि चात्र सस्नेहम् ।

यदाह मनुः,

नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं स्नात्वा विमो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य च ॥ इति संज्ञेयः ।

अन्यानि स्नानानिमित्तानि प्रायश्चित्तप्रकाशे शुद्धिप्रकाशे च द्रष्टव्यानि । इति स्नाननिमित्तानि ।

अथ नानाशास्त्रीयाः स्नानप्रयोगा लिख्यन्ते ।

तत्र यज्ज्ञास्त्रीयानां शृङ्गादिषु स्नानप्रयोगो नाभिहितस्तज्ज्ञास्त्रीयैः कश्चन पौराणिक एव प्रयोगो ग्राह्यः । तस्य सर्वसाधारणत्वात् । स्मृत्युक्तप्रयोगो यज्ज्ञास्त्रोक्तप्रयोगेण संवदति तज्ज्ञास्त्रीयैरेव ग्राह्यः, यथा योगियाज्ञबल्क्योक्तः कात्यायनीयैः । परं तु कात्यायनात्तुक्तो योगियाज्ञबल्क्योक्तो विशेषांशोऽनाकाङ्क्षितोऽपि फलविशेषार्थिना अनुष्ठेयः । शूद्रादिभिस्तु पौराणिक एव प्रयोगो ग्राह्य इति पद्मपुराणीयस्नानप्रकरणे वक्ष्यते । एवं तर्पणादावपि श्रेयम् ।

तत्र कात्यायनोक्तः स्नानप्रयोगः ।

कात्यायनः,

अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्वोमयकुशतिलमृमनस आहृत्य उदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य मत्साल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्य उरुहीति तोयमाभ्यर्चयेत् ये ते शतमिति । मुमित्रियान इत्यपोऽञ्जलिनाऽऽदाय दुर्मित्रिया इति द्वेप्यं प्राति निषिञ्चेत् कटिं वस्त्यूरु जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिभिः मत्साल्याचम्य नमस्योदकमालभेत् अङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति ।

सूर्याभिमुखो निमज्जेदापो अस्मानिति । स्नात्वोदिदाभ्य इति उ-
न्मज्ज्य निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य गोमयेन विलिम्पेन्मानस्तोकइति ।
ततोऽभिपिञ्चेत्, इमं मे वरुण इति चतसृभिः माप उदुत्तमं मुञ्च-
न्ववमृधेति । अन्ते चैतत् । निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भेण पावयेत्,
आपोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हवीष्मतीर्देवीराप इति द्वाभ्यामापो-
देवा द्रुपदादिव शन्नोदेवीरपारसमपोदेवीः पुनस्तु मेति नवभिः
चित्पतिर्मेति । ओङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्याऽऽदावन्ते च । अन्त-
र्जलेऽघमर्षणं तिस्रवर्त्तयेत् द्रुपदां वा आयं गौरिति वा तृचं
प्राणायामं वा सशिरसम् ॐमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् ।

अथेति तृतीयभागानन्तर्यार्थम् । नित्यस्नानमित्यनेन मध्याह्न-
स्नानस्य पञ्चमहायज्ञादिनित्यकर्माधिकारसम्पादकत्वेनावश्यकत्व-
मुक्तम् । तथाच यतः स्नानमावश्यकमतः कर्त्तव्यमिति शेषः । नचा-
धिकारसम्पादकत्वे मानाभावः ।

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

इति विष्णुवचनेन स्नानस्य दैवपित्र्यकर्माधिकारसम्पादक-
त्वेनोक्तत्वात् । नचेदं प्रातःस्नानस्यैव तदुक्त्या भाविकर्माधिकार-
सम्पादकत्वपरमिति वाच्यम् । सामान्यतः स्नानमात्रस्य तदुत्तरं
विहितेषु कर्मसु अधिकारसम्पादकत्वे सम्भवाति प्रातःस्नानमात्र-
परत्वे प्रमाणाभावात् । नच—

उपस्युपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुवचनत्वेनोपसंहारलिखनादिदमपि विष्णुव-
चनं प्रातःस्नानपरमेवोक्तं वाच्यम् । सत्यपि विष्णुवचनस्य तत्परत्वे
याज्ञवल्क्ये प्रातःकृत्योत्तरम्—

लिम्पेत् । तथा शृणुः,

धर्मविदक्षिणं हस्तम् अधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोचयेत् ॥ इति ।

सूर्याभिमुखत्वं च स्थावरजले, प्रवहजले तु प्रवाहाभिमुख
इति रत्नाकरः । पुनः । नद्यादावित्युपक्रमविरोधात् । तेन यत्—

‘तथां स्वस्तु च स्नायात्मतिस्रोतःस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

इति नृसिंहपुराणवजनं, तत् एतन्मज्जनातिरिक्तमज्जनपरम् ।
मज्जनप्रकारमाह—आपो अस्मानित्यादिना उन्मज्जयेत्यन्तेन । आपो
अस्मानित्यादिना प्रवहन्तिदेवीरित्यन्तेन स्नात्वा मज्जित्वा उदिदाभ्य
इत्यादिना पूत एमि इत्यन्तेनोन्मज्जयेत्यर्थः । मज्जनोन्मज्जने सृष्णीम् ।
मन्त्रानुपदेशात् ।

श्रीदत्तस्तु उदिदाभ्य इत्यनन्तरम् उन्मज्जयेत्यपठित्वा आपो अ-
स्मानित्यादिना देवीरित्यन्तेन निमज्जेत् अर्थादुन्मज्ज्य स्नात्वेति वच-
नात्पुनर्निमज्जनोन्मज्जने, तत् उदिदाभ्य इत्यादिना पूत एमीत्यन्तेन
निमज्ज्य उन्मज्ज्य चेत्तत्परं मज्जनमिति मज्जनत्रयमाह । आचमनं
च द्विः । स्नानस्य “स्नात्वा पीत्वेति” पाश्चात्त्येन द्विराचमननिमि-
त्रेषु पाठात् । ततो मानस्तोके इत्यादिना हवामहे इत्यन्तेन अ-
ङ्गानि गोमयेन त्रिलिम्पेत् । रौद्रमन्त्राभिधानाच्च उदकं स्पृशेत् ।
पाठादेष च गोमयानुलेपनानन्तरम् अभिषेकसिद्धेस्तत् इति वचनं
गोमयानुलिप्तगात्रस्यैवाभिषेकप्राप्त्यर्थमिति हरिहरः । अभिषि-
ञ्चेत् शिरसि हस्तेन जलं क्षिपेदित्यर्थः । स चाभिषेको लिङ्गात्प्रत्यूचं
कार्यः । मध्ये चतस्रभिरिति ग्रहणं तु न मन्त्रचतुष्टयान्तेऽभिषे-
कप्राप्त्यर्थं किं तु अनेकत्वप्राप्त्यर्थम् । इमं मे वरुण इत्यादिना
राचके इत्यन्त एकः । तत्त्वायामित्यादिः प्रमोषीरित्यन्तो द्विती-

पः । त्वन्नो अग्ने वरुणस्येत्यादिः मुग्ध्यस्मादित्यन्तस्तृतीयः । सत्वन्नो अग्ने इत्यादिः एधि इत्यन्तश्चतुर्थः । मापोमौषधीरित्यादिः आपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेत्यन्तः पञ्चमः । उदुत्तममित्यादिः आदितये स्पामेत्यन्तः षष्ठः । मुञ्चन्तु मा शपथ्यादित्यादिः देवकिश्विपादित्यन्तः सप्तमः । अवभृथानिचुम्पुणेत्यादिः देवरिपस्पाहीत्यन्तोऽष्टमः ।

अन्ते चैतत् । एतदष्टर्चाभिषेचनम् अन्ते वक्ष्यमाणस्य पावनस्यान्तेऽपि भवतीत्यर्थः । निमज्ज्य स्नात्वा । त्रिरिति श्रीदत्तः । त्रिः कृत्वा मज्जनं तत् इति वामनपुराणोक्तेः । कात्यायनकल्पानुक्तेः सकृदेवेति भाष्यानुसारिणः । इदं च मज्जनं वहति जले प्रवाहाभिमुखः स्थिरे सूर्याभिमुखः कुर्यात् पूर्वोक्तनृसिंहपुराणवचनात् । कात्यायनेन च पूर्वोक्तएव स्नाने सूर्याभिमुखत्वस्याभिधानादास्मिंश्च विशेषानुक्तेरिति श्रीदत्तः । दधैस्त्रिभिः । कपिञ्जलन्यायात् । पावनं चोदकविन्दूनां शिरसि निक्षेप इति श्रीदत्तः । भाष्ये तु दधैरेव नाभित ऊर्ध्वं पुनर्नाभि यावत्पावयोदित्युक्तम् ।

पावनमन्त्राश्च— आपोहिष्ठेत्यादिः चक्षसे इत्यन्त एकः । यो वः शिवतम इत्यादिः मातर इत्यन्तो द्वितीयः । तस्मा अरङ्गेत्यादिः चन इत्यन्तस्तृतीयः । इदमापः प्रवहेत्त्यादिः हानृगमित्यन्तश्चतुर्थः इति केचित् । श्रीदत्तादयस्तु इदमापः प्रवहतावयमित्यादिः पवमानश्च मुञ्चतु इत्यन्तश्चतुर्थ इत्याहुः । हविष्मतीरिमा आप इत्यादिः अस्तु सूर्य इत्यन्तः पञ्चमः । देवीरापो अपाक्षपा इत्यादिः मागस्थस्वाहेत्यन्तः षष्ठः । कार्पिरासि समुद्रस्य त्वेत्यादिः रोषधीरित्यन्तः सप्तमः । अपोदेवामधुमतीरित्यादिः सरातीरित्यन्तोऽष्टमः । दुषदादिवमुमुचान इत्यादिः

लिम्पेत् । तथा भृशः,

धर्मविदोक्षणं हस्तम् अधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेऽर्ध्वं न शोषयेत् ॥ इति ।

सूर्याभिमुखत्वं च स्थावरजले, प्रवहज्जले तु प्रवाहाभिमुख
इति रत्नाकरः । तृज्ज । नद्यादावित्युपक्रमविरोधात् । तेन यत्—

तथा स्रवत्सु च स्नायात्प्रतिस्रोतःस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तोषेषु भस्वर्कं स्नानमाचरेत् ॥

इति नृसिंहपुराणवजनं, तत् एतन्मज्जनातिरिक्तमज्जनपरम् ।
मज्जनप्रकारमाह—आपो अस्मानित्यादिना उन्मज्जयेत्यन्तेन । आपो
अस्मानित्यादिना प्रवहन्तिदेवीरित्यन्तेन स्नात्वा मज्जित्वा उदिदाभ्य
इत्यादिना पूत एषामि इत्यन्तेनोन्मज्जयेत्यर्थः । मज्जनोन्मज्जने तूष्णीम् ।
मन्त्रानुपदेशात् ।

श्रीदत्तस्तु उदिदाभ्य इत्यनन्तरम् उन्मज्जयेत्यपठित्वा आपो अ-
स्मानित्यादिना देवीरित्यन्तेन निमज्जेत् अर्थादुन्मज्जय, स्नात्वेति वच-
नात्पुनर्निमज्जनोन्मज्जने, तत् उदिदाभ्य इत्यादिना पूत एषामित्यन्तेन
निमज्जय उन्मज्जय चेत्यपरं मज्जनमिति मज्जनत्रयमाह । आचमनं
च द्विः । स्नानस्य “स्नात्वा पीत्वेति” याज्ञस्त्वपेन द्विराचमननिमि-
त्तेषु पाठात् । ततो मानस्तोके इत्यादिना हवामहे इत्यन्तेन अ-
ङ्गानि गोमयेन विलिम्पेत् । रौद्रमन्त्राभिधानाच्च उदकं स्पृशेत् ।
पाठादेव च गोमयानुलेपनानन्तरम् अभिषेकसिद्धेस्तत् इति वचनं
गोमयानुलिप्तागात्रस्यैवाभिषेकप्राप्त्यर्थमिति हरिहरः । अभिषि-
ञ्चेत् शिरसि हस्तेन जलं क्षिपेदित्यर्थः । स चाभिषेको लिङ्गात्मतृचं
कार्यः । मध्ये चतस्रभिरिति ग्रहणं तु न मन्त्रचतुष्टयान्तेऽभिषे-
कप्राप्त्यर्थं किं तु अनेकत्वप्राप्त्यर्थम् । इमं मे वरुण इत्यादिना
राचके इत्यन्त एकः । तत्त्वायामि इत्यादिः प्रमोषीरित्यन्तो द्विती-

पः । त्वन्नो अग्ने वरुणस्पेत्यादिः मुग्ध्यस्मदित्यन्तस्तृतीयः । सत्त्वन्नो अग्ने इत्यादिः एषि इत्यन्तश्चतुर्थः । माषोमौषधीरित्यादिः शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेत्यन्तः पञ्चमः । उदुत्तममित्यादिः अदितये स्यामेत्यन्तः षष्ठः । मुञ्चन्तु मा शपथ्यादित्यादिः देवकिलिषादित्यन्तः सप्तमः । अवभृथनितुम्पुणेत्यादिः देवरिषस्याहीत्यन्तोऽष्टमः ।

अन्ते चैतत् । एतदष्टर्चाभिषेचनम् अन्ते वक्ष्यमाणस्य पावनस्यान्तेऽपि भवतीत्यर्थः । निगज्ज्य स्नात्वा । त्रिरिति श्रीदत्तः । त्रिः कृत्वा मज्जनं तत इति वामनपुराणोक्तेः । कात्यायनकल्पानुक्तेः सकृदेवेति भाष्यानुसारिणः । इदं च मज्जनं वहति जले प्रवाहाभिमुखः स्थिरे सूर्याभिमुखः कुर्यात् पूर्वोक्तनृसिंहपुराणवचनात् । कात्यायनेन च पूर्वोक्तएव स्नाने सूर्याभिमुखत्वस्याभिधानादास्मिंश्च विशेषानुक्तेरिति श्रीदत्तः । वभैस्त्रिभिः । कपिञ्जल्यायात् । पावनं चोदकविन्दूनां शिरसि निक्षेप इति श्रीदत्तः । माष्ये तु दधैरेव नाभित ऊर्ध्वं पुनर्नाभिं यावत्पावयोदित्युक्तम् ।

पावनमन्त्राश्च— आपोहिष्ठेत्यादिः चक्षसे इत्यन्त एकः । यो वः शिवतम इत्यादिः मातर इत्यन्तो द्वितीयः । तस्मा-
अरङ्गेत्यादिः चन इत्यन्तस्तृतीयः । इदमापः प्रवहेतेत्यादिः हानृगमित्यन्तश्चतुर्थः इति केचित् । श्रीदत्तादयस्तु इदमा-
पः प्रवहतावयमित्यादिः पवमानश्च मुञ्चतु इत्यन्तश्चतुर्थ इत्याहुः । हविष्मतीरिमा आप इत्यादिः अस्तु सूर्य इत्यन्तः पञ्चमः । दे-
वीरापो अपाङ्गपा इत्यादिः भागस्यस्वाहेत्यन्तः षष्ठः । कार्पिरासि
समुद्रस्य त्वेत्यादिः रोषधीरित्यन्तः सप्तमः । अपोदेवामधुमती-
रित्यादिः सरातीरित्यन्तोऽष्टमः । दुपदादिवमुमुचान इत्यादिः

मैनस इत्यन्तो नवमः । शन्नोदेवीरभिष्टये इत्यादिः सप्तन्तु न
 इत्यन्तो दशमः । अपारसमित्यादिः उत्तममित्यन्तः एकादशः । अपो-
 देवीरुपसृजेत्यादिः सुपिप्पला इत्यन्तो द्वादशः । पुनन्तुमापितर
 इत्यादिः शतायुषा इत्यन्तस्रषोदशः । पुनन्तुमापितामहा इत्या-
 दिः व्यशनवै इत्यन्तश्चतुर्दशः । अग्नआयुषि इत्यादिः स्वदुच्छुनाम्
 इत्यन्तः पञ्चदशः । पुनन्तुमादेवजना, इत्यादिः पुनीहिमेत्यन्तः
 षोडशः । पवित्रेणपुनीहिमा इत्यादिः क्रतून्तु इत्यन्तः सप्तदशः ।
 पक्षेपवित्रमित्यादिः ब्रह्मतेनपुनातुमेत्यन्तोऽष्टादशः । पवमानः
 सो अघेत्यादिः सपुनातुमा इत्यन्त एकोनविंशः । उभाभ्यां दे-
 वसवितारित्यादिः पुनीहिविश्वत इत्यन्तो विंशः । वैश्वदेवीपुनती-
 त्यादिः रयीणामित्यन्त एकाविंशतितमः । चित्पतिर्मापुनात्वाञ्छि-
 द्रेणेत्यादिः शकेयमित्यन्तो द्वाविंशः । वाक्पतिर्मापुनात्वाञ्छि-
 द्रेणेत्यादिः शकेयमित्यन्तस्रषोविंशः । देवोमासवितापुना-
 त्वाञ्छिद्रेणेत्यादिः शकेयमित्यन्तश्चतुर्विंशः । चित्पतिर्मापुना-
 त्विति एक एव मन्त्रो ग्राह्यो न तु मन्त्रत्रयं, संख्याया अश्रव-
 णात्, दीक्षितपावने तु प्रतिमन्त्रमिति विशेषश्रवणान्मन्त्रत्रयग्रह-
 णमिति श्रीदत्तः ।

व्याहृतयो मूराद्यास्तिस्रः इति संप्रदायः । आदावन्ते
 च । ॐकारो व्याहृतयो गायत्री चेति पञ्चमिः प्रत्येकम्
 आपोहिष्टेत्यस्यादौ चित्पतिर्मेत्यादिमन्त्रत्रयान्ते च मार्जनं कुर्या-
 दित्यर्थः ।

ततः अन्तर्जले निमग्नोऽघमर्पणम् । ऋतंचसत्त्वं चेत्यादि
 मथोस्वरित्यन्तं सूक्तं त्रिस्तुच्छसन्नावर्चयेदिति हरिहरः । द्रुपदा
 वा पूर्वोक्ताम् ऋचम् । आयद्भौः पृश्निरित्यादि रहद्युभिरित्यन्तं
 वा वृचं, माणापामं वा ॐ आपोऽप्योत्तिरित्यादि शिरस्तद्युक्तम् । ॐकारं

वा, त्रिरावर्तयेदित्यनुपद्मः । एषां च शक्तिश्रद्धापेक्षया विकल्पः
उत्तमाधिकारिणं प्रत्याह- विष्णोर्वा स्मरणम् । स्मरणं ध्यानम् ।

अथ योगिपाञ्चवल्क्योक्तस्नानविधिः ।

योगिपाञ्चवल्क्यः,

एतच्छ्रुत्वाऽथ वचनं याज्ञवल्क्यस्य वै तदा ।

ऋषयः सांशितात्मानः पृच्छन्ति स्नाननिश्चयम् ॥

स्नानमन्दैवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराऽनघ ।

तदाचक्ष्व विशेपेण स्नानस्य तु विधिं प्रभो ॥

तान्मत्स्युवाच प्रीतात्मा याज्ञवल्क्योऽमितद्युतिः ।

शृणुध्वं वक्ष्यते स्नानं सर्वपापमणाशनम् ॥

मृत्तिलान् गोमयं दर्भान् पुष्पाणि सुरभीणि च ।

आहरेस्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ॥

गत्वोदकान्तं विविक्तमास्थाप्यैतत्पृथक् क्षितौ ।

त्रिधा कृत्वा मृदं त्रां तु गोमयं च विचक्षणः ॥

अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनं तु वै ।

भागैः पृथक्पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः ॥

तथा—

अद्भिर्मृद्भिश्च चरणौ मक्षाल्याचम्य वै शुचिः ।

उरुह्नीति ऋचा तीयमुपस्थाय मदाक्षिणम् ॥

आवर्तयेत्तद्गुदकं येतेशतमितिऋचा ।

सुभिर्त्रिषा इत्यञ्जलिमुद्धरेदैवतं स्मरन् ॥

दूर्भिर्त्रिषा इति द्वेष्ट्यं ध्यायंश्चापः मत्सेचयेत् ।

अद्भिर्मृद्भिश्च गात्राणि क्रमशस्त्ववनेजयेत् ॥

एकपां तु शिरः क्षाल्य द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।

काटिस्त्यूरु जङ्घे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥

प्रशाल्य हस्तौ चाचम्य नमस्कृत्य जलं तु तद ।
 यत्किञ्चेति च मन्त्रेण नमस्तेत्यतःशलिः ॥
 यत्र स्थाने च यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा च या ।
 तां ध्यायन्मनसा ऽऽवाह्य अन्यत्रेष्टं विचिन्तयेत् ॥
 गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मेत् ।
 उद्धृतममिति विशेषज्जलं प्रादमुत्तः शुचिः ॥
 येन देवाः पवित्रेति कुर्यादालम्भनं त्रिभिः ।
 महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥
 आलभेत्तु मृदाऽङ्गानि इदं विष्णुरिति ऋचा ।
 भास्कराभिमुखो मञ्जेदापोऽस्मानिति च ऋचा ॥
 ततोऽवमृश्य मात्राणि निमज्ज्योन्मज्ज्य वै पुनः ।
 आचम्य गोमयेनापि मानसोक्त्या समालभेत् ॥
 ततोऽभिषिच्य मन्त्रैस्तु वारुणेस्तु यथाक्रमम् ।
 इमं मे वरुणेत्युगम्यां स्वस्वः सत्स्वम् इत्यपि ॥
 माप उद्धृतममिति सुखन्त्ववभृथेति च ।
 अभिषिच्य तदात्मानं निमज्ज्याचम्य वै पुनः ॥
 दर्भैस्तु पावयेन्मन्त्रैरभिलङ्घैः पावनैः शुभैः ।
 आपोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीः ॥
 देवीराप इति द्वाभ्यां अपोदेवा इति ऋचा ।
 द्रुपदादिव इत्यृचा शशोदेवीरपारसम् ॥
 अपोदेवीः पावमान्यः पुनन्त्वाद्या ऋचो नव ।
 चित्पतिर्मेति च शनैः पाव्यात्मानं समाहितः ॥
 छिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथाऽपराः ।
 तत्समाः शुद्धवतीः पवित्राण्यपि शक्तितः ॥
 वारुणीश्च ऋचः सूक्तं शक्तितः सम्प्रयोजयेत् ।

जलमध्ये स्थितो विप्रः शुद्धभावो हरिं स्मरेत् ॥
 अङ्गारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या च समाहितः ।
 आदावन्ते च कुर्वीत अभिषेकं यथाक्रमम् ॥
 अपां मध्ये स्थितस्यैवं मार्जनं तु विधीयते ।
 अन्तर्जले जपेन्मन्त्रः त्रिष्टुत्वा स्वघर्मर्पणम् ॥
 द्रुपदां वा शिरभ्यस्येदायङ्गौरिति वा श्रुचम् ।
 हंसः शुचिपदित्युक्तं त्रिराष्ट्रं जपेदथ ॥
 अन्यानि चैव सूक्तानि स्मार्त्तदृष्टान्वनुस्मरेत् ।
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं विजर्जपेदथ ॥
 आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ।
 विष्णोरायतनं क्षापः स क्षपां पतिरुच्यते ॥
 तस्यैव सूत्रवस्त्रेताः तस्मात्तं क्षप्नु संस्मरेत् ।
 नरादापः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ॥
 ता एवास्यायनं क्षापस्तस्मान्नारायणः स्मृतः ।
 यं हि प्रतानां वेदानां यमस्य नियमस्य च ॥
 भोक्तारं यज्ञतपसां ध्यायिनां ध्येयमेव च ।
 ध्यायन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ॥
 प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्सुच्यते पुषान् ।
 प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यव्रेताध्वरेषु यत् ॥
 स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ।
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः ॥
 गायत्री वैष्णवी क्षेपा विष्णोः संस्मरणाय वै ।
 पादेन पाणिना चापि यष्ट्या वस्त्रेण चोदकम् ॥
 न हन्यात् न वादेच्च नच प्रक्षोभयेद् बुधः ।
 न कुर्यात्कस्यचित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा ॥

न्वाद्या इति । पुनन्तुमापितरः सोम्यास इत्याद्या एका । पुनन्तु-
मापितामहा इत्याद्या अन्या । अग्नआयूंषिपवस इत्याद्या अपरा ।
पुनन्तुमादेवजना इत्याद्या अन्या । पवित्रेणपुनीहिमा इत्याद्या अन्या ।
यत्तेपवित्रमर्चिपीत्याद्याऽन्या । पवमानःसोअघन इत्याद्याऽपरा ।
उभाभ्यान्देवसवितारेत्याद्याऽन्या । वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागादि-
त्याद्याऽन्या । एवं नव । चित्पतिर्मेति । चित्पतिर्मापुनातु अच्छिद्रे-
णपवित्रेणमूर्यस्परश्मिभिरित्येको मन्त्रः । वाक्पतिर्मापुनातु
इत्पनन्तरमच्छिद्रेणेत्याद्यनुपद्वेण द्वितीयः । देवोमासविता-
पुनात्वित्पनन्तरमच्छिद्रेण इत्याद्यनुपद्वेण तृतीयः । एवं त्रि-
भिर्मन्त्रैः पावनमेति कल्पतरुः । संख्याया अश्रवणादेक एव मन्त्रो
ग्राह्य इति कात्यायनसूत्रव्याख्यायां श्रीदत्तः । एभिर्मन्त्रैः पा-
व्य पावयित्वेत्यर्थः । पावनं च नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं पुनर्नाभिपर्य-
न्तं सोदकदर्भैर्मर्जनामिति कात्यायनसूत्रव्याख्यायां हरिहरः ।
शिरसि उदकमक्षेपरूपमभिषेचनमेव पावनशब्दार्थ इति श्रीदत्तः ।
शिष्टाश्च कालीयस्नानमनुतिष्ठन्तः नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं पुनर्नाभिपर्य-
न्तं सोदकदर्भैर्मर्जनमाचरन्तीति ।

हिरण्यवर्णाः शुचय इत्याद्या ऋक् । अपराः पावमान्यः
पावमानी स्वस्त्ययनीरित्याद्या ऋचः । तरतसपाः तरतसमन्दी-
धावतीत्याद्याश्चतस्र ऋचः । शुद्धवतीः एतोन्विन्द्रंस्तवामेत्पा-
द्यास्तिस्र ऋचः । शुद्धपदोपेतत्वात् । पवित्राणि पुरुषसू-
क्तादीनि । वारुण्यश्च ऋचः सूक्तव्यतिरिक्ताः ग्राह्याः, सूक्तस्य
पृथगुपादानात् । सूक्तं च वारुणमेव । एताभिरपि ऋग्भिः पावनमेव
कुर्यात् । पाव्येत्यस्य सन्निधानात् ।

आदावन्ते चेति । पावनस्पादावन्ते चेत्यर्थः । अभिषे-
कमिति । शिरसि हस्तेन जलमक्षेप इत्यर्थः । अघमर्पणम् ऋतं

चेत्येतत्सूक्तम् । द्रुपदाम् इति । द्रुपदादिवेतृचम् । आयंगौरिति ।
 आयंगौरिः पृश्निरित्यादि ऋक्त्रयम् । स्मार्चदृष्टानि स्मार्तैर्मन्वादिभि-
 र्दृष्टानि । तद्यथा युजतेमेन इत्याद्यनुवाकः । ममादादिसस्य मन्त्र-
 वेतेत्यनेनान्वयः । तद्विष्णोरिति । तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि-
 मन्त्रेण । न च वादेदिति । न च शब्दितं कुर्यात् इत्यर्थः । न च म-
 क्षोभयेत् न चालोढयेत् । अभिषेकं स्नानम् आचरन् कुर्वन् अन्यानि
 स्नानातिरिक्तकर्माणि पूर्वोक्तानि पादाघातपरपीडान्तानि नाचरे-
 दित्यर्थः । एतेन पादघाताद्याचरणे स्नानमेवाङ्गहीनं भवतीति-
 दर्शितम् ।

योऽसाविति । यदि तु कालदेशासामर्थ्यादिवशात् विस्तरेण
 स्नानमार्जनान्तर्जलस्नानं कर्तुं न शक्नुयात्तदाऽघमर्पणसूक्तेन
 विराट्तेन तीर्थकल्पनजलाभिमन्त्रणाचमनमार्जनान्तर्जलस्नानानि
 कुर्यादित्यर्थः । अत्र तीर्थपरिकल्पनादिपदार्थानुवादेन मन्त्रमात्र-
 विधानात् क्रमान्तरस्याविधित्सतत्वात्पूर्वोक्त एव क्रमो ज्ञातव्यः ।
 इति योगियाहवल्बयोक्तस्नानविधिः ।

अथ गोभिलीयस्नानविधिः ।

गोभिलीयपरिशिष्टे ।

अथ स्नानविधिं व्याख्यास्यामो नदीदेवतातर्गतमस्त्रवणादीन्
 गत्वा शुचौ देशे मृचिलकुशगोमयाक्षतानुपकल्प्य पारक्यनिपाने
 पञ्चपिण्डानुदृष्ट्वा नमस्कृत्य तीर्थं पात्रका नः सरस्वतीति पा-
 दावारम्भं मृद्भिर्गात्राणि प्रक्षाल्योपविशेद् वदशिखी नित्यं यज्ञो-
 पवीत्याचम्य प्राङ्मुखो उदङ्मुखो वा कुशहस्तः शुचिः समा-
 हितोऽप सप्त व्याहृतयः सावित्री च सकृद जप्त्वा सप्तकृत्वा
 सावित्र्या तु मन्त्रितं सकृदुदकमाचामेत् तत आचम्यापो यथा-
 विधि अथ देवताभिसन्धिं कृत्वा सहस्रशीर्षा घृतवत्पशुकान्

इति क्रमिर्मूर्त्तिकामादायेदं विष्णुर्विचक्रमइति षड्भुजेन संमृज्यो-
 द्वयन्तमसत्पर्युद्धुत्तममिति चोद्धौ पाणी कृत्वा ऽऽदिसमवेष्टेतोद-
 घृताऽसि वराहेणामोसीति च मृद्धिर्गात्राणि मृत्तिलोमान्पद्मानि
 अभिमृशेत् । द्विरेतयैवावृता कृत्वा गानश्चिदुद्यासमन्यव इत्यनेन
 गोपयं गात्रेषु मृत्तिकावत् क्रतुं च सत्यं चेति त्रिः शृङ्काघमर्पणं
 जपेत् । ततो देवताभिसन्धिं कृत्वा नाभिमात्रे जले स्थित्वा श-
 श्मोदेव्याषोडिष्टीपाभिः पात्रमानीभिस्तरत्तमन्दीभिः एतोन्विन्द्रं-तमु-
 घ्र्वाम-नाकेरिन्द्रस्त्वदुत्तरमिसाभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयित्वा त्रिः
 प्राणापामं कृत्वा सहस्रशीर्षा इति तृचेनाघमर्पणं जपेत्ततः त्रिरा-
 प्लुत्य पुनः शशोदेव्यादिभिर्मार्जनं च मार्जनं च ।

नदीत्यादि । नदीदेवत्वातेत्याद्यभिधानात् नदीदेवत्वात्तादि-
 त्वेवायं विधिर्नैदिधृतोदके । मृदित्पादि । योगिषाङ्गवल्क्योक्तस्नाने
 इवात्रापि वक्ष्यमाणमृदुपयोगानुसारेण षोढा मृत्स्थापनमिच्छन्ति ।
 तिलाक्षतानां तु तर्पणे उपयोगः । पास्कयनिपाने परकृतजला-
 शये । पञ्च पिण्डान् पञ्च जलाशयगतमृत्पिण्डान् । पावकानः तर-
 स्वतीवाजेभिरित्यादिमन्त्रेण तीर्थं नमस्कृत्य । पादावारभ्येसादि ।
 एकेन मृद्भागेन त्रिधा कृतेन पादावारभ्य नाभिपर्यन्तम् । अङ्गानि
 वामहस्तेन त्रिः प्रक्षाल्यापरमृद्भागेन दाक्षिणहस्तेन शिरः सकृत्प्र-
 क्षाल्य तृतीयमृद्भागेन द्विधा कृतेन तेनैव हस्तेन नामेरुर्ध्वं कण्ठपर्यन्तं
 द्विः प्रक्षाल्येति सम्प्रदायः । समाहित इत्यनन्तरमाचम्येति योजनीयम् ।
 सप्त व्याहतयः सप्त व्याहृतीरेत्यर्थः । कचिच्चैव पाठः । आचामेत्
 पिबेत् । अथ देवताभिसन्धिं कृत्वा अभिमतदेवताध्यानं कृत्वा । सहस्र-
 शीर्षापुरुष इत्याद्या ऋचा घृतवतीभुवनानामभिध्रिषोर्वीत्याद्या
 च अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते इत्यादिमन्त्रेण च मृत्तिकामादाय । इदं विष्णु-
 रिति । इदं विष्णुर्विचक्रमइत्याद्या एका । त्रीणि पदा विचक्रमइत्या-

द्याऽपरा । विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्याद्याऽन्या । तद्विष्णोः परमं
पदमित्याद्या अपरा । तद्विष्णोः विषयव इत्याद्याऽन्या । अतो
देवा अवन्तु न इत्याद्या अपरा । इत्येवं षड्भूतेन मृत्तिकां संमृ-
ज्य संमृज्य ऊर्ध्वं पाणी कृत्वा उदयन्तमसस्पर्शित्यादिमन्त्रेणोद्गु-
त्तमं वरुणपाशमस्मदित्यादिमन्त्रेण चादित्यपवेक्षेत । उदघृतासी-
ति । उदघृताऽसिचराहेणेत्यादिमन्त्रेण अमोऽसि प्राणेत्यादिमन्त्रे-
ण च तथा मृत्तिकया पादममृति शिरःपर्यन्तमङ्गानि अभिमृशेत्
अनुलिम्पेत् । द्विरेतपैवावृता कृत्वेति । मृत्तिकादानादि अभिमर्श-
नान्तं पूर्वोक्तप्रकारेण द्विः कृत्वेत्यर्थः । मृत्तिकावदिति । पादावा-
रस्य शिरःपर्यन्तम् अङ्गान्पनुलिम्पेदित्यर्थः । शुष्काघमर्पणमिति ।
शुष्के शुष्कदेशे तीरयति यावत् । तन्नाघमर्पणं त्रिर्जपेदित्यर्थः ।
शस्त्रोदेव्येति । शस्त्रोदेवीरभिष्टयइत्याद्यया ऋचा । आपोऽहिष्ठापपो-
भुवः इत्याद्या एका । योवःशिवतमोरसइत्याद्या अपरा । तस्मा-
अरं गमामव इत्याद्या अन्या । इत्येवं तिसृभिः । बहुवचनात् । पाव-
मानीभिः पवमानसर्वान्विनीभिः । उपास्मैगायतानर इत्याद्या
एका । अभितेमधुनापय इत्याद्या अन्या । सनःपवस्वशङ्खवइत्याद्या
अपरा । इत्येवं तिसृभिः । बहुवचनस्य कपिअलाधिकरणन्यायेन
त्रित्वे पर्यवसितत्वात् । काण्डपठितासु आद्यत्वादेता एव पाव-
मान्यो ग्राह्याः । यथाहि वैष्णवत्रिकपालादौ प्राकृतकपालसं-
ख्याहासे श्रुते उपास्थितिक्रमानुसारेणाद्योपादानं तद्वदिति ।

केचित्तु उपास्मैगायतेत्याद्यास्तिस्रः दन्विद्युतत्येत्याद्याः षट्
इत्येवं नव पावमान्य इत्याहुः ।

अपरे तु यःपावमानीरध्येतीत्याद्याः षट्पावमान्य इत्याहुः ।
तरत्समन्दीभिरिति । तरत्समन्दीधावतीत्याद्या एका, उस्त्रावेदवसू-
नामित्याद्या अन्या, ध्वस्योः पुरुषन्त्य इत्याद्या अपरा, आपयोस्त्रि-

शतन्तनेत्याद्याऽपरेत्येवं चतसृभिर्ऋग्भिः । गौतमादिस्मृतिषु ऋक्-
चतुष्टयोपादानादिति श्रीदत्तः । एतोन्विन्द्रमिति । एतोन्विन्द्रंस्तत्रा-
मेत्याद्यया ऋचा । अत्र संख्याशब्दस्यभावात् एकैव ऋक् ब्राह्मेति
श्रीदत्तः । अन्ये तु एतत्क्रमपठितम् ऋक्त्रयमिच्छन्ति । तमुष्ट्रामे-
ति । तमुष्ट्रामयङ्गिर इत्याद्यया ऋचानकीति । नकिरिन्द्रत्वदुत्तरामिस-
नया ऋचा । पवित्रवतीभिरिति । पवित्रसहिताभिः । शन्नोदेव्या-
दिमन्त्रसाध्यं मार्जनं पवित्त्वेण कार्यमित्यर्थः । केचित्तु पवित्रवती-
भिरिति पवित्रपदवसः पवित्रं ते विततमित्याद्या ऋचः पवि-
त्रवसस्ताभिरित्याहुः । सहस्रशीर्षेति । सहस्रशीर्षत्याद्या एका,
त्रिपादूर्ध्वजदैदित्याद्याऽपरा, पुरुष एवेदमित्याद्या अन्या । एवंस्पृ-
चेन ॥ इतिगोभिलीयस्नानप्रयोगः ॥

अथ पद्मपुराणीयस्नानविधिः ।

पद्मपुराणे,

नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते ।

तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥

अनुदुष्टृतैरुदधृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण धर्मवित् ॥

नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ॥

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।

प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥

ॐ विष्णोः पादममृताऽसि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।

पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्मपरणान्तिकात् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां मनुरब्रवीत् ।

दिवि मुष्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाहावे ॥

नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
 वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा सिता ॥
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपयगामिनी ॥
 सप्तवाराभिजप्तेन करसम्पुटयोजितम् ।
 मृदूर्ध्वं कुर्याज्जलं भृशस्त्रिचतुः पञ्च सप्त वा ॥
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्य च विधानतः ।
 अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे ॥
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया द्रुक्कृतं कृतम् ।
 उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥
 नमस्ते सर्वभूतानां भववारिणि सुव्रते ।
 आरुह्य मम गात्राणि सर्वपापं प्रमोचय ॥
 आदौ, स्नानोत्तरविहितकर्मणामिति शेषः ।
 तूष्णीमेवावगाहेत यदि स्यादयुचिर्नरः ॥
 आचम्य च ततः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

इति योगियाङ्गवल्क्यवचनादयुचिश्चेत्तूष्णीमवगाह्य स्नानानि-
 मिषत्कं द्विराचमनं च कृत्वा तीर्थमंकल्पनादि कुर्यात् । युचिश्चे-
 दनवगाह्येव सकृदाचम्य तीर्थमंकल्पनादि कुर्यात् । सप्तवाराभि-
 जप्तेन पूर्वोक्तमूलमन्त्रेण एकवचननिर्देशात् । मूलमन्त्रत्वेन निर्दे-
 शाच्च स्नानं कुर्यादिति । अश्वक्रान्तहत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयात्मक-
 मन्त्रेण मृदमभिमन्त्र्य तथा गात्राण्यालिप्य विधानतः स्नानं कुर्या-
 त् । विधानं च,

अङ्गुलीभिः पिषायेव श्रोत्रद्वन्नासिकामुखम् ।

निमज्जेन प्रतिस्रोत इति स्मृत्यन्तरोक्तम् ।

नद्यां स्वत्सु च स्नायात्प्रतिस्रोतःस्थितो द्विजः ।

तडागादिषु तोषेषु भत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

इति नरसिंहपुराणोक्तं च । स्वत्सु निर्झरादिषु ।

नाभिमात्रे जले गत्वा कृत्वा केशान्द्विषा द्विजः ।

तिरुध्य कर्णौ नासां च त्रिःकृत्वो मजनं ततः ॥

इति वामनपुराणोक्तम्,

स्रोतसां संमुखे मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु गृहे चैव सूर्यसंमुख आशुवेत् ॥

इति वृद्धपाञ्चवल्क्योक्तं च द्रष्टव्यम् । अयं च स्नानविधिः सर्ववर्णसाधारणः । सङ्कोचे मानाभावात्सर्वानधिकृत्य पुराणमणयनादा-

तदुक्तं भविष्यपुराणे,

चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।

धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥

विशेषतश्च शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च ॥

रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये ।

तदुक्तं भारतं चैव पाराशर्येण धीमता ॥

वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च प्रभो । इति ।

परं तु,

ब्रह्मसन्निविशां चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।

तृष्णीमेव तु शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥

इति नरसिंहपुराणवचनात्स्त्रीशूद्राणां नमःपदातिरिक्तमन्त्र-
शून्यो विधिः । सनमस्कारकमित्यनेन पौराणिकमन्त्रस्थाने नमः-
पदं विधीयते । अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति शूद्रमकरणस्थ-

गौतमवचने मन्त्रपदसामानाधिकरण्यश्रवणात् । नच वेदमन्त्रवर्जं
शूद्रस्येति स्मृत्यन्तरे शूद्रस्य वेदमन्त्रनिषेधाच्छूणीमेव तु शूद्रस्ये-
ति नृभिर्हपुराणवचनमापि वेदमन्त्रमात्रनिषेधपरमिति वाच्यम् ।

अध्येतव्यं नचान्येन ग्राह्यं क्षत्रियं विना ।

श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥

इति भविष्यपुराणवचनेन शूद्रस्य पुराणाध्यपनानिषेधेन पु-
राणान्तर्गतमन्त्राध्यपनस्य दूरनिरस्तत्वात् । स्मृत्यन्तरे च वेदपदं
दोषाधिक्यख्यापनार्थम् । इति पञ्चपुराणस्नानविधिः ।

अथ वासिष्ठस्नानविधिः ।

तत्र वासिष्ठः,

अथ स्नानविधिं कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

येन स्नाता दिवं पान्ति श्रद्धाना द्विजोत्तमाः ॥

नदीषु देवस्नातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणेषु च ॥

पारक्येषु निषानेषु न स्नायाद्वि कदाचन ।

निषानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

अलाभे देवस्नातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

अरुग् दिवाऽऽचरेत् स्नानं मध्याह्नाभ्याम्विशेषतः ।

प्रयतो मृदमादाय दूर्वापार्द्रं च गोमयम् ॥

स्थापयित्वा तथाऽऽचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ।

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिखावन्धं समाचरेत् ॥

मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेरयोपरि ।

अथश्च तिसृभिः कायं षड्भिः पादौ तथैव च ॥

प्रक्षाल्य सर्वकायं तु द्विराचम्य यथाविधि ।

ततः संपार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत् ॥
 अश्वक्रान्ते स्थक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।
 उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥
 मृत्तिके त्वां च गृह्णामि प्रजया च धनेन च ।
 मृत्तिके ब्रह्मदत्ताऽसि काश्यपेनाभिमान्विता ॥
 मृत्तिके जहि नः सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं भतिष्ठितम् ॥
 ततश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति श्रुत्वा ।
 अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां रसं वने ॥
 तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
 त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गांमय सर्वदा ॥
 काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।
 काण्डाकाण्डात्प्ररोहन्ति परुषःपरुषस्परि ।
 एवानो दूर्वे मतनु सहस्रेण शतेन च ॥
 या शतेन मतनोपि सहस्रेण विरोहति ।
 तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥
 कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ।
 ईहेत देविरमृतं पारावतस्परतिषु ॥
 येतेशतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेत्ततः ।
 कुरुसेत्रं गवां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ॥
 ततो महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या चापि मन्त्रयेत् ।
 आपोहिष्टेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि ॥
 तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः ।
 ततोऽर्कमीक्ष्य सोङ्कारं निमज्ज्यान्तर्जले बुधम् ॥
 प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं ध्यायमर्पणाम् ।

यथोक्तैः शोभितस्तैस्तु मज्जेत्तिर्दण्डवत्ततः ॥

प्रक्षाल्य सर्वकायं त्विति । मृदैकयेत्याद्युक्तप्रकारेण । पूर्वं
वक्ष्यमाणगोमयसंमार्जनात्पूर्वमित्यर्थः । पाराव्रतस्य रातिषु इत्ये-
कया येतेशतमिति द्वाभ्यां देवीरूपोऽमृतम ईदृते भावयेदित्यर्थः ।
यथोक्तैः शोभितस्तैस्त्रिधा । यथोक्तैः प्राणायामादिभिः शोभितः
त्रासनिरोधात् शुब्धः ग्लान इति यावत् ।

इति वासिष्ठस्नानविधिः ॥

अथ क्रियास्नानविधिः ।

तत्र श्राद्धः,

क्रियास्नानं तु वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
मृद्भिरग्निश्च कर्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
जले निमग्न उन्मज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनं कुर्यात्तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापानुत्तये ।
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघाविनिपूदनम् ॥
सर्वाभिधमस्मिस्तोये तु भजतां मदनुग्रहात् ।
रुद्रान्प्रपद्ये वरदान्सर्वानप्सुपदस्त्वहम् ॥
सर्वानप्सुपदश्चैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ।
देवमप्सुपदं बार्ह्णं प्रपद्येऽघनिपूदनम् ॥
अपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणं तथा ।
रुद्राश्चाग्निश्च सर्पाश्च वरुणस्त्वाप एवच ॥
शमयत्वाशु मे पापं पुनन्तु च सदा मम ।
इत्येवमुक्त्वा कर्तव्यं ततः सम्मार्जनं जले ॥
आपोहिष्ठेति तिस्रभिर्यथावदनुपूर्वशः ।

हिरण्यवर्णेतिचवै ऋग्भिश्चतस्रभिस्तथा ॥

शस्त्रोदेवीरिते तथा शस्त्रआपस्तथैव च ।

इदमापः प्रवहता तथामन्त्रमुदीरयेत् ॥

एवं संमार्जनं कृत्वा छन्द आर्प सदैवतम् ।

अघमर्पणमूक्तस्य संस्मरेत्प्रयतः सदा ॥

छन्द आनुष्टुभं तस्य ऋपिश्चैवाघमर्पणः ।

देवता भाववृत्तश्च पापघ्नस्य प्रकीर्तितः ॥

ततोऽन्भासे निमज्जंस्तु त्रिः पठेदघमर्पणम् ।

यथाऽश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापापनोदनः ॥

तथा ऽघमर्पणं मूक्तं सर्वपापापनोदनम् ।

अनेन विधिना स्नात्वा अब्रूमध्ये स्नानवाससा ॥

परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थनीरुत्पस्पृशेत् ।

उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानशार्दी न पीडयेत् ॥

अनेन विधिना स्नातः पुण्यं कन्दमुपाइनुते ।

भजतामित्यस्य वरुणमित्यनेन विपरिणतेन मथमान्तेनान्वयः ।

हिरण्यवर्णेति । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्याश्चतस्रस्तै-

त्तिरीयमेत्रायणीययोः पठिताः । शस्त्र आप इति । शस्त्र आपो-

घन्वन्या इति कठशाखायाम् । पापघ्नस्याघमर्पणमूक्तस्येत्यन्वयः ।

इति शङ्खोक्तक्रियास्नानविधिः ।

अथ बौधायनोक्तस्नानम् ।

बौधायनः,

अथ हस्तौ प्रसाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डं च संस्पृष्ट तीर्थं गत्वा

त्रिः पादौ प्रसालयते त्रिरात्मानमथैके ब्रुवते अथशानमापो

देवमृदं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणा अप्रसाल्य तु पादौ नान्तः प्रवेष्ट-

व्यमिति । अथापोऽभिप्रपद्यते,

हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।

यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥

यन्मे मनसा वाचा कूर्मणा वा दुष्कृतं कृतं तन्न इन्द्रो
वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनरिति ।

अथाञ्जलिनाऽपउपहन्ति, सुमित्रियान आप ओषधयः सन्तिवति ।
तां दिशं निरुसति यस्यामस्य दिशि द्वेप्यो भवति, दुष्मित्रियुस्तस्मै
भूयासुषोऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति । मयापउपस्पृश्य त्रिः प्रद-
क्षिणमुदकमावर्त्तयति यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतां-
दिति । अप्सु निमज्जयोन्मज्जय । नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते न वासः
पत्न्यूलनं नोपस्पर्शं यद्युपरुद्धाः स्युरेतेनोपतिष्ठते । नमोऽग्नये ऽप्सु-
मते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽज्य इति । उत्तीर्षाचि-
म्याचान्तः पुनराचामेव । आपो वा इदं सर्वं विदधा भूतान्पापः प्राणा
वा आपः पशव आपोऽन्नमापो ऽमृतमापः सम्राडापो विराडापः
स्वराडापश्छन्दास्पापो ज्योतीन्पापो यजुंष्यापः सप्तमापः सर्वा
देवता आपो भूर्भुवः सुवरीप ॐ ।

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वीं पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ग्रह पूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापोऽसनां च प्रतिग्रहं स्वाहेति ।

पवित्रं कृत्वाऽद्भिर्नानयत्तापोहिष्ठामयोभुव इति तिष्ठभिर्हि-
रण्यवर्णाः शुचय इति चतसृभिः पत्रमानः सुवर्जुन इत्येतेनानु-
वाकेन मार्जयित्वाऽन्तर्जलग्नोऽग्न्यर्पणेन श्रीन्माणायामान्यार-
यित्वोत्तीर्ष्य वासः पीडयित्वा प्रसालितोपवातान्यक्लिष्टानि वा-
सांसि परिधायाप आचम्येति ।

तीर्थं गत्वेति । तीर्थपदेनात्र जलाशयमात्रं विवक्षितम् । आ-

स्नानं देहम् । नत्रिः, प्रसालयतइत्यनुपङ्गः । अपोऽभिपपद्यते हिरण्य-
शृङ्गमिसादिभिर्मन्त्रैः । अप उपहन्तीति । उपहन्तिरत्र ग्रहणे
वर्त्तते । यस्यां दिशि अस्य स्नानकर्तुर्द्रव्यो भवति तां दिशं निरुक्षति
सिञ्चति । यममणम् इतस्ततो गमनं प्रतरणं वा । पल्यूलनं निर्णेजनं मलस्य
क्षालनमित्यर्थः । अयं च पल्यूल लवनपवनयोरित्यस्य चौरादिकस्य
व्युत्ति प्रयोगः । उपस्पर्शनमत्र मात्रमलोद्धर्षणम् । एतत्सर्वमप्यु सतो
न विद्यतइत्यन्वयः । यद्युपरुद्धाः स्युः आप इति शेषः । उपरोधोऽत्र
प्रयमणादिरेव स यादि प्रमादकृतः स्यात्तदा नमोऽग्नयइत्यादिमन्त्रे-
णोपस्थानं कुर्यात् । पवित्रे अविच्छिन्नाग्रे द्विदलमात्रे प्रादेशसं-
मिते ताभ्यामग्निर्मार्जयते । उपवातानि शुष्काणि । अक्लिष्टानि अ-
जीर्णानि ।

इति यौधायनस्नानविधिः ।

अपापस्तम्भस्नानविधिः ।

आपस्तम्भः,

घनैर्गपोऽभ्युपेयादभिघ्नघ्नभिमुख आदित्यमुदकं स्पृशेदिति
सर्वत्रोदकस्पर्शनविधिः ।

अभिघ्नन् पाणिना उदकं ताडयन्, जलचरप्राण्यपसारणायेति
शेषः । सर्वत्र सरस्सु असरःसु च । एतच्चापस्तम्भस्मृतौ वान-
प्रस्थस्नानप्रक्रमाद्वानप्रस्थस्यैवेदं स्नानम् ।

अथ शाङ्खायनस्नानविधिः ।

शाङ्खायनगृह्यम्,

सर्वस्त्रोऽहरहराप्नुत्याव्युदकोऽन्यद्वस्त्रमाज्जादयेत् ।

सर्वस्त्र इति द्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थम् । एकवस्त्रत्वस्य नम्रत्वमति-
येधेन प्राप्तत्वादिति ग्रहणद्वयभाष्यम् । अव्युदकः शिरोऽप्यतिरिक्तगा-
त्रेषु अनुद्धतोदकः ।

इति शाङ्खायनस्नानविधिः ।

अथशौनकोक्तस्नानविधिः ।

अथ स्नानविधिं वक्ष्ये शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् ।

समुद्राणां नदीनां वापि तडागं सरसीमथ ॥

गत्वा समाचरेत् स्नानं प्रयतात्मा समाहितः ।

प्रसम्नाजेष्टुहस्तुक्तमष्टचं वारुणं जपेत् ॥

समुद्रादूर्ध्वमिरित्यपो सूक्तमेकादशार्चकम् ।

आपोअस्मान्मातर इत्यृचं प्रजपेन्नरः ॥

अत्रगाह्य निमज्ज्याथ द्विराचम्पाभिपेचयेत् ।

अम्बयो इत्यृचोष्टौ च आपोहिष्ठाभयो नन ॥

अद्भिः स्नात्वादके मग्नस्त्रिः पठेदघमर्पणम् ।

यथाऽश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापापनोदकः ॥

तथाऽघमर्पणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ।

कुर्याद् द्वादशभिः स्नानं नामभिः केशवादिभिः ॥

अनेन विधिना स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यमारोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥

अभिपेचयेत् अभिपिञ्चेत् । स्नात्वा अभिपिच्य ।

इति शौनकोक्तस्नानविधिः ।

अथ नृसिंहपुराणीयं स्नानम् ।

नृसिंहपुराणे,

माध्याह्निकक्रियां कुर्याच्छुचौ देशे मनोरमाम् ।

विधिं स्नानस्य वक्ष्यामि समासात्पापनाशनम् ॥

स्नात्वा येन विधानेन सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।

स्नानार्थं मृदमानीय शृङ्गां कुशातिलैः सह ॥

सुमनाश्च ततो गच्छेन्नदीं शुद्धां मनोरमाम् ।

नद्यां च विद्यमानायां न स्नायादन्यत्रारिषु ॥
 न स्नायादन्यतोषेषु विद्यमाने बहृदके ।
 नद्यां स्रवत्सु च स्नायात् प्रतिस्त्रोतः स्थितो द्विजः ॥
 तडागादिषु तोषेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ।
 शुचौ देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत् कुशमृत्तिलान् ॥

• मृत्तोषेन स्वकं देहं धाहिः प्रक्षाल्य यन्नतः ।

स्नानशार्दी च संशोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ॥

शनैर्जलं प्रविश्याय नमोद्वरुणमप्यतिम् ।

हरिमेव स्मरन् बुद्ध्या निमज्जेच्छरवज्जले ॥

ततस्तीरं समासाद्य अप आचम्य मन्त्रतः ।

प्रोक्षयेद्वरुणं देवं मन्त्रैर्वा पवमानिभिः ॥

कुशाग्रस्थेन तोषेन प्रोक्ष्यात्मानं प्रयन्नतः ।

आलभेन्मृत्तिकां गात्रे इदं विष्णुरिति द्विजः ॥

ततो नारायणं देवं संस्मरन्प्रविशेज्जलम् ।

निमज्ज्यान्तर्जले सम्यक् प्रजपेद्धर्मपणम् ॥

प्रत्यर्कम् आदित्याभिमुखो भूत्वा । स्नानशार्दीमित्यत्र मृत्तो-
 येनेत्यनुपङ्गः । बुद्ध्या मनसा । शरवदित्यनेन शिरोनमनं विवास्त-
 तम् । शरपतने प्रथममग्रभागस्यैव पतनात् । मन्त्रत इति सामान्यत
 उक्तावपि योगिवाङ्मवल्क्योक्तोऽत्राचमने मन्त्रो द्रष्टव्यः । तेन
 दुष्पदाद्यन्यतमं मन्त्रं त्रिरावृत्त्याचामेत् ।

यथा योगिवाङ्मवल्क्यः,

आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रवत्स्नानभोजने ।

द्रवदां वा त्रिरावर्त्य तथा चैवाघमर्पणम् ॥

गायत्रीं वा त्रिरावर्त्य महाव्याहृतिभिस्तथा ।

सोपांशुषण्वेनाथ आपः पीता अघापहाः ॥

वरुणं देवं, संस्मरन्मिति अध्याहारः । कचिद्रारुणैर्देषमिति पाठः । तत्र च मन्त्रैर्विति वाकारः सङ्गच्छते । वारुणैस्त्रिभिः । वारुणाः पावमान्यश्च स्वस्वशास्त्रोक्ताः द्रष्टव्याः । पावमान्यश्च उपास्मैगायतानर इत्यादि शंराजन्मोषधीभ्य इत्यन्तम् ऋक्जयामिति श्रीदत्तः । प्रजपेदित्यत्र त्रिर्जपेदिति श्रीदत्तसंमतः पाठः । अयमर्पणम् ऋतं चेत्येतत्सूक्तम् ।

इति नृसिंहपुराणोक्तस्नानम् ।

अथ चिष्णुः,

मृत्तोयेन कृतमलापकर्पोऽप्सु निमज्ज्याप उपस्पृश्यापोहिष्ठेति तिसृभिः हिरण्यवर्णैति चतसृभिरिदमापः प्रवहतेति च तीर्थमभिमन्त्रयेत् । ततोऽप्सु निमग्नस्त्रिरघर्पणं जपेत्, तद्विष्णोः परमं पदमिति वा द्रुपदा वा गायत्री वा युजते मन इत्यनुवाकं वा पुरुषसूक्तं वा ।

इदमापः प्रवहत यत्किञ्चेति ऋक् ।

पैठीनसिः,

हिरण्यवर्णा इति सूक्तेन स्नात्वा शौचं कृत्वाऽर्पा मध्ये त्रीन्प्राणायामान् कुर्यात् ।

हारीतः,

स्नात्वा न गात्रमवमृज्यात् न शिरो विधुनुयात् न वासो विधुनुयात् नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यात् ।

चिष्णुः,

स्नातः शिरो नात्रधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् न तैलवसे स्पृशेत् नामसालिनं पूर्वधृतं वामो विभृयात् स्नात एव सोष्णीपे धाते वाससी विभृयात् न म्लेच्छान्मज्जपतिरितैः सह सम्प्रापणं कुर्यात् ।

तैलं च वसा च तैलवसे । उष्णीपं च केशजलापकर्षणार्थं

शिरोवेष्टनं, तद्धारणं च यावता कालेन जलापकर्षणं भवति ताव-
त्कालमेव । आचमनादौ तन्निषेधात् । अत एव महाभारतेऽपि
जलक्षयनिमित्तमेवोष्णीषधारणं युधिष्ठिरेण कृतमित्युक्तम् ।

यथा,

आप्लुतः साधिव्रासेन जलेन च मुगान्धिना ।

राजहंसनिधं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम् ॥

जलक्षयानिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।

शिथिलार्पितम् अगाढबन्धम् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरोदति ।

स्नानशाटीदाणेभ्यामिति शेषः ।

स्नातो नाङ्गानि निर्मुञ्चयात् स्नानशाट्या न पाणिना ।

इति विष्णुपुराणवचनात् ।

पूर्वपूतं परिहितम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,

अवमुञ्चयात् न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिना ।

अम्बरं स्नानशाटी । पूर्वोत्तरादिविष्णुपुराणवचनात् ।

गौभिलोऽपि,

पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात्सर्वजन्तवः ॥

तस्मात्स्नातो न प्रमुञ्चयात्स्नानशाट्या न पाणिना । इति । एवमु-

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यावन्त्यङ्गरूपाणि वै ।

वसन्ति सर्वतीर्थानि तस्मात् परिमार्जयेत् ॥

इति व्यासवचनं, स्नात्वा न गात्रमवमुञ्चादित्यादिहारीता-

दिबचनं च स्नानशाट्यादिना न परिमार्जयेदिति व्याख्येयम् ।

योगियाङ्गवत्कथं,

यो वैदेवानृषींश्चैव पितॄंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो, न चोदके ।

निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणात् ॥

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवा महर्षिभिः ।

येन स्नातो येन वस्त्रेण स्नातः । नचोदके, वस्त्रं पीडयेदिस-

नुपद्मः ।

पराशरोऽपि,

प्राक्षणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।

पितरश्च महाभागा वायुभूता जलार्थिनः ॥

स्नात्वा निरस्य वासोऽन्यज्जङ्घे प्रक्षाल्य चाम्पसि ।

अपविधीकृते ते तु कौपीनश्च्योतवारिणा ॥

निराशाः पितरो यान्ति वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्निष्पीडयेद्वस्त्रं नाकृत्वा पितृतर्पणम् ॥

जलमध्ये तु यः कश्चिद् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ।

निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य हृषा भवेत् ॥

कौपीनश्च्योतवारिणेति । कौपीनं जयनपदेष्टास्ततश्च्युतेन

जलेनेति कल्पतरुः । स्नानविध्यनन्तरम्--

शाङ्गोपि,

वदकस्यामदानादि स्नानशार्दी न पीडयेत् । इति ।

अथ वस्त्रपरिधानविधिः ।

भट्टस्यपुराणे,

एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः ।

उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय वै ॥ इति ।

परिधायान्नेतनं कर्म कुर्यादित्यर्थः । वाससी इति । अपस्तम्बमु-

त्तरीयं चेत्त्यर्थः । विकच्छोऽनुत्तरीयश्चेत्यादेना वक्ष्यमाणमृगु-

वापेनोत्तरीयधारणस्यावश्यकत्वात् । उत्तरीयधारणं च यज्ञो-

पवीतवत् ।

यथा यज्ञोपवीतं तु धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तथा सन्धार्यते यत्रादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥

इति वाक्यात् । यथा द्विजोत्तमैः सन्यापसन्पत्वादिना उप-
वीतं धार्यते तथा उत्तराच्छादनं सर्वैरेव धार्यमित्यर्थः ।

योगिषाज्ञवल्क्यः,

अभावे धौतवस्त्रस्य शाणसौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥

कुतपं नेपालकम्बलः । उत्तरीयासम्भवे परिहितवस्त्रभागेनो-
त्तरीयं कार्यमित्युक्तम्—

पारस्करेण, एकं चेद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छा-
दयतीति ।

ते च वस्त्रे शुष्के धार्ये ।

तार्द्रमेकं च वसनं परिदध्यात्कथञ्चन ।

इति जावालिवचनात् । शुष्कासम्भवे तु शातातपेनोक्तं, सप्त-
धाताहतं शुष्कवत् भवतीति ।

ऋसिंहपुराणे,

न रक्तमुल्बणं वासो न नीलं तु प्रशस्यते ।

मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

उल्बणमितिरक्तविशेषणं, तेनात्यन्तं रक्तमित्यर्थः ।

उपासः,

नोत्तरीयमघः कुर्यान्नोपर्याधस्त्यमम्बरम् ।

नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं बुधः ॥

नान्तर्वास इति । कौपीने जलसंसर्गपरिहाराय पूर्वं वासः परि-
धाय तत्परिखण्ड्य वामोऽन्तरं परिदध्यादित्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

वस्त्रं नान्यधृतं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा ।

जीर्णं लूनदशं चैव श्वेतं धार्यं च यत्रतः ॥

उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रं च धारयेत् ।

महामारते,

न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः ।

मूपिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥

मनुः,

न जीर्णमलबद्धासा भवेद्य विभवे सति ।

देवलः,

स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया घम्प्या विपाश्रिता ।

न तु नेजकधौतेन नाहतेन न कुत्रचित् ॥

नाहतेनेति समस्तं पदम् । अहतभिन्नेन क्रिया न कार्येत्यर्थः ।

अहतलक्षणं तु शाततपेनोक्तम्,

ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदृशं यत्र धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥ इति ।

ईषद्धौतं क्षारादिरहितजलप्रक्षालितम् । यत्र धारितमिसन्येन

पुरुषेण न धारितमित्यर्थः ।

कचिद्-

अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदृशं यत्र धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥

इति अहतलक्षणमुक्तम् । कचिद् नाहतेन च कुत्रचिदाहते

पाठः । तत्राहतं यन्त्रनिर्मुक्तमित्युच्यते । अहतेन यन्त्रनिर्मुक्तेन

क्रिया न कार्येत्यर्थः ।

तथाच सत्यतपाः,

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।
 दास्तं तन्माङ्गलिकेषु तावत्कालं न सर्वदा ॥ इति ।
 यन्त्रनिर्मुक्तामिति अचिरयन्त्रनिर्मुक्तमित्यर्थः ।

भारते,

ईषदूधौतं स्त्रिया धौतं पूर्वद्युधौतमेवच ।
 अधौतवस्त्रसंस्पृष्टं पुनः प्रक्षालितं शुचि ॥

धौतवस्त्रासंम्भवे तु उशना,

स्तात्वाऽनुपहतं वस्त्रं परिदध्याद्ययाविधि ।
 अभावे पूर्ववस्त्रं वा संमोक्ष्य प्रणवेन तु ॥ इति ।
 गोभिलः,

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम् ।
 न चार्चयेद्द्विजान् नान्यत्र कुर्याद्देवविधौ नरः ॥

एकवस्त्रलक्षणं च तत्रैवोक्तम्,
 सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशपृताम्बरः ।
 एकवस्त्रं तु तं विद्याद्देवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥
 कञ्छादिरहितेनापि कर्म न कार्यमित्युक्तम्—

भृगुणा,

विकञ्छोऽनुत्तरीयश्च नम्रश्चावस्त्र एवच ।
 श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नम्रश्चिन्तयेदपि ॥

नम्रलक्षणं च तेनैवोक्तं,

नम्रो मलिनवस्त्रः स्यान्नम्रश्चादपटः स्पृतः ।
 नम्रस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नम्रः स्पृतपटस्तथा ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे,

एककञ्छो द्विकञ्छश्च मुक्तकञ्छस्तथैवच ।

एकवासा अवामाश्च नम्रः पञ्चविधः स्मृतः ॥ इति ।

कञ्चः कक्षा । तेन नामौ पृष्ठे पार्श्वे चेति कक्षात्रयमावश्यकम् ।
तथा,

परिधानाद्वाहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

नव्यवस्त्रपरिधाने पारस्करेण मन्त्रो दर्शितः,

परिधास्यै यशोभास्यै दीर्घायुत्वाय जरदाष्टिरस्मि ।

धानं च जीवामि जरदः पुरुची रायस्पोपमभिसंख्यपिप्ये ॥ इति ।

उत्तरीये तु,

यशमा मा यावापृथिवी यशमेन्द्रावृहस्पती ।

यशो यगश्च माऽविन्दयशो मा प्रतिपद्यताम् ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,

अन्यदेव भवेद्वातः शपनीये नराधिप ।

अन्यद्रथपासु देवानामर्घ्यायामन्यदेवहि ॥

अन्यच्च लोकपात्रायामन्यदीश्वरदर्शने । इति ।

वातःपरिधानोत्तरं चोरुमस्तालनं कर्त्तव्यम् ।

तथाच योगिपाज्ञवल्क्यः,

स्नात्वैवं वातसी घौते अञ्जिज्ञे परिधाय च ।

मस्तालपोरु मृदाऽङ्गिश्च हस्तौ मस्तालयेत्ततः ॥ इति ।

आर्द्रवस्त्रविवर्जने विशेषः स्मृत्यन्तरे उक्तः,

स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवस्त्रं तदूर्ध्वमुत्तारयेत् द्विजः ।

आर्द्रवस्त्रमपस्ताचेत्पुनः स्नानेन युध्यति ॥ इति ।

आहापस्तम्यः,

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गे निधारयेत् ।

तन्तुसंहतिसंख्याभिर्भरके च वसेद् ध्रुवम् ॥

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृवर्षणम् ।

वृथा तस्य महायज्ञा नीलीवासो विभर्त्त यः ॥ इति ।

अस्यापवादः स्मृत्यन्तरे,
 ऊर्णाया षट्पञ्चे वा नीलीरागो न दुष्पाति । इति ।
 स्त्रीणां भोगे न नीलीदोष इत्याह नीलीं प्रकृत्य-
 भृगुः,
 स्त्रीणां क्रीडार्थसम्भोगे शयनीये न दुष्पाति । इति ।
 भारते,

आवेकं तु सदा वस्त्रं पवित्रं राजसत्तम ।
 पितृदेवमनुष्याणां क्रियायां च प्रशस्यते ॥
 धौताधौतं तथा दग्धं सन्धितं रजकावृतम् ।
 रक्तमूत्रशङ्खोल्लसं तथापि परमं शुचि ॥
 रेतःस्पृष्टं रजःस्पृष्टं स्पृष्टं मूत्रपुरीषयोः ।
 रजस्वलाभिमंस्पृष्टमाविकं सर्वदा शुचि ॥ इति ।
 स्मृत्यन्तरे,

दग्धं जीर्णं च मलिनं मूषकोपहतं तथा ।
 खादितं गोमहिष्याद्यैस्तत्प्राज्यं सर्वदा द्विजैः ॥ इति ।
 प्रक्षालितवस्त्रशुष्कीकरणे दिङ्निषममाह-
 शातातपः,

प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
 पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाव शुचि ॥

अथ तिलकविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणे तिलकं प्रकृत्य परमेश्वरवचनम्,
 पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
 सिन्धुतीरे च बल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥
 मृद एतास्तु सम्पाद्या चर्जयेत्स्वयमृत्तिकाः ।
 पर्वताग्रादिषु तुलसीमूलमाश्रिते देशे च या मृदस्तास्तिल-

माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठरूपक ॥

उदरे दाक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ।

तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु मधुमूदनमनुस्मरेत् ॥

त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामे कुक्षौ तु वामनम् ।

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके ॥

५१ ट्टे तु पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ।

द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि ॥

पूजाकाले च होमे च सायङ्काले विशेषतः ।

नामान्युच्चार्य विधिना धारयेद्ध्वपुण्ड्रकम् ॥

सङ्कर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले चैत्केशवादिभिः । इति ।

ललाटे केशवं विद्यादिते । केशवनाम संकीर्णललाटे तिलकः

कर्त्तव्य इति । एवमुत्तरत्रापि । ककुद् ककुदि । द्वादशैतानि नामानि

द्वादशतिलकधारणमन्त्रभूतानि । मूर्द्धनि तु वासुदेवेति नाममन्त्र-

मुच्चार्य तिलकः कर्त्तव्यः । कृष्णपक्षे तु संकर्षणादेनामभिः द्वादश

तिलकाः मूर्ध्नि नारायणनाम्नेति विशेषः । तानि नामान्याच-

मनमकरणे लिखितानि तत्रैव द्रष्टव्यानीति । पूजाकाले चेति श्री-

तस्मार्त्तकर्मकालमात्रोपलक्षणम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे,

यागो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्वमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम् ॥ इति ।

एवं च,

ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।

तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदञ्जया ॥ इति—

त्रिपुण्ड्रादिकं नोर्ध्वपुण्ड्रस्य बाधकं किं तु तेन समुच्चीयते
लविशेषकामनया ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे,
स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद् द्रुत्वा चैव तु भस्मना ।
देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वदोषापनुत्तये ॥ इति ।
सर्वकार्मार्थस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य शशंसावचनानि—
ब्रह्माण्डपुराणे,

अधुचिर्वाऽप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ।
शुचिरेव भवेत्तिस्रमूर्द्धपुण्ड्राङ्घ्रिनो नरः ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रधरो मर्त्यो त्रियते यत्रकुत्रचित् ।
श्वपाकोऽपि विमानस्यो मम लोके महीयते ॥
सत्यव्रतोऽपि,
ऊर्द्धपुण्ड्रो मृदा धुम्रो ललाटे यस्य दृश्यते ।
स चाण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥
जाह्नवीतीरसम्भृतां मृदं मूर्ध्ना विभर्ति यः ।
विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥ इति ।
अनेनोर्द्धपुण्ड्रस्य पुरुषार्थत्वमपि वदन्ति संयोगपृथक्कन्यायेन ।
यत्तु,

ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् सत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्चुलं शूद्रजातिषु ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनम्, तत् सत्रियत्वादिनिमित्ते त्रि-
पुण्ड्रादीनां नैमित्तिककर्माङ्गत्वबोधकम् । तेस्तु नैमित्तिकैस्त्रिपु-
ण्ड्रादिभिर्नितस्योर्द्धपुण्ड्रस्य बाध एव, यथा पाञ्चदशस्य सात-
दशेन ।

यत्तु तिलकद्रव्यविधायकं वचनम्,
मृत्तिका चन्दनं चैव भस्म तोयं चतुर्थकम् ।
एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्द्धपुण्ड्रं भवेत्तदा ॥ इति,

तत् स्नात्वा पुण्ड्रमित्यनेन समानार्थकम् । उर्द्धपुण्ड्रशब्द-
स्त्रिपुण्ड्रस्याप्युपलक्षणार्थः । तोयोर्द्धपुण्ड्रस्य तु कालान्तरास्ना-
नात्सामर्थ्याद्वस्त्रपरिधानात्माक् आर्द्रवाससा जलमध्ये यदा कर्म
क्रियते तदा तस्य कर्त्तव्यता ज्ञायते । तत्र च तस्यैवाङ्गत्वान्मृदादि-
पुण्ड्रस्य व्यावृत्तिः ।

स्वहस्तलिखितं स्तोत्रं स्वयं घृष्टं च चन्दनम् ।

स्वयं च ग्रथिता माला शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥

इति निषेधः, स स्वयं घृष्टस्यापि परमेश्वरनिर्मास्यचन्द्रनस्य
धारणे न प्रवर्त्तते । तस्य विहितत्वात् । विहिते निषेधामवृत्तेः । या तु
उर्द्धपुण्ड्रविधिस्तन्निधौ तिर्यक्पुण्ड्रनिन्दा सोर्द्धपुण्ड्रस्तुत्यर्था । उभ-
यधारणस्य विहितत्वात् । उदितहोमस्तन्निधौ अनुदितहोमनिन्दावत् ।

त्रिपुण्ड्रं भस्मना तिर्यगूर्द्धपुण्ड्रं मृदा न्यसेत् ।

उभयं चन्दनेनैव वर्तुलं न कदा चन ॥

इतिवचनात्रिपुण्ड्रं तिर्यगेवेति निर्णयते ।

न कदाचिन्मृदा तिर्यङ् न्यसेद्ूर्द्धं भस्मना ।

उल्कादिभस्म पापाणरजो धार्यं च न क्वचित् ॥

इति वचनाद्भस्म गार्हपत्यादेरेव । इति तिलकविधिः ।

अथ सन्ध्यातदुपासनपदार्थनिर्णयः ।

तत्र छन्दोगश्रुतिः,

ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद् ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्यामु-
पास्ते कस्मात्पातस्तिष्ठन् काश्च सन्ध्याः कश्च सन्ध्यायाः कालः किञ्च
सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं देवाश्च वा असुराश्चास्पृक्षन्त तेऽमुरादिसम-
भिद्रवन् स आदित्यो ऽविभेक्षस्य हृदयं कूर्मरूपेणातिष्ठत्स म-
जापतिमुपाधावत्तस्य मजापतिरेतद्वेषजमपश्यत् ऋतं सत्यं च ब्रह्म
चोकारं च त्रिपदां गायत्रीम् ब्रह्मणो मुखमपश्यत्तस्माद् ब्राह्म-

णोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते संध्योतिर्ग्याज्योतिषो
दर्शनात्सोऽस्य कालः सा सन्ध्या तत् सन्ध्यापाः सन्ध्यात्वं य-
स्तायमासीनः सन्ध्यामुपास्ते* तथा विवस्त्रान् जयसलं यदपः
प्रयुङ्क्ते ता विभुषो वजीभवन्ति ता विभुषो वजीभूत्वा अमुरान-
पाघ्नन्तीति ब्रह्मणो मुखमिति ।

तथाच मनुः,

अङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री शेषं च ब्रह्मणो मुखम् ॥ इति ।

अत्र तावन्मन्त्रसाध्यः कर्मकलापः सन्ध्याशब्दार्थ इति प्रती-
यते । सन्ध्याशब्दप्रतिपाद्यं कालमाह—

दक्षः,

अहोरात्रस्य यः सन्धिः मूर्धनसत्रवर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ इति ।

योगिपाञ्चयज्जयस्तु,

कालातिरिक्ता सन्ध्याशब्दप्रतिपाद्यां देवीमाह । यथा,

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदगते रवौ ।

सन्धाविति वक्ष्यमाणमध्याह्नसन्ध्याकालस्याप्युपलक्षणम् । त-
स्याः प्रातःकालादिभेदेन नामवर्णभेदानाह—

स एव,

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

श्वेता भवति सावित्री गायत्री रक्तवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां स्मृत्यन्तरं स्वरूपमप्याह,

गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।

सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः ॥

कर्मविशेषमापि सन्ध्याशब्दार्थमाह—

योगियाज्ञवल्क्यः,

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा । इति ।

एतत्सन्ध्यात्रयं मोक्षमिति कात्यायनोऽपि ।

अत्र सन्ध्यापदेन प्राणायामादिः कर्मकलाप उच्यते । तम-
भिधायैतत्सन्ध्यात्रयं मोक्षमिहभिधानात् । संध्यामुपासते ये त्वि-
त्यादौ सन्ध्याशब्दस्य कर्मकलापपरत्वे अनुष्ठानमुपासनशब्दार्थः ।
देवीपरत्वे तु गायुक्तरूपेण तस्या ध्यानमेवोपासनशब्दार्थः ।

न भिक्षां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

साऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ॥

इतिव्यासवचनाद्यैव मतीतेरिति केचित् । वस्तुतस्तु ध्या-
नपूर्वको गायत्रीजप एवोपासनपदार्थः ।

यथा कूर्मपुराणे,

माक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुप्तमाहितः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः ॥

या सन्ध्या सा जगत्सूतिर्मायातीता हि निष्कला ।

ईश्वरी केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥

ध्यात्वाऽर्द्धमण्डलगतां सावित्रीं वै जपेद्बुधः । इति ।

माक्कूलेषु मार्गश्रेषु । अत्र ध्यात्वाऽर्द्धमण्डलगतामित्यनेन
ध्यानस्याङ्गत्वप्रतिपादनाद्गायत्रीजप एव प्रधानम् । शङ्केनापि
देवतां ध्यायन् जपं कुर्यादित्यनेन ध्यानस्य जपाङ्गत्वमभिहितम् ।
एवं च न भिक्षां प्रतिपद्येत्त्यादिव्यासवाक्येऽप्यङ्गभूतध्यानस्यै-
वोपासनत्वेनाभिधानम् । एवम्—

उपास्य पश्चिमां संध्यां सादित्वां वै यथाविधि ।

गायत्रीमन्त्रसेत्तावद्यावदृक्षाणि पश्यति ॥

इति नृसिंहपुराणवाक्येऽपि ध्यानरूपोपासनस्यैवाङ्गत्वमतीतिः ।
गायत्रीजपस्योपासनशब्दार्थत्वम् आश्रयलायनसूत्रात्स्पष्टम् । नित्यो-
दकः सन्ध्यामुपासीतेत्युपक्रम्य गायत्रीजपस्यैव तेनाभिधानात् ।
एतस्मादेव च सूत्राद्गायत्रीजपस्य प्राधान्यं प्रतीयते । बृहन्नारदी-
यवाक्यादपि गायत्रीप्राधान्यं प्रतीयते ।

यथा,

ततः सन्ध्यामुपासीत गायत्र्याऽर्घ्यं रवेः क्षिपेत् ।

गायत्रीं च जपेत्मातस्तिष्ठन्नासूर्यदर्शनात् ॥

तथैव सायमासीनो जपेदाक्रसदर्शनात् ।

उपास्य सन्ध्यां मध्याह्ने क्षिपेदर्घ्यं च मन्त्रवत् ॥

गायत्रीं च जपेत्सम्पक् त्रिष्टुन्नासीन एव च । इति ।

पुनः,

तथैव ॥ महाराज दर्शिता रणमूर्धनि ।

सन्ध्यागतसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥

इति महाभारतवचनं, तदापि गायत्र्याः सूर्यप्रकाशकत्वाद्
गायत्रीजपएव सन्ध्यापदं प्रयुक्तम् । एवं सति प्राणायामादीनाम्
अङ्गानां फलश्रवणम् अर्पणादपरतयानेयम् । अङ्गे फलश्रवणमर्थ-
वाद इति न्यायात् । अत एव—

ऋषयो दीर्घमन्ध्यत्यादीर्घमायुरवाप्नुवन् ।

इति मनुनाऽपि गायत्रीजपएव सन्ध्यापदं प्रयुक्तम् । प्राणा-
यामादीनां प्रतिनियतस्वरूपत्वेन दैर्घ्यासम्भवेन गायत्रीजपस्यैव
सहस्रादिमन्त्रव्या दैर्घ्यसम्भवात् ।

अथ सन्ध्योपासनप्रशंसा ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः,

अतः परं भवक्ष्यामि सन्ध्योपासननिर्णयम् ।
 अहोरात्रकृतैः पापैर्षामुपास्य प्रमुच्यते ॥
 सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।
 जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चोपजायते ॥

तथा,

अनार्तश्चोत्तरेज्यस्तु स विप्रः शूद्रमंमितः ।
 प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः ॥

तथा,

नोपतिष्ठति यः पूर्वं नोपास्ते यश्च पश्चिमात् ।
 स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥
 सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः ।
 ब्राह्मण्याच्च न हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन् ॥
 सर्वावस्थः निन्दितसेवादिकर्मरतः, सम्पक् शौचाद्यसमर्थो-

ऽपीत्यर्थः ।

तथा,

यावन्तोऽस्मां पृथिव्यां तु विकर्मस्था द्विजातयः ।
 तेषां हि पावनार्थाय सन्ध्या स्रष्टा स्वयम्भुवा ॥

तथा,

त्रिशत्कोट्यस्तु विख्याता मृन्देहा नाम राक्षसाः ।
 भ्राद्रवन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिनेदिने ॥
 अह्न्यदन्ति ते सर्वे सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।
 अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥
 ततो देवगणाः सर्वे क्रुपयश्च तपोधनाः ।
 सन्ध्येति तमुपासीना यत् क्षिपन्ति महज्जलम् ॥
 ॐकारप्रज्ञसंयुक्तं गापय्या चाभिमन्त्रितम् ।

तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥

एतद्विदित्वा यो विप्र उपास्ते संशितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विकर्मस्थाः विहितातिक्रमनिषिद्धकर्मकर्तारः । सन्ध्येति । स-

न्ध्यात्मकत्वेनेत्यर्थः । तं सूर्यम् । ॐकारब्रह्मसंयुक्तम् ॐकाररूपेण

ब्राह्मणा संयुक्तम् ।

मनुः,

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥

मलं पापम् ।

शातातपः,

अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषलस्याश्वं वहिः सन्ध्या गुपासिता ॥

वृषलोऽत्र अघार्मिकः ।

तदुक्तं महाभारते,

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलम् ।

वृषलं तं विदुर्देवा इति ।

यमः,

यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैश्च हन्ति तत् ॥

यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वा सन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

संशितव्रताः निश्चितव्रता दृढव्रता इति यावत् ।

एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम् ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रिकालसन्ध्याकरणाच्चत्सर्गं विप्रणश्यति ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

यौधायनः,

यदुपस्थकृते पापं पद्भ्यां वै यत् कृतं भवेत् ।

बाहुभ्यां मनसा चैव वाचा वाय कृतं भवेत् ॥

सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात्प्रमुच्यते ॥

व्यासः द्वितीये योगियाज्ञवल्क्यः,

यस्तु तां केवलां सन्ध्यामुपासीत ॥ पुण्यभाक् ।

तां परित्यज्य कर्माणि कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिषम् ॥

ब्रह्मणोपासिता सन्ध्या विष्णुना वाङ्मरेण च ।

कस्तां नोपासयेद्देवीं सिद्धिर्कामो द्विजोत्तमः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

अत ऊर्ध्वं भवक्षयामि सन्ध्योपासनकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥

दक्षः,

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

इदं च सन्ध्योत्तरविहितकर्माभिप्रायेण ।

अन्यथा तत्पूर्वविहितस्नानादिष्वप्यनधिकारमतद्भावात् । अ-

पवा चिरतरसन्ध्यात्यागिनो द्विजातिकर्मानधिकारार्थमिदम् ।

तदुक्तं मनुना,

नोपतिष्ठति यः पूर्वा नोपास्ते यश्च पश्चिमात् ।

स शुद्धवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विनरुर्ध्वः ॥

द्विजकर्मणोऽध्ययनजपादेः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

एतत्सन्ध्यात्रयं मोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् ।

यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

आदर अनुष्ठानम् ।

सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता स्नानशीलश्च यः सदा ।

तं दोषा नोपसर्पन्ति गरुस्पन्तमिवोरगाः ॥

बिष्णुपुराणे,

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेऽप्यथे ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

विभ्रमः चित्तविक्षेपः । मेषादिना सन्ध्याकालाज्ञानमिच्छेके ।

सन्ध्ययोरिति द्विवचनं तृतीयसन्ध्याया उपलक्षणार्थम् । एतत्सन्ध्यात्रयं मोक्तमित्यादिकात्यायनवचनात् ।

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

इति योगेयाज्ञवल्क्यवचनाच्च । आत्मविदा शरीरेन्द्रियाद्यतिरिक्तं निसाकरणे परलोके दुःखभागिनमात्मानं विजानता । तेन तदकरणे प्रसवाप इति सूचितम् । अत्र सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यमित्युत्पत्तिवाक्ये सङ्ख्याश्रवणाच्चिह्न आहुतीर्जुहोतीतिवर्त्तनीणि कर्माणि । तेषां च पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठामिसादिमनुवाक्ये प्रत्येकं फलसम्बन्धश्रवणात् एकाकरणेऽप्यपरं कर्त्तव्यमेव । दर्शपूर्णमासवाक्ये तु आग्नेयादीनां यागानां समुचितानामेव फलसम्बन्धश्रवणात्पूर्वमाप्ताकरणे दर्शस्याननुष्ठाने न्यायतः प्राप्ते वचनात्मायश्चित्तपूर्वकं दर्शमनुतिष्ठन्ति । न च पूर्वा सन्ध्यामित्यादिपूर्वोदाहृतमनुवाक्ये प्रातःसायंसन्ध्ययोः प्रत्येकं फलश्रवणेन एकाकरणे अक्षानुष्ठाने सिद्धेऽपि मध्याह्नसन्ध्यायाः

केवलाया अनुष्ठाने किं प्रमाणमिति वाच्यम् ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रिकालसन्ध्याकरणाच्चतुस्तर्कं व्यपोहति ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनेनोदाहृतमनुवचनैकवाक्यतया सन्ध्या-
व्रतस्य प्रत्येकमेव फलमम्बन्धाभिधानात् । अत एव कात्यायने-
नापि स्नानानन्तरमुत्तीर्णं धौते वाससी परिधाय मृदोरु करौ
प्रक्षालयाचम्य त्रिरायम्यासूनिस्पादिना केवलमध्याह्नसन्ध्यैवोक्ताः ।

अथ सन्ध्यादेशादि ।

तत्र शङ्खलिखितौ, सप्तमी वहिः सन्ध्यामुपासीतेति ।

सप्तमी सह व्रतेन यद्वर्त्ततेऽध्ययनादि तत्सप्ततं तद्वान् ब्रह्म-
चारी । वहिः, ग्रामात् ।

मनुरपि,

नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्काचित् ।

एनं ब्रह्मचारिणम् । अभिनिम्लोचेत् अस्ते गच्छेत् । ब्रह्म-
चारिणा ग्रामाद् वहिः सूर्योदयास्तसमयौ सन्ध्यार्थं सम्पाद्याविति
तात्पर्यार्थः ।

शातातपः,

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता ।

नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ॥

प्राकृती यथोक्तफला ।

व्यासः,

वहिः सन्ध्या दशगुणा गोष्ठमस्त्रवणादिषु ।

रूपाता तीर्थे शतगुणा साहस्री जाह्नवीजले ॥

जाह्नवीजले जाह्नवीजलसमीपे । जलमध्ये गायत्रीजपनिपे-
धस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सन्ध्यापदस्य गायत्रीजपातिरिक्तकर्म-

कलापपरमिसन्धे । सन्ध्याकालपरिमाणमाह—

योगियाज्ञवल्क्यः,

हासदृष्टी तु सततं दिवमानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रं तु हासे दृष्टौ समा स्मृता ॥

मुहूर्त्तमात्रं नाडीद्वयमात्रम् । तथा,

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदगते रवौ ।

सन्धाविति वक्ष्यमाणमध्याह्नमन्ध्याकालस्याप्युपलक्षणम् ।

सन्ध्यावयं तु कर्त्तव्यमिखनेन मध्याह्नसन्ध्याया अपि योगियाज्ञवल्क्याभिमततश्चात् । अत्र सन्धयोपासनायाः सन्धावेव विधानात्तत्पूर्वोत्तरकालयोस्तदपसक्तेर्नास्तगइति सायंसन्ध्यायाः सूर्यविम्बस्यार्द्धास्तमनात्परत आरम्भनिषेधार्थं, नोदगते इति प्रातः सन्ध्याया उदयोत्तरं समाप्तिनिषेधार्थम् ।

तथाच दक्षः,

राज्यन्तयामनाड्यौ द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते ।

दर्शनाद्गतिरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः ॥ इति ।

नाडी घटिका । नाड्यौ द्वे इत्यनेन नाडीद्वयं आरम्भकालो

विवक्षितः । तस्यैव सन्ध्यादित्वसम्भवात् ।

संबर्त्तोपि,

प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्वां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराय ॥

सनक्षत्रामिखनेन दक्षैकवाक्यतया राज्यन्तघटिकाद्वयादाहुपक्रम्य सूर्यविम्बरेखादर्शनपर्यन्तं प्रातः सन्ध्यामुपासीतेत्यर्थः । सादित्यामिखनेनोपक्रमकालो दर्शितः । अर्द्धास्तमितभास्करोत्पनेन भास्करस्यार्द्धास्तमनसमयः समाप्तिकालो दर्शितः । स च मत्पगातारकोदयादिति याज्ञवल्क्यैकवाक्यतश्चाक्षप्रोदपकालोप-

लक्षकः । यद्वा पदद्वयेन सूर्यास्तमनान्यवहितपूर्ववर्तिपुर्णसूर्यत्रिम्बा-
वस्थानकालमारभ्याद्वास्तमनकालपर्यन्तः सायंसन्ध्यायाः प्रार-
म्भकाल उक्तः । अत्र एवोपक्रमकालमाहेत्युक्ता निवन्धुभिः श्लो-
कोऽयमवतारितः ।

एषञ्च,

‘अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इतिदक्षवचने सूर्यपदं नक्षत्रपदञ्चात्यन्ततेजस्वि सूर्यनक्षत्रपरम् ।

याज्ञवल्क्यः,

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।

सन्ध्यां प्राक् प्रातरेवंहि तिष्ठेदाऽऽदित्यदर्शनात् ॥

प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः । आसीतेति सायं जपे आसीनत्वा-
र्थम् । प्राक् पूर्वाभिमुखः । तिष्ठेदिति प्रातर्जपे ऊर्ध्वत्त्वार्थम् ।
मध्याह्नमन्ध्याजपेऽप्यूर्ध्वता ।

तिष्ठेदोदयनात्पूर्वा मध्यमामपि शक्तितः ।

आसीतोद्धृत्तमाद्यान्त्यां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं जपन् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । पूर्वत्रिकम् अंकारमहाग्याह-

तिगायत्रीरूपम् ।

गौणकालमाह वृद्धभनुः,

न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालोऽतिपद्यते ।

मुख्यकालोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्मृतः ॥

आसन्नं प्रातःसन्ध्याया गौणः कालः, आप्रदोषावसानं सायं
सन्ध्याया गौणः काल इमे माधवः ।

यौधायनः, सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्योदिते आदित्ये समा-
प्नुयात् अनस्तमितउपक्रम्य सुपश्चादापि पश्चिमां सन्ध्याम् ।

सुपूर्वा सुपुपूर्वकालां बहुषु नक्षत्रेषु विद्यमानेषु । अपिशब्दादल्पेषु नक्षत्रेषु विद्यमानेषु । सुपश्चादपि बहुनक्षत्रदर्शनावधि । अपिशब्दादनक्षत्रदर्शनेऽपि समाप्नुयादित्यर्थः ।

गौतमः, अयमुपस्पर्शनमेके गोदानादि बहिःसन्ध्यत्वं च तिष्ठेत्पूर्वामासीन उत्तरां सज्ज्योतिष्याज्ज्योतिषो दर्शनाद्वाग्यतः ।

एके आचार्या गोदानव्रतादारभ्य स्नानं बहिःसन्ध्यत्वं च वदन्तीत्यर्थः । गोदानव्रतात्पूर्वं तु सप्तमी बहिःसन्ध्यामुपासीतेति पूर्वोदाहृतशङ्खलिरिवतवचनाद्बहिःसन्ध्यत्वनियम एव । सज्ज्योतिषि मातः सनक्षत्रे सायं ससूर्ये काले, उपक्रम्येति शेषः । आज्ज्योतिषो दर्शनात् मातः सूर्यदर्शनावधि सायं नक्षत्रदर्शनावधि ।

विष्णुः,

पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्पश्चिमामासीनः कालद्वयमेकाग्निकर्मकरणमप्सु दण्डवन्मज्जनम् ।

हारीतः, अस्नायी स्नायी वा दण्डवत् ।

अत्र च मयतोऽस्नायी अमयतः स्नायीति व्यवस्थितो विकल्पः । अमयतोऽभिषिक्तः मयतो वाऽनभिषिक्त इति वक्ष्यमाणबोधायनवचनात् । मध्याह्नसन्ध्याकालस्तु अष्टधा विभक्तस्य चतुर्थभाग एव । मध्याह्नस्नानोत्तरमेव कात्यायनादिभिस्तदभिधानात् । केचित्तु अष्टमो मुहूर्त्तो मध्याह्नसन्ध्याया मुख्यः काल इति वदन्ति । पठन्ति च,

पूर्वापरे तथा सन्ध्ये सनक्षत्रे प्रकीर्तिते ।

समसूर्ये तु मध्याह्ने मुहूर्त्तसप्तकोपरि ॥

मातःसायंसन्ध्ययोर्मुख्ययोः प्रागुक्तगौणकालातिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तं कृत्वा सन्ध्यावन्दनं कर्त्तव्यं, मध्याह्नसन्ध्यायास्तु मुख्यकालातिक्रमएव प्रायश्चित्तम् । तत्र विशिष्य गौणकालानभि-

धानात् । वस्तुतस्तु प्रातःसायंसन्ध्ययोरपि मुख्यकालातिक्रमएव
प्रापश्चित्तम् । बह्व्यमाणप्रायश्चित्ताभिधायकवाक्ये तथैव प्रतीतेः ।
यश्च दृढमनुना प्रातःसायंसन्ध्ययोर्विशिष्य गौणकालोऽभिहितः
॥ तस्मिन्काले तदनुष्ठाने ऽसम्भवति कालान्तरे तदनुष्ठानार्थम् ।
तत्राप्यसम्भवे तु कालान्तरेऽपि तदनुष्ठानं कार्यम् ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् ।

शर्वपाः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः ॥

इति वचनेन सर्वेषामहःकृत्यानां शर्वरीप्रथमयामान्तस्य
कालस्य गौणकालत्वाभिधानात् । तावत्पर्यन्तमकरणे तु उपवास
एव प्रापश्चित्तम् ।

दिवोदिताना नित्यानां कथांचित् समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च अहोरात्रमभोजनम् ॥

इति वचनात् ।

सांख्यायनगृह्यम्,

अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्या उपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापरा-
भिमुखोऽन्वष्टमदेशम् आनक्षत्राणां दर्शनात् अतिक्रान्तायो महा-
व्याहृतीः सावित्रीं स्वस्त्ययनानि च जपित्वा एवं प्रातःप्राङ्मुख-
स्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनादिति ।

अरण्ये इत्यनेन बहिः सन्ध्या सूचिता । सन्नतीत्यादिप्राग्नि-
खितशङ्खलिखितवचनेन ब्रह्मचारिणो बहिः सन्ध्याभिधानात् ।
समित्पाणिरित्यनेन ब्रह्मचारिणो भाविहोमार्थं समिद्धहणं दर्शितम् ।
न तु सन्ध्याङ्गत्वेन तदुत्तरकालिकावश्यकहेमरूपदृष्टार्थत्वेनैवोप-
पत्तौ अदृष्टकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । तदानीं ब्रह्मचारिणः
समिदाहरणमापस्तम्बाभिमतम् ।

यथाऽऽपस्तम्भः,

पुराऽस्तययात्प्रागुदीचीं गत्वाऽहिंसाञ्जरण्यात् समिध आहरेदित्यादि ।

अत एवारण्यइत्येवोक्तं न तु बहिरिति । उत्तरापरा वायव्यादिक् । अन्वष्टमदेशम् अष्टधा विभक्ताया दिशो योऽष्टमभागस्तमनु लक्षीकृत्येत्यर्थः । तथाचैतदुक्तं भवति—सायंसन्ध्यावन्दने प्रत्यगातारकोदयादित्यनेन पश्चिमाभिमुखत्वे सिद्धे उत्तरापरामुख इत्यनेन च वायव्याभिमुखत्वे सिद्धे अन्वष्टमदेशमित्यनेन पश्चिमाया दिशोऽष्टधा विभक्ताया योऽष्टमो भागो वायव्याः सन्निहितस्तदभिमुखः सन्ध्यामुपास्तइति ।

स्पष्टश्चायमर्थः मयोगपारिजातधृतशौनकवचने ।

यथा—

दिशोऽष्टधा विभक्तायाः प्रतीच्या भागसप्तकम् ।

हित्वा दक्षिणतोऽन्यस्तु योऽष्टमो भाग उत्तरः ॥

अस्याभिमुखतां प्राप्तो भूत्वा प्रयतमानसः ।

जपन्नासीत सावित्रीं सन्ध्यां कृत्स्नामवन्द्रितः ॥ इति ।

इदं च गायत्रीजपएव ।

तदुक्तमाश्वलायनेन, यज्ञोपवीती नित्योदकः सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः सायमासीन उत्तरापरामुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदर्द्धास्तामिति मण्डलआनक्षत्रदर्शनात् एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नाऽऽदित्यमण्डलदर्शनादिति । यज्ञोपवीतीति सामान्यतः क्रत्वर्थत्वेन प्राप्तस्य यज्ञोपवीतस्यानुवादः । नित्योदकः कृतावश्यकोदककर्मा । तेन स्नानाचमनादि कृत्वा सन्ध्योपासनं कार्यामित्यर्थः सिध्यति । नित्योदकः स्मृत्युक्तोदककर्मेत्यर्थः अतो मार्जनादि कार्यामिति तु नारायणवृत्तिः । अतिक्रान्तायां सन्ध्यायां महाव्याहृत्यादि जपित्वा सन्ध्यामुपास्तइत्यन्वयः । स्वस्त्ययनानि स्व-

स्तिप्रकाशकानि स्वस्तिनइन्द्रोददश्रवा इत्यादीनि । एवमित्यनेन
 मातःसन्ध्याकालातिक्रमेऽपि सायंसन्ध्याकालातिक्रमोक्तं महान्या-
 हत्यादिजपरूपं प्रायश्चित्तमतिदिश्यते । एवं मध्याह्नसन्ध्याकाला-
 तिक्रमेऽपि इदमेव प्रायश्चित्तम् । एकत्र दृष्टत्वात् । अत्र च सा-
 यंसन्ध्यायां मध्याह्नमन्ध्यातर्पणादेः सायंसन्ध्यायाश्च करणोप-
 स्थितौ पाठक्रमादि बाधित्वा सायंसन्ध्यामेवादौ कुर्यात्ततोऽन्यसं-
 ध्यातर्पणादिकम् । सायंसन्ध्याया मुख्यकालस्य बाधानौचित्यात् ।
 मध्याह्नसन्ध्यातर्पणादेर्मुख्यकालस्य स्वत एव बाधितत्वात् । गौ-
 णकालस्य च शर्वरीप्रथमयामपर्यन्तं सत्त्वात् । एवं प्रारब्धकर्मणो-
 ऽपि मध्ये मुख्यसन्ध्याकालमसक्तौ आरब्धकर्मणः प्रयोगप्राथ-
 भावं बाधित्वाऽपि मुख्यकालानुरोधान्मध्ये सन्ध्याऽनुष्ठेया । अत
 एव प्रारब्धायाः सान्तपनीयेष्टेरन्तरा सायं होममसक्तौ तस्य नो-
 त्कर्षोऽपि तु स्वकालएवानुष्ठानमिति न्यायविदः ।

अन्ये तु,

सन्ध्याहीनोऽयुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इत्यादिना तदसन्ध्योत्तरकर्मसु कृततत्सन्ध्यस्यैवाधिकारम-
 तीतेर्मध्याह्नसन्ध्योपासनस्यैव प्राथम्यं सायंसन्ध्यायास्तूत्कर्ष एवेति
 वदन्ति । दिग्विजयमाह—

कूर्मपुराणम्,

मार्गमुखः सततं विप्रः सन्ध्योपासनमाचरेत् । इति ।

योगियाज्ञवल्क्यस्तु,

ऐशान्यभिमुखो भूत्वा युचिः प्रयतमानसः ।

इत्यनेनैशान्यभिमुखत्वमाह । तेनानयोर्दिशोर्विकल्पः ।

सन्ध्योपक्रमे व्यासः,

सृष्ट्वोकारं च गायत्रीं निबध्नीयात् शिखां ततः ।

पुनराचम्य हृदयं नार्भि स्कन्धं च संस्पृशेत् ॥ इति ।

यदि तस्मिन्काले दैवान्मुक्तशिशुः स्यात्तदाऽनेन शिखां
बध्वा ऽऽचामेदित्यर्थः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥

सर्वे पाणौ कुशान्कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

हस्ताः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिपः ॥

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ।

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपावित्रकः ॥ इति ।

यतो हस्ताः कुशाः पञ्चपञ्चादिकर्मानुष्ठानार्हाः, दीर्घाश्च स्त-
रणार्थं बर्हिपो भवन्ति, दर्भा एवानन्तर्गभिणमित्यादिलक्षणं पवित्र-
मित्युक्तम् । अतस्तेषां सर्वकर्मगुणयोगात्सन्ध्यादिकर्मसु धामकरो
बहुतरकुशसहितो दक्षिणश्च यथोक्तलक्षणकपवित्रसहितः कार्य
इत्यर्थः । उपग्रहः कुशाः । श्रीदत्तस्तु कुशान् कृत्वेति पूर्वोक्तकु-
शात्रयसमीपे अग्रिमकर्माण्युक्ता अन्ये कुशा धर्तव्याः । देशस्या-
काङ्क्षितत्वात् उप समीपे गृह्यत इति व्युत्पत्तिसम्भवाच्चेति व्या-
ख्यातवान् ।

लघुहारीतः,

आचम्य प्रयतो निर्वै पवित्रेण द्विजोत्तमः । इति ।

तथा,

दर्भहीना तु या सन्ध्या यच्च दानं विनोदकम् ।

असंख्यातं च यज्ज्ञातं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमाः ।

सन्ध्यामुपासते यद्वद्यथावत्तन्निबोधत ॥

ईशान्यभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

आचान्तः पुनराचामेदृतमित्यभिमन्य च ॥

आन्तरं शुद्ध्याति होत्रमन्नपानमलीकृतम् ।

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण । मन्त्राणामघमर्षणसूक्तादीनां, मयोगम् ऋषिच्छन्दोदैवतविनियोगरूपम् । इदं च ऋष्यादिज्ञानं तत्तन्मन्त्रपाठात्पूर्वं कर्त्तव्ये ऋष्यादिस्मरणे उपयुज्यते । न तु एतद्वचनवलात्सन्ध्यावन्दनात्पूर्वमेव सर्वेषां मन्त्राणाम् ऋष्यादिस्मरणं कार्यमिति भ्रमः कार्यः । तथासलङ्गभूतेन ऋष्यादिस्मरणेन सह सर्वेषां मन्त्राणां न्यायागतानन्तर्यवाच्यमसङ्गात् । यत्र तु मिलितानां मन्त्राणामेकस्मिन्कर्मणि विनियोगस्तत्र तेषां मिलितानामेव ऋष्यादिस्मरणं माक् कर्त्तव्यम् । तस्मरणं च—

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं मयत्रेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

इतिवचनपाठक्रमेण कार्यम् । एतेषां च चतुर्णामेव स्मरणमावश्यकम् ।

अविदित्वा मुनिच्छन्दो दैवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेद्वाऽपि पापीयान्स प्रजायते ॥

इत्यनेन तथैवाभिधानात् । यत्तु—

एवं पञ्चविधं योगं जपकाले क्षानुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले यागे स्वाध्याये याजने तथा ॥

इति ब्राह्मणान्तर्भावेन पञ्चविधत्वमुक्तं, तद् अधिकफलार्थमित्यादि परिभाषायामभिहितम् । अन्तर्जले अन्तर्जलसाध्येऽघमर्षणजपादौ । ऋतमित्यभिमन्य चेति । ऋतं च सत्यं चेत्यादिमुक्तेनाभिमन्य पुनराचामेदित्यर्थः । इदं च योगिपात्रवत्प्रयोक्तृत्वाच्चदन्य-

प्रकारेण सन्ध्याकरणे नावश्यकम् । अशुद्धिनिवारकत्वात्तत्रापि वा नावश्यकमिति केचित् ।

वस्तुतस्तु—

आचान्तः पुनराचामेदतामित्यभिषन्त्य तु ।

इति कूर्मपुराणेऽपि तददर्शनात् तत्र दोषस्याकथनाच्च सर्वैरेव कर्तुमुचितमिति । सन्ध्योपक्रमे सङ्कल्पमाह—

मदनपारिजाते संवर्त्तः,

नत्वा तु पुण्डरीकाक्षमुपात्तागःप्रशान्तये ।

ब्रह्मवर्चसकामार्थं प्रातःसन्ध्यामुपास्महे ॥

इत्थं कृत्वाऽथ संकल्पं कुशानादाय पाणिना । इति ।

पुनर्योगियाञ्जवल्क्यः,

त्रिरावर्त्य तु सावित्रीं मणवं व्याहृतीस्तथा ।

मार्जनं च तथा कृत्वा आपोहिष्टेति मार्जयेत् ॥

सार्धामृचं तु प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्धामघः सिपेत् ।

अघोभागविसृष्टायामसुरा यान्ति सङ्क्षयम् ॥

सर्वतीर्थान्निषेकश्च ऊर्ध्वं संमार्जनात् भवेत् ।

अघमर्पणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

वाङ्मनसाश्च द्रुपदां कामतः सम्प्रयोजयेत् ।

ॐकारपृष्ठां गायत्रीमच्छिङ्गाघमर्पणम् ॥

सातत्पं ब्रह्म चैतद्वै पुरा दृष्टं स्वयम्भुवा ।

एवं संमार्जनं कृत्वा बाह्यशुद्ध्यर्थकारणम् ॥

तथाऽभ्यन्तरशुद्ध्यर्थं प्राणायामान्प्रमाचरेत् ।

इत्याभिधानात्, संमार्ज्यं मन्त्रैरात्मानमिति सन्ध्योपक्रमे कूर्म-पुराणेष्वभिहितम् ।

स्नानमब्देवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रखहं जपः ॥

इतिपाञ्चवल्क्यपाठक्रमादापि प्राणायामात्पूर्वं मार्जनं प्रतीयते।

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि,

रक्षाऽन्ते वारिणाऽऽत्मानं परिवेष्ट्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकावेन्दुभिः ॥

प्रणवो मूर्ध्निःस्वस्व गायत्री च तृतीयिका ।

अब्दैवत्यस्तृचश्चैव चतुर्थ इति मार्जनम् ॥

इत्यभिधाय प्राणायामप्रकार उक्तः । अन्ते—

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

इति पूर्वश्लोकोक्ताचमनान्ते । वारिणाऽऽत्मानं वेष्टयित्वा रक्षा,

कार्येति शेषः ।

श्रीदत्तस्तु प्राणायामात्पूर्वमभिहितमिदं मार्जनं स्नानासाम-
ध्ये शरीरशौचार्यमेव, बाह्यशुद्धयर्थकारणमिति योगिपाञ्चवल्क्ये
श्रवणादित्याह । तच्चिन्त्यं, बाह्यशुद्ध्यर्थकारणत्वेऽपि स्नानानुकल्पे
मानाभावात् । आपोहिष्टेति श्रुचेन मार्जने प्रकारान्तरमाह—

व्यासः,

आपोहिष्टेतृचा कुर्यान्मार्जनं च कुशोदकैः ।

प्रणवेन तु संयुक्तं सिपेद्वारि पदेपदे ॥

विप्लुपोऽष्टौ सिपेन्मूर्ध्नि अथो यस्य क्षयाय च ।

रजस्तमोमोहजातान् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिजान् ॥

वाङ्मनःकर्मजान् दोषाश्रयैताश्रवभिर्दहेत् ।

अत्रैव प्रकारान्तरमाह स्मृतिचन्द्रिकायाम्,

ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ।

श्रुचस्पान्ते ऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम् ॥

प्रकारान्तरमाह—

अग्निपुराणम्,

आपोहिष्टेति संपार्श्वं कुर्यात्प्रयत्नमानसः ।

मूर्ध्नि भूमौ तथाऽऽकाशे आकाशे च पुनर्भुवि ॥

मूर्ध्नि भूमौ पुनर्मूर्ध्नि भूमौ कुर्यात् मार्जनम् ।

स्मृतिचन्द्रिकायां योगिपाञ्चवल्क्यः,

आपोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु मयनः शुचिः ।

नवमणवपुक्ताभिर्जलं शिरसि निसिपेत् ॥

कुशालाभे तु देवतीर्षेण मार्जनं कुर्यात् । मार्जनाद्यंत्य-

लिकर्मभोजनानि देवतीर्षेण कुर्यादिति दृष्टीतवचनात् ।

भृगुः,

पाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्वर्गाहिता ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥

नद्यां तीर्थे हृदे वापि भाजने मृन्मयेऽपि वा ।

औदुम्बरे च सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥

कृत्वा वा वामहस्तेन सन्ध्योपास्ति समाचरेत् ।

औदुम्बरे ताम्रमये । एवं च—

वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या विफला ज्ञेया अमुरास्तेन तर्पिताः ॥

इति वामहस्तनिषेधवचनं पात्रान्तरसद्भावाविषयम् । मार्जन-

मन्त्राणां च ऋष्यादयो बह्वन्ते ।

वृहस्पतिः,

यद्वाऽऽसनं नियम्य स्वं स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ।

सश्विमीलितदृग् मौनी प्राणायामान्समभ्यसेत् ॥

आसनम्,

पद्मपद्मासनं वापि तथा स्वास्तिकमासनम् ।

इति पद्मपुराणोक्तम् । स्वम् आत्मानम् । नियम्यामृनिति पाठे
प्राणायामपदं मन्त्रपरम् ।

अथ प्राणायामः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,

भूराद्यास्तिस्रः एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरिति शिरः ।

मतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ॥

एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह ।

त्रिर्जपेदायतमाणः प्राणायामः स उच्यते ।

एताः पूर्वश्लोकोक्ताः भूर्भुवःस्वःस्वरूपाः । अव्ययफल-
कत्वादव्ययाः । मतिप्रतीकमिति । एतस्मिन्समुदाये प्रत्यव्ययमा-
दावोकारमुच्चारयोच्चिरसश्चान्तेऽपीत्यर्थः । ततश्च भूरादिव्याहृति-
सप्तकादौ सप्त गायत्र्यादौ चैकः शिरसश्चादावन्तेचेति द्वौ इत्येवं
दश प्रणवाः । एताः सप्तव्याहृतीः एतां गायत्रीम् अनेन शिरसा ए-
भिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुद्धमाणः सन् त्रिर्जपेत् । निरुद्ध-
माणत्वं च नियतवातत्वम् । नियमश्च पूरकेणादानमेव कुम्भकेन
धारणमेव रेचकेन त्याग एवेत्येवंरूपः ।

तथाच योगियाज्ञवल्क्यः,

एवं संमार्जनं कृत्वा बाह्ययुद्धवर्धकारकम् ।

तथाऽभ्यन्तरयुद्धवर्धं प्राणायामान् समभ्यसेत् ॥

भूर्भुवःस्वमहर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योङ्कारसमायुक्तं तथा तत्संवितुर्परम् ॥

अमापोज्योतिरित्येतच्चिरः पश्चाच्च योजयेत् ।

त्रिरावर्चनयोगाच्च प्राणायामांस्तु शक्तिः ॥

पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाकृष्टच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ॥

कुम्भको निश्चलश्वासो रिच्यमानस्तु रेचकः ।

नीलोदपलदलश्यामं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ॥

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ।

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलासनम् ॥

ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।

रेचकेनेश्वरं ध्यायेच्छुलाटस्थं महेश्वरम् ॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनम् ।

पूरकेणैसादौ तृतीया सप्तम्यर्थे । पूरकादिपदं स्वस्वकालो-

पलक्षणम् । गौरसर्वाङ्गमिति पाठे गौरपदं रक्तपरं, नानार्थत्वात् ।

रक्तं प्रजापतिं ध्यायेदिति व्यासवाक्यैकवाक्यत्वात् । यत्तु—

आदौ न रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिभिः समभ्यसेत् ।

ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन्नेताननुक्रमात् ॥

इति व्यासवचने—

ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् ।

इति बृहस्पतिवचने च पूरककाले ब्रह्मध्यानं कुम्भककाले

विष्णुध्यानमुक्तं, तत्र पञ्चान्तराभिप्रायश्चाव्यासवचनव्याख्याया-

मनुक्रमादित्यस्य शास्त्रान्तरोक्तक्रमेणैसर्थाः । तेन विष्णुपूर्वकमेव

ध्यानमिति परिज्ञातरत्राकरौ । पूरणं च वामनासापुटस्थयेडया

नाड्या । रेचनं च दक्षिणनासापुटस्थया पिङ्गलया नाड्या ।

इडया कर्पयेद्वायुं बाहौ षोडशमात्रया ।

धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥

सुषुम्णामध्यगं सम्यक् द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ।

नाड्या पिङ्गलया चैनं रेचयेद्योगविग्रहः ॥

प्राणायाममिमं मादुर्गोशशास्त्रविशारदाः ।

भूयोभूयः समभ्यस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणवाक्येन योगाङ्गप्राणायामे तथा प्रतीते
रेचकदृष्ट्यायेनात्रापि तथात्वात् ।

अत्र मात्रानियमो योगिप्राणायामविषयः । सन्ध्याप्राणायाम-
कालस्य मन्त्रपाठेनैवावच्छेदात् । मात्राकालस्तु निमेषानन्तरं
पावता कालेन स्वभावत उन्मेषो भवति तावान्कालः ।

निमेषोन्मेषणं मात्राकालस्तु अक्षरस्तथा ।

इति तत्रैवाभिधानात् । व्यत्यासेन पिङ्गलया कर्षणम् इदया-
त्याग इत्येवंरूपेण । अत्र ततोऽन्तः शुध्यति त्रिभिरिति योगिया-
ङ्गवल्क्येनोपसंहाराच्चिः प्राणायामाः कार्याः । अत्र च पूरकादीनुक्ता-

एवं त्रिविधमुद्दिष्टं प्राणायामस्य लक्षणम् ।

इति प्राणायामस्त्रिलक्षण इति च याङ्गवल्क्येनाभिहितम् ।
त्रिविधः प्राणायामः पूरणं कुम्भनं रेचनमिति अन्यत्राप्याभिहि-
तम् । विधाशब्दो ह्यवान्तरभेदवाची । अतः सामान्यस्य प्राणा-
यामस्यैते त्रयः भेदाः इति प्रत्येकमेव पूरकादीनां प्राणायाम-
त्वम् । प्राणायामसामान्यलक्षणं तु—

सव्याहृतिं समणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतनाः प्राणायामः ॥ उच्यते ॥

इति वसिष्ठेन,

गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्याहृतिपूर्विकाम् ।

प्रतिमणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणमयमः ॥

इति याङ्गवल्क्येनचोक्तम् ।

अत्र व्याहृतयः सप्त ग्राह्याः । छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् ।
द्वितीयश्लोके त्रिर्जपेदित्यन्वयः । एवं च पूरकादिषु प्रत्येकमेव

त्रिर्मन्त्रपाठः । एतावतैव च प्राणायामत्रयसिद्धिः ।

ततश्च,

आदानं रोधमुत्तमं वायोऽस्त्रिभिः समभ्यसेत् ।

इति व्यासवाक्यस्य च आदानादिकं कुर्वन्नेषु प्रसेकं मन्त्र-
स्य त्रिराट्त्तपाठेन मन्त्रं त्रिस्त्रिरभ्यसेदित्यर्थः । पक्षान्तरं वा तत् ।

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

इत्यनेन तथैव प्रतीतेरिति मैथिलनिबन्धारः । पूर्वोक्तवाक्येभ्यः
प्रकारत्रयविशिष्टस्यैव वाक्येषु प्राणायामे त्रिर्मन्त्रपाठ एव श्रूयते ।
एवं च एतादृशप्राणायामत्रयाभिप्रायेण आदानं रोधमुत्तमम् इ-
त्यादिव्यामवाक्यं साधु संगच्छते । एतस्य प्राणायामस्याभ्यासे-
नानुष्ठानेचाघर्षणरेचनयोर्मार्कण्डेयपुराणोक्तं नाडीव्यत्यासमि-
च्छन्ति गौडनिबन्धारः । मिताक्षराकारस्तु मुखनासिकासञ्चा-
रिवायुं निरुध्य भूर्भुवःस्वःपूर्विकाम् आपोज्योतिरित्यादिशिरसा
सहितां प्रतिव्याहृतिप्रणवसंयुक्तां गायत्रीं त्रिर्मनसा जपेत् इत्ययं
सर्वत्र प्राणायाम इति गायत्रीं शिरसा सार्द्धमित्यादियाज्ञव-
ल्क्यश्लोकन्याख्यायामुक्तान् । तत्र छन्दोगपरिशिष्टयोगियाज्ञव-
ल्क्यादिवचनविरोधोद्धारप्रकारश्चिन्तनीयः ।

मदनपारिजाते व्यासः,

अद्भुतेन पुटे धार्य नासाया दक्षिणं पुनः ।

कनिष्ठानामिकाभ्यां तु वामं प्राणस्य संग्रहे ॥

अद्भुततर्जनीभ्यां च ऋग्वेदी सामगायनः ।

अद्भुतानामिकाभ्यां तु ग्राह्यं सर्वगथर्वणा ॥

अद्भुततर्जनीभ्याम् ऋग्वेदी उक्तीत्या नासापुटद्वयं गृहीयात् ।

अद्भुतानामिकाभ्यां तु सामगायन इत्यर्थः । एवं च प्रथमोक्तं

यजुर्वेदिविषयम् ।

एतेषाम् ऋष्यादीनाह संवर्त्तः,
 ॐकारस्य ब्रह्मऋषिर्देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।
 गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु ॥
 त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मसु ।
 व्याहृतीनां च सर्वासामपिश्रैव प्रजापतिः ॥
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती त्रिष्टुबेवच ।
 पङ्क्तिश्च जगती चैव छन्दांस्तेतानि सप्त वै ॥
 अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पतिरपाम्पतिः ।
 इन्द्रश्च विश्वे देवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥
 प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ।
 विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सविता तथा ॥
 जगहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ।
 योगियाज्ञवल्क्यः,

ॐकारः परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकः ।
 प्रजापतिमुखोत्पन्नस्तपःमिदस्य धै पुरा ॥
 तेनोपात्तमतस्तस्य ब्रह्मार्प च स्वयम्भुवः ।
 गायत्री च भवेच्छन्दः अग्निर्देवतमुच्यते ॥
 आदौ सर्वत्र युञ्जीत विविधेष्वेव कर्मसु ।
 विनियोगः समुद्दिष्टः श्रेतो वर्ण उदाहृतः ॥
 व्याहृतीनां च सर्वासामपि चैव प्रजापतिः ।
 सप्त छन्दांसि यान्यासां तानि सम्यक् प्रवर्त्तयेत् ॥
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेवच ।
 त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्तेतानि सप्त वै ॥
 अग्निर्वायुस्तथाऽऽदित्यो बृहस्पत्याप एवच ।
 इन्द्रश्च विश्वे देवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥

अनादिष्टेषु सर्वेषु प्रायश्चित्तेषु सर्वशः ।
 प्राणायामयोगे च विनियोग उदाहृतः ॥
 सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिपाद्य या ।
 विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥
 विनियोग उपनयने प्राणायामे तथैव च ।
 आपो ज्योती रस इति मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते ॥
 तस्य मजापतिश्चार्प यजुश्छन्दो विवक्षितम् ।
 ब्रह्माङ्गनरायुर्मूर्षाश्च देवताः समुदाहृताः ॥
 यजुरिति यजुष्टाच्छन्दो नास्तीत्यर्थः । तथा,
 अघमर्पणमृक्तस्य ऋषिरेवाघमर्पणः ।
 आनुष्टुभं भवेच्छन्दो भाववृत्तश्च दैवतम् ॥
 अश्वमेधावभृथके विनियोगस्तु कश्चित् ।
 सर्वपापापनोदार्थं स्मृतिकौरुदाहृतम् ॥

भाववृत्तः भावे भावात्मके जगति वृत्तः मृथो घाता इति
 करपतरुः । तथा,

सिन्धुद्वीपो भवेदार्प गायत्रं छन्द उच्यते ।
 आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगस्तु मार्जने ॥
 सर्वत्र पावनं कर्म अग्निहोत्रानामुदाहृतम् ।
 कोकिलो राजपुत्रस्तु वृषदादार्पमुच्यते ॥
 आनुष्टुभं भवेच्छन्द आपश्चैव तु दैवतम् ।
 सौत्रामण्यवभृथके स्नाने तद्विनियोजनम् ॥
 प्राणायामानन्तरं पुनः स एव,
 प्राणस्यापमनं कृत्वा आचामेत्यतोऽपि सन् ।
 आन्तरं लिखते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥
 अत्र हेतुनिर्देशः सर्वस्मिन्नेव प्राणायामे आचमनप्राप्त्यर्थः ।

मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टम् ।

मातः सूर्यश्चमेत्युक्ता सायमग्निश्चमेति च ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्यादात्तपनं ततः ॥

भारद्वाजोऽपि,

सायमग्निश्चमेत्युक्ता मातः सूर्येत्युपस्पृशेत् ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने तथा आचपनं चरेत् ॥

यौघापनः,

अपातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः तीर्थं गत्वा-
ऽप्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वानऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादोऽप
आचम्य अग्निश्च मामन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मामन्यु-
श्चेति मातः सपवित्रेण पाणिना सुरभिमसाऽञ्जलिद्राभिर्वाकणी-
भिर्हिरण्यवर्णाभिः पाषमानीभिर्न्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं
प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।

मन्त्रवत्प्रोक्षणं वापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

सर्वकर्मणां चारम्भेषु माक्सन्ध्योपासनकालाच्चेतेन पवित्र-
समूहेनात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ।

अथाप्युदाहरन्ति दर्भेज्वासीनो दर्भान्धारयमाणः सोदकेन
पाणिना माद्भुलः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेदपरिमितकृत्वः
प्राणायामशो वा शतकृत्व उभयतः प्रणवां सप्तसप्त्याहृतिकं
मनसा वा दशकृत्वस्त्रिभिस्तु प्राणायामैः श्रान्तो ब्रह्महृदयेन
वारुणीभ्यां रात्रिमुपातिष्ठते इमं मे वरुण तच्चायामीति द्वाभ्या-
मेवं मातः प्राद्भुलस्तिष्ठेन् मैत्रीभ्यामहरुपातिष्ठते मित्रस्य चर्प-
णीधृतो मित्रोजनान् यावपति मजानन्निति द्वाभ्यामिति ।

अभिषिक्तः स्नातः । अप आचम्येति । एतदनन्तरं च मार्जनप्राणा-
यामावन्यमुन्युक्ताद्युपसंहरणीयौ । कल्पान्तरं वेदम् । अग्निश्चेत्यादि ।
इदं च समन्त्रकमाचमनं प्राणस्यायमनं कृत्वेत्यादियोगियाज्ञव-
ल्क्यवाक्यैकवाक्यतया प्राणायामोत्तरं बोध्यम् । सन्ध्याप्राक्काली-
नाचमनस्य अप आचम्येत्सनेनैवाभिधानात् । सुरभिषसेत्यादि ।
इदं च मार्जनम्—

प्राणानायन्य सम्प्रोक्ष्य शृचेनान्दैवतेन तु ।

इत्यादियाज्ञवल्क्यादिवाक्यैकवाक्यतया प्राणायामानन्तरं
बोध्यम् । अत एव, एतदनन्तरमनेन गायत्रीजप एवाभिधास्यते ।
एतेन सूर्यश्चेत्यादिबौधायनवाक्यं सन्ध्याप्राक्कालीनप्रोक्षणात्प्राक्
श्रुतमिति तत्रैव मन्त्रान्वयबोधकम् । प्राणायामोत्तरकालीनाचमने
मन्त्रसम्बन्धे आचार एव प्रमाणमिति श्रीदत्तपारिजाताद्युक्तम-
नादेयम् । सुरभिषती दधिक्राव्ण इत्यादिका । अवलिङ्गाभिः आ-
पोहिष्ठेत्यादिभिः । वारुणीभिः वरुणदेवताकाभिः यच्चिद्धितेविश
इत्याद्याभिस्त्रिष्टभिः । हिरण्यवर्णाभिः हिरण्यवर्णाः शुचयः पा-
वका इत्यादिचतसृभिः । पावमानीभिः पवमानः सुवर्जन इत्या-
दिकाभिः । एतच्च मार्जनं स्नातस्यापि । योगियाज्ञवल्कीयं
शास्त्र आप इत्यादिनोक्तमार्जनं तु अप्रयतस्य कर्माङ्गमुख्यस्नाना-
धातौ बोद्धव्यम् ।

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इति कालदोषादसामर्थ्यादिति च योगियाज्ञवल्क्यवचनात् ।
सर्वकर्मणां श्राद्धादीनामपि । पवित्रसमूहः सुरभिषत्पाद्यनन्तरो-
क्तमन्त्रसमूहः । अपरिमितकृत्व इति पूर्वोक्तमख्यातिरिक्तसंख्य-
त्वं विवक्षितं न त्वसंख्यत्वम् ।

असंख्यातं च यज्ज्ञप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इत्यनेन लघुहारीतवाक्येन असंख्यातजनपनिषेधात् । प्राणा-
यामशो वा शतकृत्व इति । प्राणायामशः प्राणायामेन । एतदुक्तं
भवति—पावाद्भः प्राणायामैः सगोविष्याः शतं भवति शततः प्रा-
णायामान्कुर्वादिति । प्राणायामश्चात्र प्राणनिरोधमात्रमभिमतं,
पूर्वं सावित्रीमात्रस्य प्रक्रान्तत्वात् । उभयतः प्रणवां सप्तसप्तत्या-
हृतिकां मनसा वा दशकृत्व इति । उभयतः आदावन्ते च सा-
विष्या ओंकारं कुर्यादित्यर्थः । एतेषां च त्रयाणां पञ्चाणां श-
क्त्यपेक्षया विकल्पाः । त्रिभिश्च प्राणाणायामैः श्रान्तो ब्रह्महृद-
येनेति । पूर्वोक्तानामेकं कल्पमनुष्ठाय ततो ब्रह्महृदयेन प्रणवेन
ब्रून् प्राणायामान्कृत्वा तैः श्रान्तः खिन्न इत्यर्थः । एवम्भूतः स-
न् इमं मे वरुण तत्त्वायामीति द्वाभ्यां वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठते ।
वरुणदेवताकत्वाद्वाग्देवहृणोपस्थानेन तस्या उपस्थानं कृतं भवती-
ति । एतेन मैत्रीभ्यामहरुपतिष्ठतइति व्याख्येयम् ।

तथाच तैत्तिरीयकश्रुतिः, धैत्रं वा अहर्वारुणी रा-
त्रिरिति ।

अपं च सन्ध्याप्रयोगो बौधायनानामेव । अन्येषां प्रकारान्त-
राभिधानात् । अत्र आग्निश्चपां इत्यस्य रुद्र ऋषिः प्रकृतिश्छन्दः
अग्निर्देवता अपामुपस्पर्शने विनियोगः ।

सूर्यश्चेत्यस्य ब्रह्मऋषिः प्रकृतिश्छन्दः सूर्यो देवता अपामु-
पस्पर्शने विनियोगः ।

आपः पुनन्तिवत्स्य विष्णुऋषिः अनुष्टुप्छन्दः आपो
देवता अपामुपस्पर्शने विनियोगः ।

अत्र पानव्याक्तिभेदेऽपि आचमनकर्मण ऐक्यात् प्रतिजल-
पानं मन्त्रोक्तिः । ए - ह - अहश्च माऽऽदित्यश्च मा पुनातु

प्रातः, आपः पुनन्विति मध्याह्ने, रात्रिश्च या वरुणश्च या पुनातु-
स्वाहेति सायमिति वदन्ति । अमन्त्रकमेवैवेणामिदमाचमनागिति
तु श्रीदत्तः ।

याज्ञवल्क्यः,

प्राणानायम्य सम्प्रोक्ष्य शृचेनान्दैवतेन तु । इति ।

अन्दैवतेन आपोहिष्टेखादिकेन । अत्र यद्यपि प्राणायामा-
व्यवहितोत्तरमेव मार्जनं मतीयते, तथापि-

प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ।

इति पूर्वोदाहृतयोगियाज्ञवल्क्यवचनात् आचमनानन्तरं ज्ञेय-
म् । अत्र मार्जनप्रकारस्तु विष्णुषोऽष्टौ स्तिपेदित्पाविना प्रागुक्तः ।
छन्दोगैस्तु मणवेन महाव्याहृतिभिर्गम्यया च मार्जनं कृत्वा आ-
पोहिष्ठा इत्यादिभिर्मार्जनं कार्यम् । प्राणायाममुक्त्वा ततो मार्जनं म-
णवेन व्याहृतिभिर्गम्यया आपोहिष्ठीयाभिस्तिसृभिरिति गोभि-
रुवचनात् । अत्र मार्जनानन्तरं वक्ष्यमाणद्रुपदामयोगो बोध्यः ।

सर्वत्र मार्जनं कर्म अस्मिन्नानामुदाहृतम् ।

इत्यनन्तरं द्रुपदाक्रुष्यादिकमुक्त्वा-

अथः पाण्योः समादाय त्रिः पठेद् द्रुपदामृषम् ।

तत्तपो मूर्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति द्रुपदामयोगमुक्त्वा-

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमाः ।

इत्यादिना योगियायज्ञवल्क्येन सन्ध्याप्रयोगाभिधानात् ।
मार्जनानन्तरमुक्त्वा तस्या द्रुपदामन्त्राभिमान्त्रित्वं जलं शिरसि देय-
मिति श्रीदत्तादयः । वस्तुतस्तु सन्ध्याप्रयोगकथनं प्रतिज्ञाय पो-
गियायज्ञवल्क्येन द्रुपदामन्त्रकरणकैतत्प्रयोगानभिधानादेतत्प्रयोग-
स्य सन्ध्याश्रित्ये मानाभावः । यद्य-

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमाः ।

इत्यनेन द्रुपदामन्त्रस्यापि ऋष्यादिज्ञानं सन्ध्याङ्गत्वेन प्र-
तिपादितं, तत् सन्धान्तर्गतप्राणायामप्राक्तनमार्जने ।

शश्च आपस्तु द्रुपदां कामतः संयोजयेत् ।

इत्यनेन विनियुक्तद्रुपदामन्त्रविनियोगेऽप्युपपन्नम् । अपः
पाण्योः समादायेत्यादिकं तु—

द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले विरावर्यं भुज्यते ब्रह्महत्याया ॥

इत्येतत्पूर्वश्लोकवत्फलोत्कर्षकपनेन स्तुतिमात्रम् । अन्यथा
अन्तर्जलाविरावर्तनस्यापि सन्ध्याप्रयोगान्तर्गतत्वापत्तिः ।

मार्जनानन्तरमधमर्पणप्रयोगः ।

तत्र कात्यायनः,

करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनापतामूर्तां त्रिः सकृद्वाऽधमर्पणम् ॥

आसज्य अर्पयित्वा । अनापतामूः अनिरुद्धश्वासः । वा-
शब्दाभिरुद्धश्वासोऽपि ।

ब्रह्मपुराणम्,

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् ।

ऋतंचेति पठित्वा तु तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत् ॥

अत्र निरुद्धासुत्वपक्षे प्राणायामानन्तरं—

प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ।

इत्यनेन योगिषाङ्गवस्त्वयवचनेनाचमनाविधानाञ्छङ्कोक्तम् अ-
न्तश्चरसि भूतेषु इत्यादिकमन्त्रकरणकमाचमनमधमर्पणानन्तरं केचि-
द्रूपसंहरन्ति । वस्तुतस्तु शङ्कोक्तस्य कल्पान्तरत्वादत्राचमने
ऽनाकाङ्क्षितस्य मन्त्रस्योपसंहारे मूलं चिन्त्यम् ।

यथा शङ्खः,

आचम्यैवं पुरा प्रोक्तास्तीर्थसम्मार्जने तु ये ।

मन्त्रास्तैर्मन्त्रितं तोयं मूर्ध्नि भूमौ तथा क्षिपेत् ॥

क्षिप्तेन मूर्ध्नि तोयेन पापमस्य प्रणश्यति ।

भूमौ क्षिप्तेन हन्यन्ते अमृता एव शत्रवः ॥

व्याहृतीः कीर्त्तयेच्चैत्र तथैवाव्ययमक्षरम् ।

उपस्पर्शोत्ततः पश्चान्मन्त्रेणानेन धर्मतः ॥

अन्तश्चरसि भुतेषु गुहायां विश्रतोमुखः ।

त्वं यक्षस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

आचम्य तु ततः पश्चादादित्याभिमुखो जलम् ।

उदुसजातवेदेति मन्त्रेणानेन च क्षिपेत् ॥

एष एव विधिः प्रोक्तः सन्ध्ययोश्च द्विजातिषु ।

पूर्वा सन्ध्यां जपेत्तिष्ठन्नासीनः पश्चिमां तथा ॥

ततो जपेत्पवित्राणि पवित्रं वा स्वशक्तितः ।

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ इति ।

एवम् अनन्तरोक्ताचमनकल्पेन । तीर्थसम्मार्जने स्नागाङ्ग-

भूतान्तर्जलमार्जने । ते च मन्त्राः,

आपोहिष्ठाभिस्तित्तिभिर्यथावदनुपूर्वशः ।

हिरण्यवर्णेति च वै ऋग्भिश्चतस्तुभिस्तथा ॥

‘शन्नोदेवीरिति तथा शन्नआपस्तयैवच ।

इदमापःप्रवहतं तथा मन्त्रमुदीरयेत् ॥

इत्यन्तेन स्नानप्रकरणे तेनैवोक्ताः । अव्ययम् अङ्कारम् । उप-

स्पृशेत् आचामेत् । एष एवेति । एष मध्याह्नमन्धोक्तः । पवित्रा-

णि अघमर्पणदीनि । दीर्घमन्ध्यत्वं दीर्घकालव्यापिगायत्रीजपेन ।

एतच्च दीर्घसन्ध्यत्वं दीर्घायुष्कामस्य ।

अथार्घक्षेपः ।

अघमर्पणजपानन्तरं छन्दोगपरिशिष्टम्,

उत्थायार्कं प्रति मोहेन्निकेणाञ्जलिमम्भसः ।

अर्कं प्रति सूर्याभिमुखं, मोहेत् क्षिपेत् त्रिकेण ।

मणवो भूर्भुवःस्वश्च गायत्री च तृतीयिका ।

इत्यनन्तरोक्तमणवमहाव्याहृतिगायत्र्यात्मकत्रिकेण । अत्रा-
ञ्जलिपितृकत्वस्य विवक्षितत्वादञ्जलित्रयदानमशुद्धमिति श्रीदत्त-
पारिजातौ ।

वस्तुतस्तु अघमर्पणजपानन्तरं त्रीनुदकाञ्जलीनादित्यवत्ति-
पेदिति गोभिलवचनादञ्जलित्रयदानमपि शास्त्रार्थः ।

एवं च,

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत् ॥

सकृदेव तु मध्याह्ने क्षेपणीयं द्विजातेभिः ।

इति व्यासवाक्यव्यवस्थाऽवसेपा । अत्राभिमन्त्रितजलस्य
त्रिः प्रसेपाभिधानात्प्रत्यक्षं मन्त्रपाठः ।

कात्त्यायनः,

पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिप्त्वोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षेतोदयमुदयं
चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति इति ।

अत्र मध्याह्ने सजलपुष्पश्रवणात् छन्दोगपरिशिष्टादौ अ-
म्भस इति पुष्पस्याप्युपलक्षणम् । मातःसायंविषयं वा परिशिष्ट-
वचनम् ।

तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः,

ब्रह्मवादिनः सूर्याभिमुखाः सन्ध्यायां गायत्र्याऽभिमन्त्रिता-
अप ऊर्ध्वं क्षिपन्ति ताः पूता आपो वज्रीभृतास्तानि रक्षांसि मन्दे-

हान् वारुणे द्वीपे क्षिपन्ति यत्प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति तेन पाप्मानम-
वधुन्वन्ति उद्यन्तमस्तमयन्तमादिसौमभिध्यायन् ब्राह्मणो विद्वा-
न्सकलं भद्रमश्नुतइति ।

ऊर्ध्वबाहुरिति मध्याह्नविपर्ययम् । सायंमातः कृताञ्जलित्वस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । सूर्यमुदीक्षेतेति सूर्याभिमुखत्वतात्पर्यम् । तेन
मेघादिच्छन्नस्वेऽपि तदविरोधः । गायत्रीपस्थानं च वक्ष्यमाण-
क्रमेण गायत्रीजप एव । अत एव वक्ष्यमाणवचनैर्बहुव्रियतज्जप-
संख्याविधानाद्यथाशक्तीत्युक्तम् । युक्तं चैतत् । कात्यायनेन
पृथक् तज्जपानभिधानादप्यन्तरसंवादाच्च ।

स्मृतिचान्द्रिकायां पुराणम्,

सायं मन्त्रवदाचम्य मोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विमुच्यति ॥

अञ्जलिदानानन्तरं श्रुतिः, यत्प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति तेन पा-

प्मानमवधुन्वन्तीति ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

उच्चित्रमित्यृग्वेदेन चोपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ॥

मध्ये त्वह उदये च विभ्राटादीच्छया जपेत् ।

तदसंस्तुतपाणिर्वा एकपादर्धपादपि ॥

कुर्पात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापिवा ।

यत्र स्पात्कृच्छ्रभूषस्तं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ॥

भूषस्तं ध्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो हवाप्यते ।

उत्त उदुसंजातवेदसामिसादिकं, चित्रं चित्रं देवानामिसादिकम् ।

अनन्तरं पूर्वाद्धोक्ताञ्जलिदानानन्तरम् । सन्ध्याद्वयेऽपीति एतत् मातः

सन्ध्यामुपक्रम्योक्तम् उपस्थानं मध्याह्नसायंसन्ध्ययोरपीत्यर्थः ।

मातर्मध्याह्नमन्ध्ययोर्विशेषमाह मध्नाह्ने इति । अहो मध्ये मध्याह्न-
सन्ध्यायाम् । उदये मातःसन्ध्यायाम् । विभ्राडादीति । विभ्राड्बृहदि-
त्याद्यनुवाकम् । आदिग्रहणात् शिवसङ्कल्पं पुरुषसूक्तं मण्डलब्राह्मणं
चेच्छया जपेन्नरवश्यमिति परिशिष्टप्रकाशः । तदित्यादि । तत् उप-
स्थानम् । असंसक्तपार्ष्णिः भूम्यलग्नगुल्फतलभागः । एकपाद् भू-
मिष्टैकमात्रचरणः । अर्द्धपाद् भूमिष्टैकचरणार्द्धमात्रो वा, कुर्यादि-
त्यर्थः । लघुगुरुभयाससाध्यानां कथं विकल्प इत्यत आह, यत्र
स्यादिति । मयासभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति वाक्यार्थः ।

हारीतः,

सायं मातरूपस्यानं कुर्यात्माज्जलिरानतः ।

ऊर्द्धवाहुस्तु मध्नाह्ने यथा सूर्यस्य दर्शनात् ॥

एवं च छन्दोगपरिशिष्टे वांशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः ।
छन्दोगैः सायम्मातःसन्ध्ययोः उदुत्थं चित्रम् उद्वयन्तमसस्परि इति
ब्रह्मज्ञपेण सूर्य उपस्थातव्य इति श्रीदत्तः । तन्मूलं च सायम्मा-
तः सन्ध्यामुपासीत उदुत्थं चित्रम् उद्वयन्तमसस्परित्यादि गोभि-
लीयवाक्यम् । अत एव छन्दोगपरिशिष्टे उच्चित्रमित्युद्गतेनेत्यत्र
उच्चित्रमुद्वेपेनैवमिति कल्पतरुपारिजातादौ पाठः । उद्वेपेन उद्वयन्त-
मसस्परितादिनेति व्याख्यातं च । एवं मध्नाह्ने उदुत्थे चित्रेदेवानाम्
आयङ्गौः अपत्येतायवः तराणिर्विश्वदर्शतो विद्यामेपरज इत्येतैः
पद्भिर्मन्त्रैश्छन्दोगानां सूर्योपस्थानमिति श्रीदत्तादयः । तन्मूलं
च मध्याह्नकृत्यमकरणे नित्यवत्सन्ध्यामुपासीतोदुत्थं चित्रमायङ्गौ-
रपत्ये तराणिर्विद्यामेइत्याभिर्ऋग्विरुपस्थानमिति गोभिलीयसूत्रम् ।
किं तु तल्लिखितोच्चित्रमुद्वेपेनैवमिति छन्दोगपरिशिष्टपाठानुसारेण
मध्नाह्नेऽप्युदयमित्येतत्पाठस्पोचितत्वाच्चत्पामे मूलं चिन्त्यम् ।

कात्यापनीयानाम् उद्वयमुदुत्थं चित्रं तच्चक्षुरिति मन्त्रचतुष्टयेन

संध्यात्रयेऽप्युपस्थानं, पूर्वोदाहृतकात्पायनवचनात् । ऋग्वे-
दिनां तु संध्याप्रयोगोऽपि वक्ष्यते ।

एतेषाम् ऋष्यादिकमाह कात्यायनः,

उदुत्यं जातवेदेति ऋषिः प्रस्कण्व उच्यते ।

छन्दो गायत्रमेवास्य सूर्यो दैवतमेव च ॥

अग्निष्टोमउपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः ।

विश्वेदेवेति मन्त्रस्य ऋषिः कौत्स उदाहृतः ॥

त्रिष्टुप् छन्दो दैवतं च सूर्यस्तु परिकीर्तितः ।

अग्निष्टोमउपस्थाने विनियोगस्तथैव च ॥

उद्वयमित्यस्य हिरण्यस्तु ऋषेः

अनुष्टुप् छन्दः सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

तच्चक्षुरित्यस्य दध्यङ्गुथर्वण ऋषिरक्षरातीतपुरः उष्णिक्

छन्दः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

आयङ्गौरित्यस्य सर्पराक्षी ऋषिर्गायत्री छन्दः सूर्यो देवता

सूर्योपस्थाने विनियोगः । •

अपत्येतायव इत्यादिकृक्त्रयस्य मस्तुतण्वऋषिर्गायत्रीछन्दः

सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

छन्दोगैरुपस्थानानन्तरं नमो ब्राह्मणेभ्यो नम आचार्येभ्यो

नम ऋषिभ्यो देवेभ्यो नमो वेदेभ्यो नमो वयवे च धृसवे च वि-

ष्णवे च वैश्रवणाय चोपजायचेत्यनेनाञ्जलिं दत्त्वा देवापिपितृ-

र्पणं कार्यम् । ततो गायत्रीजपः कार्य इति गोभिलसंमतम् ।

यथा गोभिलः,

नमो ब्राह्मणे इत्युपजायचेत्यनेनाग्निस्तृप्यात्विति च देवांस्त-

र्पयेयुस्तिपादिना तर्पणमुक्त्वा गायत्र्यष्टशतादीनि कृत्वेत्यादि गा-

यत्रीजपादिकमुक्तवान् ।

ज्येष्ठाङ्गुलिद्वये धीमान् स्वःपदं विनियोजयेत् ॥

करन्यासविधिं कृत्वा अङ्गन्यासं समारयेत् ।

भृःपदं हृदि विन्यस्य भुवः शिरसि विन्यसेत् ॥

शिखायां स्वःपदं न्यस्य कवचे तत्पदं न्यसेत् ।

अक्षणोर्भर्गपदं न्यस्य दिग्भिदिष्टु धियःपदम् ॥ इति ।

तत्पदमिति । प्रथमपादमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तत उँमापो

ज्योतिरिति सर्वाङ्गन्यासः ।

शिरस्तस्यास्तु सर्वाङ्गे प्राणायामे परं न्यसेत् ।

इति व्यासस्मरणादित्यपि स्मृतिचन्द्रिकायाम् । आर्षं छन्द-

श्चेत्यादि । आर्षादिकं तु मागेवोक्तम् । रूपपादं श्वेतवर्णेत्यादि ।

इदं च मध्याह्नसन्ध्याभिप्रायेण । योगिपाङ्गवत्कपेनैव मातरादि-

सन्ध्यात्रये गायत्रीसावित्रीसरस्वतीति नामत्रयमुक्ता-

रक्ता भवति गायत्री सावित्री शुक्लवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

इत्यनेन प्रातःसायंसन्धोर्विर्णान्तराभिधानात् । वस्तुतस्तु

एतद्वाक्यस्य मध्याह्नसन्ध्यापरत्वं नोपपद्यते । तस्या वक्ष्यमाण-

गोभिलादिवाक्यैस्त्रिशूलादिकरत्वाभिधानेनासमूत्रधरत्वानुपपत्तेः ।

तस्मात्सन्ध्यावदादितीर्थप्राप्ती विहिता या सन्ध्या तत्परं स्वत-

न्त्रगायत्रीनपादिपरं च श्वेतवर्णेत्यादिध्यानकथनम् । सन्ध्यात्रये

ध्यानभेदस्य रक्ता भवति गायत्रीत्यादिना अनेनैव प्रागुक्तत्वा-

त् । न च तत्सन्ध्याध्यानमिदं च गायत्रीध्यानमिति श्रीदत्ताष्टु-

क्तमादरणीयम् । सा सन्ध्या सैव गायत्रीसादिनाऽनेनैव सन्ध्या-

गायत्र्योरभेदकीर्तनादिति । सर्वत्र जपे मन्त्रप्रकाशमन्त्राधिष्ठातृ

देवतयोर्ध्यानविधानादत्रापि तद्ध्यानमुचितम् । प्रकृते च सर्वभू-

तान्तर्गामिपरमात्मैव मन्त्रप्रकाश इति सोऽपि—

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरचन्मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारी हिरण्यवधुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

इत्युक्तक्रमेण ध्येयः । मन्त्राधिष्ठातृदेवतात्वाद् गायत्र्यपि
ध्येयेति वदन्ति ।

स्मृतिचन्द्रिकायां गोमिलः,

मातर्गायत्रीं रविमध्यस्थितां रक्तवर्णां कुमारीमक्षमालाहस्तां
हंसासनमारूढां ब्रह्मदैवस्याम् ऋग्वेदमुदाहरन्तीं, मध्यन्दिने सा-
वित्रीं रविमध्यस्थितां श्वेतवर्णां यौवनस्यां त्रिनेत्रां त्रिशूलहस्तां
वृषभासनमारूढां रुद्रदैवस्यां यजुर्वेदमुदाहरन्तीं, सायं सरस्वतीं
रविमध्यस्थां श्यामवर्णां वृद्धां चतुर्भुजां चक्रहस्तां सुपर्णासनमारूढां
विष्णुदैवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीमिति । ध्यायेदिति शेषः ।

तत्रैव गायत्रीनिर्णये,

बालां च विद्धि गायत्रीं श्वस्तां च चतुराननाम् ।

रक्तां रक्ताम्बरोपितामक्षसूत्रधरां तथा ॥

कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।

ब्राह्मणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥

आवाहयेत्तु मन्त्रेण आयान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

तथा मध्यमसन्ध्यायां सावित्रीं युवतिं तथा ॥

वृद्धां च वृद्धवत्यां च वृषारूढां त्रिलोचनाम् ।

त्रिशूलहस्तारूढां रुद्राणीं रुद्रदैवताम् ॥

कैलासनिलयां देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

एवं पश्चिमसन्ध्यायां वृद्धावस्थां सरस्वतीम् ॥

वर्णतः कृष्णवर्णां च चारुवर्णां चतुर्भुजां च ।

शङ्खचक्रगदापद्धारिणीं विष्णुदैवताम् ॥

वदर्याश्रमवासां तामायांतीं सूर्यमण्डलात् । इति ।

आवाह्येति । अयंचावाहनपञ्चो वाजसनेयिनाम् ।

छन्दोगादीनां गोभिलादिभिर्धन्वान्तराभिधानात् । यथा गोभिलः,

आयाहि, वरदे देवि व्यसरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि छन्दसां मातर्ब्रह्मयोने नमोऽस्तुते ॥

व्यासोऽपि,

आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापमणाशिनीम् ।

आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे सन्निधौ भव ॥

गायन्तं प्रायसे यस्माद्गायत्री समुदाहृता ।

तेजोऽसीसस्य देवा ऋषयः गायत्री छन्दः शुक्रं दैवतं गा-

यत्र्यावाहने विनियोगः ।

आवाहनानन्तरमुपस्थानमाह स एव,

तुरीयं तु पदं तस्याः परे ब्रह्मपदे स्थितम् ।

उपस्थाप्य तुरीयेण जपेत्तां तु समाहितः ॥

तुरीयेण गायत्र्यस्येकपदीत्यादिना । तथाच गायत्रीमधिकृत्य-
क्षातपथश्रुतिः,

तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्य-

पदमि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परो रजसे-
ऽसावदोमाप्रापदतीति ।

बौधायनोऽपि,

उपतिष्ठेद्वा एतां देवीं तुरीयेण पदेन अथाप्युदाहरन्ति गा-

यत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदासि न हि पद्यसे नम-
स्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परो रजसे ऽसावदोमाप्रापदिति ।

तुरीयं पदं परोरजमेऽसावदोमिसष्टाक्षरमिति तु स्मृतिचन्द्रिका ।

जपप्रकारमाह अकारः पूर्वमुच्चार्य इत्यादिना । एवं च गाय-
त्र्यादावोक्तारोच्चारणं न भवति किं तु व्याहृत्यादावेवेति सिद्धम् ।
जपोद्योमिसभिधानाद्यत्रयत्र गायत्र्या जप उक्तस्तत्रतत्र प्रणवा-
दिव्याहृतित्रयपूर्विकायाः प्रणवान्तायास्तस्या जप इति परिभाषा ।
तेन श्रद्धादौ गायत्रीजपोऽप्येवमेवेति । अत्र केचिद्,

तिष्ठेदोदयनात्पूर्वा मध्यमामपि शाक्तः ।

आसीतोद्भूतमाद्यान्त्यां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं जपन् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन त्रिकस्य प्रणवव्याहृतिगायत्र्या-
त्मकस्य जपविधानादन्ते प्रणवो नास्ति । "अन्त्यप्रणवविधायकं
योगियाज्ञवल्क्यं च सन्ध्यातिरिक्तजपपरमिसाहुः । तत्र । छन्दो-
गपरिशिष्टवचनवद्योगियाज्ञवल्क्यवचनस्यापि सन्ध्याप्रकरणीय-
त्वेन सन्ध्यातिरिक्तजपमात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् । योगियाज्ञवल्क्य-
वचनानुसारेण प्रणवस्याद्यन्तयोर्जपेऽपि त्रिकातिरिक्ताजपेन त्रिक-
जपविधायकवाक्याविरोधाच्च । किं च परिशिष्टवाक्यस्य जपानु-
वादेनोक्त्यानादिविधायकत्वम् । अनुवादश्चैकदेशस्यापि । किं च
गायत्र्याः प्रत्यहं जप इति जपविधायकपाज्ञवल्क्यवाक्ये गायत्री-
मात्रश्रवणेऽपि वचनान्तरैकवाक्यतया मध्यमप्रणवव्याहृतिप्राप्तिव-
दन्त्यगणवप्राप्तिरप्यप्रत्यूहैवेति ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु विशेषः । तत्र ब्रह्मा,

छन्दो गायत्री गायत्र्याः सविता चैव देवता ।

युक्तो वर्णो मुखं चाग्निर्विश्वामित्र श्वापिस्तथा ॥

ध्रुवी शिरः शिखा रुद्रो विष्णुर्हृदयमेव च ।

उपनयने विनियोगः सांख्यायनसंगोत्रजा ॥

त्रैलोक्यं चरणं द्वेयं पृथिवी कुक्षिरेव च ।

गायत्र्याः पादानामक्षराणां च देवतादयः । २९३

एवं ध्यात्वा तु गायत्रीं जपेद् द्वादशलक्ष्णाम् ॥ इति ।

गायत्रीकल्पे तु मतिपादमप्यार्षादिकमुक्तम् । यथा

तत्मानितुरित्यस्य गायत्रीछन्दः विश्वामित्र ऋषिः ब्रह्मा
देवता । भर्गो देवस्येत्यस्य गायत्री छन्दः विश्वामित्र ऋषिः विष्णु-
देवता । धियो योन इत्यस्य गायत्री छन्दः विश्वामित्र ऋषिः रुद्रो
देवता । अक्षराणां तु सर्वेषां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री छन्दः वि-
नियोगोऽङ्गन्यासे देवतास्तु ब्रह्मोक्ता वेदितव्याः । यथा—

ब्रह्मा,

आग्नेयं प्रथमं तु स्याद्वायव्यन्तु द्वितीयकम् ।

तृतीयं सूर्यदैवत्यं चतुर्थं वैष्णवं तथा ॥

पञ्चमं यमदैवत्यं वारुणं षष्ठमुच्यते ।

वार्हस्पत्यं सप्तमन्तु पार्जन्यं चाष्टमं विदुः ॥

ऐन्द्रं तु नवमं प्रोक्तं गान्धर्वं दशमं स्मृतम् ।

पौष्णमेकादशं प्रोक्तं शैवं द्वादशकं स्मृतम् ॥

त्वाष्ट्रं त्रयोदशं प्रोक्तं वासवं तु चतुर्दशम् ।

मारुतं पञ्चदशकं सौम्यं षोडशकं स्मृतम् ॥

सप्तदशं त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमष्टमः परम् ।

आश्विनं चैकोनविंशं प्रजापत्यं च विंशकम् ॥

सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंशकमक्षरम् ।

रौद्रं द्वाविंशकं प्रोक्तं ब्राह्मं चैव ततः परम् ॥

वैष्णवं तु चतुर्विंशमेता अक्षरदेवताः ।

जपकाले तु सञ्चिन्तय ताम्रं सायुज्यमाप्नुयात् ॥

तथाऽक्षरतत्त्वानि ।

अथ तत्त्वानि वक्ष्यामि अक्षराणां विशेषतः ।

पृथिवीं हृदकं तेजो वायुस्त्वंरमेव च ॥

गन्धो रसोऽयं रूपं च स्पर्शः शब्दोऽयं वागपि ।
 हस्तावुपस्थं पायुश्च पञ्चोत्रं त्वक् च चक्षुषी ॥
 जिह्वा घ्राणं मनस्तत्त्वमहङ्कारो महांस्तथा ।
 गुणत्रयं च सततं क्रमशस्तत्त्वनिश्चयः ॥ इति ।
 तथाऽसरशक्तयोऽपि ।

सहा नित्या विश्ववृद्धया विलासिनी प्रभावती लोला शा-
 न्ता शान्तिः दुर्गा सरस्वती विष्णुरूपा विशा लोलावती विमला
 तमोमयी हिरण्यरूपा मुक्त्या विश्वयोनिर्जपावहा पद्मालया वरा
 शोभना गदा रूपेति शक्तयः इति ।

तत्रैव व्यासः,

हृदि तत्सवितुर्न्यस्य न्यसेत्कण्ठे वरेणियम् ।
 भर्गोदेवस्येति खण्डं शिखायां तु ततो न्यसेत् ॥
 धीमहीति न्यसेद्गन्धे धियोयोनश्च नेत्रयोः ।
 प्रचोदयादिति पदमस्त्रार्थे विनियोजयेत् ॥
 ॐभूरङ्गुष्ठोर्न्यस्य ॐभुवस्तर्जनीद्वये ।
 ॐस्वश्चैवं तथा न्यस्य मध्यमायां यतेन्द्रियः ॥
 अनामिकाद्वये धीमान्न्यसेत्तत्पदमग्रतः ।
 कनिष्ठिकाद्वये भर्गः पाण्योर्मध्ये धियःपदम् ॥
 ॐभूर्बिन्ध्यस्य हृदये ॐभुवः शिरसि न्यसेत् ।
 ॐस्वः शिखायां विन्ध्यस्य गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥
 विन्ध्यसेत्कवचे धीमान्द्वितीयं नेत्रयोर्न्यसेत् ।
 तृतीयेनास्रं विन्ध्यस्य चतुर्थं सर्वतो न्यसेत् ॥ इति ॥
 तत्रैव ब्रह्मा,

तत्कारं विन्ध्यसेत्स्वाङ्गे पादाङ्गुष्ठद्वये द्विजः ।
 सकारं गुल्फदेशे तु विकारं जङ्घयोर्न्यसेत् ॥

जान्वास्तु विद्धि तुःकारं वकारं चोरुदेशतः ।
 रेकारं विन्यसेद् गुह्ये णिकारं वृषणे न्यसेत् ॥
 काटिदेशे तु यकारं भकारं नाभिपण्डले ।
 गौकारं जठरे योगी देकारं स्तनयोर्न्यसेत् ॥
 वकारं हृदि विन्यस्य स्वकारं कण्ठएव तु ।
 धीकारमास्ये विन्यस्य मकारं तालुमध्यतः ॥
 हिकारं नासिकाग्रे तु धिकारं नयनद्वये ।
 भ्रू र्मध्ये तु योकारं ललाटे योद्वितीयकम् ॥
 पूर्वानने तु नःकारं प्रकारं दक्षिणानने ।
 चोकारं पश्चिमे न्यस्य दकारं चांसउत्तरे ॥
 विन्यसेन्मूर्ध्नि यात्कारं सर्वव्यापिनमीश्वरम् ।
 अत्र सर्वे मन्त्राः सप्तगवा नमोऽन्ताश्च ।
 तथाच भृशुः,
 ॐकारमादावुच्चार्य मन्त्रबीजमनन्तरम् ।
 नाम श्राव्यं नमोऽन्तं च जपन्यासः प्रकीर्तितः ॥ इति ।
 ततो वर्णध्यानं कुर्यात् । तदाह—
 ब्रह्मा,
 कृत्वा चैवेदशं न्यासमशेषं पापनाशनम् ।
 पश्चात्समाचरेत् ध्यानं वर्णरूपसमान्वितम् ॥
 तत्कारं चम्पकाकारं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
 शान्तं पद्मासनारूढं ध्यायेत्स्वस्थानसंस्थितम् ॥
 सकारं चिन्तयेद्दधाममतसीपुष्पसन्निभम् ।
 पूर्वमध्यास्थितं सौम्यमुपपातकनाशनम् ॥
 विकारं कपिलं चिन्त्यं कपिलासनसंस्थितम् ।
 ध्यायेच्चान्तं द्विजश्रेष्ठ महापातकनाशनम् ॥

'तुःकारं चिन्तयेत्प्राज्ञ इन्द्रनीलसमप्रभम् ।
 निर्दहेत्सर्वदुःखं तु उग्ररोगसमुद्भवम् ॥
 वकारं वह्निदीप्ताभं चिन्तयेत्तु विचक्षणः ।
 भ्रूणहत्याकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 रेकारं विगलं ध्यायेत् शुद्धस्फटिकमग्निभम् ।
 पाप नश्यति तत्क्षममगम्यागमनोद्भवम् ॥
 णिकारं चिन्तयेद्योगी विशुद्धस्फटिकसग्निभम् ।
 अमरद्वयभक्षजं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 यकारं तारकावर्णमिन्दुरेखाविभूषितम् ।
 योगिनां वरदं ध्यायेद् ब्रह्महत्याविनाशनम् ॥
 भकारं कृष्णवर्णं तु नीलमेघसमप्रभम् ।
 ध्यात्वा पुरुषहत्यादिपापं नाशयति द्विजः ॥
 गौकारं रक्तवर्णं तु कमलासनसंस्थितम् ।
 गोहत्यादिकृतं पापं नाशयन्तं विचिन्तयेत् ॥
 देकारं रक्तमङ्गाशं कमलासनसंस्थितम् ।
 सन्ततं चिन्तयेद्योगी स्त्रीहत्यादहनं परम् ॥
 घकारं शुक्लवर्णं तु जातीपुष्पसमप्रभम् ।
 गुरुतल्पकृतं पापं ध्यात्वा दहति तत्क्षणात् ॥
 स्फकारं तु तथा पीतं सुवर्णसदृशप्रभम् ।
 मनसा चिन्तितं पापं ध्यात्वा दहति चानघ ॥
 धीकारं चिन्तयेच्छुक्लं कुन्दपुष्पसमप्रभम् ।
 पितृमातृवधात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 मकारं पद्मरामाभं चिन्तयेद्दीप्तनेजसम् ।
 पूर्वजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 हिकारं शङ्खवर्णं तु पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।

अक्षोपपापदहनं ध्यायेन्नित्यं विचक्षणः ॥
 धिकारं पाण्डुरं ध्यायेत्पद्मस्योपरि संस्थितम् ।
 मतिग्रहकृतं पापं स्मरणादेव नश्यति ॥
 योकारं रक्तवर्णं तु इन्द्रगोपसमप्रभम् ।
 ज्ञात्वा प्राणिवपे पापं निर्दहेन्मुनिपुङ्गव ॥
 द्वितीयश्चैव यः प्रोक्तो योकारो रूपसन्निभः ।
 निर्दहेत्सर्वपापानि नान्यैः पापैश्च लिप्यते ॥
 नःकारं तु मुखं पूर्वमादित्योदयसन्निभम् ।
 सकृद्भ्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेदीश्वरं पदम् ॥
 नीलात्पलदलश्यामं प्रकारं दक्षिणामुखम् ।
 सकृद्भ्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥
 सौम्यं गौरोचनापीतं चोकारं चोचराततम् ।
 सकृद्भ्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद्देवतं पदम् ॥
 शुक्लवर्णेषुसङ्काशं दकारं पश्चिमाननम् ।
 सकृद्भ्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ॥
 पातकारस्तु शिरः प्रोक्तं चतुर्वदनसन्निभः ।
 प्रत्यक्षफलदो ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति स्थितिः ॥
 एतद् ज्ञात्वा तु मेधावी जपं होमं करोति यः ।
 न भवेत् सूतकं तस्य मृतकं च न विद्यते ॥
 साक्षाद्भवत्यसौ ब्रह्मा स्वयम्भूः परमेश्वरः ।
 यस्त्वेवं न विजानाति गायत्रीं तु यथाविधि ॥
 कथितं सूतकं तस्य मृतकं च मयाऽनघ ।
 नैव दानफलं तस्य नैव यज्ञफलं भवेत् ॥
 न च तीर्थफलं प्रोक्तं तस्यैवं सूतके सति । इति ।
 गायत्रीमुद्राऽपि तत्रैव यथा ब्रह्मा,

अथातो दर्शयेन्मुद्राः सुमुखं सम्पुटं तथा ।
 ततो विततविस्तीर्णे द्विमुखत्रिमुखे ततः ॥
 चतुर्मुखं पञ्चमुखं षण्मुखाधोमुखे ततः ।
 व्यापकाञ्जलिकारुण्यं च शकटं तदनन्तरम् ॥
 यमपाशं च ग्रथितं ततः स्यात्संमुखेन्मुखम् ।
 प्रलम्बो मुष्टिको मीनः कूर्मो वाराह एवच ॥
 सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं ततो मुद्गरपल्लवौ ॥ इति ।
 एतासां लक्षणमाह स एव,
 सुमुखं सन्धितौ हस्तावुत्तानौ कुचिताहुली ।
 सम्पुटं पञ्चकोशाभौ करावन्योन्यसंहतौ ॥
 विततं महतो हस्तावुत्तानावायताहुली ।
 विस्तीर्ण संहतौ पाणी भिद्यो मुक्ताहुलिद्वयौ ॥
 संमुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः ।
 शेषाहुलीना वैकल्ये द्विमुखत्रिमुखादयः ॥
 शेषाहुलीनां संपोगात्पूर्वसंयोगान्नानम् ।
 तिर्यक् संयुज्यमानाग्रौ संयुक्ताहुलिमण्डलौ ॥
 हस्ती षण्मुखमित्युक्ता मुद्रा मुद्राविशारदैः ।
 आकुञ्चिताग्रौ संयुक्तौ न्युन्नौ हस्तावधोमुखम् ॥
 उत्तानौ ताटशावेव व्यापकाकुञ्चितौ करौ ।
 अधोमुखौ वद्धमुष्टौ मुक्ताग्राहुष्टकौ करौ ।
 शकटं नाम कथितं यमपाशमतः परम् ॥
 वद्धमुष्टकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्जनी ।
 कुञ्चिताग्राऽन्यथा मुक्ता तर्जन्या न्युञ्जवक्रया ॥
 उत्तानमन्धिसंलीनवद्धाहुलिदलौ करौ ।
 संमुखौ घटितौ दीर्घाहुष्टौ ग्रथितमुच्यते ॥

सन्धितोर्ध्वाङ्गुलिर्बामस्तादृशा दाक्षिणेन तु ।
 अधोमुखेन संयुक्तः संमुखोन्मुखमुच्यते ॥
 उत्तानोन्नतकोटी च प्रलम्बः कथितौ करौ ।
 मुष्टी चान्योन्यसंयुक्तावुत्तानौ मुष्टिकौ भवेत् ॥
 मत्स्यस्तु संमुखीभूतौ युक्तानामिकनिष्ठिकौ ।
 ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रा शेषाङ्गुलिदली करौ ॥
 अधोमुखः करो धामस्तादृशा दाक्षिणेन तु ।
 पृष्ठदेशे समाक्रान्तः कूर्मो नामाभिधीयते ॥
 ऊर्ध्वमध्ये वामभुजः कक्षाभ्यामाश्रयेत्करे ।
 वराहः कथ्यते कक्षसमीपाश्रयके करे ॥
 सिंहाक्रान्तं समारूपातं कर्णापितकरावुभौ ।
 किञ्चिदाकुञ्चिताग्रौ च महाक्रान्तं ततः परम् ॥
 ऊर्ध्वं किञ्चिद् गतौ पाणी मुद्गरौ नाम तर्जनी ।
 ग्रस्ता दाक्षिणहस्तेनेत्याहुर्मुद्राविशारदाः ॥
 अधोमुखः स्थितो मूर्ध्नि पृष्ठवो दाक्षिणः करः । इति ।

अथ महासंहितोक्तो विक्षेपः ।

न जानन्न दर्शयेन्मुद्रा महाजनसमागमे ।
 क्षुभ्यन्ति देवतास्तस्य विफलं च भवेदिति ॥ इति ।
 गायत्रीकवचमपि तत्रैव ।

अमिति हृदये मूरिति मुखे भुव इति शिरसि स्वरिति
 सर्वाङ्ग इति ।

तत्रैव व्यासः,
 विन्यस्यैवं जपेद्यस्तु गायत्री वेदमातरम् ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति व्यासस्य वचनं यथा ॥
 स्वरूपं यः पुनस्तस्या ज्ञात्वोपास्ते यथाविधि ।

गृह्णन् दोषैर्न लिप्येत स्तनपूर्णा वसुन्धराम् ॥

यथाकथाञ्चिज्ज्ञां सा देवी परमपाविनी ।

सर्वकामपदा प्रोक्ता किं पुनर्विधिना नृप ॥ इति ।

एते च न्यासादयो योगियाङ्गवल्क्यादिभिर्नभिहिता अपि
फलाभिप्त्यर्थं षडङ्गन्यासावसरे कैश्चिच्छिष्टैरनुष्ठीयन्ते नत्वावश्य-
कत्वेनेति ध्येयम् । ततश्च—

जपघ्नासीत सावित्री मन्त्रगातारकोदयात् ।

सन्ध्यां प्राक् मातरेचं हि तिष्ठेदाऽऽदित्यदर्शनात् ॥

इति याङ्गवल्क्यवचनानुसारेण,

तिष्ठेदोदयनात्पूर्वं मध्यमापि शक्तितः ।

आसीतोद्गृह्णमाच्चान्सां सन्ध्यां पूर्वत्रिक जपन् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनानुसारेण,

उपास्य सन्ध्यां मध्याह्ने सिधेदर्थं च पूर्ववत् ।

गायत्रीं च जपेत्सम्यक् तिष्ठन्नासीन एव वा ॥

इति गृह्णन्नासीनवचनानुसारेण,

तिष्ठंश्चेद्दीप्तमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्विध्यमाणक्रमेण तु ॥

इति योगियाङ्गवल्क्यवचनानुसारेण च वक्ष्यमाणजपविधिना
गायत्रीं जपेत् । ततश्च—

तत्रावाप्त्यं जपित्वा च नमस्कृत्य विसर्जयेत् ।

इति योगियाङ्गवल्क्यवचनानुसारेण नमस्कृत्य तां विसर्जयेत् । अत्र वि-
सर्जने—

प्रदेयत्वं दत्तेत्यज्ञा विष्णोर्हृदयसंस्थिता ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथेच्छया ॥

इति श्रुत्य पाठ्य इत्यनिरुद्धादयः ।

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथोदितम् ॥

इति विसर्जनमन्त्र इति तु पारिजातः । केचित्तु देवागाविति मन्त्रेण विसर्जनं वदन्ति । अनिरुद्धस्तु गायत्रीजपानन्तरं

छन्दोगानां विशेषमाह । यथा,

अनेन जपेन भगवन्तांवादित्यद्युक्तौ प्रीयेतामित्युच्चार्य आदित्यद्युक्ताभ्यां नम इति सप्तपुष्पं जलाञ्जलिं दद्यात् । ततः कक्षप ऋषिस्त्रिण्डुच्छन्दोऽग्निर्देवता आत्मरक्षार्थे विनियोगः इति स्मृत्वा जातवेदसे इत्यादिमन्त्रेण शिरसि रक्षां कुर्यात् । ततः कालाग्नि ऋषिरनुष्टुप्छन्दो रुद्रो देवता रुद्रोपस्थाने विनियोगः इति स्मृत्वा, ॐ ऋत्यं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णापिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमोनमः ॥

इति रुद्रमुपतिष्ठेत् । ततश्च ब्रह्मणे नमः । अज्यो नमः । वरुणाय नमः । बिष्णवे नमः । रुद्राय नमः । इति प्रत्येकमञ्जलिं दद्यादित्याह । तत्रात्मरक्षायां रक्षाऽन्ते वारिणाऽऽत्मानमिति परिशिष्टवचनमेव प्रमाणम् । अन्ते रक्षा कार्येति तदर्थकरणात् । रुद्रोपस्थाने तु— वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् ।

उपतिष्ठेत्ततो रुद्रमर्वाग्वा वैदिकाज्जपात् ॥

इति सन्ध्याप्रयोगानन्तरोक्तं परिशिष्टवचनमेव प्रमाणम् । अन्यत्रचाचार एव प्रमाणमिति ।

केचित्सन्ध्याप्रयोगानन्तरं सूर्यायार्घ्यं प्रयच्छन्ति नृसिंहपुराणीयं वाक्यं पठन्ति च । यथा,

अर्घ्यं दद्यात्तु सूर्याय त्रिकालेषु यथाकृपात् ।

अशक्त एककाले तु मध्याह्ने तु विशेषतः ॥

सन्ध्यां कृत्वाऽद्भिर्दत्त्वाऽर्घ्यं ततः पश्येद्दिवाकरम् । इति ।

वस्तुतस्तु सन्ध्यां कृत्वेति तर्पणाकरणे बोध्यम् । तर्पणकर-
णे तु वक्ष्यमाणविष्णुपुराणादिवाक्येन तर्पणानन्तरं तत्प्रतिपा-
दनात्तदैव तदुचितमित्यस्माभिरपि तत्रैव तल्लेख्यम् । अत्रायं निर्ण-
यः । स्वस्वगृथानुसारेण सन्ध्याप्रयोगेऽनुष्ठितएव प्रसवायपरिहा-
रः, अधिकानुष्ठानं त्वानुपद्भिकफलभूयस्त्वार्थमेव ।

बह्वलं वा स्वगृथोक्तं यस्य यावत्प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् ।

यत्र स्यात्कृच्छ्रभूपस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूपस्त्वं भ्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो द्यवाप्यते ॥

इति तद्वचनाच्च । ऋग्वेदिनां तु यथायथं प्रागुक्ते सारुपायनोक्ते
आश्वलायनोक्ते वा प्रयोगेऽनुष्ठिते एव प्रसवायपरिहारः । वक्ष्यमा-
णशौनकोक्तप्रयोगस्त्वानुपद्भिकफलभूपार्थः । येषां तु स्वगृथे सं-
ध्याप्रयोगो नोक्तस्तैः—

यस्मान्नातं स्वशास्त्रार्थं परोक्तमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमिति छन्दोगपरिशिष्टवचनानुसारेण योगि-
यास्तत्त्वपाद्युक्तः पौराणिको वा प्रयोगो ग्राह्यः । तत्र कूर्मपुरा-
णीयः प्रयोगो बृहन्नारदीयप्रयोगश्च सन्ध्यापदार्थनिर्णयप्रसङ्गे प्रा-
गभिहितः । नृसिंहपुराणीयस्तु—

दमेषु दर्भपाणिः सन्माद्मुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामांस्तु कुर्वीत यथाशास्त्रमतान्द्रितः ॥

जपेदहरहः स्नात्वा सावित्रीं जपेद् द्विजः ।

अथ पुष्पांजलिं सिद्धा भावने चोर्ध्वबाहुकः ॥

उदुत्पं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यापि ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य ततः प्रभुम् ॥

दर्शेऽपि श्रवणेन स्थलएवेदं सन्ध्यावन्दनं, यत्र तु जले स्थ-
ले वेति विशेषो नोपलभ्यते तत्रोभयत्रापि तदनुष्ठानमविरुद्धम् ।
अत एव—

मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः ।

उपस्थानं ततः पश्चात्सावित्रीजप उच्यते ॥

इत्यनेन बृहस्पतिना स्नानाद्भूतं मार्जनं, जलमध्ये उक्ता
सन्ध्याद्भूतप्राणायामो यतस्ततो जले स्थले वेत्युक्तम् । एवं
चोपस्थानपर्यन्ता सन्ध्या जलेऽप्यविरुद्धा, गायत्रीजपस्तु स्थलएव ।

कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् ।

गायत्र्यग्निमुखी यस्मात्तस्मादुत्पाय ताजपेत् ॥

इति गोभिलवाक्यात् । अत्र प्रतिप्रसववाक्यं वृद्धमनुनाम्ना
केचित्पठन्ति,

यदि स्यात् क्लिप्तवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् ।

अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः ॥ इति ।

अथ शौनकोक्तं सन्ध्यावन्दनम् ।

अथ वक्ष्ये बह्ववानां सन्ध्याकर्मविधिक्रमम् ।

त्रैवर्णिकानां सर्वेषां चतुराश्रमवासिनाम् ॥

यत्सन्ध्यावन्दनं सर्वस्मृतिष्वत्र तथोच्यते ।

तत्रापामन्तिकं प्राप्य ब्रह्मसूत्रधरो भवेत् ॥

नासिकामङ्गुलीभिश्च तर्जनीमध्यमाहते ।

दाक्षिणेन समाकृष्य सन्ध्येन तु विसर्जयेत् ॥

प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतमाणः प्राणायामः ॥ उच्यते ॥

शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्नतु वेगतः ।

न कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः ॥

प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संपतेन्द्रियः ।
 अथ सन्ध्यामुपासिष्यति सङ्कल्प्य मार्जयेत् ॥
 तिस्रभिर्मार्जनं कुर्यादापोहीति कुशोदकेः ।
 पादेपादे क्षिपेन्मूर्ध्नि मातेमणवसंयुतम् ॥
 आत्मानं मणवेनैव परिषिच्य जलेस्ततः ।
 सूर्यश्चेत्सनुवाकेन मातःकाले पिबेदपः ॥
 अग्निश्चेत्सनुवाकेन सायङ्काले पिबेदपः ।
 आपः पुनन्तु मध्याह्ने मन्त्राचमनमाचरेत् ॥
 विसृज्य दर्भानाचम्य कुशपाणिश्च मार्जयेत् ।
 मणवेनैव व्याहृत्या गायत्र्या मणवाद्यया ॥
 आपोहिष्ठेन सूक्तेन मार्जनं हि चतुर्थकम् ।
 ऋगादौ मणवं चोक्त्वा ऋगन्ते मार्जनं ततः ॥
 उद्धृत्य दक्षिणेनैव जलं गोकर्णवत्कृतम् ।
 निश्वासं नासिकाग्रे तु पाप्मानं पुरुषं स्मरेत् ॥
 ऋणश्चैतामृचं वापि दुपदां वा जपेत् ऋचम् ।
 दक्षनासापुटेनैव पापात्मानमपोहयेत् ॥
 तज्जलं नावलोकयार्थं वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ।
 विसृज्य दर्भास्तत्रैव धृत्वा दर्भास्ततः परम् ॥
 पाणिभ्यां जलमादाय गायत्र्या चाभिपन्त्रितम् ।
 स्वेराभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं सन्धयोः क्षिपेत् ॥
 अमावादिसमन्त्रेण प्रदक्षिणमतः परम् ।
 अथः स्पृष्ट्वा दक्षिणे तु पश्चाद्दर्भान् विसर्जयेत् ॥
 मध्यह्ने तु विशेषोऽयमुपस्थानं तथाऽर्च्यकम् ।
 अपामञ्जलिना पूर्णम् आकृष्णेनेति निसिपेत् ॥
 समाप्नोतु कुशान् भूमौ तत्र तिष्ठन्समाहितः ।

मृत्वा पवित्रं सम्प्रोक्ष्य जपस्यानं कुशोदकैः ॥
 आधारादीन्ममस्कृत्य कुशाग्रैरासनं ततः ।
 यद्वा पद्मासनं वापि स्वस्तिकं वा यथाविधि ॥
 दिशोऽष्टधा विभक्तायाः प्रतीच्या भागसप्तकम् ।
 हित्वा दक्षिणतोऽन्यस्तु योऽष्टमो भाग उत्तरः ॥
 अस्याभिमुखतां प्राप्तो भूत्वा प्रयतमानसः ।
 जपन्नासीत सावित्रीं सन्ध्यां कृतस्नायतन्द्रितः ॥
 प्रभातकाले चागस्य पुरस्ताद्गुदकान्तिकम् ।
 सर्षप्युदककार्याणि सायंसन्ध्यावदाचरेत् ॥
 अपामाचमनं त्वग्र सूर्यश्चेत्यनुवाकतः ।
 पूर्वोत्तराशाभिमुखो भूत्वा प्रयतमानसः ॥
 जपंस्तिष्ठेत्तु सावित्रीं संध्यां तां सकलां ततः ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा यथाविधि अतन्द्रितः ॥
 अङ्गोराप्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 प्राणायामैर्य आत्मानं संयम्यास्ते पुनः पुनः ॥
 दशद्वादशभिर्वापि चतुस्त्रिर्वा परन्तपः ।
 ॐकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयस्तथा ॥
 त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ।
 मूर्धुवः स्वरोमिति जप्त्वाऽऽहसासनं ततः ॥
 व्याहृतिमिहि विन्यस्य सावित्र्याच पङ्क्तकम् ।
 प्राणायामं धारयेन्निर्यथाविधि समाहितः ॥
 आयातिवत्यनुवाकेन सावित्रीमाह्वयेत्क्रमात् ।
 ऋष्यादीनि ततः स्मृत्वा सायासीनो जपेत्सदा ॥
 सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ।
 आरम्भयज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ॥

उपांशुः स्याज्जलगुणः साहस्रो मानमः स्मृतः ।
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥
 शुद्धिकामः प्रयुज्जीत सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 मृग्यादिलक्षणं ज्ञात्वा गुरुमोक्षेन मार्गतः ॥
 षडङ्गमन्त्रैर्विन्ध्यस्य योनिमुद्रां प्रदर्शयेत् ।
 गायत्रीं संस्मरेद्दीमान् हृदि वा सूर्यमण्डले ॥
 कल्पोक्तलक्षणेनैव ध्यात्वाऽभ्यर्च्य ततो जपेत् ।
 मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ॥
 अव्यग्रत्वमनिर्षेदो जपसम्पत्तिहेतवः ।
 छुत्वोत्तानौ करौ प्रातः साय चाधोमुखौ ततः ॥
 मध्ये स्तब्धकराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ।
 नक्षत्रदर्शनादूर्ध्वं जपेदासूर्यदर्शनात् ॥
 अर्द्धास्तमयमारभ्य जपेदाश्लक्षदर्शनात् ।
 तत उद्वास्य सावित्रीमुत्तमेत्यनुवाकतः ॥
 सायम्प्रातरुपस्थानं कुर्यान्मन्त्रैर्पथाक्रमम् ।
 जातवेदस इत्येका तज्जंयोरावृणीमहे ॥
 नमोब्रह्मण इत्येतां त्रिरुक्त्वाऽथ दिशो नमेत् ।
 इमं मे वरुण तत्त्वेति सायङ्काले विशेषतः ॥
 मित्रस्यचर्षणी द्वाभ्यां प्रातःकाले विशेषतः ।
 सवितुर्मण्डल पश्यन्नुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥
 ऊर्ध्वबाहुः पठेत्सूक्तम् उदुलजातवेदसम् ।
 तच्चक्षुरितिसूक्तं च हंसःशुचिपदिसापि ॥
 एवमन्यानि सौर्षाणि जपन्पश्येद्देवाकरम् ।
 आत्मपादौ तथा भूमिं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ॥
 नत्वा गुरुंस्तथा सूर्यं द्विजांश्चापि विशेषतः । इति

अस्यार्थः । सन्ध्याकर्षविधिक्रममिति । सन्ध्याकर्मानुष्ठानक्रममित्यर्थः । चतुराश्रमवासिनामिति चतुर्याश्रमविशेषाभिप्रायेण । परमहंसस्य सन्धानिषेधात् । तद्यथा सन्ध्यावदनं सर्वस्मृतिष्वभिहितं तथाऽत्रोच्यते इत्यर्थः । अपामन्तिकं प्राप्येति देशान्तरस्याप्युपलक्षणम् ।

गृहे तु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता ।

नदीषु शतसाहस्री अनन्ता देवतन्निधौ ॥

इति शातातपेषाख्येन सन्ध्यावन्दने देशान्तरस्याप्यभिधानात् । नासिकामिति । तर्जनीमध्यमे विहायेतराङ्गुलीभिर्नासिकां, घृत्वेति शेषः । दक्षिणेनेति । सव्येन समाकृष्य दक्षिणेन त्रिमर्जयेदित्यर्थः । मणवमिति । मणवं सप्तव्याहृतीः गायत्रीं तच्छिरश्च कुम्भके त्रिः पठेदित्येव प्राणायाम इत्यर्थः । अयमेवार्थः स्पष्टतपोक्तः शङ्खस्मृतौ,

दक्षिणे रेचकं कुर्याद्भामेनापूर्वं चोदरम् ।

कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥

इति प्रयोगपारिजाते । गायत्रीशिरश्च अपापो ज्योतिरित्यादि । मणवश्च सप्तव्याहृतीनां प्रत्येकमुपक्रमेषु गायत्र्याश्चोपक्रमे शिरसश्चाद्यन्तपोः पठनीयः ।

• यथाह कात्यायनः,

एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह ।

त्रिर्जपेदापतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ इति ।

एता व्याहृतीः, एतां गायत्रीम्, अनेन शिरसा, एभिः मणवैः सह । रेचके गुणं विधातुमाह शनैरिति । न कम्पयेदिति । प्राणायामं कुर्वता शरीरकम्पनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । प्राणानायाम्येति पूर्वोक्तानुवादः सन्ध्योपासनसङ्कल्पस्य प्राणायामोत्तरत्वज्ञापनार्थः । मा-

जीवेदित्युक्तम् मार्जनं विशिष्याह तिसृभिरिति । आपोहिष्ठे-
 साद्या एका ऋक् । योवः शिवतम इत्याद्या अपरा । तस्माअर-
 द्रेसाद्या अपरा । एवं तिसृभिर्ऋग्भिरित्यर्थः । पादेपादइति । ऋचः
 प्रतिपादम् । आदौ प्रणवमुच्चार्य पादान्ते भूर्भिं कुशोदकं क्षिपेदि-
 त्यर्थः । आत्मानमिति । केवलप्रणवेनात्मानं परिपिच्येत्यर्थः ।
 मन्त्राचमनोत्तरभाविनि मार्जने विशेषमाह प्रणवेनैवेति । आ-
 पोहिष्ठेनेति । आपोहिष्ठेसाद्या नव ऋचः सूक्तमिति मतिद्धाः ।
 मार्जनं हि चतुर्थकम् इति प्रणवादिगता संख्यां मार्जने उपचर्यते ।
 ऋगादाविसादिना पृथग्मार्जनानां वक्ष्यमाणतया मार्जनाना-
 माधिकत्वात् प्रणवादिभिश्चतुर्भिमार्जनं कुर्यादित्यर्थः । ऋगादा-
 विति । आद्यमार्जनं पादेपादे इदं तु ऋगन्तइति विशेषः । उद्गृह्ये-
 ति । दक्षिणहस्तेन जलं गृहीत्वा तद्वस्त्रं गोकर्णवत् कृतं श्वासरहि-
 तनासाग्रे धृत्वा पाप्मा पुरुषः स्वदेहं व्याप्यावस्थित इति चिन्त-
 येदित्यर्थः । दसेति । दक्षिणपुटनासाग्रमार्गेण स पाप्मा नासाधृत-
 जले पविष्ट इति चिन्तयेदित्यर्थः । अनवलोक्य सन्ध्ययोः प्रातः-
 सन्ध्यासार्यसन्ध्ययोः । मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
 अर्घ्यदाने च गायत्र्याऽपि त्रिरावृत्तिमिति प्रागेवाभिहितम् । असा-
 वादित्येति । असावादिसो ब्रह्मेति मन्त्रेणेत्यर्थः । दक्षिणे अपः
 स्पृष्टेत्यन्वयः । दक्षिणे दक्षिणहस्तइत्यर्थः । उपस्थानमिति । उप-
 स्थाने विशिष्य कर्त्तव्यमित्यर्थः । उपस्थाने विशेषश्चाग्रे वक्ष्यते ।
 तथार्पकमिति । एकवचनेन त्रित्वनिवृत्तिः । आकृष्णेनेति । आ-
 कृष्णेन रजमेत्यादिमन्त्रेणेत्यर्थः । अनेन गायत्री निवर्त्यते । समा-
 स्ताविति । अर्घ्यदानान्तकर्मवृन्दसमाप्तावित्यर्थः । कुशान् भूमौ, वि-
 सृज्येति शेषः । आधारादीन्मस्कृतेति । आधारं शक्त्यै नमः ।
 कूर्माय नमः । अनन्ताय नमः । पृथिव्यै नमः । वास्तुपुरुषाय नमः ।

विश्वशक्त्यै नमः । मायाशक्त्यै नमः । इत्येवमाधारशक्त्यादीभ्यस्तुत्य
इत्यर्थः । आसनं कुर्यादिति शेषः । बध्वा पद्मासनं धापीति । बध्वा
कृत्वे सर्थः । पद्मासनादिलक्षणं च—

कूर्मपुराणे उक्तम्,

आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्दासनं तथा ।

आसनानां च सर्वेषामेतदासनमुत्तमम् ॥

ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ।

समासीतात्मनः प्रोक्तमेतत्पद्मासनं शुभम् ॥

एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि सत्तमः ।

आसनार्थमिति शेषं योगसाधनमुत्तमम् ॥

उभे कृते पादतले जानूर्वोन्तरेण हि ।

समासीतात्मनः प्रोक्तमासनं स्वस्तिकं परम् ॥ इति ।

दिक्वा इति । प्रतीची दिशमष्टधा विभज्य दक्षिणतो भागसप्तकं
हिस्तोत्तरतो योऽष्टमो भागस्तदभिमुख इत्यर्थः । सन्ध्या कृत्स्ना-
मिति । अत्र सन्ध्याशब्देन सन्ध्याकालोऽभिप्रेतः । सर्वाण्युदक-
कार्याणीत्युक्ता मन्वाचमनमपि सायंसन्ध्यावदिति भ्रमः स्यात्त-
न्निवृत्त्यर्थं पूर्वोक्तमेव विशेषं स्मारयति अपामिति । पूर्वोत्तरा-
शा ईशानी दिक् तदभिमुख इत्यर्थः । विशेषान्तरमाह जपंस्ति-
ष्ठेतिवति । सर्वसन्ध्यासु गायत्रीजपश्च प्राणायामप्रयोत्तरं कर्तव्य
इत्याह प्राणायामप्रयामिति । एतत्प्रकारस्तु भूर्भुवःस्वरित्यादेनाऽग्रे
वक्ष्यते । यथाविधि अतन्द्रित इति । अत्र सन्ध्यभावो वैकल्पिकः ।
प्राणायामे संख्यानंतरविधानाप्रोक्तम् अहोरात्रकृतमित्यादि । दशद्वा-
दशादिसंख्यायुक्तैः प्राणायामैर्य आत्मानं निग्रम्यास्ते तस्याहोरात्र-
कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीत्यन्वयः । गायत्रीजपप्रशंसार्थमाह
ॐकारेति । व्याहृतिभिर्हि विन्यस्येति प्रणवस्याप्युपलक्षणम् ।

स्वयै वौषडिति शिवायाम् । धीमहि कवचाय हुमित्युरसि । धियो-
यो नो नेत्रत्रयाय वौषडिति नेत्रललाटेषु न्यस्याथ मचोदयादस्त्राय
फडिति करतलेऽस्त्रं प्राच्यादिषु दशसु दिक्षु न्यसेदिति । आया-
त्विति । आयातु वरदा देवीत्याद्यनुवाकेन । यदुक्तं जपन्नासीत्
सावेत्रीमिति तत् सान्ध्यासन्ध्यायामिति वक्तुं सायासीन इत्युक्तम् ।
आरम्भयज्ञादिति । मन्त्रोच्चारणपूर्वकमनुष्ठेयो यज्ञ आरम्भयज्ञः ।
ततो जपयज्ञः श्रेष्ठः ।

तथाच भगवद्गीताया भगवता उक्तं, यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मीति ।

उपांशुत्वमानमस्वपोश्च स्वरूप स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्,

विना शब्द जपो यस्तु चलञ्जिह्वादिजन्तदः ।

उपांशुं ते जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥ इति ।

देवी गायत्रीमित्यर्थः । षडङ्गन्यासानन्तरं योनिमुद्राप्रदर्शन-
गायत्रीध्यानयोर्विधानार्थं प्रागुक्तमनुवदति ऋग्व्यादिलक्षणमित्या-
दि । ऋग्व्यादिज्ञानं तु जपाच्चवहितपूर्वमेव प्रागुक्तक्रमानुसारा-
त् । प्रातःसन्ध्याया गायत्रीजपपूर्वोत्तरावधी आह नक्षत्रदर्श-
नादिति । सायं सन्ध्याया तावाह अर्द्धास्तमयमिति । उत्तमेति ।
उत्तमे शिखरे देवीत्यादिना । मध्याह्नसन्ध्यामूर्यौषस्यानमधिकृ-
त्वाह सवितुरित्यादि । सर्वसन्ध्यासु अनुष्ठेयमाह आत्मपादाविति ।
अभिवादयेत् स्पृशेदित्यर्थः । नत्वागुरुनिति । गुरुः पित्रादयः ।
इति शौनकोक्तं सन्ध्याचन्दनम् ।

अथ जपविधिः ।

तत्र मध्याह्नसन्ध्यामभिधाय शङ्खः,

ततो जपेत्पवित्राणि पवित्रं वा स्वशक्तितः । इति ।

पवित्राणि अघमर्पणसूक्तादीनि तेनैवोक्तानि ।

पुनः शङ्खः,

गायत्र्यास्तु परं नास्ति दिवि चेहच पावनम् ॥

हस्तत्राणमदा देवी पततां नरकार्णवे ।

तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो हृदये शुचिः ॥

गायत्रीं जप्यनिरतो हव्यकव्येषु यो जपेत् ।

तस्मिन् तिष्ठते पापमन्विन्दुरिव पुष्करे ॥

जप्येनैवतु संसिध्येद्ब्राह्मणो नाम संशयः ।

कुर्पादन्यथा कुर्पान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।

नोचैर्जप्यं शुभः कुर्यात्सावित्र्यास्तु विशेषतः ॥

सावित्रीजप्यानेरतः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।

सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायं च विन्दति ॥

तस्मात्सर्वमपन्नेन स्नातः प्रयतमानसः ।

गायत्रीं च जपेच्छतया सर्वकल्पपनाशिनीम् ॥ इति ।

दृषी स्वल्पमासनामिति कल्पतरुः । कुशपवित्रपाणिः । वा-

मेऽनियतकुशपाणिर्दक्षिणे पवित्रपाणिरित्यर्थः । देवतां विशेषतो-

ऽभिहितां तदभावे मन्त्रमकाश्याम् । पद्मासं पञ्चबीजम् इन्द्राक्षम्

आरुहमिति कल्पतरुः । हस्तोपयामः अङ्गुलीनमनमिति कल्पतरुः ।

आदौ जपारम्भे । कल्पकल्पं प्रातःप्रातः । हृदये शुचिः शुद्धमनाः ।

मित्रमेव मैत्रः, सर्वभूतानामिति शेषः । सर्वभूतमित्रत्वं च हिंसाङ्गक-

क्रतुव्यातिरिक्ता हिंसाङ्गकजपयज्ञानुष्ठानेनेति कल्पतरुः । उपांश्वा-

दिलक्षणं वक्ष्यते । नोचैर्जप्यमिति । स्वातिरिक्तश्रवणयोग्यमन्त्रोच्चा-

रणेन जपं न कुर्यादित्यर्थः । तेन न वृषिहपुराणादिना वाचिकज-

पविधानानुपपत्तिः । मोक्षोपायं तत्त्वज्ञानम् । योगियाज्ञवल्क्यो मनु-

वसिष्ठहारीताश्रायश्लोकद्वये,

ये पाक्यहाश्रत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

हरन्ति मत्तमं यस्मात्तस्माद्भुतं सगाचरेत् ।
जलान्ते वाऽन्यगारे वा जले देवालयेऽपि वा ॥
गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे सिद्धक्षेत्रेऽथवा गृहे ।
गृहे लोकगुणं प्रोक्तं नद्यां तु द्विगुणं मृतम् ॥
गवां गोष्ठे दशगुणमन्यगारे दशाधिकम् ।
सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ॥
सहस्रं शतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ ।
शाकपावकभैसाणि पयोमूलफलानि च ॥
दधि सार्षपस्तथा ह्यापः प्रशस्तान्पुत्तरोत्तरम् ।
चरवो ह्युपवासश्च भैक्षं नक्तमयाचितम् ॥
विसृष्ट्वाटशालूकहविष्यान्नानि यानि तु ।
एतान्पनुग्रतान्पाहुः शस्तानि जपकर्मणि ॥
जपकाले नापभापेच्छतहोमादिकेषु च ।
एतेष्वेवावसक्तं तु यद्यागच्छेद् द्विजोत्तमः ॥
अभिवाद्य ततो विष्णुं योगक्षेमं च कीर्तयेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव रासभं च रजस्वलाम् ॥
जपकाले न भापेत् ग्रतहोमादिकेषु च ।
तूष्णीमासीत् तु जपंश्चाण्डालपतितादिकान् ॥
दृष्ट्वा तान्वार्युपसृष्ट्वापाप्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ।
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेद्युचिदर्शने ॥
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ।
रौद्रपिण्डासुरान्मन्त्रान् राक्षसानाधिचारिकान् ॥
व्याहृतालभ्य चात्मानगपः सृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ।
एतान्पाहृत्य रौद्रादीनसृष्ट्वाऽऽयु जलं द्विजः ॥
ऊर्ध्वं यत्कुस्ते कर्म तद्भवत्यपपाययम् ।

यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन ॥

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्पृशेद्वा विष्णुमन्ययम् । इति ।

पाकयज्ञा ब्रह्मयज्ञातिरिक्ता देवयज्ञादय इति कल्पतरुः ।

चत्वारः पाकयज्ञा हृतोऽहुतः प्रहुतः भाक्षित इति पारस्करोक्ता
इत्यपरे । विधियज्ञा व्योतिष्टोमादयः । मैत्रो व्याख्यातः । चङ्क्रम-
णमितस्ततश्चलनम् । अपाश्रितः, कुड्यादाविति शेषः । करौ, पदा-
ऽऽक्रम्येति शेषः । संश्रावयन्, परानिति शेषः । शंस्यात् शंस
कथने इति धात्वनुमाराद्वाचिकात् । उपांशुजपयुक्तस्य यो जपः
स वाचिकाच्छतगुणो भवेदित्यर्थः । साहस्र इत्यत्रापि शंस्यादित्य-
नुपज्ञः । ओष्टेति । यत्र जपे भध्वनि ध्वनिरहितमोष्ठस्पन्दनमा-
त्रेण जप्यते तदुपांश्वित्यर्थः । निर्विकल्पां निष्क्रियाम् । माक्कूलेषु
माग्रेषु । कोट्यादिकेसत्रादिशब्देनार्बुदादिसंख्यापरिग्रहः । अग्र-
पाणिना पाण्यग्रेण । अङ्गुलिनमनैर्वक्ष्यमाणक्रमेण अङ्गुलिपर्वभिर्वा ।
मसभं हठात् । चरवोऽञ्जम्प्यान्लीपाकविशेषाः । पुनर्भस्मस्योपादानं
प्रशंसार्थमिति श्रीदत्तरवाकरौ । विसं सृणालम् । हविष्यान्मानि-
हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

इत्यादिना उक्तानि । अनुव्रतानि जपयज्ञव्रतस्याङ्गभूतव्रता-
नि । एतेषु जपहोमादिषु । अवसक्तं व्यासक्तम् । रासभश्चेति । रास-
भस्मभाषणं च तदुद्देश्यकः शब्दप्रयोगः । तानाभाष्येति सम्बन्धः ।
आत्मानं हृदयम् । अयथायथं निष्फलम् ।

नृसिंहपुराणे,

त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः ॥

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ।

यदुधनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदस्रैः ॥

मन्त्रमुच्चारयेद्यत्तं जपयज्ञः स वाचिकः ।

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीपदोष्ठौ च चालयेत् ॥

किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्याद्गुपांशुः स जपः स्मृतः ।

धिया यदक्षरश्रेण्यो वर्णाद्विर्णं पदात्पदम् ॥

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ।

किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यात् यथा तं ध्वनिमन्यो न जानातीत्यर्थः ।

बौधायनः,

अप आचम्य दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः प्राङ्मुखः

सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेच्छतकृत्व अपरिमितकृत्वो वा दशावराम्

अथादित्यमुपतिष्ठेत् उदयन्तमसस्परि उदुखं चित्रं तच्चक्षुर्वेवहितं

उदगादिति अथाप्पुदाहरन्ति मणवो व्याहृतयः सावित्री चैते पञ्च

ब्रह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं किल्विपात् पावयन्ति ।

अपरिमितकृत्व इत्यनेन दशाभ्य ऊर्ध्वम् उक्तशतादिसङ्ख्याव्य-

तिकरेणापि सङ्ख्याऽभिमतता । दशावरामित्यभिधानात् । असङ्ख्या-

तजपस्य च निषिद्धत्वात् । उदगात् उदगादयमादिस इत्यादिका ऋक्

योगियाज्ञवल्क्यः,

आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रवत्स्नानभोजने ।

द्रुपदा वा त्रिरावर्त्य तथाचैवाघमर्षणम् ॥

गायत्री वा त्रिरावर्त्य महाव्याहृतिभिस्तथा ।

सोपांशुमणवेनापि आपः पीता अघापहाः ॥

आचम्य पाव्य चात्मानं त्रिरायम्य शनैरस्मूत् ।

अथोपतिष्ठेतादित्यमूर्ध्वं पुष्पान्वितं जलम् ॥

प्रक्षिप्पोद्गममुदुत्पं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

हंसः शुचिपदेतानि शुभानि पावनानि च ॥

एतज्जपेदूर्ध्वयाहुः सूर्यं वीक्ष्य समाहितः ।

गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ॥

विविधैर्विषयैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदा तथा ।

शिवसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन वा ॥

दिवाकीर्त्यैश्च सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ।

जपपद्मो हि कर्त्तव्यः सर्ववेदमणीतकैः ॥

पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदा तथा ।

अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ॥

प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायं च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् ।

आकेशादानखाग्रास्त परमं तप्यते तपः ॥

यः सुख्यपि द्विजो वा तैः स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ।

आदावरभ्य वेदं तु स्नात्वोपयुपरि क्रमात् ॥

यदिवा तेऽन्वहं शक्त्या सुसंधेया इति स्मृतिः । इति ।

मन्त्रवत् वक्ष्यमाणद्रुपदादिवेत्ताद्यन्यतममन्त्रान्वितम् । अयं च
मन्त्रविकल्पः फलविशेषापेक्षया व्यवस्थित इति कल्पतरुः । पाठ्य
माज्जनं कृत्वा । शिवसङ्कल्पः यज्जाग्रतो दूरमित्यादि । मण्डलब्राह्मणं
यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादि । दिवाकीर्त्यैरध्येतुमं प्रदायादिवा पठनी-
यैः शतरुद्रियादिभिः । सौरैः नमोमित्रस्येत्याद्यैः । सर्ववेदमणीतकैः
सर्ववेदपठितैः । इदं च पवित्रैरित्यस्य विशेषणम् । पवित्रैः पावनैः ।
गुह्योपनिषदा साक्षात्परमात्मप्रकाशकोपनिषदा । अध्यात्मविद्या उप-
निषद्भ्यो न्यायः । सुख्यपीति । यः सुखवानपि भोगं कुर्वाणोऽपि
तैः पूर्वोक्तमन्त्रैः स्वाध्यायं समाचरेत् सर्वशरीरदुःखदं तपस्तप्यत
इत्यर्थः । आदावारभ्येत्पादि । आदावारभ्य समाप्तिपर्यन्तमुपयुपरि
क्रमेण प्रत्यहं वेदः पठनीय इत्येकः कल्पः । यद्वा पूर्वोक्ता एव

मन्त्रा यथाशक्ति मृत्यहं पाठ्या इति द्वितीयः कल्प इति ।

वसिष्ठः शङ्खलिखितौ च,

सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः पश्य ।

येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥

अघमर्पणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गा सावित्र्यथैव च ॥

अभीपद्माः पदस्तोमाः सामानि व्याहृतीस्तथा ।

भारुण्डानि च सामानि गायत्रं रैवतं तथा ॥

पुरुषव्रतं च भासं च तथा देवव्रतानि च ।

अलिङ्गा वार्हस्पत्यं च वाक्मूक्तं मध्वचस्तथा ॥

शतरुद्रिपमथर्वाशिरस्त्रिमुपर्णं महाव्रतम् ।

गोसूक्तं चाश्वसूक्तं च इन्द्रशुद्धे च सामनी ॥

घ्रीण्याज्यदोहानि रयन्तरं च आग्निव्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।

एतानि भीतानि पुनन्ति जन्तुन् जातिस्मरत्वं लभते य इच्छेत् ॥ इति । • •

देवकृतं देवकृतस्यैनस इत्यादिमन्त्रः । शुद्धवत्यः एतोन्विन्द्रंस्तवाम इत्यादिकाः । तत्तरत्समाः तत्तरत्समन्दीपावतीत्यादिकाः । कूष्माण्ड्यः यद्देवादेवहेहनमिसादिकाः । पावमान्यः पावमानीः स्वस्त्ययनीरित्यादिकाः । दुर्गा दुर्गामकाशिका जातवेदस इत्यादिका ऋक् । सावित्री तत्सवितुरित्यादिका । अभीपद्माः पुरोजातीरोधम इत्यादि साम-
चपम् । पदस्तोमाः युगे इत्यादिसामचतुष्टयम् । सामानि व्याहृती-
स्तथेति । व्याहृतीः सामानीत्यर्थः । भारुण्डानि यत्तेकृष्ण इत्येक-
विंशतिसामानि । अलिङ्गा आपोहिष्टेत्यादयः । वार्हस्पत्यं गणा-
नां त्वा गणपतिमिसादिका ऋक् । वाक्मूक्तं बृहस्पतेः प्रथम-
मिसादि । मध्वचः मधुवाता इत्यादिकास्त्रिस्तः । शतरुद्रिपं नमस्ते-

रुद्रपन्थव उतोत इत्याद्या एकादशानुवाकाः । अपर्वांशस्त्रिमुप-
र्णं ब्रह्मसेतुमित्याद्यनुवाकत्रयं तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धम् । महाव्रतं
राजतं साम । गोसूक्ताश्चमूक्ते सामन्ती यदिन्द्राहं यथात्वमित्यास्यां
ऋचि प्रसिद्धे ।

अत्रिस्मृतौ चैतान्मधिकानि । यथा,

विमलं शिवसङ्कल्पं विवर्णं रोहितं ततः ।

विमलं हंसःशुचिपदित्यादि । विष्णुस्मृतौ च नारायणीयम-
धिकम् । नारायणीयं च तैत्तिरीयाणामुपनिषत् ।

मनुः,

वेदमेव जपेन्नितं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं हस्यादुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।

अद्रोहेण च भूतानां जार्ति स्मरति पौर्विकीम् ।

संस्मृत्य पौर्विकीं जार्तिं ब्रह्मैवाभ्यसने द्विनः ॥

ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमधिकं सुसप्तमश्नुते ।

उपधर्मः अल्पफलको धर्मः । तपः कृच्छ्रादि ।

ब्रह्म वेदः । अनन्तं चिरकालोपधोग्यम् ।

घातवस्त्वयः,

वेदाधर्षपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥

विष्णुः,

स्नातश्च पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् विशेषतः सावित्रीं पु-
रुषमूर्तं वा नैराभ्यामधिकमास्ति ।

पवित्राणि अधर्षणादीनि ।

मनुर्यमश्च प्रथमे,

ॐकारपूर्वकास्तिस्रो महान्याहृतयोऽव्यययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः स्वमूर्त्तिमान् ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।

अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव मजापतिः ॥

एतां गायत्रीम् । वायुभूतः वायुवत् शीघ्रगतिः लिङ्गशरीरनिष्ठो वेति कल्पतरुः । स्वमूर्त्तिमान् आकाशवद्व्यापी सन् परमात्मा भवति । क्षरन्ति विनाशिन्यो भवन्ति । अक्षरम् ॐकारः । तस्य मोक्षरूपं फलं न क्षरतीत्यक्षरम् । मजापतित्वं च तत्प्रतिपादकत्वेनोद्धारस्य मन्तव्यम् ।

यमम् ऋषय ऊचुः ।

किं वै परमकं ब्रह्म किं वै परमकं तपः ।

उपवासात्परं किं वै किं च मौनात्प्रशस्यते ॥

यम उवाच ।

ॐकारः परमं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥

क्षरन्तीह क्रियाः सर्वाः प्रयुक्ता वैदिकीर्भुवि ।

अक्षरं त्वक्षरं विद्याद्ब्रह्म चैव मजापतिः ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म पावनं परमं स्मृतम् ।

गायत्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥

गायत्रीं चैव वेदांश्च तुल्योऽतोऽन्यतः प्रभुः ।
 एकतश्चतुरो वेदान् साङ्गान्श्च सपदक्रमान् ॥
 एकतश्चैव गायत्रीं तुल्यरूपा तु सा स्मृता ।
 सः प्रजापतिः । सपदक्रमान् पदक्रमसहितान् ।
 अद्विराः,

प्रणवादपास्तया वेदाः प्रणवे पर्युपास्यताः ।
 वाङ्मयं प्रणवः सर्वमभ्यसेत्प्रणवं ततः ॥
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
 निषदायां च गापय्यां न भयं विद्यते कचित् ॥
 दक्षः,
 सविता देवता यस्या मुस्तमसिस्त्रिपाद स्थिता ।
 विश्वाभिन्न ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥
 यमः,

न तथा वेदजप्येन पापं निर्दहति द्विजः ।
 यथा सावित्रिजप्येन सर्वपापैः प्रगुच्यते ॥
 ब्रह्मयज्ञाधिकारे आपस्तम्बः,
 तस्य विधिरकृतप्रातराश चदकान्ते गत्वा प्रपतः शुचौ दे-
 हो अधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन् वाचा मनसा चानध्याये यथा-
 ध्यायमुत्सृजन्निति ।

यदधीतं तस्यजन् वाचा अधीयीत, अनध्याये पुनर्मनसाऽ-
 धीयीतेत्यर्थः । एवं चानध्याये मनसाऽध्ययनविधानात्—
 नैतके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ।
 इति मनूक्तं मानसविषयमेव ।

वसिष्ठः,

• यथाऽग्निर्वायुना धूतो हविषा चैव दीप्यते ।

एवं जप्पपरो निखं मन्त्रयुक्तः सदा द्विजः ॥

हारीतः,

प्रणवो व्याहृतयः सावित्री चेति सावित्रं येन पापेभ्यो मु-
च्यते शतं जप्त्वा मानसात्पूतो भवति सहस्रं जप्त्वा वाक्कृतात्पूतो
भवति दश सहस्राणि जप्त्वा सर्वतः पूतात्मा भवतीति ।

धौधायनः,

शताक्षरां त्रिरावर्त्य चतुर्वेदफलं लभेत् ।

शताक्षरा य गावत्री जातवेदसे ऽयम्बकं यजामहे इति म-
न्त्राभ्यामेकीकृता सती भवतीति तत्रैवोक्तम् ।

लघुहारीतः,

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

न क्षिप्तवासाः स्थलगो जपादीनाचरेद्बुधः । ✓

वस्त्रनिश्चोतनं मेताः परिवार्य पिबन्ति हि ॥

व्रताहते नार्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् ।

न जीर्णेन न नीलेन परिक्षिपेन् वा जपेत् ॥

व्रताहते तथाविहितव्रताहते । परिक्षिपेन् मलिनेन ।

वसिष्ठः,

जपहोमोपवासेषु घौतवस्त्रधरो भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्षोनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः ॥

व्यासः,

आर्द्रवासाश्च यः कुर्याज्जपहोमं प्रतिग्रहम् ।

सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्वाहिर्जानु च यत्कृतम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टम्,

यत्र दिङ्निषमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिक्षाः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥

आसीन ऊर्ध्वः ग्रहो वा निषमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न ग्रहेण न तिष्ठता ॥

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं नचोच्यते ।

दासिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

सौम्या उत्तरा । अपराजिता ऐशानी । अत्रापि निर्णयः ।

आरब्धजपस्य जपसमाप्तिपर्यन्तमाहारनियमः प्रागुक्तः । तत्र शाकादीनां विकल्पाद्भक्ष्यविशेषेण जपारम्भे एकादश्युपवासोऽपि न कर्त्तव्य इति हरिहरादयः ।

रत्राकरादयस्तु रामप्राप्तन्वाद्भोजनं न विधीयते अपितु माप्ते भोजने शाकादिकं नियम्यते । ततश्च जपप्रवृत्तौ यदि भुङ्क्ते तदा शाकादिकमेव नतु शाकादिकं भुङ्क्ष्वेत्यर्थ इत्याहुः ।

अन्ये तु अनुव्रतानीत्युपसंहाराद् व्रतरूपतया शाकादिभोजनातिरिक्तभोजनाभावे तात्पर्यं, तत्रापि भिक्षस्तमुत्तरोत्तरमित्यभिधानादेकैकभोजनाभावे तात्पर्यमिति, स चाभोजनेऽप्युपपद्यतइति एकादश्युपवासे ऽपि न व्रतहानिरित्याहुः ।

वस्तुतस्तु यत्र भोजनस्यालौकिकसवग्नौ विधिना प्रसादय्यं ते व्रतरूपता च प्रतीयते तत्र तन्मात्रभोजनं विना फलं नोत्पद्यतएव । अत एव चान्द्रायणादावेकादश्यामपि नियमितग्रासान्दमुज्जते । यत्र तु तद्भोजनस्य न व्रतरूपता तद्भोजनं फलार्थममुष्ठीयते न तु भोजने तदितरव्यावृत्तिरपि शास्त्रानुमता, यथा—

शाकान् भुक्त्वा चतुर्दश्यां न प्रेतो जायते नरः ।

इत्यादौ देवतानैवेद्यभोजनादौ च, न हि तद्भोजनं विना तत्र फलसिद्धिः ।

एवं च प्रकृते शाकादिभक्षणप्रतारम्भपक्षे शाकाद्यन्यतर-
मात्रभोजनं विना तत्कथं फलसिद्धिः । परं तु मसहं शाकभोज-
नविधानाभावाज्जपारम्भोत्तरं, तत्समाप्तिपूर्वं कादाचित्कशाक-
भोजनेनापि तदुपपद्यतइति एकादश्यां न भोक्तव्यमेवेति युक्तम् ।

हविष्यान्नान्याह स्मृतिः,

हैमन्तिकं सिता स्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।

कलायकङ्गुनीवारा बास्तूकं हिलमोचिका ॥

पाटिका कलशाकश्च मूलकं केमुकेतरत् ।

लवणे सैन्धवसामुद्रौ गव्ये च दधिसर्पिषी ॥

पयोऽनुदधृतसारं च पनसाम्रहरीतकी ।

पिप्पली जीरकं चैव नागरं चैव त्रिन्तिडी ॥

कदली धवली धात्री फलान्यगुढमैसवम् ।

अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

छन्दोगपरिशिष्टं,

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।

मापकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभे विवर्जयेत् ॥

ब्रीहिः क्षरत्पक्वान्धम् । गौरः श्वेतसर्पपः । भट्टभाष्ये तु
कोरेति पठित्वा कोरं वरवट इति व्याख्यातम् । आदिपदग्राह्याश्च
कोद्रवचणकचीणकमापमसूरकुलत्थकुडालकवर्जमिति शङ्खलिखित-
वचनस्या एतद्रचनानुपात्ताः । एवं च ब्रीहियवालाभे मापादिवर्ज-
ग्रैष्मिकहैमन्तिकधान्यगोधूममुद्गादि सर्वमेव विहितमिति । यत्तु-
मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्वा हविरुच्यते ॥

इति मनुवाक्येन मांसस्य हविष्यत्वमुक्तं, तत् श्राद्धमकरण-
पाठात् श्राद्धपरम् । अतएव हविष्याणि च मांसानीति रामायणे-

ऽप्युक्तम् । साधान्यतो हविष्यत्वेऽपि व्रते मधुमांसवर्जनाद् व्रते
तत्पाग इत्यपि वदन्ति । अनुपस्कृतम् अश्राटितम् इति श्राद्धकाण्डे
कल्पतरुः । असमालायां विशेष उक्तः—

कालिकापुराणे,

स्फटिकेन्द्रास्रद्रासैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।

सुवर्णमणिभिः सम्पक् प्रबालैरथवाऽञ्जकैः ॥

असमाला तु कर्त्तव्या देवीमीतिकरी परा ।

जपेदुपायु सततं कुशग्रन्थिवाऽग्रपाणिना ॥

प्रबालैरथवा कुर्यादष्टाविंशतिबीजकैः ।

पञ्चपञ्चाशत् वापि न न्यूनैर्नाधिकैश्च वा ॥

रुद्रासैर्यदि जप्येत इन्द्रासैः स्फटिकैस्तथा ।

नान्यन्मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकं च यत् ॥

एको मेरुस्तत्र देयः सर्वेभ्यः स्थूलसंभवः ।

आद्यं स्थूलं तत्तत्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥

विन्यसेक्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सा यतः ।

ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्यात्प्रतिबीजं ययातथा ॥

अथवा ग्रन्थिरहित इदरज्ज्वा समन्वितम् ।

त्रिराष्टसाय मध्ये वै वाऽर्द्धाष्टसान्तदेशतः ॥

ग्रन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मग्रन्थिसंज्ञकः ।

नात्मना योजयेन्मालां नामन्त्रो योजयेन्नरः ॥

इदं सूत्रं निष्ठुञ्जीत जप्ये प्रुथ्यति नो यथा ।

यथा हस्तान्न ज्यवते जपतः स्रक् तथाऽऽचरेत् ॥

हस्तच्युतायां विघ्नः स्याच्छिन्नायां मरणं भवेत् ।

एवं यः कुरुते मालां जप्यं च मम कोटितः ॥

स प्राप्नोतीप्सत काम इति स्यात्तु विपर्ययः ।

अञ्जकं पञ्चबीजम् । प्रवालानां च पुनरुपादानमातिमियत्वं
ज्ञापयितुम् ।

तथा,

जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।

निधाय मण्डलस्यान्तः सव्यहस्तगतां च वा ॥

ॐ मां माले महामाये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।

चतुर्वर्गस्त्वायि न्यस्तस्तस्मान्धे सिद्धिदा भव ॥

पूजयित्वा ततो मालां शृङ्गीयादाक्षिणे करे ।

मध्यमाया मध्यभागे वर्जयित्वा च तर्जनीम् ॥

अनामिकाकानिष्ठाभ्यां पुतायां नम्रमागतः ।

स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठाग्रेण तद्वताम् ॥

प्रत्येकं बीजमादाय जप्यादूर्ध्वेण भैरव ।

प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठौ न चालयेत् ॥

मालाबीजं तु जप्तव्यं स्पर्शेन हि परंपरम् ।

पूर्वजप्यप्रयुक्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण भैरव ॥

पूर्वबीजं जपन्पस्तु परबीजं च संस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन भवेत्तेन निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥

मालां स्वहृदयासन्ने कृत्वा दक्षिणपाणिना ।

देवीं विचिन्तयन् जप्यं कुर्याद्भामेन न स्पृशेत् ॥

तथा,

यथाशक्ति जपं कुर्यात्सङ्ख्ययैव प्रयत्नतः ।

असङ्ख्यातं च यज्जप्तं यस्मात्तन्निष्फलं भवेत् ॥

कुशग्रन्थिपाण्योर्विधानं तु असमालाया अभावे ।

अभावे त्वसमालायाः कुशग्रन्थ्याऽग्रपाणिना ।

इति पूर्वोदाहृतयोगियाज्ञवल्क्यवचनेन, पाण्यग्रं चाङ्गुष्ठिपर्यङ्कम्,

पाशस्रैश्चैव रुद्राक्षैर्वट्टमैर्मणिमौक्तिकैः ।

राजतेन्द्रासकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ॥

इति स्मृतिचान्द्रिकायाः हारीतव्रचनैकवाक्यत्वात् । पर्वभिश्च
जपप्रकारः स्मृत्यन्तरे उक्तः ।

कनिष्ठाऽनामिका मध्या चतुर्थी तर्जनी मता ।

तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपत्राणि मध्यमा चैकपार्श्विका ॥

मध्यमाद्यद्वयं पर्वं जपकाले तु वर्जयेत् ।

एतन्मेरुं विजानीयाद् दूषितं ग्रहणा पुरा ॥

अनामिकापत्रो मध्यस्तस्मादधः क्रमेण तु ।

तर्जन्यादौ जपान्तश्च जपमालां करे स्थिता ॥

तथा,

अङ्गुल्यग्रे तु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।

असंख्यपातं च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

अग्रपाणिना जपश्च कनिष्ठादिक्रमेणाङ्गुलीनां नमनोन्नम-
नैरित्यपरे ।

स्मृत्यन्तरे,

तुलसीकाष्ठपटितैर्मणिभिर्जपमालिका ।

सर्वकर्मणि सर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा ॥

अथ कात्यायनीयब्रह्मयज्ञः ।

कात्यायनः, विभ्रादिसनुवाकपुरुषमूक्तशिवसङ्कल्पमण्ड-
लब्राह्मणैरुपस्थाय प्रदत्तणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेदभेषु दर्भपाणिः
स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादाकारभ्य वेदमिति ।

विभ्रादिसादिना आदित्योपस्थानं काम्यम् ।

मध्येत्बह्व उदये च विभ्राहादीच्छया जपेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात् ।

उपविशेदभेषु प्रशस्तदाहनिर्मितपीठोपरि निहितेषु त्रिषु
प्रागग्रेषूदग्रेषु वा कुशेषु । आसीनश्च प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा दर्भ-
पाणिः ।

पवित्रोपग्रहव्यातिरिक्तदर्भाः पाण्योर्यस्य स दर्भपाणिः सन्,
स्वाध्यायं कुर्यादिति शेषः । आदावारभ्य वेदमिति । आदितः
आरभ्य वेदं मन्त्रग्राहिणात्मकं स्वाध्यायं कुर्यात् । अयमर्थः । अत्र
स्वाध्यायशब्देन विषयवाचिना विषयि अध्ययनं लक्ष्यते । तत्र अ-
नेकशाखाध्यायिनाऽपि वेदमित्येकवचनात् एकामैव शाखाम आ-
दित इत्येवोर्जत्वेत्यतः आरभ्य यथाशक्ति किञ्चित् दूरं पठित्वा
पुनर्दिनान्तरे तत् आरभ्य पठनीयमित्येवं क्रमेणैकां शाखां समाप्य
तथैव शाखान्तरं पठनीयम् । ततः अथर्वपुराणेतिहासादीनपि तथैव
आरभ्यैकैकं समाप्यापरमारभ्य समापयेत् न पुनर्यदृच्छया यं कश्चि-
देकदेशम् अनियतपौर्वपर्येण यदाकदाचित्पठेत् । आदावारभ्येति
नियमविधानात् । वेदशब्दोऽत्रान्योपलक्षणार्थः ।

यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः,

वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ इति ।

एकदेशाध्यायिना पुरुषसूक्तादिपाठेन संवित्रीमात्राध्या-
यिना प्रणवपाठेन नित्यं ब्रह्मयज्ञः कर्त्तव्यः । तस्य कालमाह—

छन्दोगपरिशिष्टं,

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु ॥ स्मृतः ।

स चार्वार्ष तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥

वैश्वदेवावसाने वा नान्यवर्त्ते निमित्तकात् । इति ।

अथाहवलायनानां ब्रह्मयज्ञविधिः ।

तत्र तदृश्वरम्,

अथ स्वाध्यायविधिः माग्वोदग्वा ग्रामाग्निष्क्रम्पाप आप्नुत्य
 शुचौ देशे यज्ञोपवीताचम्पाक्षिन्नवामा दर्माणां महदुपस्तीर्य प्रा-
 वृल्लानां तेषु माह्मुस्त उपविश्योपस्यं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी
 सन्धाय पवित्रवन्तौ विज्ञापयेत्तस्या वा ओषधीनां रमो षडर्भाः सर-
 समेव तद्भक्ष्य करोति द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणः संमील्य
 वा पथा वा युक्तपात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायम्
 ॐ पूर्वा व्याहृतयः सावित्रीमन्वाह पञ्चोऽर्धर्धशः सर्वा मिति तृतीयम् ।
 अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यधर्वाङ्गिरसो द्रा-
 क्षणानि कल्पान् गाथा नाराक्षमीरितिहासपुराणानीति विज्ञापये
 यद्वचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तदेवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुति-
 भिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यद्यधर्वाङ्गिरमः सोमाहुतिभिर्यत् द्राक्षणा-
 नि कल्पान् गाथा नाराक्षमीरितिहासपुराणान्यमृताहुतिभिः । यद्व-
 चोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितृन्ब्रह्मा उपसरन्ति यद्यजूंषि
 घृतस्य कुल्या यत्सामानि मध्वः कुन्वा यद्यधर्वाङ्गिरमः सोमस्य
 कुल्या यद्द्राक्षणानि कल्पान् गाथा नाराक्षमीरितिहासपुराणानी-
 त्यमृतस्य कुल्याः स यावन्मन्येत तावदधीत्येवया परिदधाति नमो
 ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये नमः प्रुथिव्यै नम ऋषीभ्यः नमो वाचे
 नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ।

स्वाध्यायविधिरिति । स्वाध्यायाध्ययनरूपग्रहणविधिरित्य-
 र्थः । त्रिधिग्रहणं विधिरेव वक्ष्यते न तु क्रम इत्येवमर्थः, तेन प्रा-
 गुक्तेभ्यो वैश्वदेववलिपितृपक्षेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाद्वाऽध्येतव्यं न
 प्रमनियम इति सूचितम् ।

स्त्रगृधविधिना कृत्वा ब्रह्मयज्ञं पुरो द्विजः ।

स्वाध्यायतर्पणाभ्या च गृहमेत्याचरेत् परान् ॥

इति आश्वलायनाचार्यवचनादध्ययमर्थः सिध्यति । स्वाध्यायतर्प-

पाभ्यां ब्रह्मपक्षं कृत्वेत्यन्वयः । आश्वलायनीयतर्पणस्य ब्रह्मपक्षा-
 कृत्वं वक्ष्यते । परान् वैश्वदेवादीन् । माग्वोदग्नेति । एकेनैव वाशब्दे-
 न दिग्विकल्पसिद्धेः द्वितीयवाशब्दस्य अन्यस्यां वा ऽनिन्दितायां
 दिशि कर्त्तव्यमित्येवमभिप्रायः । बहिरसम्भवे ग्रामेऽध्येतव्यं,
 ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतेरिति वा द्वितीयवाशब्दार्थः ।
 अप आप्लुत्येति । अपोऽवगाह्य स्नात्वेत्यर्थः । इदं तु मध्याह्नस-
 न्ध्यावन्दनस्याप्युपलक्षणम् । मध्याह्नसन्ध्योपासनानन्तरमेव का-
 सायनादिभिर्गृह्यपञ्चविधानात् । शुचौ देशे इति वचनं शुचौ देशे
 यत्र क्वापि अधीयीत न तीरनियम इत्येवमर्थम् । आचम्येति
 कर्माङ्गमाचमनं विधीयते । अलिङ्गवासा अनार्द्रवासा इत्यर्थः । दर्भा-
 णां महदुपस्तीर्य माक्कूलानां मागग्राणां महत् समुदायमित्यर्थः ।
 तेषु दर्भेषु । माङ्गमुत्त उपविश्येति माङ्गमुखवचनं निय-
 मेनात्र माङ्गमुखः स्यादित्येवमर्थम् । तेन यत्र कश्चिदुदङ्मुखताऽपि
 सिद्धा । उपस्य कृत्वेति । दक्षिणोत्तरेणोपस्यं कृत्वेत्यर्थः । दक्षि-
 णोत्तरौ पाणी इति । दक्षिण उत्तरो ययोः पाण्योस्तौ दक्षिणो-
 त्तरो पाणी । पवित्रवन्तौ, अलिङ्गानन्तर्गमौ प्रादेशमात्रौ कुशौ
 पवित्रे, तद्वन्तौ पाणी । सन्ध्याय सव्यं पाणिं प्रागङ्गुलिमुत्थानं
 निधाय तस्मिन् प्रागत्रे पवित्रे निधाय दक्षिणं पाणिं न्यध्वं प्रागङ्ग-
 गुलिं तेन सन्दध्यात् इति वृत्तिकृत् ।

शौनकस्मृतौ त्वन्यथैवोक्तम्,

सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठपदेशिन्योस्तु मध्यतः ।

दक्षिणस्याङ्गुलीन्यस्येष्टसोऽङ्गुष्ठवर्जिताः ॥

तथा सव्यकराङ्गुष्ठं दक्षिणाङ्गुष्ठवेष्टितम् ।

कुर्वीत चैवं संवद्धौ पाणी दक्षिणसवयनि ॥

विज्ञायते श्रूयतइत्यर्थः । श्रुताकर्पो गृह्यशास्त्रस्य श्रु-

तिमूलत्वप्रदर्शनार्थः । द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः नोर्ध्व-
मधस्तिर्धग् वेसेतेत्यर्थः । संमील्य वाऽसिणी । अन्येन वा येन केन
प्रकारेणात्मानं समाहितं मन्यते तथा युक्तोऽधीयीत न संघीक्षण-
संमीलननियमः । स्वाध्यायवचनं सावित्र्या अपि स्वाध्यायधर्म-
सिद्ध्यर्थम् । तेन सावित्रीमन्त्राद्वा सावित्र्या अनुवचनत्वे सत्यपि
सामिधेनीधर्म एकश्रुत्यमृगन्ते च प्रणवो न भवतीति सिद्धम् ।
ॐ पूर्वा व्याहृत्य इति । प्रणवमादौ सकृदुक्ता ततस्तिष्ठो व्या-
हृतीः समस्ता द्यूयात् । व्याहृतयः भूर्भुवः स्व इत्येताः । भूर्भुवः स्व
इत्येता व्याहृतय इति श्रुतेः । सावित्रीमन्त्राद् पञ्चोऽर्द्धर्चशः स-
र्वाभितीति । प्रथमं पञ्चः प्रतिपादं विच्छिद्य पठेदित्यर्थः । अर्धर्चशः
तदनन्तरम् अर्धं विच्छेद्येत्यर्थः । सर्वाभितीति । तदनन्तरमविच्छेदेन
सर्वा पठेदित्यर्थः । अथ स्वाध्यायमधीयीतेति । अथशब्दः पूर्वेण
सम्बन्धार्थः । तेन प्रणवो व्याहृतयः सावित्री चेसेतद्वितयं स्वा-
ध्यायाङ्गमिति सिद्धम् । स्वाध्यायवचनमृगादिरेव "स्वाध्यायो न
प्रणवादिप्रथमित्येवमर्थम् । तेन ऋचमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यादित्यस्मिन्
पक्षे प्रणवादिसावित्रीपर्यन्तम् उक्ता ऋचमधीयीत ततो नम
इत्येतया परिदध्यात् । तेन प्रणवादितयस्य परिधानीयायाश्च
नित्यत्वमुक्तं भवति । कल्पशब्देन सूत्राण्युच्यन्ते । गायत्र्या नाम
ऋग्विशेषाः इन्द्रगायादयः । यदिन्द्रादोदाशराज्ञ इतीन्द्रगाथाः
पञ्चर्चः । नाराशंस्यश्च ऋच एव इदं जना उपश्रुतेत्यादयः । ऋक्ता-
देवसिद्धेः पुनर्वचनं फलविशेषसिद्ध्यर्थम् । इतिहासो भारतम् । यत्र
स्थित्युत्पत्तिमलयाः कथ्यन्ते तत्पुराणम् । अस्य पितृन् स्वधा उपस-
रन्तीति । स्वधेति पितृणामन्नमुच्यते । पयसो नद्यः स्वधाभूताः पि-
तृन् उपतिष्ठन्तीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि बोद्धव्यम् । स यावन्मन्येतेति ।
ऋगादिदशकमध्येतन्वमित्युक्तं, तत्र नियमेन दशानामध्ययने प्राप्ते

इदमुच्यते । स यावत्कालमेकाग्रमनसमात्मानं मन्येत तावत्कालमेवाधीयीत न दशाध्येतञ्जानीति नियमः ।

संकल्प्य मनसा पूर्वमिदम्येष्यइत्यथ ।

इति शौनकवचनात्पाक् संकल्पः कार्यः । एतयेति वचनं सदा एतया परिदध्यादिसेवमर्थम् । तेनास्या अपि नित्यत्वं सिद्धम् । एषा च त्रिर्वाचा । प्रथमायां दृष्टत्वात् । नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां त्रिरन्वाहेति तैत्तिरीयश्रुतिदर्शनाच्च । देवतास्तर्पयतीत्यादिवक्ष्यमाणश्वलायनोक्तरीत्या तर्पणं कृत्वा गृहमागत्य भिक्षादानादिरूपं दक्षिणादानमिसेनावान्कर्मकलाप आश्वलायनानां ब्रह्मयज्ञः । यतः “अथ स्वाध्यायविधिः” इत्युपक्रम्य करोमीन्यन्तेन जपमुक्त्वा प्रतिपुरुषं पितृस्तर्पयित्वेत्यनेन तर्पणमुक्त्वा गृहानेत्य यदाति सा दक्षिणा अद्यापि विज्ञायते यदि तिष्ठन् ब्रजन्नासीनः शयानो वा ययं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति विज्ञायते तस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽधुचिर्यदेश इत्याश्वलायनेनाभिहितम् । ततश्च उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मयज्ञाभिधानादमध्यपठिततर्पणस्याङ्गत्वं प्रतीयते । अतएवाश्वलायनेन पञ्चयज्ञमध्ये तर्पणं नोक्तम् । यथा आश्वलायनः, अथातः पञ्चयज्ञाः देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति । तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्वर्लि करोति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत् स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति तानेतान्ब्रह्मयज्ञानहरहः कुर्वीतेति ।

एतेषां स्वरूपमाह तदित्यादि । वैश्वदेवे त्रयो यज्ञा उक्ताः । तत्र यदग्नौ दशाहुतीर्जुहोति स देवयज्ञः । यच्चाय वालिहरणमित्याद्युक्तं वर्लि करोति स भूतयज्ञः । यच्च स्वधा पितृभ्य इति पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञः । यच्चाय स्वाध्यायविधिरित्युक्तेन विधानेन स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः । यच्च स्पृशन्तरोक्तातीर्थभोजन-

विधिना मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञः । उक्तं च स्मृत्यन्तरे,
 नृयज्ञोऽतिथिभोजनमिति । अपूर्वाणां तु विधाने तद्यदग्री जुहो-
 तीति सिद्धवन्निर्देशो नोपपद्यते । अग्री जुहुयादित्येवत्ववक्ष्यदिति
 वृत्तिकृत् । तस्यादाश्वलायनानां ब्रह्मयज्ञाङ्गं तर्पणादिकमिति ।
 किंतु तस्मिन्कृते स्वतन्त्रतर्पणस्यापि सिद्धिरिति न पृथगनुष्ठानमिति ।
 गृहानेत्य यद्दातीत्यादिमूत्रस्यायमर्थः । यद्दातीति । यदतिथि-
 भोजनभिक्षादानादि सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणेत्यर्थः । यद्दातीति
 सिद्धवन्निर्देशाग्रापूर्वविधिरित्यवगम्यते । तथासति गृहानेत्य दद्या-
 दित्येवावक्ष्यदिति वृत्तिकृत् । पूर्वोक्तपरिपाट्या ब्रह्मयज्ञाकरणे यथा
 कुर्यात्तथा आह अथापीत्यादि । आत्मनोऽगुचित्वं मृतकादिना देश-
 स्याद्युचित्वम् अमेध्यादिना । कालस्तस्य श्रुतौ श्रूयते, मध्यन्दिने
 प्रचलमशीपीत य एव विद्वान्महारात्रउपस्युदितइति चेति । इत्या-
 श्वलायनब्रह्मयज्ञः ।

अथ छन्दोगानां ब्रह्मयज्ञः ।

तत्र गोभिलपरिशिष्टं,

आदावारभ्य यथाशक्त्याऽहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति । आदित आरभ्य
 वेदस्य यथाशक्ति जपो ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः । तत्स्वरूपं छन्दोगपरिशि-
 ष्टे अध्ययनं ब्रह्मयज्ञ इति । तथा,

यश्च श्रुतिजपः शोक्तो ब्रह्मयज्ञस्त उच्यते । इति ।

अस्यार्थः । वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् इसनेन
 छन्दोगपरिशिष्टएव यः श्रुतिजप उक्तः सोऽपि ब्रह्मयज्ञः उच्य-
 तइति । वेदमृगादिरूपमादित आरभ्य यथाशक्ति जपेदित्यर्थः ।
 एतेन द्वौ ब्रह्मयज्ञावित्युक्तम् ।

गुरावध्ययनं कुर्वन् शुश्रूषादि समाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात्तत्तपः परमुच्यते ॥

इति षट्भाष्यघृतवचनाद्ग्रहणाध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इति सि-
ध्याति । एतेषां च संभवासंभवाभ्यां समुचितानामेकैकस्य वाऽनु-
ष्ठानं, नित्यश्राद्धतर्पणपितृव्यवालिरूपाणां पितृयज्ञानामिव ।

तस्य कालः छन्दोगपरिशिष्टे,

स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥

अस्यार्थः । यः श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः स तर्पणात्माकार्यः ।
अतएव वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेदिसेतदनन्तरमेव
यवाग्निस्तर्पेदिसादिना तर्पणमभिहितम् । यश्चाध्ययनरूपो ब्रह्मयज्ञः
स प्रातराहुतेः पश्चात्कार्यः ।

द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

इत्यनेन षडक्षवचनेन अष्टधा विभक्तदिवसद्वितीयभागे
पञ्चविधेवेदाभ्यासविधानात् । एतेन गुरावध्ययनं कुर्व-
न्निशादिना तस्य ग्रहणाध्ययनरूपब्रह्मयज्ञस्याप्ययमेव कालः ।
वैश्वदेवावसाने वामदेव्यगानरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्य इति परि-
शिष्टप्रकाशे । गोभिलभाष्येऽपि वक्ष्यन्ते वामदेव्यगानात्म-
को यो जपः स ब्रह्मयज्ञ इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु ॥ चार्वाक्
तर्पणात्कार्य इत्यत्र तच्छब्देन वेदमादित आरभ्येत्यनेनोक्तस्य
श्रुतिजपरूपस्य ब्रह्मयज्ञस्य परामर्शाद्वैश्वदेवावसानेऽपि तादृश-
श्रुतिजपरूप एव ब्रह्मयज्ञः कार्यः । नान्यत्रेति निमित्तकादिति ।
निमित्तमेव निमित्तकम् । इति कालरूपनिमित्तत्रितयं विना न
ब्रह्मयज्ञः कार्यः इत्यर्थः । नचोक्तकालातिरिक्तकालस्याप्राप्तत्वा-
च्चान्निषेधोऽनुपपन्न इति वाच्यम् ।

यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥

इति कर्मपुराणाद्युक्तकालेऽपि मसक्तेस्तन्निषेधपरत्वात् ।
श्रीदत्तादौ तु नान्यत्रर्चे निमित्तकादिति पठित्वा जलस्यर्पणा-
दिनिमित्तं विनेति व्याख्यातम् ।

ब्रह्मयज्ञस्य मशंसा छन्दोगपरिशिष्टे,

न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो न तत्प्रदानात्परमस्ति दानम् ।

सर्वेऽन्तवन्तः क्रतवः सदाना नान्तो ह्यष्टः कैश्चिदस्य द्विकस्य ॥

इति ब्रह्मयज्ञः ॥

अथ तर्पणम् ॥

तच्च द्विविधं स्वतन्त्रम् अङ्गं च । तत्र स्वतन्त्रमाह—

शात्तातपः,

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्पत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनाऽपि । अनेन च प्रधानतया नित्यतर्प-
णं विधीयते । मत्पहमित्यभिधानात् । तर्पणमुपक्रम्य—

तस्मात्सदैव कर्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति हि ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात्,

नास्तिक्यभावायश्चापि न तर्पयति वै मृतः ।

पिबन्ति देहानिस्त्रावं पितरो वै जलार्थिनः ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यवचनाच्च ।

द्वितीयमाह ब्रह्मपुराणं,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥

विद्युतमिदं प्राक् १

विष्णुः,

स्नातश्चाद्रिवासा देवपितृतर्पणमम्यःस्य एव कुर्यादपरिव-
तितवासाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्य । अत्र जले तर्पणविधानात्तर्पणस्य च
गायत्रीजपानन्तर्पणोऽप्यज्जलेऽपि गायत्रीजपोऽनुमतः । एवंच
कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् ।

इति गोभिलीयवचनं छन्दोगपरम् ।

आपुवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीं च जपेत्पश्चात्स्वाध्यायं चैव शक्तितः ॥

आपुवने तु सम्प्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात्स्नानमेव वृथा भवेत् ॥

इति गोभिलीयवचनाभ्यां तर्पणोत्तरमेव गायत्रीजपाभिधा-
नात् । यदि च शुष्कप्रस्त्राभावः स्थलाशुद्ध्यादिना वा सन्ध्यादेकं
जले क्रियते तदा जले गायत्रीजपः सर्वत्रैव कार्यः । न तु स्ना-
नान्तरे कालान्तरे वा व्युत्क्रमेण गायत्रीजपः कार्यः । कात्यायनादौ
“अथातो निलस्नानम्” इत्युपक्रम्य स्नानसन्ध्याव्रक्ष्यतर्पणदेव-
पूजाविसर्जनान्तमभिधाय एतस्नानविधिरित्युपसंहारेण स्नानादि-
विसर्जनपर्यन्तस्यैकमयोगत्वं निर्णयात् । प्राप्तक्रमस्यागायोगाच्च ।
एतेन याजसनेयिनां जलतर्पणपक्षे उपस्थानपर्यन्ता सन्ध्या जले ततः
तर्पणं तत उत्तीर्य गायत्रीजप इति श्रीदत्तोक्तं विचारणीयम् । एवं
च निषेधकं वाक्यं स्थले जपसम्भवाभिप्रायं काम्यजपाभिप्रायं च ।

ब्राह्मे,

भृम्यां यद्दीयते तोयं दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तन्मुनिशार्दूल नोपतिष्ठति कस्याचित् ॥

स्थले स्थितो जले यस्तु प्रयच्छेद्मुदकं नरः ।

नोपतिष्ठेत् पितॄणां तु सलिलं तन्निरर्थकम् ॥
 चदके नोदकं कुर्यात्पितृभ्यस्तु कदाचन ।
 उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्याद्बुद्धतर्पणम् ॥
 नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।
 नोपतिष्ठति तत्तोयं पदं भूम्यां न प्रदीयते ॥

तथा,

आस्तीर्य च कुशान्ताग्रास्तानावाह्य स्वमन्त्रतः ।
 प्राचीनाग्रेषु वै देवान् पाम्याग्रेषु च वै पितॄन् ॥
 अयं च जलतर्पणनिषेधः स्थलतर्पणे सम्भवति, येषां वौधा-
 यनादीनां स्थलस्थानां जले तर्पणं विहितं तदितरविषयकः ।
 आवाह्य स्वमन्त्रतः।देवान्देवावाहनमन्त्रेण पितॄन्पितॄवाहनमन्त्रेण॥

आवाहनमन्त्रमाह कार्णार्जिनिः,

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्दुर्ध्वमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम् ॥

एवञ्च देवावाहनमपि मे पितर इत्यत्र देवा इतिपदोद्देन बोध्य-
 म् । इदं चावाहनं पौराणिकत्वात्सर्वशास्त्रिसाधारणमिति वदन्ति ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

यत्रागृचिस्थलं वा स्याद्बुद्धके देवताः पितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकालमभ्यु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

कार्णार्जिनिः,

आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणाः स्पृताः ।

तस्माज्जले जलं देयं पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

तथा,

देवतानां पितॄणां च जलं दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

असंस्कृतमपीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

एवं च जलतर्पणपक्षेऽप्यसंस्कृतममीतानां स्थलएव दानम् ।
 उदधृतोदकतर्पणे पितामहः,
 पात्रादुदधृत्य वा तोयं धुमे पात्रे विनिसिपेत् ।
 जलपूर्णेऽथवा गर्ते न तु भूमौ विवर्हिषि ॥

एवं च न पात्रेष्विति पात्रतर्पणनिषेधः कुशास्तृतानिषिद्धभू-
 मिसद्भावविषयः । एवं च वक्ष्यमाणवौषाद्यनवाक्येन वासःपरि-
 धानानन्तरमप्यु तर्पणविधानात् यत् स्थलस्थस्य जले तर्पणं
 तत् तदुक्ततर्पणप्रयोगएव प्रयोगान्तरे च इष्टकाचितत्वादिना स्थल-
 तर्पणायोग्यत्वे ।

हरिहरस्तु जलसमीपस्थेन तर्पणजलं जलएव प्रक्षेप्तव्यम् ।
 यदा चोदधृतोदकेन तर्पणं तदैव स्थले जलप्रक्षेपः । तद्विषयमेव
 स्थलस्थस्य जलतर्पणनिषेधकं वाक्यम् ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च कुशान् शुचीन् ।

माग्रेषु सुरान् सर्वान् दक्षिणाग्रे च वै पितॄन् ॥

इति योगिपाद्भवत्क्यत्रावपाद्येसाह । तद्धिन्त्यम् । यतः,

उदके नोदकं कुर्यात्सितृभ्यश्च कदाचन ।

उत्तीर्थं च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥

इति शङ्खेन जलस्थतर्पणं निवार्य शुचौ देशे तर्पणं विधाय
 नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपातिष्ठति ततोयं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

इत्यनेन पुनदरुकानिषेधस्तीरस्थस्यापि जलप्रक्षेपे कृत इति ।

तस्मादुक्तैव व्यवस्थेति ।

हारीतः,

देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षन्ति सरितं प्रति ।

अदत्ते च निराशास्ते प्रतिपान्ति यथागतम् ॥

अदत्ते, उदके इति शेषः ।

पितृगायामु यमः,

ओष नः स कुले जायायो नो दद्याज्जलाक्षलीन् ।

नदीषु बहुतोयामु शीतलामु विशेषतः ॥

शङ्खलिखितौ,

वापीतडागोदपानेषु सप्त पञ्च त्रीन् वा, पिण्डानुद्यूत्य दे-
वर्षिपितृन्स्तर्पयेत् ।

अयं च बाष्पादौ यथासंख्यं सप्तपिण्डाद्युद्धारोऽसामर्थ्यात्
स्नानाभावेऽपि तर्पणाङ्गत्वात् कार्यः । स्नानपक्षे तु स्नानस्य पूर्व-
प्रवृत्तत्वात्स्नानाङ्गतर्पणेनैव मसङ्गात्स्वतन्त्रतर्पणसिद्धिः । अतो न
पृथक्पिण्डोद्धारः, एकप्रयोगत्वात् ।

तथाच योगियाज्ञवल्क्यः,

उपस्थानादिर्यस्तासां मन्त्रवान् कीर्तितो विधिः ॥

निवेदनान्तं तत्स्नानमिसाहुर्गृह्यशादेनः ॥ ० ॥

उपस्थानम् उरुहीसादिमन्त्रैः । तासाम् अपाम् । 'निवेद-
देवागातुविद इत्यादिना वक्ष्यमाणम् इति' श्रीदत्तः ।

वसिष्ठः,

ऋक्मामाथर्ववेदोक्तान् जपेन्मन्त्रान् पतुंपि च ।

जपित्वैवं ततः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टं,

यवाद्भिस्तर्पयेद्देवांस्तिलाद्भिश्च पितॄनपि ।

कूर्मपुराणे,

देवान् ब्रह्मकर्षीश्चैव तर्पयेदसतोदकैः ।

पितॄन् भक्त्या तिलैः कृण्वेत् स्वसुश्रोतविधानतः ॥

अक्षता यवाः ।

योगियाश्चल्यः,

यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

यदि उद्धृतोदकमादाय तर्पणं करोति तदा जलपात्रे तिलाः
प्रक्षेप्तव्याः । यदा च जलाशयस्यजलमादाय तदा वामहस्तेन
तिलग्रहणम् ।

मरीचिः,

मुक्तहस्तं तु दातव्यं मुद्रां तत्र न दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्ता हस्तं तु दाक्षिणम् ॥

मुद्रा पितृतीर्थावरोधकः तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोगविशेषः । मुक्ता हस्त-
नुदाक्षिणमिति । दाक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्यादित्यर्थः इति कल्पतरुः ।

नारदीये,

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु दाक्षिणस्पेतरात्करात् ।

तिलान् शृहीत्वा पात्रस्यान् ध्यापन् सन्तर्पयेत्पितृन् ॥

स्मृत्यर्पसारे,

वामहस्ते तिलान् क्षिप्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

स्नानशाल्यञ्चले पात्रे रोमकूपे न कुत्रचित् ॥

देवलः,

लोमसंस्थानं तिलान् कृत्वा यः सन्तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तपितास्तेन रुधिराण्यमलेन च ॥

वृद्धमनुः,

यथा योधसहस्रेभ्यो राजा गच्छति धार्मिकः ।

एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेषेत्पु गच्छति ॥

स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

गोभिलः,

सुलैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् श्ववलीस्त्रिलैः ।

पितृस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयंस्तु सदा द्विजः ॥

मरीचिः,

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु मन्त्रैर्दर्भेण वा पुनः ॥

एवं च तिलहीनं च तर्पणमिति निन्दार्यवादो, यश्च रामाय-
णे तिलहीनतर्पणादिकमुपक्रम्य—

• तत्सर्वं त्रिजटे तुभ्यं यद्यत् आद्रमदक्षिणम् ।

इति निन्दार्यवादः, स तिलसद्भावविषयकः । तिलं विनाऽपि
मरीचिना तर्पणविधानात् । तिलादीनां सर्वेषामभावे—

शास्त्रं,

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

मन्त्रैस्तर्पणविहितमन्त्रैः । एवञ्च तिलादीनां सर्वेषामभावे मन्त्रै-
रपि तर्पणं कार्यमेव । गुणलोपे न प्रधानस्येति न्यायादप्ययमर्थः
सिध्यति ।

स्मृतिचन्द्रिकायां मरीचिः,

संक्रान्तां रविवारे च गृहे जन्मादिने तथा ।

भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्याच्चित्तर्पणम् ॥

पक्षयोरुभयोश्चैव सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

निवन्धान्तरे स्मृत्यन्तरं च,

रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।

सप्तम्यां जन्मादिवसे न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥

तथा,

न जीवत्पितृकः कृष्णैस्त्रिलेख्यतर्पणमाचरेत् ।

प्रतिप्रसवस्तत्रैव,

अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ॥

सूर्यशुक्रादिने चापि न दोषस्तिलतर्पणे ।

एतानि निषेधवचनानि, काम्यतर्पणविषयाणि । नित्यतर्पणे

नित्यवत्मासतिलवाधायोगात् ।

शङ्खः,

सौवर्णेन हि पात्रेण राजतौदुम्बरेण च ।

खड्गपात्रेण वा शङ्खकुनाऽप्युदकं पितृतीर्थे स्पृशन् दद्यात् ।

इदं च सौवर्णादिपात्रमञ्जलिना सह विकल्पितं, समुद्ययासम्भवात् ।

तानि च पात्राणि अष्टाङ्गुलन्यूनानि न कार्याणि ।

वस्त्रङ्गुलविहीनं तु न पात्रं कारयेत्कचित् ।

इति वाक्यात् । शङ्खकुः कीलकः । स च सुवर्णादिनिर्मितः,

मक्रान्तत्वात् ।

एतत्फलमाह ॥ एव,

सौवर्णराजताभ्यां तु खड्गेनौदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकम् ॥

हिमेन सह यदक्षं क्षीरेण मधुनाऽथवा ।

तदप्यक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकम् ॥

हिमं कर्पूरम् ।

स्मृतिचन्द्रिकायां पितामहः,

हेमकृष्णमयं पात्रं ताम्रं कांस्यसमुद्भवम् ।

पितॄणां तर्पणे पात्रं मृन्मयं तु परित्यजेत् ॥

तत्रैव स्मृत्यन्तरे

खड्गपौक्तिकहस्तेन कर्चव्यं पितृतर्पणम् ।

मणिंकाञ्चनदर्भैर्वा न युद्धेन कदाचन ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

अनामिकाघृतं हेमं तर्जन्यां रूप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाघृतं खड्गं तेन पूतो मनेश्वरः ॥

ऋग्वेदचन्द्रिकायां सत्यतपाः,

देवपितृमनुष्यादीन् स्वशास्त्रादिष्विचोदितान् ।

एकैकाञ्जलिना तृप्तिः प्रथमान्तेन कारयेत् ॥

तत्रैव व्यासः,

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौद्वौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीस्त्रियश्चैककमञ्जलिम् ॥

एवं मनुष्यतर्पणे स्वयं विधेयानुक्तौ एकाञ्जलिना अञ्जलि-

द्वयस्य विकल्पः । एव सत्यतपोवचने आदिपदग्राह्यरूपितर्पणेऽपि

स्वयं विधेयानुक्तौ एकाञ्जलिः । दिव्यपितृतर्पणेऽप्येक एवाञ्जलिः ।

दिव्यपितृभूतभिषाय सकृदिति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । स्वपितृणां तु

अथ स्वान् पितृन्मातामहान् त्रिः शतपुरुषमभ्यसेत् इति छन्दो-

गपरिशिष्टवाक्यात्प्रत्येकमञ्जलित्रयम् । एवं च पूर्वोदाहृतवाक्यद्वये

पितृपदं स्वपितृपरमापितृव्यादीनां तु एक एवाञ्जलिः । छन्दोगपरि-

शिष्टेन पित्रादीनां षण्णामेवाभ्यासाभिधानात् । स्त्रियस्त्वैकैकमञ्ज-

लिमित्युक्तेः स्त्रीणामेकैक एवाञ्जलिः । आचारमाधवधृतमचेतोवा-

क्यात्पुनर्मात्रादितिष्टुणां प्रत्येकमञ्जलित्रयं सिध्यति ।

यथा,

मातृमुख्याश्च शास्त्रिस्तप्तासां दद्यान्निरञ्जलीन् ।

यमतर्पणे तु यमानुक्ता—

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीस्त्रीन् दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

इति कात्यायनवाचयात्मस्येकमञ्जलिप्रथममिति श्रीदत्तादयः ।

अत्राञ्जल्यष्टयया मसञ्जलि सागबोधकमन्त्रावृत्तिः ।

तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु मणवादिना ।

इत्यनेन सेक्ते मन्त्रस्य करणत्वावगमात् । अत एव एकम-

न्त्रकरणकैकदेवताकनानाहोषेषु मन्त्रावृत्तिः संभवा ।

स्मृतिचन्द्रिकायां कूर्मपुराणे,

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवपौस्तर्पयेद्दीमानुदकाञ्जलिभिः पितृन् ॥

एतेन देवादितर्पणं वामपाण्यन्वारब्धेन दक्षिणपाणिना पितृ-

तर्पणं तु अञ्जलिनेति सिद्धम् ।

देवादीनुक्ता योगियाज्ञवल्क्योऽपि,

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु मणवादिना ॥ इति ।

एकैकमञ्जलिं देवा इत्यादिपूर्वोदाहृतव्यासवाक्येन

देवादीनामप्यञ्जलिः सिद्ध्यति । एवं च देवादितर्पणे

वामहस्तेनान्वारब्धदक्षिणपाणिना सममञ्जलैर्वैकरुपः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्परिचरन्तदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन्परिचरन्नापि ॥

मनुः,

प्राचीनावीतिना सम्पगपसञ्चयतन्दिना ।

विश्रयमानिधनात् कार्यं विधिवदर्भपाणिना ॥

अतन्दिना अनलसेन आनिधनात् मरणमारब्धः । मौषिलास्तु

कर्मसमाप्तिर्यन्तमिति व्याचक्षते ।

अग्निपुराणे,

प्रागग्रैस्तु सुरांस्तर्पेन्ननुष्पांश्चैव मध्यतः ।

पितृंश्च दक्षिणाग्रैस्तु एकद्वित्रिजलाञ्जलीन् ॥

चूडमनुः,

प्रादेशपात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राक्मुस्रः सुरान् ।

सदक् मनुष्पांस्तर्पेत् पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥

अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशोऽयमुच्यते ॥

उदक् उदङ्मुस्रः । दक्षिणतो दाक्षिणामुरः ।

यमः,

प्रीक्षीन् जलाञ्जलीन् दद्यादुच्चैरुच्चतरं ततः ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

उच्चैरिति । पित्रादिपट्काञ्जलित्रये उच्चरोत्तरद्विद्विः कर्त्तव्या ।

गोशृङ्गमात्रमिति तृतीयाञ्जल्युच्चैस्त्वनिर्देशः । मयमाञ्जलेर्वा गोशृ-

ङ्गमात्रता बोध्या । जलमभ्यसि पक्षमाप्तानुवादः ।

योगिवाङ्मयल्लघः,

दक्षिणे पितृर्षिर्न जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणइति । करइति शेषः ।

शङ्खः, नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेत् ।

उशना, न वेष्टितक्षिराः न कृष्णकापापवातसा देवपितृ-
कार्षं कुर्यात् ।

वायुपुराणे,

मेघे वर्षति यः कुर्यात्सर्पणं ज्ञानदुर्बलः ।

पितृणां नरके घोरे गतिस्तस्य भवेद् ध्रुवा ॥

योगिवाङ्मयल्लघः,

सर्वर्णे भोजनं दद्यान्नासर्वर्णे कदाचन ।

मित्रत्वादिप्रसक्तजलदाननिषेधोऽयम् । भीष्मतर्पणं ब्राह्मणा-
दीनामपि त्रिदितमिति न तस्य निषेधः । यथा माघशुक्लाष्टमी-
धिकृत—

स्मृतिः,

भीष्माय तलिलं दधुस्रयो वर्णा द्विजातयः । इति ।

स्मृतिचन्द्रिकायां पुराणं च,

शुक्लाष्टम्पां च माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तद्यर्पणमन्वोऽपि तत्रैव,

वैषाग्रशयोज्ञाय साङ्गुतिप्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकम् ॥

अपुत्राय ददाम्येतत्तलिलं भीष्मवर्मणे । इति ।

इदं च आगन्तुकानामन्ते निवेद्य इति न्यायात् सर्वतर्पणान्ते
कार्यम् । इदं न तर्पणं पित्रुतर्पणवत्कार्यमिति वदन्ति ।

पारस्करः,

ब्राह्मणैर्नैव कर्तव्यं शूद्रस्य त्रौर्ध्वदेहिकम् ।

शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात्कचित् ॥

और्ध्वदेहिकमिति सामान्यनिर्देशात् श्राद्धादिपरिग्रहः ।

ब्राह्मणशूद्रपदे विजातीयोपलक्षके । नासवर्णे इत्यादियोग्या-

ज्ञवत्प्रत्ययवचनस्वरसात् । पारश्वः शूद्रायां ब्राह्मणेनोत्पादितः ।

इदं च विजातीयपुत्रर्षौत्राद्युपलक्षणम् । तेन सस्तित्वादिप्रसक्तस्य

असवर्णश्राद्धादेर्निषेधो ननु पुत्रत्वादिना प्रसक्तस्येति सिद्धम् ।

लघुविष्णुः,

निवीती हन्तकारेण मनुष्यास्तर्पयेद्य ।

कुशस्य मध्यदेशेन तृतीयेन क्षुदङ्मुखः

नृतीर्थं मनुष्यतीर्थं, तच्च कनिष्ठामूलात्मकम् । एवं च हन्त-
कारेणेति स्वरसात् सनकस्तृप्पतु तस्यैतद्वृत्तम् हन्तेसादिवाक्प-
रचना मनुष्यतर्पणे सिद्ध्यति । अत्रास्माद्वचनात् उदङ् मनु-
रण्यास्तर्पेतेति पूर्वोदाहृतवाक्याच्चोदङ्मुखता । मनुष्याणामेषा दि-
ग्गा मतीचीतिश्रुतिस्वरसात्प्रत्यङ्मुखताऽपि । तेनानयोर्दिशोर्विक-
ल्पः । अत्र देवान् ब्रह्मर्षीर्ध्रुवेति प्रागुदाहृतकर्मपुराणवाक्ये
ब्रह्मर्षिपदस्य मनुष्योपलक्षणत्वान्मनुष्यतर्पणमपि यवैः कर्षम् ।

देवान् ब्रह्मरूपीन्सर्वास्तरपेदस्ततोदकैः ।

इति पद्मपुराणेऽभिधानात् देवर्षिमनुष्यतर्पणे यवा निपता इति
कल्पतरुरपि ।

विष्णुपुराणे,

• शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् ।

तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

तेषां देवर्षिपितृणाम् ऋषितीर्थं च अद्भुतग्रम् । अद्भुतग्रमा-
र्षमितिदेवस्तस्मरणात् । ऋषितर्पणे तु कुत्रचित्प्रयोगे निवीतित्वं कुत्र-
चिद्रूपवीतित्वम् । तच्च तत्तत्प्रयोगे वक्ष्यते । यत्र च प्रयोगे ऋषितर्पणे
विशेषो नोक्तस्तत्रोपवीतित्वनिवीतित्वयोर्वैकल्पः । अत्र पित्रादि-
त्रिकमात्रादित्रिकमातामहादिविक्रमातामहादित्रिकतर्पणक्रमस्तु य-
त्र प्रयोगे यथोक्तस्तत्र तथैव ग्राह्यः । यत्र तु प्रयोगे क्रमो नोक्तस्तत्र
उपपत्त्य दृष्टत्वादौल्लिख्यो ग्राह्यः ।

पैठानसिः,

सनामग्रेत्रग्रहणं पुरुषंपुरुषं माति ।

तिलोदकाजर्लीर्लीर्लीर्लीनुचैरुचैर्विनिक्षिपेत् ॥

याज्ञवल्क्यः,

गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः । इति ।

नामग्रहणे विप्रोपमाह धौघायनः,

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।

गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

यमश्च,

शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूमुजः ।

भूतिर्गुप्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य नामतः ॥

गोभिलः,

गोत्र स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुक्षति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयं तृप्तिमिच्छता ॥

शर्मश्रद्ध्यादिके प्रोक्तं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

विष्णुपुराणं,

देवपूर्वं नराख्यं स्यात्तु शर्मवर्मादिसंयुतम् ।

नरमाचष्टे इति नराख्यं नरनाम । तद्देवशब्दात्पूर्वं कार्यमित्य-

र्थः । नामाज्ञाने पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे—

आहवलायनः,

नामान्यविद्वांस्ततपितामहमपितामहेति ।

ततेति तातवाचकम् । पित्रादीनां नामाज्ञाने ततादयः शब्दाः

प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । एवं गोत्राज्ञाने गोत्रपदमेव प्रयोक्तव्यमित्या-

हुः । केचित्तु गोत्राज्ञाने यथागोत्रेति नामाज्ञाने यथानामेति उभ-

याज्ञाने यथागोत्रनामेति प्रयोगं कुर्वन्ति । विधिवामधिकृत्य—

काशीखण्डे,

प्रसहं तर्पणं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।

तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥

मरीचिः,

देवान्पितॄस्तर्पयेत्तु वृक्षैस्तैर्मुदितो भवेत् ।

अनभ्यर्च्य यदा याति तदा भवति निष्फलः ॥

राजते मनसा यायात् सुवर्णे हस्तनिर्गतम् ।

तिलेषु च स्रणं गच्छेत् ताम्रे तु द्विमुहूर्ततः ॥

दर्मे सप्तमुहूर्तेन मन्त्रयुक्तं तदसयम् ।

पञ्चयत्र हि यो यस्य तत्र तस्योपतिष्ठते ॥

बहुगोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः ।

मनसा यस्य यद्वत् तद्धि तस्योपतिष्ठते ॥

राजतइत्यादि । राजतपात्रेण तर्पणे यदा मनसा संकल्पयति तदैव तदुदकं यत्र पित्रादयस्तिष्ठन्ति तत्र तद्गामि भवतीत्यर्थः ।

यमाः,

सपिण्डानां च चन्धूनां कृत्वा ऽऽदाबुदकक्रियाम् ।

सुहृत्सम्बन्धिवर्गानां ततो दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

अथ कात्यायनतर्पणप्रयोगः ।

तत्र कात्यायनः, तर्पयेद् ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं मजापतिं देवान् छन्दांसि वेदान् ऋषीन् पुराणानाचार्यान् गन्धर्वानितरानाचार्यान् संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि पिशाचान् सुपर्णान् भूतानि पशून्वनस्पतीन् ओषधीर्मृतश्रावं चतुर्विधं तृप्पतामित्योङ्कारपूर्वम् । ततो निवीती मनुष्यान् ।

सनकं च सनन्दं च तृतीयं च सनातनम् ।

कापिलं चासुरिं चैव वोढुं पञ्चशिखं तथा ॥

ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाहनलं सोमं यममर्पणम् अ-

मिष्वत्तान् सोमपान् वह्निपदो, यमाश्चैके,

यमाय धर्मराजाय मृतवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय काळाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

* एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रींश्च दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

जीवत्पितृकोप्येतान् अन्याश्चेतर उदीरतामङ्गिरस आपन्तु-

न ऊर्जं पितृभ्यो येचेह मधुवाता इति श्रुचं जपन् प्रसिञ्चेत् ।

तृप्यध्वमिति त्रिर्नमोऽय इत्युक्त्वा मातामहाचार्यगुरुशिष्यत्विगूणा-

तिथान्धवान् । अतर्पिता देहाद्गुधिरं पिवन्ति ।

अत्र च प्रयोगप्रकारप्रदर्शनावसरे तृप्यतामिसोङ्कारपूर्वमित्य-

भिधानात् ॐ ब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पणप्रयोगसिद्धिः । पाठक्र-

मादेव च ब्रह्मणः पूर्वत्वसिद्धौ पूर्वमिति वचनं ब्रह्मादीनां प्रत्येकं

तर्पणीयत्वासिद्धयर्थम् । अन्यथा ब्रह्माविष्णुरित्याद्युक्त्वा सकृदेव

तृप्यतामितिप्रयोगावप्तेः । ॐकारश्च नाम्नः पूर्वमेवोच्चार्यः ।

यथा योगियाज्ञवल्क्यः,

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

तृप्यतामिति तेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ॥

तथा चतृप्यतामिसोङ्कारपूर्वमित्येतदपि प्रत्येकमेव सम्बन्ध्यते।

देवान् छन्दांसीसादौ तु देवतागतबहुत्वान्वयार्थं तृप्यन्तामिति त-

र्पणक्रियावाचकबहुवचनान्तं पदं पठनीयम् । पुराणपदमितरपदं चा-

चार्यविशेषणम् । कुत्रचित्पुराणाचार्यानितराचार्यानित्येव पाठः ।

सावयवपदं च साकाङ्क्षत्वात् संवत्सरपदेनान्वेति । एवं चतुर्विध-

मित्यपि भूतग्रागविशेषणम् । अत्र च मनुष्यतर्पणानन्तरं मरीच्यादि-

ऋषितर्पणं द्रष्टव्यम् । पद्मपुराणे मनुष्यतर्पणानन्तरमेव तदाभिधानात् ।

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

इति शातातपवचनेन च तस्यावश्यकत्वम् । श्रीदत्तादिभिस्तु मनुष्यतर्पणात्पूर्वमेव ऋषितर्पणमभिहितम् ।

ते च पद्मपुराणे दर्शिताः,

मरीचिमण्डिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

मचेतस वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ इति ।

तच्च निर्वीतिना कार्यम् ।

निर्वीतीतु भवेत्ततः ।

मनुष्यास्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रान् ऋषींस्तथा ॥

इति पद्मपुराणे निर्वीतस्य ऋषितर्पणाद्भवमतीते । अथ निर्वीती ऋषींस्तर्पयामीति यौधायनोक्तेश्चेति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु कात्यायनेन ऋषीनिसत्तेन ऋषितर्पणस्योक्तत्वाच्चैतस्मिन्प्रयोगे पृथक् ऋषितर्पणम् । अतएव योगियाज्ञवल्क्येन—
ततः सतर्पयेद्देवानृषीन् देवगणास्तथा ।

इति अनेन ऋषितर्पणस्य कर्त्तव्यतामुक्त्वा ऋषींश्चैव तपोधनानित्येव ऋषितर्पणमुक्तमिति । तस्मादेतत्प्रयोगे मरीच्यादितर्पणमवेशो नैव युक्त इति प्रतिभाति । अत्र ततो निर्वीतीत्यभिधानात्पूर्वमुत्सर्गसिद्धमुपवीतीत्यमेव ।

उक्तं च योगियाज्ञवल्क्येन,

ब्रह्मादीनुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत् ।

निर्वीती कायतीर्थेन मनुष्यान्सनकादिकान् ॥ इति ।

मनुष्यतर्पणमपि ॐ सनकः तृप्यतामिसाकारमेव । तृप्यता-

मित्यस्योपस्थितत्वात् । तृप्यनामिति सेक्तव्यमिति योगिवाङ्मव-
 ल्क्यवचनस्य मनुष्यतर्पणाविध्युत्तरं पाठाच्च । ततोऽपसव्यमिति द-
 क्षिणामुखत्वपातितवामजानुत्वादितृथर्मोपलक्षणम् । कव्यवाङ्मा-
 दिदिव्यपितृतर्पणे च “नमस्कारस्वयान्वितान्” इति योगिवाङ्मवल्क्य-
 वचनात्स्वया नम इति प्रयोज्यम् । एवं पितृतर्पणेऽपि । कव्यवाङ्मनल
 इति एका देवता । हव्यवाङ्मनो वै देवानां कव्यवाङ्मनः पितृणामि-
 ति श्रुतेः । तेन कव्यं वहतीति कव्यवाङ्म कव्यवाङ्म चासौ अनल-
 श्चेति कव्यवाङ्मगुणविशिष्टोऽनल एको देवतेति रुल्पतरुहरिह-
 रादयः । श्रीदत्तस्तु कव्यवाङ्मादयो दिव्या इति गोभिलवचनात्
 कव्यवाङ्म नलमिति कामधेन्वादौ पाठाच्च द्वे एव देवते इत्याह ।
 यमाश्चैक इति मतान्तराभिधानादनावश्यकत्वम् । नम इति सर्वत्र च-
 त्पुर्थन्तसम्बद्धम् । यमतर्पणेऽञ्जलिसंख्यामाह एकैकस्येति । फलमाह
 यावज्जीवेति । एतान् यमान्तान् । अन्यान् पित्रादीन् । इतरो मृतपि-
 तृकः । एवं पितृपितामहप्रपितामहास्तर्पयित्वा प्रसेकाख्यं कर्म कुर्या-
 दित्याह उदीरतामित्यादिना जपन् प्रसिञ्चेदित्यन्तेन । एता नवर्षो
 जपन् उपाशु आमनायस्वरेण च पठन् प्रसिञ्चेत् अञ्जलिना अपः
 प्रक्षिपेत् । न च उदीरतामित्यादेः पूर्वोक्तपित्रादितर्पणएव करणत्वम-
 स्तिवति वाच्यम् । करणत्वे मन्त्रान्ते कर्मादिः सन्निपास इति परि-
 भाषया मन्त्रसमाप्तौ अञ्जलिदानापत्तेः । तथाच साते शतृप्रत्ययार्थ-
 वाघः, प्रसेकपदस्य च दानार्थत्वे लक्षणापत्तिश्च । तस्मात्प्रसेकाख्यं
 कर्मान्तरमेवेति हरिहरादयः ।

श्रीदत्तादयस्तु मन्त्रैस्तु देयमुदकमित्यादियोगिवाङ्मवल्क्यवचनेन
 मन्त्राणामुदकदानकरणत्वावगतेः प्रसेकशब्दस्य च—

यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेत् तिलान्संमिश्रयेज्जले ।

इत्यत्र तर्पणशक्तिवत्त्वावसायात् शतृप्रत्ययस्य च वर्तमानसा-

मीप्तेऽपि निर्देशोपपत्तेः पूर्वोक्तपित्रादित्रिकाञ्जलिनवके मन्त्र-
नवकस्य कारणत्वमिति आहुः । मन्त्रपाठानन्तरमेवामुकगोत्रः पि-
तेसादिवाक्यप्रयोगस्ततो जलादिमक्षेप इति वदन्ति । तृप्पध्वमिति
धिरिति । अत्रापि प्रसिञ्चेदित्यस्यान्वयात्पित्रादिकं मिलितमुद्दिश्य
प्रत्यञ्जलि तृप्पध्वमित्युक्ता धिः प्रसिञ्चेदित्यर्थः । ततो नमोव
इत्यष्टौ यजूंषे सकृत्पठित्वा मातामहर्दीर्घीर्त्तयेत् । अत्र च पद-
पुरुषतर्पणे पितृव्यातामहानिति प्रतिपुरुषमभ्यसेत् इति छन्दोगप-
रिशिष्टेन पदपुरुषतर्पणे अभ्यासविधानादञ्जलित्रयं कार्यम् । अत्र च
मातृपितामहीमपितामहः मातामहीममातामहीवृद्धममातामहश्च तर्प-
णीयाः । एतयश्च पितृतर्पणमिति गोभिलवचनात् । अत्र चैको-
ऽञ्जलिर्देयः । स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिमिति पूर्वोक्तव्यासवचनात् । तत
आचार्यादीर्त्तयेत् । आचार्यो गुरुश्च पूर्वोक्तलक्षणो द्रष्टव्यः ।
ज्ञातिः पितृव्यादिः । बान्धवा मातुलादयः । हरिहरेण तु मातामहानां
चैवं गुरुशिष्येति पाठं लिखित्वा गुरुशब्देन आचार्यो व्याख्यातः ।
पितृव्यादीनां च अञ्जलिप्रथममिति हल्लायुषः । अत्र च दिव्यपि-
तृतर्पणे कव्यशालस्तृप्पतामिदं जलं तस्यै स्वधा नम इति प्रयो-
ज्यम् । एवं पितृतर्पणे अमुकगोत्रः पिता अमुकशर्मा तृप्पतामिदं
जलं तस्यै स्वधा नम इति । एवं मातृतर्पणे अमुकगोत्रा माता-
ऽमुकीदेवी तृप्पतामिदं जलं तस्यै स्वधा नम इति प्रयोज्यम् ।
कल्पतरुणाऽप्येवमेव प्रयोगोऽभिहितः ।

पद्मपुराणे,

प्रक्षालनं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।

देवा यसास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥

क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ।

विद्याधरा जलधरास्तथैवाकाशगामिनः ॥

निराधाराश्च ये जीवाः पापे घर्षे स्ताश्च ये ।
 तेषामाप्यायनायैतर्प्यते सलिलं यथा ॥
 कृतोपवीती देवेभ्यो निर्वीती तु भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेत् भक्त्या अग्निपुचानृषीस्तथा ॥
 सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च समातनः ।
 कपिलश्चासुरिश्चैव बोधुः पञ्चशिखस्तथा ॥
 सर्वे ते तृप्तिमायान्तु महत्तेनाम्बुना सदा ।
 मरीचिमप्यद्भिरसौ पुलस्तं पुलहं क्रतुम् ॥
 प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ।
 देवान्ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदस्ततोदकैः ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
 अग्निपवात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्यन्तमथोष्मपान् ॥
 सुकालिनो वार्हिपदस्तथैवं श्राप्यपाः पुनः ।
 तर्पयेत् पितॄन् भक्त्या सलिलोदकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिनः प्रेतांस्तान्स्तर्पयेत्ततः ।
 पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ॥
 सन्तर्प्य भक्त्या विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 येऽवान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्मनि यान्धवाः ॥
 ते तृप्तिमसिद्धा पान्तु यश्चास्मत्तोऽभिषाञ्छति ।

अत्र ब्रह्मादीनां चतुर्णां अङ्गस्था तृप्यतामित्यादिवाक्यैस्तर्पणम् । देवा यक्षा इत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयेनैकाञ्जलिः । सनकश्चेत्यादिसार्द्धश्लोकेनैकेनाञ्जलिना मनुष्यास्तर्पणीयाः । मरीचिमित्यादौ तर्पयेदिति शेषः । वाक्यरचना तु मरीचिस्तृप्यतामत्रिस्तृप्यतामित्यादिः । आच्य पातयेत्वा । अग्निपवात्तान् इत्यादि । अत्र अग्निपवात्ताः पितरस्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नम इत्यादिवाक्यप्र-

योगाः । अत्र हविष्मन्तमित्येकवचनान्तः पाठो दृश्यते तथापि
प्रयोगे बहुवचनान्तमेव प्रयुज्यते । कचिचु हविष्मन्त इति पाठः,
तत्र द्वितीयार्थे प्रथमा । चन्दनं चास्मिन्नेव प्रयोगे । मेषान्मृगान् ।
तानिति पितृनित्यनेनान्वितम् । क्रमार्थमाह पित्रादीनित्यादि । तत्प-
त्रीनां पितृव्यादीनां च तर्पणं स्मृत्यन्तरसिद्धमत्र प्रयोगेऽपि ग्रा-
ह्यम् । मन्त्रमुदीरयेदिति च मन्त्रपाठपूर्वकजलसेकोपलक्षणम् ।
तत्सर्वं तृप्त्यर्थत्वात्समाचाराच्च ।

अथ शङ्खोक्ततर्पणविधिः ।

तत्र शङ्खः, स्नातः कृतजप्योऽन्तर्जानुस्दृष्टमुखो दिव्येन
तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत् ।

अथतर्पणविधिः । ॐ गवन्तं शेषं तर्पयामि ततः काला-
मिरुद्रं सन्तानवराहमजिनं रुक्मभौमं शैलभौमं ललाटभौमं कृत्स्न-
भौममिति पातालमत्तकं, ततो जम्बूद्वीपं शाकद्वीपं कुशद्वीपं क्रौ-
ञ्चद्वीपं शालमलिद्वीपं पुस्तद्वीपं पुष्करद्वीपमिति द्वीपमत्तकं, लोका-
लोकाग्र्यं पर्वतं स्वधानामानं शम्पदं केतुमन्तं हिरण्यरोमाणमि-
ति कल्पस्यायिनो लोकालोकपालान्, ततो खणोदकं क्षीरोदकं
घृतोदकं दध्युदकं रसोदकम् इक्षुरसोदकम् स्वादूदकमिति
समुद्रसत्तकं सागरषट्पुष्कं, शृङ्गवन्तं श्वेतं नीलं मेहं माल्यवन्तं
गन्धमादनं निषधं हेमकूटं हिमवन्तमिति महापर्वतान्, महेन्द्रं मल-
यं सशं शुकुतिगन्तम् ऋक्षवन्तं विन्ध्यं पारियात्रकामिति सदा कु-
लपर्वतान्, कैलासमैनाकमुखान् पर्वतांश्च विन्दुसरःप्रमुखान् स-
रांसि सप्तप्रवाहां गङ्गां त्रिलोकप्रवाहिनीं गङ्गां सप्तसरस्वतीं यमु-
नां प्रपमं पुष्करं द्वितीयं पुष्करं तृतीयं पुष्करं प्रयागं नैमिषं ग-
याशीर्षं सर्वतीर्थानि सर्वप्रसवणानि सर्वाः सारितस्तु इन्द्रतीर्थं
अश्वत्थप्रमुखान् वनस्पतीन् यवप्रमुखान् ओषधीन् मानसोत्त-

राख्यं पर्वतं लोकपालांस्तु इन्द्रं शर्चीं वज्रमैरावतं मातलिं चित्र-
 सेनप्रमुखान् गन्धर्वाप्सरसः मुदोनामाप्सरसः पथुनोनामाप्सरसः
 अमुरोनामाप्सरसः भारानायाप्सरसः पृष्टमोनामाप्सरसः ऊर्जो-
 नामाप्सरसः अग्निसन्तां स्वाहाम् अग्नीध्रं यमं धर्मं श्रियं सत्यं तपः
 सपत्नं दक्षिणां दीक्षां ब्रह्मचर्यं व्यवसायं धर्मराजानं दण्डं पिङ्ग-
 लं कालपाशौ आयुधे स्वर्गं मृत्युं चित्रगुप्तं यमपुरुषान् इथावशव-
 लौ विरुपाक्षं नैर्ऋते धर्मप्रधानान् दैत्यान् दानवान् विद्याधरान्
 यक्षान् राक्षसान् पिशाचान् रोगान् ज्वरं रोगाधिपम् आरोग्यं
 वरुणं गौरीर्नागान् चासुराक्षिपु अनन्तं सर्पान् वनस्पतीन् वायुं
 शिरां प्राणापानसमानोदानं व्यानान् इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थान्
 जीवं सोमं नक्षत्राणि वर्त्तमानं नक्षत्रं पितृन् आत्मासुरं वह्निपदो-
 ऽग्निष्वात्तान् क्रव्यादान् तत्तदभूषान् आज्यपान् सुकालिनः
 महादेवं पार्वतीं सेनानीं स्कन्दं विशाखं स्कन्दवहान् बाल-
 ग्रहान् स्कन्दपार्ष्णिदान् रुद्रपार्ष्णिदान् भूतानि भौमान् रुद्रान् अन्तरि-
 क्षान् रुद्रान् विद्यारुद्रान् सर्वगतान् रुद्रान् मातृयोगीश्वरीं देवपत्नीं
 देवमातृगणान् धराधिपान् विनायकं सितस्मितं शालकटङ्कटौ कृष्ण-
 ण्डं राजपुत्रान् धर्मसन्धेः कामं गतिं निद्रां क्षुधाम् अदितिम् आयतिं
 नियतिं कीर्त्तिं प्रज्ञां धृतिं मेधां क्षान्तिं रुचिं श्रद्धां वार्ष्णीं सरस्वतीं दक्षं
 दाक्षायणीं प्रजापतीन् सनकं सनातनं सनन्दनं सनत्कुमारं क्रतुं
 पितृन् ब्रह्मऋषीन् देवर्षीन् राजर्षीन् ऋषिकान् ऋषिपत्नीं ऋषि-
 पुत्रान् गायत्रीम् उष्णिहम् अनुष्टुभं बृहतीं पङ्क्तिं जगतीं सर्वच्छ-
 न्दांसि गरुडम् अरुणं हव्यजातं सुरार्थं दिङ्मनागान् वैश्रवसं घन्व-
 न्तरि भुवननागान् दिव्यनागान् विश्वकर्माणं वैश्रवणम् ऋद्धिं
 नलकूबरं रेवतं शङ्खपद्मौ नहुषपुत्रं तत्पत्नीं तत्पत्नीं काश्यपं
 तत्पत्नीं तत्पत्नीं घनदं तत्पत्नीं तत्पत्नीं प्रजापतिं तत्पत्नीं तत्पत्नीं

चन्द्रं तत्पत्रीं तत्पजाप ओरएनेमिं तत्पत्रीं तत्पजां कृशानुं जयाप-
जामस्त्राणि शस्त्राणि शास्त्राणि क्रमेदं यजुर्वेदं सामवेदमथर्ववेदम्
इतिहासं पुराणं धनुर्वेदं गान्धर्ववेदम् आयुर्वेदम् कुलवेदं ज्योतिषं
शिक्षां कल्पं व्याकरणं निरुक्तं छन्दोविचितिं धर्मशास्त्रं भारतं
मनुं विष्णुं यमं वसिष्ठं नारदं दक्षं संवर्त्तं शातातपं पराशरम् आ-
पस्तम्बमौशनसं कृष्णद्वैपायनं कात्यायनं बृहस्पतिं गौतमं शङ्ख-
लिखितं हारीतमग्निं याज्ञवल्क्यम् अथ भगवन्तं धर्ममुत्तानपादं पङ्क-
नारायणं नाससं बरुणार्थपणौ संवत्सरं मित्रम् इन्द्राग्नी मरीचिक-
श्वपौ ध्रुवमगस्त्यं घातारं मार्चण्डं रामं वाल्मीकिं महाकल्पं कल्पं
मन्वन्तरं वर्त्तमानम् इन्द्रमोजस्विनं स्वायम्भुवं स्वरोचिषम् औत्तमं
तामसं रैवतं चाक्षुषं महातेजसं वैवस्वतम् अर्कं सावर्णं ब्रह्मसावर्णं
रुद्रसावर्णं दक्षसावर्णं धर्मसावर्णं रौच्यं भीरयं युगं वर्त्तमानं संव-
त्सरं वर्त्तमानमयनं वर्त्तमानमृतुं वर्त्तमानं मामं वर्त्तमानं पक्षं वर्त्त-
मानमादित्यं सोमं बुधं जीवं शुक्रं शनैश्चरं राहुं केतुमृताणि वर्त्त-
मानं दिवसं रात्रिसन्ध्ये किंपुरुषान् सर्वाणि भूतानि देवान् वरान्
देवानुमान् ॐ एकज्योतिषं त्रिज्योतिषं चतुर्ज्योतिषम् एकशक्रं
द्विशक्रं त्रिशक्रम् इन्द्रं गात्रादसं नमं शङ्खपितं संमितं सितम् क्रतु-
जितं ससजितं सुपेणम् अतिमित्रवन्मित्रं पुरुषमित्रं धृतं धर्त्तारं
विधर्त्तारं धरणं ध्रुवं विधातारमीदृक्षमेतादृक्षे सदृक्षं प्रतिमदृक्षममृ-
ताशिनं प्रीतिनं शुगदृक्षं सभवनमिति धर्त्तारमुखं धनिभीममतिपुक्त-
मृक्षपादं सहं धुतिं वपुराष्टसवासं कामं जयं विजयम् इत्येकोनप-
ञ्चाशतं मरुतो भुवनं भावनं पर्जन्यं स्वजनं क्रतुं वसुं मूर्दानं राजं
वास्तवं प्रणवमाप्यायनमृक्षमिति द्वादश भृगून् मनुं मन्वन्तरं प्रा-
णायामं चितिं छयं धयं हंसं नरनारायणं त्रिभुं मभुमिति द्वादश-
साध्यान् सवितारं घातारं मित्रम् अर्यमणं धूपणमंशं त्वष्टारं विव-

स्वन्तं मित्रं विष्णुं बरुणं भगमिति द्वादशादित्यान् अपावकं सूर्यं
निहृतिं खमजैकपादमादिर्भुधं धूमकेतुं कलापिनमेकादशरुद्रान्
आत्मानमजमनीम् ऋतं दमं प्राणं हविष्मन्तं गरिष्ठम् ऋतं सत्यमिति
द्वादशाङ्गिरसः क्रतुं दत्तं वसुं सत्यं कालं कामं धुरिं रोचनं माद्वं
पुष्करवसामिति दश विश्वान्देवान् धवं ध्रुवं सोमम् आपम् अनलम्
अनिलं प्रत्युषं प्रभासमित्यष्टौ वसून् वाससं दक्षमित्यश्विनौ
एतान् नरगणान् सानुचरान् स्वायम्भुवं सावित्रीं सर्वान् देवान्
सर्षां देवीं लक्ष्मीं धराम् अनिरुद्धं मधुम्नं सङ्कर्षणं वासुदेवं भूर्लोकं
भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनोलोकं तपोलोकं सत्यलोकं ब्रह्मा-
ण्डं पृथिवीमपो वाहिं वायुम् आकाशं मनः शुद्धिम् आसनमव्यक्तं
पुरुषं तर्पयामि ।

इदं चान्ते प्रत्युषं पुरुषसूक्तेनाञ्जलीन् दद्यात् पुष्पाञ्जलिं च
भक्त्या । अथ कृतापसव्यो दाक्षिणामुखोऽन्तर्जानुः पित्र्येण तीर्थेन
पितृन् यथाश्रद्धं यथामकाशमुदकं दद्यात् सौवर्णेन पात्रेण राज-
तेन औदुम्बरेण खड्गपात्रेण वा शङ्कुनाऽप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशन्
दद्यात् । पित्रे पितामहाय मपितामहाय मात्रे पितामह्यै मपितामह्यै
मातामहाय ममातामहाय वृद्धममातामहाय मातामह्यै ममातामह्यै
वृद्धममातामह्यै च आसप्तमात् पुरुषात् पितृपसे यावतां नाम जा-
नीयात् पितृपक्षाणामुदकतर्पणं कृत्वा गुरुणां कुर्यात् गुरुणां
कृत्वा मातृपक्षाणां कुर्यात् मातृपक्षाणां कृत्वा सम्बन्धिवाग्धवा-
नां कुर्यात् तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात् । भवति चात्र वचनम्,

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलेन च ।

विना दमैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

सौवर्णराजतार्भ्यां तु खड्गेनौदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां पाति पितॄणां तु तिलोदकम् ॥

हिमेन सह पदच्छं क्षीरेण मधुना ऽपना ।

तदप्यक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकम् ॥

अन्तर्जानुरिति । जानुनोरन्तःकृतहस्त इत्यर्थः । दिव्येन
तीर्थेन देवतीर्थेनेत्यर्थः । अत्र च यद्यपि आद्यन्तपोरेव तर्पयामीति
पदं पठितं तथापि कालाग्रिरुद्रादिष्वपि तत्सम्बन्धनीयम् । कर्मत्वेन
क्रियापेक्षत्वात् । क्रियान्तरस्य चानिर्देशात् । इदं च प्रत्यूचं पुष्प-
सूक्तेन जलाम्ललिदानं पुष्पदानं च अल्पकृतं पुरुषन्तर्पयामीत्य-
स्यान्ते कर्त्तव्यम् । पित्र्यं तीर्थं तर्जन्यहुपुषोर्मध्यदेशः । यथाश्रद्धं
ज्ञापमानेष्वपि येषु श्रद्धा भवति । यथामकाशं यथानामज्ञानम् । शत्रूनां
कीलकेन मस्तुनमुवर्णादिद्रव्यनिर्मितेनेत्यर्थः । गुरवो ऽत्राचार्यादयः ।
पित्रादेः कण्ठस्वेणोक्तत्वात् । सुवर्णरजतताम्रखड्गादीनां प्रत्येकं
सामस्येन वा यथासम्भवमङ्गत्वम् । हिमक्षीरादेर्विधानं तु गुणफलस-
म्बन्धविधानमिति केचित् । अन्ये तु तदप्यक्षयतां यातीत्यर्थविधा-
दत्वान्न गुणफलविधानं युक्तमिति सुवर्णादिवचर्षणाङ्गतैव युक्ते-
साहुः । इति शङ्खोक्ततर्पणविधिः ।

अथ यौघायनतर्पणप्रयोगः ।

तत्र यौघायनः,

पूतः पञ्चभिर्घृह्ययज्ञैरग्निरेवाप्सु ययोत्तरं देवतास्तर्पयेदिति अग्निः
मजापतिः सोमो रुद्रो दितिर्बृहस्पतिः सर्वा इत्येतानि प्राग्द्वाराणि
दैवतानि सनसत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्त्तानि तर्प-
यामि पितरो ऽर्यमा भगः सविता त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी इत्येतानि
दक्षिणद्वाराणि दैवतानि सनसत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि
समुहूर्त्तानि तर्पयामि रुद्रांश्च तर्पयामि मित्ररुद्रो महापितर आपो
विष्वेदेवा ब्रह्मा विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि सनस-
त्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्त्तानि तर्पयामि आदित्यांश्च

तर्पयामि षसवो वरुणोऽज एकपादहिरुध्नः पूषा ऽश्विनौ यम
इत्येतान्युदगद्वाराणि दैवतानि सनक्षणाणि सग्रहाणि साहोरात्राणि
समुहर्त्तानि तर्पयामि विश्वान्देवांश्च तर्पयामि साध्यांश्च तर्पयामि
ब्रह्माणं तर्पयामि प्रजापतिं तर्पयामि परमेष्ठिनं तर्पयामि चतुर्मुखं
तर्पयामि हिरण्यगर्भं तर्पयामि स्वयम्भुवं तर्पयामि ब्रह्मपार्षदांस्तर्पया-
मि ब्रह्मपार्षदादींश्च तर्पयामि ॐ भूः पुरुषं तर्पयामि ॐ भुवः पुरुषं
तर्पयामि ॐ स्वः पुरुषं तर्पयामि ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि
ॐ भूस्तर्पयामि ॐ भुवस्तर्पयामि ॐ स्वस्तर्पयामि ॐ महस्तर्पयामि
ॐ जनस्तर्पयामि ॐ तपस्तर्पयामि ॐ सत्यं तर्पयामि ॐ भवं देवं
तर्पयामि ॐ शर्वं देवं तर्पयामि ॐ ईशानं देवं तर्पयामि ॐ पशुपतिं
देवं तर्पयामि ॐ रुद्रं देवं तर्पयामि ॐ उग्रं देवं तर्पयामि ॐ भीमं
देवं तर्पयामि ॐ महान्तं देवं तर्पयामि भवस्य देवस्य पर्त्रीं तर्प-
यामि शर्वस्य देवस्य पर्त्रीं तर्पयामि ईशानस्य देवस्य पर्त्रीं तर्प-
यामि पशुपतेर्देवस्य पर्त्रीं तर्पयामि रुद्रस्य देवस्य पर्त्रीं तर्पया-
मि उग्रस्य देवस्य पर्त्रीं तर्पयामि भीमस्य देवस्य पर्त्रीं तर्पयामि
महतो देवस्य पर्त्रीं तर्पयामि भवस्य देवस्य सुतं तर्पयामि
शर्वस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ईशानस्य देवस्य सुतं तर्पयामि पशु-
पतेर्देवस्य सुतं तर्पयामि रुद्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि उग्रस्य दे-
वस्य सुतं तर्पयामि भीमस्य देवस्य सुतं तर्पयामि महतो देवस्य
सुतं तर्पयामि रुद्रांस्तर्पयामि रुद्रपार्षदांस्तर्पयामि रुद्रपार्षदादींश्च
तर्पयामि विघ्नं तर्पयामि विनायकं तर्पयामि वीरं तर्पयामि शूरं
तर्पयामि उग्रं तर्पयामि वरदं तर्पयामि हस्तिमुखं तर्पयामि एक-
दंष्ट्रं तर्पयामि छम्बोदरं तर्पयामि विघ्नपार्षदांस्तर्पयामि विघ्नपार्ष-
दादींश्च तर्पयामि सनत्कुमारं तर्पयामि स्कन्दं तर्पयामि इन्द्रं
तर्पयामि पर्षिं तर्पयामि पण्मुखं तर्पयामि विशाखं तर्पयामि सुब्रह्मण्यं

तर्पयामि महासेनं तर्पयामि स्कन्दपार्षदांस्तर्पयामि । स्कन्द-
 पार्षदादींश्च तर्पयामि केशवं तर्पयामि नारायणं तर्पयामि
 माधवं तर्पयामि गोविन्दं तर्पयामि विष्णुं तर्पयामि मधुसूदनं
 तर्पयामि त्रिविक्रमं तर्पयामि वामनं तर्पयामि श्रीधरं तर्पयामि
 हृषीकेशं तर्पयामि यज्ञनाभं तर्पयामि दामोदरं तर्पयामि श्रियं
 देवीं तर्पयामि सरस्वतीं देवीं तर्पयामि पुष्टिं तर्पयामि तुष्टिं तर्प-
 यामि गरुडमन्तं तर्पयामि विष्णुपार्षदांस्तर्पयामि विष्णुपार्षदा-
 दींश्च तर्पयामि यमं तर्पयामि यमराजं तर्पयामि धर्मं तर्पयामि
 धर्मराजं तर्पयामि कालं तर्पयामि नीलं तर्पयामि मृत्युं तर्पयामि
 वैवस्वतं तर्पयामि चित्रगुप्तं तर्पयामि वैवस्वतपार्षदांस्तर्पयामि
 वैवस्वतपार्षदादींश्च तर्पयामि भूमिं देवीं तर्पयामि कश्यपं तर्प-
 यामि विद्यां तर्पयामि घन्वन्तरिं तर्पयामि घन्वन्तरिपार्षदांस्तर्प-
 यामि घन्वन्तरिपार्षदादींश्च तर्पयामि । अथ निवीती ऋषींस्तर्प-
 यामि महर्षींस्तर्पयामि परमर्षींस्तर्पयामि ब्रह्मर्षींस्तर्पयामि देवर्षी-
 स्तर्पयामि राजर्षींस्तर्पयामि श्रुतर्षींस्तर्पयामि तपर्षींस्तर्पयामि स-
 त्वर्षींस्तर्पयामि सप्तर्षींस्तर्पयामि काण्डर्षींस्तर्पयामि ऋषिकांस्तर्प-
 यामि ऋषीकांस्तर्पयामि ऋषिपत्नींस्तर्पयामि ऋषिपुत्रांस्तर्पयामि
 काण्डवैशायनं तर्पयामि आपस्तम्बं सूत्रकारं तर्पयामि सत्यापाद
 हिरण्यकेशं तर्पयामि ध्यानं तर्पयामि प्रणवं तर्पयामि व्याहृतींस्तर्प-
 यामिसावित्रीं तर्पयामि गायत्रीं तर्पयामि छन्दांसि तर्पयामि ऋग्वे-
 दं तर्पयामि यजुर्वेदं तर्पयामि सामवेदं तर्पयामि अथर्ववेदं तर्पयामि
 अथर्वहिरण्यं तर्पयामि इतिहासपुराणं तर्पयामि सर्वदेवजनांस्तर्प-
 यामि सर्वभूतानि तर्पयामि । अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन्
 स्वघा नमस्तर्पयामि पितामहान् स्वघा नमस्तर्पयामि मापितामहान् स्वघा
 नमस्तर्पयामि मातुः स्वघा नमस्तर्पयामि पितामहीः स्वघा नमस्तर्प-

यामि मपितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि मातामहान् स्वधा नम-
स्तर्पयामि मातुः पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि मातुः मपि-
तामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि मातामहीः स्वधा नमस्तर्प-
यामि मातुः पितामहीः स्वधा नमस्तर्पयामि मातुः मपितामहीः
स्वधा नमस्तर्पयामि आचार्यन्स्वधा नमस्तर्पयामि आचार्यपत्नीः
स्वधा नमस्तर्पयामि गुरुन्स्वधा नमस्तर्पयामि गुरुपत्नीः स्वधा नम-
स्तर्पयामि सखीन्स्वधा नमस्तर्पयामि सखिपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि
स्वह्यातीन्स्वधा नमस्तर्पयामि ज्ञातिपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि अ-
मात्यान्स्वधा नमस्तर्पयामि अमात्यपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि
शर्वान्स्वधा नमस्तर्पयामि शर्वपत्नीः स्वधा नमस्तर्पयामि इसनुती-
र्थमप उदितञ्चति ॥

ॐ ऊर्जं वरुन्तीरमुतं घृतं पयः कीलालं परिक्षुतम् । स्वधास्य
तर्पयत मे पितॄन् ॥ तृप्यत तृप्यत तृप्यतेति । न आर्द्रवासा नैकवस्त्रो
दैवानि कर्माण्यनुसञ्चरेत् पितृकर्मणि चेत्यंकेषामिति ।

पूतः पञ्चभिर्घृष्टपद्मैः “मणवो व्याहृतयः सावित्री चेत्येते पञ्च घ-
ृष्टपद्माः” इत्युपक्रमे बौधायनेनोक्तत्वात् मणवव्याहृतिप्रयत्तावित्री-
जपद्वयैः पञ्चभिः घृष्टपद्मैः पूतः सन् । अद्भिरेवाप्स्विसेवकारः अपू-
स्वित्यनेन सम्बध्यते । तथाच अपाम् अधिकरणत्वनियमात् बौधायनी-
यानां स्थलस्थतर्पणेऽपि तर्पणजलस्य स्थलाधिकरणत्वाद्याहृतिः ।
एवञ्च स्थलस्थितेन स्थलएव तर्पणं कर्त्तव्यमिति नियमस्याग्य-
विषयत्वं निश्चीयते । नचेदं बौधायनवाक्यं जलस्थपरमेव किं न
स्यादिति वाच्यम् । मणवव्याहृतिप्रयत्तावित्रीरूपपञ्चघृष्टपद्मानां व-
स्त्रपरिधानोत्तरकालं बौधायनेन विधानात् । यच्च वासः पीडयित्वे-
त्युक्त्वा तेन वस्त्रपरिधानमभिहितं, तद् बौधायनीयानां तर्पणमाच्यं
स्तानाङ्गवस्त्रनिष्पीडनमिति न ततोऽप्स्विग्रस्य जलस्थतर्पणविष-

यता । ययोत्तरं पाठक्रममनातिक्रम्य । अनुतीर्थं पित्रादितीर्थमनु ल-
क्षीकृत्य । न आर्द्रवासा इत्युक्ता एकेषामित्याभिधानात् बौधायन-
मते स्थलस्य तर्पणे आर्द्रवस्त्रताऽप्यभिप्रेता । उपपदिशतर्पणे एकव-
स्त्रताऽपि ॥

अथ विष्णुपुराणोक्तनर्पणविधिः ।

शुचिरस्त्रपरः स्नातो देवार्पितृतर्पणम् ।
तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत मृममाहितः ॥
त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
ऋषीणां च यथान्यायं स्रुष्ट्यापि मजापतेः ॥
पितॄणां तर्पणार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ।
पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्प्रपितामहान् ॥
मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।
दद्यात्पित्र्येण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥
मात्रे ममात्रे तन्मात्रे गुरुरपत्यै तथैव च ।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥
इदं चापि जपेदम्बु दददात्प्रेच्छया नृप ।
उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥
देवामुरास्तया नागा यक्षा गन्धर्वराक्षसाः ।
पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कृष्माण्डास्तरवः खगाः ॥
जलेचरा भूमिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः ।
प्रीतिमेते प्रयान्त्वायु महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
तेषामाप्यापनायैतदीयते सलिलं मया ॥
येऽवान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते दक्षिणखिला यान्तु यस्यास्मत्तोऽभिषाञ्जति ॥

त्रिरपः प्रीणनाथमिति । एतस्माद्वचनादेवानामृषीणां प्रत्ये-
कमञ्जलिद्वयदानं, प्रजापतेस्तन्मध्ये एक एवाञ्जलिः । पित्रादीनां तु
वृद्धप्रमातामहान्तानामञ्जलित्रयं प्रत्येकम् । मात्रादितर्पणे काम्यत्वा-
भिधानं फलविशेषकथनार्थं नित्यता तु स्मृत्यन्तरानुसारादिति
कल्पतरुः ।

श्रीदत्तस्तु—देवास्तृप्यन्तामिति त्रिः, ऋषयस्तृप्यन्तामिति
त्रिः, प्रजापतिः तृप्यतामिति सकृद्व, इति देवविधिना कृत्वा पि-
त्र्यविधिना षड्गुरुषु तर्पणं कुर्यादित्यावश्यकम् मात्राद्यादिकं त्वे-
तस्मिन्प्रयोगे काम्यमेव । ततो देवासुरा इत्यादि पठन् देवविधिना
कृत्वा दद्यात् अम्बु ददादिसभिधानात् । इदं च देवासुरा इत्या-
दिकाम्बुतर्पणं कल्पान्तरेऽप्यविरुद्धम् । यत्तु त्रिरपः प्रीणनाथमि-
त्यादिश्लोकेन कल्पान्तरमाप्ततत्तदेवादितर्पणे त्रिरावृत्तिरूपो गुणो
विधीयतइति । तन्न । अमन्त्रिथौ गुणविध्ययोगात् । अत एव निव-
न्धेषु कल्पान्तरमध्यएवास्यलिखनं नेतिकर्चव्ययामध्ये । तस्मात्क-
ल्पान्तरमेवैतदित्याह । पितृर्तर्पणशेषेऽभिधानादेवासुरा इत्यादिश्लो-
कचतुष्टयेन पित्र्यविधिर्नैव जलदानमिति केचित् । आद्यश्लोकद्वयेन
देवविधिनाऽन्त्यश्लोकद्वयेन पित्र्यविधिना दानं, तथैवोद्देश्यप्रतीते-
रित्यपरे ।

अथ योगियाज्ञवल्क्यतर्पणम् ।

जपानन्तरं योगियाज्ञवल्क्यः ,

ततः संतर्पयेद्देवानृषीन्मर्त्यान्पितॄन्स्तथा ।

ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ।

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ॥

संवत्सरं सावयवं देवींश्चाप्सरसस्तथा ।

तथा देवानुगात्रागान्सागरान्पर्वतांस्तथा ॥
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षरक्षांसि चैवहि ।
 पिशाचांश्च स्रुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ॥
 वनस्पतींश्चौषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
 अन्वारब्धेन संव्येन पाणिना दक्षिणेन च ॥
 हृष्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु मणवादिना ।
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशान् शुचीन् ॥
 मागप्रेषु सुरान्सम्पद्दक्षिणाप्रेषु वै पितॄन् ।
 सव्यं जानुं ततोऽन्वाह्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान्पितृगणांस्तथा ।
 मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद् बुधः ॥
 प्राचीनावीत्युदकं तु मसिष्वेद्रे तिलान्वितम् ।
 यद्युद्धृतं मसिष्वेतु तिलान्संमिश्रयेज्जले ॥
 अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ।
 दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिष्वेद्यथाविधि ॥
 दक्षिणेन तु गृहीयान्पितृतीर्थसमीपतः ।
 तिलानामप्यलभे तु सुवर्णरजतान्वितम् ॥
 तदभावे निषिष्वेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाऽप्यथ ।
 येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्य एव प्रदापयेत् ॥
 एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रसीतपितृको द्विजः ।
 यस्मिन् रुद्रास्तथाऽऽदिसान्नमस्कारस्त्वयान्वितान् ॥
 एते सर्वस्य पितर एज्जायन्ताश्च मानुषाः ।
 आचार्याश्च पितॄंश्चापि पितृममृतिनामतः ॥
 मन्त्रैश्च देवमुदकं पितॄणां मीतिवर्द्धनैः ।
 उदीरतामार्द्ररसआयन्तिवत्यूर्जामिसापि ॥

पितृभ्य इति येचेह मधुवाता इति शृचम् ।

पितृन्ध्यायन्प्रसिञ्चेद्वै जपेन्मन्त्रान्यथाक्रमम् ॥

तृप्यध्वमिति च त्रिवै दद्याच्च सलिलाञ्जलिम् ।

जमोव इति जप्त्वा वै ततो मातामहान्तस्वीन् ॥

तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममास्थितः ।

माता मातृष्वसा चैव मातुल्यानी पितृष्वसा ॥

दुहिता च स्वसा चैव शिष्यास्त्रिगुणातिवान्धवाः ।

नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वशः ॥

सवर्णेभ्यो जलं दद्यान्नासवर्णे कदाचन ।

सन्तर्प्य स्वान्पितृन्पूर्वं पश्चादन्धांश्च तर्पयेत् ॥

नास्तिव्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।

पियञ्चि देहनिस्सारं पितरोऽस्य जन्मार्थिनः ॥ इति ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरिति । विश्वेदेवास आगत उशन्तस्त्वा इत्या-

दिभिः पूर्वं याज्ञवल्क्यसंहितायां श्राद्धमकरणे आवाहनमधिकृत्य

पठितैरिति कल्पतरुः । श्रीदत्तस्तु—“पूर्ववत्तर्पणेदिति सम्बन्धः । तेन

पितृतर्पणेऽप्योङ्कारस्तृप्यतामिति च लभ्यते । कल्पतरुव्याख्या तु

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तमिति याज्ञवल्क्यसंहितायामभिधानाद्योगि-

याज्ञवल्क्यसंहितैव पूर्वैति न साधीयसी । मन्त्रैः उदीरतामवर

इत्यादिभिः”रित्याह । तत्र । सन्निहितयोजनायां सम्भवन्त्यां व्यवहित-

योजनानौचिसात् । उदीरतामित्यादिमन्त्रसम्बन्धे मानाभावाच्च ।

याज्ञवल्क्यसंहितायाश्च योगियाज्ञवल्क्यसंहितापेक्षया माक्तनस्वं

परिभाषाप्रकाशेऽस्माभिर्वहुधा व्यवस्थापितम् । यच्च विश्वेदेवास उ-

शन्तस्त्वेतत्परेवाभिधानान्मन्त्रैरिति बहुवचनमनुपपन्नमिति । तद-

पि न । आवाहनाङ्गीभूतापन्तुनश्तिमन्त्रमादाय बहुत्वोपपत्तेरिति ।

कव्यवाटनलान्वक्ष्यमाणान्वस्वादीन्स्वपितृंश्च नमस्कारस्वयान्वि-

तांस्तर्पयेदिति शेषः । अत्र च ॐ ब्रह्मा तृप्यतामिसेवं देवतर्पणे,
 ॐ कव्यवाहनलस्तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नम इति दिव्यपि-
 तृर्पणे । अग्निष्वात्तादिद्वितयतर्पणे, तु बहुवचनान्त एव प्रयोगः ।
 ॐ वसवस्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नम इति वस्वादितर्पणे ।
 अमुकगोत्रः पिता अमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नम
 इति स्वपितृर्पणे प्रतिदैवतं वाक्यानि वक्तव्यानि । अत्र च
 सवर्गेभ्यो जलं दद्यादिति ददातिप्रयोगे तर्पणं न सेचनमात्रं किन्तु
 पितृनुद्दिश्य जलसागमात्रम् ॥

अथ छन्दोगपरिशिष्टोक्ततर्पणप्रयोगः ।

तत्र गायत्रीजपानन्तरं ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा—

कात्यायनः,

‘यवाग्निस्तर्पयेद्देवान् तिलाग्निश्च पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च श्रुवन् ॥

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं मजापतिं वेदांश्छन्दांसि धेवानृषीन् पु-
 राणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान् संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो
 देवानुगान्सागरान् पर्वतान्तरितो दिव्यान्मनुष्यानितरान्मनुष्यान्
 यक्षान् रक्षांसि सुपर्णान् पिशाचान् पृथिवीं पशून् वनस्पतीन्
 ओषधीर्भूतग्रामं चतुर्विधमुपवीती । अथ माचीनावीती यमपुरुषं
 कव्यवाहं नलं सोममर्यमणमग्निष्वात्तान्सोमपान् वह्निपदः सकृद स-
 कृत् । अथ स्वान् पितृन् पितामहान् इति त्रिः प्रतिपुरुषमभ्यसे-
 त् । ज्येष्ठभ्रातृश्चयुरापितृव्यमातुलांश्च पितृमातृवंश्या ये चान्ये
 मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिः ।

अथ श्लोकाः,

छायां ययेच्छेच्छरदातपार्त्तः पयः पिपासुः क्षुधितोऽत्तुमन्नम् ।

मालो जानिर्वीजननी चबालं योपिष्टुमासं पुरुषांश्च योपित् ॥

तथा भूतानि सर्वाणि स्थावराणि चराणि च ।

विमादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदककाङ्क्षिणः ॥

तस्मात्सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतैस्तथा ।

युज्यते, ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद् विभर्त्ति हि ॥ इति ।

नामान्ते तर्पणीयनामान्ते । आदौ तर्पणीयनामादौ । तथाच

ॐ ब्रह्माणं तर्पयामीत्यादिप्रयोगः सिद्ध्यति । तर्पणीयदेवानाह ब्रह्मा

णमित्यादि । सर्वत्र तर्पयेदित्यनुपङ्गः । पुराणानित्याचार्यविशेषणम् ।

प्रतिपुरुषमभ्यसेदिति । अनेन पित्रादीनां मातामहादीनां च त्रया-

णामुदकाक्षलींस्त्रिरावर्त्तयेदित्युक्तम् । एवं च षट्पुरुषेष्वेवाभ्यास-

दर्शनात् ज्येष्ठभ्रातृश्चयुरमभृतिषु नाभ्यासः ।

पितरर्घ्यादिके प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरस्यकाले तु कर्त्ता एवं न मुह्यति ॥

इति गोभिलवचनं तु गोभिलोक्ततर्पणविषयम् । परिक्षिप्तोक्तत-

र्पणे तु द्वितीयान्तत्वस्य नामान्ते तर्पयामीति परिक्षिप्तवचनेनैवा-

नुमतत्वात् अमुकगोत्रं पित्रं तर्पयामीति वाक्यं प्रयोज्यम् ।

गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।

इति प्रेततर्पणस्थल्यन्द्ोगपरिक्षिष्टवाक्यात्प्रेततर्पणेऽपि छन्दो

गानाममुकगोत्रं प्रेतं तर्पयामीतिवाक्यरचना । गोत्रनामनी, अनु मर-

णादनन्तरम् उच्यते उच्चार्यतइत्यनुवादः प्रेतशब्दः, एतानि आदौ

यथा भवन्ति तर्पयामीति च उत्तरं यथा भवति तथा वाक्यमुच्चार्य

तर्पयेदित्यर्थः ॥

अथाश्वलायनतर्पणविधिः ॥

तत्र नमो ब्रह्मण इत्यादिब्रह्मणश्चाङ्गपरिधानीपपाठानन्तरं तत्सूत्रं,

देवतास्तर्पयति प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि

छन्दांस्योङ्कारो वषट्कारो व्याहृतपः सावित्री यज्ञा द्यावापृथिवी

अन्तरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौ-
पधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या विमा यक्षा
रक्षांसि भूतान्धेवमन्तानि ।

वक्ष्यमाणदेवतास्तर्पयत्युदकेन । तर्पणे उदकस्य स्मृत्य-
न्तरासिद्धत्वात् । तच्चैवं— प्रजापतिस्तृप्पतु । ब्रह्मा तृप्पतु ।
वेदास्तृप्पन्तु । ऋषयस्तृप्पन्तु । सर्वाणि छन्दांसि तृप्प-
न्तु । ओंकारस्तृप्पतु । वषट्कारस्तृप्पतु । व्याहृतयस्तृप्पन्तु ।
सावित्री तृप्पतु । यज्ञास्तृप्पन्तु । द्यावापृथिवी तृप्पताम् । अन्त-
रिक्षं तृप्पतु । अहोरात्राणि तृप्पन्तु । सांख्यास्तृप्पन्तु । सिद्धास्तृ-
प्पन्तु । समुद्रास्तृप्पन्तु । नद्यस्तृप्पन्तु । गिरयस्तृप्पन्तु । क्षेत्रौपधि-
वनस्पतिगन्धर्वाप्सरसस्तृप्पन्तु । नागास्तृप्पन्तु । वयांसि तृप्पन्तु ।
गावस्तृप्पन्तु । साध्यास्तृप्पन्तु । विमास्तृप्पन्तु । यक्षास्तृप्पन्तु ।
रक्षांसि तृप्पन्तु । भूतानि तृप्पन्तु । एवमन्तानि तृप्पन्तु ।

अथ ऋषयः । शतर्चिनो माध्यमा श्वत्समर्दो विश्वामित्रो
वामदेवोऽग्निर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महा-
सूक्ता इति ।

मत्सृपि वाक्यभेदः पूर्ववत् । शतर्चिप्रमृतीन् द्वादशऋषीस्तर्पय-
ति । ऋषिग्रहणं निवृत्तितादिमाप्सर्यम् । शतर्चिनस्तृप्पन्तु । माध्यमा-
स्तृप्पन्तु । श्वत्समर्दस्तृप्पतु । विश्वामित्रस्तृप्पतु । वामदेवस्तृप्पतु ।
अग्निस्तृप्पतु । भरद्वाजस्तृप्पतु । वसिष्ठस्तृप्पतु । प्रगाथास्तृप्पन्तु ।
पावमान्यस्तृप्पतु । क्षुद्रसूक्तास्तृप्पन्तु । महासूक्तास्तृप्पन्तु ।

माचीनामीती सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलमूत्रभाष्यभारत-
महाभारतधर्माचार्या जानन्तिवाहविगार्ग्यमौतमशाकल्यवाञ्छव्य-
माण्डव्यमाण्डूकेषा मर्गी वाचकनवी वडवा प्रातिपेयी सु-
लभा मैत्रेयी कहोलं कौपीतक महाकौपीतकं भारद्वाजं पैग्यं महा-

पैग्यं सुगन्धं सांख्यायनैतरेयं महैतरेयं वाष्कलं सुजातवक्रमौ-
दवाहिं महौदवाहिं सौजार्भिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचा-
र्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति । ५

एतानि त्रयोविंशतिवाक्यानि । तत्र कडोलमित्यादिष्वर्था-
त्तर्पयामिशब्दः प्रयोज्यः । प्राचीनावीती भूत्वा सुमन्त्रित्वादी-
स्तर्पयति । प्राचीनावीतित्वं पित्र्यधर्मान्तरोपलक्षणार्थम् । सु-
न्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्यास्तृप्य-
न्तु । जानान्तिवाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यवाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूके-
यास्तृप्यन्तु । गर्गी वाचस्पती तृप्यतु । बडवा प्रातिपेयी तृप्य-
तु । सुलभा मैत्रेयी तृप्यतु । कडोलं तर्पयामि । कौपीतकं तर्प-
यामि । महाकौपीतकं तर्पयामि । भारद्वाजं तर्पयामि । पैग्यं
तर्पयामि । महापैग्यं तर्पयामि । सुगन्धं तर्पयामि । सांख्यायनं
तर्पयामि । ऐतरेयं तर्पयामि । महैतरेयं तर्पयामि । वाष्कलं त-
र्पयामि । सुजातवक्त्रं तर्पयामि । औदवाहिं तर्पयामि । महौदवा-
हिं तर्पयामि । सौजार्भिं तर्पयामि । शौनकं तर्पयामि । आश्वला-
यनं तर्पयामि । ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्तु ।

प्रतिपुरुषं पितृस्तर्पयित्वेति ।

पितरं पितामहं मपितामहं च मसेकं स्वया नमः तर्पयामीति
तर्पयेत् इत्यर्थः ।

बौधायनेन “अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन्स्वधा नम-
स्तर्पयामी”संभिधानात् । सूत्रकृता श्राद्धप्रकरणे नत्वेवैकं सर्वेपायि-
त्यनेन एकैकमुभयत्र वेति स्मृत्यन्तरोक्तैकवाक्यस्य निषेधाद-
न्यस्य स्मृत्यन्तरोक्तस्याभ्यनुज्ञानात् समानन्यायत्वाच्च तर्पणस्य
स्मृत्यन्तरोक्तमात्रादितर्पणमपि कार्यम् ।

तर्पणीयक्रममाह सत्यव्रतः,

पितृभ्यः मयमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

हारीतोऽपि,

पित्रादीन्मात्रादीन्मातामहादीन्पितृव्यास्तत्पत्नीज्येष्ठभ्रातृ-
स्तत्पत्नीर्मातुलांस्तत्पत्नीर्गुर्वाचार्योपाध्यायान् सुहृत्सम्बन्धवा-
न्धवान् द्रव्याश्वदातृपोषकारिक्रियनस्तत्पत्नीश्च तर्पयेत् ।

घौघापनोऽप्येवमेव । इत्याश्वलायनतर्पणविधिः ।

अथ गोभिलीयतर्पणविधिः ।

तत्र स्नानमुक्त्वा गोभिलः,

अथ निरुद्यत्सन्ध्यामुपासीतोदुःखं चित्रमायङ्गौरपसे तर-
णिरुद्यामेत्याभिः ऋग्भिरुपस्थानं नमो ब्रह्मणे इत्युपजायचेत्यन्ते-
नाग्निस्तृप्यस्त्विति च देवास्तर्पयेयुःअथापसव्येन राणायनी शटी-
त्यथ कव्यबालादयो दिव्या यमाश्वायात्मीयांश्च त्रीन्पितृतर्त्त्रा-
न्मातृतस्तत्पत्न्यश्च पितृतर्पणं सनकादयश्च निवीतमिति मनुष्य-
धर्माः ततो गायत्र्यष्टशतमादौ कृत्वा भासं दशस्तोभमुच्चयं गायत्री-
सामौशनसं शुद्धाशुद्धीये राजनरौहिणके बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्म-
हानाम्न्यो महादिवाकीर्त्य ज्येष्ठसामानि दैवतानि पुरुषप्रतानुगानं
तवश्वावीपमादिसव्रतमेकविंशसनुगानं पर्वादावारभ्य यथाश
क्त्यहरहर्हस्तपक्ष इति गोभिलीयात् गोभिलीयात् ।

आपुवने तु सम्भास्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीं च जपेत् पश्चात्स्वाध्यायं चैव शक्तितः ॥ १ ॥

आपुवने तु सम्भास्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात्स्नानमेव कृत्वा भवेत् ॥ २ ॥

स्नायान्दीदेवस्तातहृदेषु च सरस्सु च ।

पिण्डानुदधृत्य न स्नायान्न स्नायात् परवारिणा ॥ ३ ॥

नित्यवदित्यनेन सकलाङ्गोपसंहारासम्भवेऽपि 'कर्त्तव्यता
चोधिता । आदिसोपस्थानानन्तरं तर्पणं कुर्यात् । तत्र प्रथमं
देवतर्पणम् ।

ॐ नमो ब्रह्मणे नमो ब्राह्मणेभ्यो नम आचार्येभ्यो नम
ऋषिभ्यो नमो देवेभ्यो नमो वायवे च मृगवे च विष्णवे च
नमो वैश्रवणाय चोपजाय च ।

अथमेको मन्त्रः । अनेनैकाञ्जलिं दत्त्वा वक्ष्यमाणमन्त्रैः
प्रतिमन्त्रम् एकैकमञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ अग्निस्तृप्यतु । ॐ मजापतिस्तृप्यतु । ॐ विश्वेदेवास्तृ-
प्यन्तु । ॐ मोद्गारस्तृप्यतु । ॐ महान्याहृतयस्तृप्यन्तु । ॐ गा-
यत्री तृप्यतु । ॐ सावित्री तृप्यतु । ॐ सरस्वती तृप्यतु । ॐ ब्रह्मा
तृप्यतु । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ देवास्तृप्यन्तु । ॐ मृषयस्तृप्यन्तु ।
ॐ छन्दांसि तृप्यन्तु । ॐ आचार्यास्तृप्यन्तु । ॐ यज्ञास्तृप्यन्तु ।
ॐ अक्षयनं तृप्यतु । ॐ धावाष्टमिषी तृप्यताम् । ॐ महोरात्रा-
णि तृप्यन्तु । ॐ अन्तरिक्षं तृप्यतु । ॐ समुद्रास्तृप्यन्तु । ॐ न-
द्यस्तृप्यन्तु । ॐ गिरयस्तृप्यन्तु । ॐ क्षेत्राणि तृप्यन्तु । ॐ ओष-
धयस्तृप्यन्तु । ॐ वनस्पतयस्तृप्यन्तु । ॐ वनानि तृप्यन्तु । ॐ ना-
गास्तृप्यन्तु । ॐ गावस्तृप्यन्तु । ॐ वसवस्तृप्यन्तु । ॐ रुद्रास्तृ-
प्यन्तु । ॐ आदिषास्तृप्यन्तु । ॐ सितदास्तृप्यन्तु । ॐ साध्या-
स्तृप्यन्तु । ॐ ग्रहास्तृप्यन्तु । ॐ नक्षत्राणि तृप्यन्तु । ॐ अमुरा-
स्तृप्यन्तु । ॐ भूतानि तृप्यन्तु । ॐ पिशाचास्तृप्यन्तु । ॐ यक्षा-
स्तृप्यन्तु । ॐ रक्षांसि तृप्यन्तु । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्तु । ॐ अप्सर-
स्तृप्यन्तु । एवमादयः स्वास्ति कुर्वन्तु तर्पिताः । स्वास्ति कुर्व-
न्तु तर्पिताः ।

एवमादय इत्यादिर्न तर्पणमन्त्रः । तर्पणविनियोजकप्रमाणा-

भावात् । किन्तु मार्यनामन्त्रः । मन्त्रलिङ्गात् । एवमग्रेऽपि । अथा-
पसव्येन राणायनीश्रीति राणायन्यादितर्पणेऽपसव्यपिऽपघर्म-
विधानादक्षिणामुत्तत्वापत्तृतीर्यादयोऽपि धर्मा भवन्ति । इदं च मा-
चीनावीतित्वादि सनकादितर्पणात्माक् । सनकादयश्च निवीतमिति
मनुष्यधर्म इत्यग्रेऽभिधानात् ।

अत्र प्रयोगः । ॐ राणायनी तृप्यतु । ॐ शाश्वतमुग्रस्तृ-
प्यतु । ॐ व्यासस्तृप्यतु । ॐ मागुरिस्तृप्यतु । ॐ गौर्गुण्डी तृप्यतु ।
ॐ गौर्गुलबी तृप्यतु । ॐ भगवानौपमन्यवस्तृप्यतु । ओम् ओंका-
रादिस्तृप्यतु ॐ मशकोगार्ग्यस्तृप्यतु । ॐ वार्पण्यस्तृप्यतु । ॐ
कुयुमिस्तृप्यतु । ॐ शालिहोत्रस्तृप्यतु । ॐ जैमिनिस्तृप्यतु । ॐ
प्रपोदशैते सामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः । स्वस्ति कुर्वन्तु
तर्पिताः ।

ॐ शादिस्तृप्यतु । ॐ भाल्लविस्तृप्यतु । ॐ कालविस्तृप्यतु ।
ॐ ताड्योरस्तृप्यतु । ॐ तृपाणकस्तृप्यतु । ॐ रुरुकिस्तृप्यतु । ॐ
समवाहुस्तृप्यतु । ॐ अगस्त्यस्तृप्यतु । ॐ वृष्णिस्तृप्यतु । ॐ
हृहस्तृप्यतु । ॐ दशैते प्रवचनकर्तारः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ।
स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ।

अथ कव्यबालादयः । ॐ कव्यबालस्तृप्यतु । ॐ नलस्तृप्य-
तु । ॐ सोमस्तृप्यतु । ॐ यमस्तृप्यतु । ॐ अर्यमा तृप्यतु । ॐ अ-
ग्निप्राचास्तृप्यन्तु । ॐ सोमपास्तृप्यन्तु । ॐ बार्हस्पदस्तृप्यन्तु । ॐ
अष्टाविमे दिव्याः पितरः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः । स्वस्ति कुर्व-
न्तु तर्पिताः ।

अथ यमतर्पणम् । एकैकेन नमोऽन्तनाम्ना अञ्जलित्रयमञ्जलि-
स्यं देयम् ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दयाञ्जलाञ्जलीन् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति कात्यायनवचनात् । ॐ नमः । ॐ धर्मराजाय
नमः । ॐ मृत्यवे नमः । ॐ अन्तकाय नमः । ॐ वैवस्वताय नमः ।
ॐ कालाय नमः । ॐ सर्वभूतक्षयाय नमः । ॐ औदुम्बराय नमः ।
ॐ दध्राय नमः । ॐ नीलाय नमः । ॐ परमेष्ठिने नमः । ॐ ह्रको-
दराय नमः । ॐ चित्राय नमः । ॐ चित्रगुप्ताय नमः । ॐ चतुर्द-
शैते यमाः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः । स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ।

अथास्मीयपितृतर्पणम् । अमुकगोत्रः पिता अमुकशर्मा तृप्प-
त्विदं तिलोदकं तस्मै स्वधा । एवं पितामहादिषु वृद्धममातामहा-
न्तेषु । अमुकगोत्रा माता ऽमुकदेवी तृप्पत्विदं तिलोदकं तस्मै
स्वधा । एवं पितामहादिवृद्धममातामहीपर्यन्तासु । ततो यदीच्छे-
त्तदा उपेष्टभ्रातृश्वशुरापितृव्यमातुलमुहस्तम्बान्धियान्धवांस्तर्पयेत् ।
ततो मनुष्यतीर्थेन निवीती सनकादींस्तर्पयेत् । ॐ सनकस्तृप्प-
तु । ॐ सनन्दनस्तृप्पतु । ॐ सनातनस्तृप्पतु । ॐ कपिलस्तृप्पतु ।
ॐ आसुरिस्तृप्पतु । ॐ बोहस्तृप्पतु । ॐ पञ्चशिक्षस्तृप्पतु । ॐ-
सप्तैते मनुष्याः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः । स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ।
इति गोमिळीयतर्पणविधिः ।

मनुशातातपयोगियाज्ञवल्क्याः,

य एवं तर्पयत्यग्निः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥

शङ्खः,

स्नातः सन्तर्पणं कृत्वा पितॄणां तु तिलान्भसा ।

पितृयज्ञमवाप्नोति ग्रीणाति च तथा पितॄन् ॥

हारीतः,

न स्रवन्ती तथाऽतिक्रामेत् । एवं शाह,

देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षन्ति सरितं प्रति ।

अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतम् ॥

पितृगायासु यमः,

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम्

नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

वस्त्रनिष्पीडनं तोयं स्नातस्पोच्छिष्टमागिनाम् ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत्स्थले ॥

पूर्वं निष्पीडनं केचित्प्राग्देवपितृतर्पणात् ।

स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति तस्मादूर्ध्वं निपीडयेत् ॥

अत्र प्रकरणाच्चस्य अपसव्येन पीडनम् ।

पीडयित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात्सुविस्तरम् ॥

उच्छिष्टमागिनो मनूक्ताः ।

यथा मनुः,

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलपोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्यादग्नेषु विकिरश्च यः ॥

उच्छेपणं भूमिगतमजिह्वस्याश्वत्थस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पिण्डे भागधेयं प्रचक्षते ॥

तेन एतान् बुद्धिस्थीकृत्य वस्त्रनिष्पीडनोदकं दातव्यम् । पूर्वं
आचार्याः । अत्र प्रकारः श्राद्धे विकिरदानं तद्वत् । तेन भूमौ
सतिलदक्षिणाग्रकुशोपरि दानं सिद्ध्यति । अपसव्येनेत्यनेन पि-
ण्डतीर्थदक्षिणामुस्रत्वाद्युपलक्षणम् । पीडयित्वा पीडनार्थं स्थाप-
यित्वा । जपोत्तरकालीनतर्पणानन्तरमेव निपीडनस्य तस्मादूर्ध्वं
निपीडयेदित्यनेन कथनात् । अत एव एतदग्रे आचान्तः पुनरा-
चामेदिसादिना सेतेकर्त्तव्यताकं जपमुक्त्वा अनन्तरं तर्पणमुक्त्वा

निपीड्य स्नानवस्त्रं त्विसनेन तेनैव तर्पणोत्तरं वस्त्रनिष्पीडनमुक्त-
म् । श्रीदत्तस्तु “पीडयित्वेत्यादिना दर्शितो जपः छन्दोगविषयः ।
कात्यायनादिभिरन्यथाऽभिष्मनात् । गोभिलसंवादाच्च” इत्याह ।
जपविस्तरस्तु जपप्रकरणेऽभिहितः । अत्र मन्त्रेऽपि गोभिलेन
दर्शितः,

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते पिबन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ इति ।

पराशरः,

जलमध्ये तु यः काञ्चिद् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ।
निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत् ॥

अथ तर्पणोत्तरं कर्म ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्याः,

निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य प्रपतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्यात् ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥

ब्राह्मवैष्णवरौद्रैश्च सावित्रैर्मैत्रवारुणैः ।

तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान्समाहितः ॥

तर्पणानन्तरं विष्णुपुराणम्,

आचम्य च ततो दद्यात्सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।

नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥

जगतसवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ।

ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम् ॥

जलाभिषेकपुष्पाणां-धूपादीनां निवेदनैः ।

कात्यायनः,

निपीड्य वस्त्रमाचम्य ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्त-

ल्लिङ्गैरर्चयेत् । अदृश्यं-हंस इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य

दिशश्च देवताश्च ब्रह्माग्निप्रायेण्योपधिवाग्याचस्पतिविष्णुमह-
श्चो ऽह्यो ऽपांपतये वरुणाय नम इति सर्वत्र संवर्चसेति मुखं
विमृज्य देवागातुविद् इति विसर्जयेत्स्नानविधिरप स्नानवि-
धिरपः ।

अर्चयेत्, ब्रह्मादीनिति शेषः । काश्यायनेन स्नानात्पूर्वं सुमनस
आह्वयेत्तनेन यत्पुण्याहरणमुक्तं तस्यात्रोपयोगः । तल्लिङ्गेः, मन्त्रै-
रिति शेषः । दिशश्चेत्यादावपि नमस्कृत्येत्पनुपद्मः । देवताश्च
दिशामेव । संनिधानात् । तेन दिग्भ्यो नमः दिग्देवताभ्यो नम
इत्येवात्र प्रयोग इति श्रीदत्तः । ब्रह्माग्नीत्यादौ समासनिर्दिष्ट-
त्वेऽपि पृथक् नमस्कार्यत्वम् ।

ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्यै चौपधीभ्यस्तथैव च ।

इत्यादियोगियाज्ञवरुण्ये तथा दर्शनात् । एष स्नानविधिरि-
त्यस्याभिप्रायश्च माह् प्रपञ्चितः ।

पद्मपुराणे,

आचम्य विधिवत्सम्पगालित्वेत्पद्मग्रजः ।

अक्षताद्भिः सपुष्पाभिः सलिलारुणचन्दनैः ॥

अर्घ्यपाद्ये प्रपन्नेन सूर्यनामानुकीर्तनैः ।

नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥

सहस्ररश्मये निशं नमस्ते सर्वतेजसे ।

नमस्ते रुद्रपुरुष नमस्ते भक्तवत्सल ॥

पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित ।

नमस्ते सर्वलोकेश सुप्तानामपि बुध्यसे ॥

सुकृतं दुष्कृतं चैव सर्वं पश्यसि सर्वदा ।

सत्यदेव नमस्तेऽस्तु मसीद मम भास्कर ॥

दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तुते ।

एवं सूर्यं नमस्कृत्य विः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ॥

द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं यजेत् ।

आश्रयस्थं ततः पूज्यं प्रतिमां चापि पूजयेत् ॥

अरुणचन्दनं रक्तचन्दनम् । तैरर्घ्यं दत्त्वा पाद्यं दद्यादित्यर्थः ।

आश्रयस्थं शालग्रामशिलादिस्थम् । जलस्थमिति तु श्रीदत्तः ।

द्विसिंहपुराणे,

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्धपर्यन्तं हंसः शुचिपदित्यापि ॥

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् ॥

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्भालिकर्म यथाविधि ।

पुरुषसूक्तविधिस्तु पूजामकरणे वक्ष्यते ।

योगिद्याज्ञवल्क्यः,

स्रवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।

आगतः सोदपात्रस्तु यत्नेन शुचिरेव ततः ॥

तेनोदकेन द्रव्याणि शोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानिकानिचिद्व ॥

पात्रादिरहितन्तोयमुदघृतं सव्यपाणिना ।

न तेन शोक्षणं कुर्याद्दस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

सौवर्णं राजतं ताम्रं सुखं पात्रं प्रकीर्तितम् ।

तदभावे स्मृतं पात्रं स्रवते यन्न धारितम् ॥

असंस्पृशन्, अशुच्यादीनिति शेषः ।

द्रव्याणि पूजोपकरणानि पुष्पादीनि ॥

यत्र धारितमिति नारिकेलादिपात्रमुपाचामिति कल्पतरुः ।

शातातपः,

वहिर्नद्यादिप्राचान्तः सोदकः किञ्चिदस्पृशन् ।

रथ्यागतोऽपि यत्नेन शुचिरेवाहि मानवः ॥

तत्प्रात्रराहितं तोयं हृतं सव्येन प्राणिना ।

न तेन मोक्षयेत् द्रव्यं वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्ध्यर्थमपहारयेत् ।

यद्यानीतिं तु सव्येन मोक्षयेदक्षिणेन तु ॥

यत्नेनास्पृशन्निति सम्बन्धः । तदनन्तरम्,

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् ॥

इति नृसिंहपुराणवाक्यात्,

द्विजं गा काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।

आश्रयस्थं ततः पूज्यं प्रतिमाञ्चापि पूजयेत् ॥

इति पद्मपुराणवाक्यात्,

ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टमुरपूजनम् ।

इति विष्णुपुराणवाक्याच्च देवपूजा कार्या । यत्तु व्यासेन
वैश्वदेवानन्तरं देवपूजनमभिहितं तत् कल्पान्तरम् ।

अथ सङ्क्षेपतः पूजा ।

तत्र घमः,

देवमाल्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

स्नपनं सर्वदेवानां गोमदानफलं स्मृतम् ॥

माल्य निर्माल्यम् । समूहनं मार्जनम् । स्नपनमुदकादिना ।

दधिदुग्धादिस्नपनमधिकफलम् ।

तत्परिमाणमाह ब्रह्मपुराणम्,

देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गसमा भवेत् ।

पत्तानि तस्मै देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः ॥

अष्टोत्तरं पलशतं स्नात्वा देयं तु सर्वदा ।

द्वे सहस्रे पलानां तु महास्नाने च संख्यया ॥

दातव्यं येन सर्वासु दिक्षु निर्पाति तद् घृतम् ।

ब्रह्माङ्गलग्रं विमेष्यो वैष्णवं च मदीयते ॥

रुद्राङ्गलग्रमग्नौ तु दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ।

शिष्टेभ्यस्त्वथ तद्देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ॥

वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च मस्माङ्गेभ्यश्च शाम्भवम् ।

सौरं मगेभ्यः शाक्येभ्यस्तापिने यन्निवेदितम् ॥

स्त्रीभ्यश्च देयं मातृभ्यो यत्किञ्चित् विनिवेदितम् ।

भूतमेतपिष्ठाचेभ्यो पत्तरीनेषु नित्यमेव ॥

मार्तिमेषुपलक्षणम् । तेन लिङ्गेऽपीयमेव व्यवस्था । पलं चतुः-
सुवर्णपरिमितम् । पलं सुवर्णाश्चत्वार इत्यभिधानात् । सुवर्णश्चा-
शीतिगुणापरिमितः ।

पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।

इत्यभिधानात् । अत्र यद्यपि घृतं प्रकृतं तथापि दुग्धादाव-
प्ययमेव प्रकारः । एकत्र दृष्टत्वात् । ब्रह्माङ्गलग्रमित्यादिना स्नानघृ-
तादिप्रतिपत्तिः । विमेष्यस्त्वथेत्यादिना तु दत्तनैवेद्यादिप्रतिपत्तिः ।
सात्वतस्तु—

ब्रह्मपुराणे दर्शितः । यथा—

पञ्चमः सात्वतो नाम विष्णोरायतनान्यापि ।

पूजयसाशया राक्षो यदि स्यात् संयतोन्द्रियः ॥ इति श्रीदत्तः ।
सात्वता वैष्णवा इत्यपरे । मगाः सूर्यद्विजत्वेन ख्याताः । तापिने
बुद्धाय । एतच्च तिथिकृत्वादी यत्र बुद्धपूजा विशेषतोऽभिहिता
तत्परम् । मातृभ्य इति देवीमात्रोपलक्षणम् ।

पूजाधारमाह श्रातातपः,

भूमावप्सु तथाऽग्नौ च दिवि सूर्ये च देवताः ।

नित्यमन्ने हिरण्ये च ब्राह्मणेषु च गोषु च ॥

अप्सु देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनीषिणाम् ।

काष्ठलोष्ठेषु मूर्खाणां युक्तस्यात्मनि देवता ॥

दिवि आकाशे । एषु स्थानेषु देवाः पूज्याः स्मुरिति ता-
स्पर्यायः । व्यक्तं चैतत्—

कालिकापुराणे,

स्यण्डिले ज्वलद्ग्नौ च तोये सूर्यमरीचिषु ।

प्रतिमासु च शुद्धासु शालग्रामशिलासु च ॥

शिवलिङ्गशिलायां च पूजा कार्या विभूतये ।

तथा—

लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्यां तथैव च ।

शातातपवावयादन्नादीनां न देवतापूजाधारत्वम् । आचारार्थे-
रोधात् । किं तु देवतात्वेन पूज्यत्वं सिद्ध्यति ।

तथाच मनुः,

पूजयेदशनं नित्यमिति ।

नारदोऽपि,

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्दुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।

मदक्षिणानि कुर्वीत तथा ऽस्यायुर्न हीयते ॥

युक्तस्यात्मनि देवता इति योगिनो ब्राह्मोपचारासम्भवाद-
न्तर्पजनकर्त्तव्यतापरम् । गृहस्थस्य जले शिवपूजा निषिद्धेति
वदन्ति । प्रतिमासु स्वस्वप्रतिमासु । पूजोपचारादयः पदार्थाः सर्वे-
ऽपि सविस्तराः पूजाप्रकरणेऽवगन्तव्याः ।

साङ्ख्यपूजाप्रयोगस्तु निबन्धानुसारेणापेक्षितत्वादत्र लिख्यते ।

यथा, स्नातः शुचिवस्त्रद्वयधरः सुप्रक्षालितपाणिपादो दर्म-
पाणिराचान्तः शुचौ नीचासने सुप्तोपविष्टो मौनी ध्यानपरः का-
मरागभयद्वन्द्वमात्सर्यस्वराक्रोधराहितस्तन्मनाः सुलिप्तेऽनिष्टगन्धश-
ब्दवर्जिते गृहे दक्षिणपार्श्वे पुष्पकरण्डकं वामे जलपात्रम् इतरच्च
पूजोपकरणं यथासन्निवेशमासाद्य जलपूर्णमर्घपात्रमग्रतो धृत्वा
तज्जलेन पूजास्थानं द्रव्याणि च सिक्त्वा गन्धादिना आत्मानम-
भ्यर्च्य यथोक्तपूजाधारं आगच्छेतिपदानन्तरं सम्बोधनान्तेन देव-
तानाम्ना देवतामावाह्य स्थापयित्वा यथालाभमासनपाद्यार्घ्याचम-
नीयमधुपर्कान्दिक्षा स्नापयित्वा वस्त्रालङ्कारयज्ञोपवीतनेत्राञ्जनग-
न्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दत्त्वा प्रदक्षिणीकृत्य मणम्य जप्त्वा
स्तुत्वा पुनः मणम्य भगवन् भगवति वा समस्वेति विसर्जयेत् ।
'सर्वेषां देवानामोकारादिचतुर्थ्यन्तं स्वनामापि मन्त्रो भवति ।
सर्वोपचारानभिधाय-

भविष्यपुराणम्, .

अयं विनैव मन्त्रेण पुण्यराशिः प्रकीर्तितः ।

स्पादयं मन्त्रयुक्तश्चेत्पुण्यं शतगुणोत्तरम् ॥

विष्णोरष्टाक्षरमन्त्रस्तु वेदज्ञानेदङ्गसाधारणः । तपाहि-

नृसिंहपुराणे,

षोडशशतगात्मकपुरुषमूक्तस्य मत्पृथमावाहनादिषोडशोप-

चारात्मके पूजाविधायुक्ते—

अनेन विधिना देवः पूज्यते मधुसूदनः ।

वेदज्ञैरेव नान्यैस्तु तस्मात्सर्वहितं वद ॥

इतिप्रश्नानन्तरमाह,

अष्टासरेण देवेशं नरसिंहमनामयम् ।

गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चयेदच्युतं नरः ॥

गन्धेतिपूर्वोक्तसकलोपचारोपलक्षणम् ।

तथा,

एकान्ते विजने स्थाने विष्ण्वग्रे वा जलान्तिके ।

जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं चित्ते विष्णुं निधाय वै ॥

आयुष्यं धनपुत्रांश्च पशून् विद्यां महद्यशः ।

धर्मार्थकाममोक्षांश्च लभते जपकृत्नरः ॥

तथा,

इममष्टाक्षरं मन्त्रं जपन् नारायणं स्मरेत् ।

तथा,

अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्वयम् ।

छन्दस्तु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

तथा,

शुक्लवर्णं च ॐकारं नकारं रक्तमुच्यते ।

मौकारं वर्णतः कृष्णं नाकारं रक्तमुच्यते ॥

राकारं कुङ्कुमाभं तु यकारं पीतमुच्यते ।

णाकारमञ्जनाभं तु यकारं बहुवर्णकम् ॥

एवं च नमःपदान्तो ऽयं मन्त्र इति व्यामोहस्त्याज्यः । ना-

रायणध्यानं तु-

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरान् मकरकुण्डलान् किरीटी

हारी हिरण्यवज्रपुष्पतशङ्खचक्रः ॥ इति ।

हिरण्यवज्रपुः कनकमयः । घृतशङ्खचक्र इति प्रदर्शनमार्गं,

नारायणमूर्त्तेश्चतुर्भुजत्वात् ।

तथाच ध्यासः,

ततो नारायणं ध्यायेदेकाग्रः श्रद्धयाऽन्वितः ।

शङ्खचक्रगदापद्मपाणिना दिव्यभूषितम् ॥

दक्षिणहस्तद्वये ऊर्ध्वाधः क्रमेण पद्मशङ्खौ वामहस्तद्वये ग-

दाचक्रे इति बोद्धव्यम् ।

अथ हिरसौ,

सर्वपापमसक्तोऽपि ध्यायन्नमिममच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पद्मिपावनपावकः ॥

नरसिंहपुराणे,

आलोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्यैव पुनः पुनः ।

इदमेकन्तु निष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

इति संक्षेपः ।

अथ नारदोक्तविष्णुपूजनविधिः ।

इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो भगवानृषिः ।

नरनारायणाभ्यां च तैर्मुनिन्द्रैश्च संगतैः ॥

नारायणार्चनविधिं श्रोतुं नो वक्तुमर्हति ।

धर्मार्थकामावगन्नि येन प्राप्नोति पुष्कलान् ॥

श्रुत्वेतत्सुचिरं ध्यात्वा सस्मार च पुरातनम् ।

क्षीराब्धौ यत्कृतं पूर्वं पुष्कराक्षमुखात् च्युतम् ॥

शृण्वन्तु मुनयः सम्यक् पुरुषोत्तमपूजनम् ।

यत्कृत्वा मुनयः सर्वे ब्रह्मनिर्वाणमाप्नुयुः ॥

स्तात्वा यथोक्तविधिना प्राङ्मुखः शुद्धमानसः ।

स्वशाखोक्तक्रियां कृत्वा ह्रत्वा चैवाग्निहोत्रकम् ॥

कुर्यादाराधनं विष्णोर्देवदेवस्य चक्रिणः ।

अप्लवग्नौ हृदये सूर्ये स्याण्डले प्रतिमासु च ॥

पद्मस्वतेषु हरेः सम्पगर्चनं स्तुतिभिः स्मृतम् ।
 अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ॥
 प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ।
 आपो ह्यत्यतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ॥
 तस्य सर्वगतस्त्वाच्च स्यण्डिले भावितात्मनाम् ।
 ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तम् अर्चितं गुह्यमुत्तमम् ॥
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभं तस्य देवता ।
 पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥
 प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
 पञ्चमीं वामजङ्घायां दक्षिणस्यां तथोत्तराम् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणायां तथाऽष्टमीम् ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदि विन्यसेत् ।
 एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामग्राहके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
 अङ्गुलीः पञ्चदशीं न्यस्य षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
 यथाऽऽत्मनि तथा देवे न्यासकर्म समाचरेत् ।
 एवं न्यासं तु कृत्वाऽऽदौ पश्चाद्देवस्य पूजनम् ॥
 गन्धमाल्यैः सुरभिभिरात्मानं चार्चयेद् बुधः ।
 ततः पीठं समाराध्य गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः ॥
 आचम्याऽऽवाहयेद्देवम् ऋचा तु पुरुषोत्तमम् ।
 द्वितीयया ऽऽसनं दद्यात् पार्थं चैव तृतीयया ॥
 चतुर्थ्याऽऽर्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनीयकम् ।
 षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥
 यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।

दशम्या पुष्पदानं स्यादेकादश्या तु धूपकम् ॥
 द्वादश्या च तथा दीपं त्रयोदश्या चरुं तथा ।
 चतुर्दश्या नमस्कुर्यात्, पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
 षोडशोद्वासनं कुर्यात् शेषकर्माणि पूर्ववत् ।
 स्नाने वस्त्रे चोपवीते चरौ चाचमनीयकम् ॥
 हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशर्चस्य चाहुतीः ।
 शेषं निवेदयेत्तस्मै दद्यादाधमनं ततः ॥
 पुनः षोडशभिर्मन्त्रैः दद्यात् पुष्पाणि षोडश ।
 तच्च सर्वं जपेत् भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा नारायणमनामयम् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिं ध्यात्वा विष्णुं विसर्जयेत् ॥
 पण्मासात् सिद्धिमाप्नोति एवमेव समर्चयन् ।
 संवत्सरेण तेनैव सायुज्यमधिगच्छति ॥
 ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरासेज्युसनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी
 हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
 इति नारदोक्तविष्णुपूजनविधिः ।
 विस्तरस्तु पूजामकाशे द्रष्टव्यः ॥

अथ पञ्चमभागकृत्यम् ।

तत्र दक्षः,

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥

संविभागो विभज्य प्रतिपादनम् । यथार्हतः यथायोग्यम् ।

अत्र पञ्चमे भाग इति मुख्यकालाभिप्रायम् । अशक्नौ रात्रिमथम्-

यामपर्यन्तस्य गौणकालस्य प्राग्व्यवस्थापितत्वात् ।

व्यासः,

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत पाकयज्ञानतोपतः ।

आपद्यापिहि कष्टार्था पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥

स्वर्गापर्यगोः प्राप्तं पञ्चयज्ञैः प्रचक्षते ।

वैवाहिकोऽग्निरावसध्यः ।

उद्वाहानन्तरं संवर्त्तः,

ततः पञ्चमहायज्ञान् कुर्यादहरहर्द्विजः ।

न हापयेत्तु तान् प्राज्ञः श्रूयते हि श्रुतावपि ॥

जायालिः,

अहन्यहनि कर्त्तव्यं पितृदेवतपूजनम् ।

हन्तेति हन्तकारं च मनुष्येभ्योऽपि पावनम् ॥

शङ्खलिखितौ,

क्षेपभुक् महायज्ञानहरहर्निर्वपेदापन्नः शाकोदकेभ्यः ।

उद्वाहानन्तरं देवलः,

तदनन्तरमग्नीनादधीत गृहीताग्निहोत्रो देवापितृकृप्यतिथ्य-
भ्यागतमृत्वात्मपूजनं सुचरित्रानुष्ठानं च कुर्यात् । अत्र हव्यक-
व्यस्वाध्यायैर्देवपितृक्रंषीन् पृथक् पृथक् पूजयेत् स्वाहेयग्निहोत्रम-
वृत्तिं हव्यं तद्देवान् प्रसादयति स्वघेति पितृकमवृत्तिं कव्यं तत्पितॄन्
प्रीणयति ॐमित्यध्ययनमवृत्तिः स्वाध्यायः स मुनीस्तोषयतीति ।

अभ्यागतोऽतिथेरन्योऽपि प्राघुणकः । सुचरित्रं सदाचारः ।
अग्निहोत्रमवृत्तिं अग्निहोत्रे मवृत्तिर्यस्य । एवमग्रेऽपि । अग्निहो-
त्रशब्दोऽत्राग्निपात्रहोमपर इति कल्पतरुः ।

गौतमः,

देवपितृमनुष्यभूतार्पपूजको नित्यस्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदक-

दानं यथोत्साहमन्यदिति ।

मनुष्यपूजा अतिथिपूजा । ऋषिपूजा स्वाध्यायाध्ययनम् ।
“ऋषियज्ञपितृयज्ञयोः पूर्वमभिहितयोरपि नित्यस्वाध्याय इत्यादिना
पुनरभिधानमितरयज्ञत्रयानुष्ठानासम्पत्तावापि किञ्चिदङ्गवैकल्येन
उदकद्रव्येणाप्यादरेणावश्यानुष्ठेयत्वार्थम् । एतदेवोक्तं यथोत्साहम-
न्यदित्यनेन” इति कल्पतरुः ।

मनुः,

पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बाध्यते यास्तु वाहयन् ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः । .

पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः मत्पहं गृहमेधिनाम् ॥

सूना प्राणिवधस्यानम् । उपस्करः गृहोपकरणं संमार्जनीमाण्ड-
दण्डादि । बाध्यते, हिंसाजन्यदुस्तिनेति शेषः । वाहयन् प्रवर्त्तयन् ।

हारीतः,

अथ सूना व्याख्यास्यामः । जङ्गमस्यावरादीन् प्राणिनः सू-
दयन्तीति सूनाः ताः पञ्चविधा भवन्ति । द्रुतावतरणावगाहनविषो-
भणविक्षेपणापूतग्रहणयानादिभिरार्घां कुर्वन्ति, अवेलाविस्पष्टदु-
त्तगमनाक्रमणादिभिर्द्वितीयाम्, आहननग्रहणबन्धनकुहनोत्पाटना-
दिभिस्तृतीयाम्, आक्रमणघर्षणपेषणादिभिश्चतुर्थीम्, आदीपनताप-
नस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चमीं, तदेताः पञ्चसूना निरपयोनीर-
हरहः प्रजाः कुर्वन्ति । अग्निगुरुशूपास्वाध्यायैरादितः सूनात्रयं
ब्रह्मचारिणः पावयन्ति । पञ्च पञ्चभिः पाकयज्ञैर्गृहिवानप्रस्थाः पा-
वयन्ति । पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवः सूनाद्वयं पावयन्ति । अनिर्जयो
दन्तसूनायाः इति ।

स्यावराः प्राणिनो दृष्टादयः । सूदयन्ति प्राणैर्विषोजयन्ति ।

द्रुतावतरणं शीघ्रं जलप्रवेशः । विसोमणमालोढनम् । विसेपणम् ।
 इतस्ततो जलप्रक्षेपः । अपृतग्रहणं वस्त्रादिना कृमिकीटादिनि-
 वारणमकृत्वा जलग्रहणम् । आर्घ्यामयमाम् । अवेला अन्यकारादि ।
 अविस्पष्टउन्मार्गादिः । द्रुतं शीघ्रम् । भ्रयाणां गमनेनान्वयः । आक्र-
 मणं पादादिना कृम्यादेः । आहननं कुडारादिना वृक्षादेः । ग्रहणं
 पुष्पादेः । आक्रमणं वृषादिना सस्यादीनाम् । आदीपनं काष्ठादीनाम् ।
 स्वेदनं धान्यादेः । तापनं जलादेः । भर्जनं यवादेः । पचनं तण्डुलादेः ।
 अमिश्रुरुथश्रूपास्वाध्यायास्त्रयाः आद्यसूनाप्रयनिवर्त्तकाः । पञ्चभिः
 पाकपक्षैरिति ब्रह्मयज्ञे पाकयज्ञपदयोगात्पाकयज्ञपदं रुद्रमेवेत्याहुः ।
 पवित्रं विहितं परमात्मावेपयकं तादृशं ज्ञानं ध्यानं चेति द्वयमपि
 सूनाद्वयनिवर्त्तकम् । प्रथमसूनाद्वयस्यैव संन्यासिनः सम्भवात् । “अ-
 न्नगृहिवनिनोः पञ्चमहायज्ञविधानादनाश्रमिणा वैश्वदेवादिनकार्य-
 म् । साधारणपात् स्वाध्यायतर्पणे एव कार्ये” इति कश्चित् । वस्तुतस्तु
 गृहस्थ उद्देष्टार्यामिषादौ समावृत्तमात्रे गृहस्थश्चन्द्रमयोगो गृहस्थप-
 र्येण्वधिकारमाप्स्यर्थ इति समावृत्तमात्रस्य संन्यासात् पूर्वं पञ्चपक्षा-
 धिकारः । कल्पतरुस्वरसोऽप्येवम् । दन्तसूना दन्तैर्धर्षणादिभिर्बी-
 जाङ्कुरादिर्हृत्ता, तस्या उक्तैर्न शोषनमित्यर्थः । एवंच बीजभोजन-
 निषेधोऽपि दन्तैर्बीजाहृत्तादिपर एव । तेन बह्विपकभक्षबीजादेर्भक्षणं
 न दोषः । अङ्कुरेणोऽङ्कुरयोग्यस्यावरबीजादेर्भक्षणे परं दोष इति ।

छन्दोगपरिशिष्टं,

पञ्चानामय यज्ञानां महतामुच्यते विधिः ।

यैरिष्टा सततं विमः प्राप्नुयात्सद्यः शाश्वतम् ॥

देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् ।

महासत्राणि जानीयात्तत्र हि महामत्वाः ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्मेतो नृगज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्वात्पिण्डो बलिस्थापित्वा ।

श्राद्धं नित्यश्राद्धम् । एतेन त्रयाणां पितृयज्ञत्वादसंभवे एके-
नापि कृतेन पितृयज्ञनिष्पत्तेः पितृयज्ञाकरणप्रसक्तः प्रसवायः प-
रिहृतो भवति ।

तथाच मनुः

यदेव तर्पयसद्भिः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥

समुच्चयेन त्रयाणामनुष्ठानं च संभवे बोध्यमिति परिशिष्टप्र-
काशः । कल्पतरावपि तर्पणश्राद्धपितृबलीनां पितृयज्ञत्वं यथासं-
भवमधिकारिभेदेन व्यवस्थितं न पुनस्तुल्यो विकल्प इत्युक्तम् ।
अत्रानुक्रमदित्यभिधानात् प्रथमं देवयज्ञस्ततो भूतयज्ञस्ततः
पिण्डबलिरूपः श्राद्धरूपश्च पितृयज्ञस्ततो मनुष्ययज्ञ इति क्रमः ।
ब्रह्मयज्ञकालस्तु प्रचारिकं तर्पणात्कार्यं इत्यादिना भागेवाभिहितः ।

जाबालः,

स्नात्वा पञ्चमस्नानां तु प्रथमं तर्पणं स्मृतम् ।

शातातपः,

भूतयज्ञस्तथा श्राद्धं नित्यं चातिथिपूजनम् ।

क्रमेणानेन कर्त्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनं सदा ॥

भूतयज्ञादि अतिथिपूजनपर्यन्तं क्रमेण कर्त्तव्यम् । स्वाध्या-
याध्ययनं च यथाविहितकाले कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेन न विरोधः ।
कल्पतरौ तु स्वाध्यायाध्ययनान्तर्भावेनायं क्रमः शास्त्रिभेदव्य-
वस्थित इत्युक्तम् ।

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेपात् भूतबलिं हरेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन हुतशेषेणाग्नेन भूतयज्ञविधानादेव-

पक्षो भूतपक्षात्पूर्वमेव । एवं च-

कृत्वैतद्वालिकर्मैवम् अतिथिं पूर्वमाशुषेत् ।

इति मनुक्तम् अतिथिपूजनस्य बालिकर्मनन्तरं श्राद्धाकरणे
योद्धव्यम् । संभवति च जीवात्पितृकस्य बालिकर्मनुष्ठानेऽपि श्राद्धा-
करणम् । एवं श्राद्धासंपत्तावपि । श्राद्धानन्तरं ततोऽतिथीन् भो-
जयेदिति वसिष्ठवाक्ये नृपक्षोऽतिथिपूजनमिति छन्दोगपरिशिष्ट-
वाक्ये चातिथित्वमविवाक्षितम् । अतिथेरनित्यत्वात् । मनुष्यपक्षस्य च
नित्यत्वात् । अतएवाहरहर्माह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूलफलशक्तेभ्यो-
ऽथैनं मनुष्यपक्षं समाप्नोतीति बौधायनवाक्ये ब्राह्मणमात्रमुक्तमिति ।

मनुः,

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।

होमो दैवो बालिकर्मतो नृपक्षोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चैतान् यो महायज्ञान् हापयति शक्तितः ।

स गृहेऽपि वसन्निभं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ °

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति भूतानामुच्छृप्तञ्च स जीवति ॥

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।

ब्राह्मं हुतं प्राशितं च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बालिः ।

ब्राह्मं कृतं द्विजाग्न्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥

तथा,

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यातिथयस्तथा ।

आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥

स्वाध्यायेनार्चयेत्पीन् होमैर्देवान् यथाविधि ।

पितॄन् श्राद्धेन नृनभैर्भूतानि बालिकर्मणा ॥

जायालः,

स्नात्वा महामखानां तु प्रथमं तर्पणं स्मृतम् ।

दिव्यो होमस्तुं सावित्र्या भौतं तु बलिकर्गणा ॥

ब्राह्मो वेदजपेनैव नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।

दिव्योहोम इति । यः सावित्र्या होमः स दिव्यो यज्ञः ।

अयं च दिव्यहोमः शाखाविशेषव्यवस्थितः ।

शातातपः,

लौकिके वैदिके वापि हुतोत्सृष्टे जले क्षिप्तौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्जिताः ।

सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः मासवेदा अपि द्विजाः ॥

लौकिके पाकसाधने ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तत्र होमो विधीयते ।

इत्यग्निरौवचनैकवाक्यत्वात् । वैदिके आवसथ्ये ।

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत पाकयज्ञानशेषतः ।

इति व्यासवाक्यात् । हुतोत्सृष्टे अन्येन होमं विधाय त्यक्ते इति कल्पतहः । अनन्तरोक्ताग्नित्रयासंभवे जलं, तदसम्भवे भूमिरित्यपि स एव । जलक्षित्याधारतापक्षे भुसंस्कारादिकं नास्तीति श्रीदत्तः ।

अङ्गिराः,

शालाग्रौ वा पचेदन्नं लौकिकेवापि निरयज्ञः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शालाग्निरावसथ्यः ।

याज्ञवल्क्यः,

कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्रौ कुर्वीत मत्पदं गृही ।

दायकालाहते वापि श्रौतं वैतानिकामिषु ॥

वैतानिकामिषु आहवनीयादिषु ।

व्यासः, •

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखावेहितं च यत् ।

संस्कृतान्नैश्चिप्यैश्च हविष्यव्यञ्जनान्वितैः ॥

तैरेवांश्चैलिं दद्याच्छेषमाग्राव्य चारिणा ।

कृतापसव्यः स्वयंपा सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥

सुरार्चनं ततः कुर्याद्दन्धमाल्यैः सुगान्धभिः ॥

संस्कृतान्नैः सिद्धान्नैः । हविष्यैरिति मुख्यः कल्पः । अन्ये-
पामपि विधानात् ।

यथा शङ्खलिखितौ,

अग ऊर्ध्वं देवयज्ञः सर्वेषामुपदिश्यते ।

आश्रमधर्माविरोधेन प्रतिनियतानामोपपीनां कौटुम्बिक-
मापममूरकुलत्पोद्दालकवर्जं निर्वपणीयम् ।

आश्रमधर्माविरोधेनेति वानप्रस्थार्थं, तेन वानप्रस्थेनाश्रमवि-
हिताफालकृष्टनीवाराधनेन देवकृत्वादि निर्वर्त्तनीयम् । सुरार्चनं
ततः कुर्यादिति तु पूजायां कल्पान्तरमिति प्रागुक्तम् ।

गोभिलगृह्यम्,

यद्येकस्मिन्काले ग्रीहियसौ मक्रियेता अन्यतरस्य कृत्वा कृतं
मन्येन यद्येकस्मिन्काले पुनः पुनरग्नं पच्येत सकृदेवैतद् बलिदन्त्रं
कुर्वीतेति ।

ग्रीहियवाविति नानाजातीयोपलक्षणम् । तेनायमर्थः । एकस्मि-
न्काले दिवा रात्रौ वा । एवं च “सर्वस्यैवाग्नस्यैतान् बलीन् हरेत्
पिप्पस्य वा स्वस्त्यनस्य वा, यज्ञान्नवर्त्तते” इति वाक्यं काल-
भेदपाकाभिप्रायम् । यज्ञो देवार्थं एकमन्नं तस्मान्नवर्त्तते । तदग्न-

भागेन वैश्वदेवं न कुर्यादित्यर्थः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

सायं मातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्नताऽपि कर्त्तव्यमन्यथा किल्विपी भवेत् ॥

अत्र सायंमातःशब्दौ रात्रिदिवसपरौ । अत्र—

देवान् ऋषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषमुक् भवेत् ॥

अदस्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वशृङ्गर्जग्धिमात्मनः ॥

इति मनुवचनाद् भुञ्जानेन सकृदेव वैश्वदेवबलिकर्मणी कर्त्तव्ये इत्याशङ्कानिरासार्थं सायं मातरनश्नताऽपीत्युक्तम् । किं तु इयान् विशेषः, अश्नतोऽकरणे प्रसवाद्यद्वयं भोजनकृतोऽकरणकृतश्च अनश्नतस्त्वकरणकृत एव । अत एव अन्यथा किल्विपी भवेदित्युक्तम् । एवञ्च एकादश्यादौ भोजनाभावेऽपि वैश्वदेवादि कर्त्तव्यमेव । तत्र० च सिद्धस्य हविष्यस्य मुख्यत्वात्तदर्थं पाकः कर्त्तव्यः । तत्रासामर्थ्ये तु अपक्वेनापि वैश्वदेवः कर्त्तव्यः । हविष्याभावे अहविष्येणापि ।

यथा शाङ्खलिखितौ,

अहरहः पञ्चयज्ञान्निषेदापत्रशाकोदकेभ्यः ।

श्रुतिश्च, अहरहः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठादिति ।

उक्तं चेत्युक्ता नारायणवृत्तावप्युक्तम्, आपत्रमापि दातव्यमा

काष्ठमापि जुहुयात् आकृचमापि ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति ।

नचेदुत्पद्यतेऽन्नं तु अङ्गरेतान्तमापयेत् । इति च ।

एवं च,

पुनःपाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं हि पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत् ॥

इति यमवचने पाकश्रुतिः पक्षमाप्तानुवादमात्रम् । कालमा-
त्रविधिपरत्वात्तस्य । एतेन पुनःपाकीमत्यादियममाक्यात् पाके
ससेव सायं वैश्वदेवबलिकर्मणी कर्त्तव्ये इति श्रीदत्तोक्तं विचा-
रणीयम् । अन्यथा प्रातर्वैश्वदेवोऽपि पाके ससेव स्यात् । तत्रापि
सायंमातः सिद्धस्येत्यादिवाक्यैः पाकावगतेः ।

आपस्तम्बः,

न सारलवणहोमो विद्यते, तथा पराश्रसंस्पृष्टस्य चाहविष्यस्य
होमः । उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् जुहुयात् । तदधुतमदुतं
चाग्नौ भवति । न स्त्रीजुहुयान्ननुपेत ।

सारलवणमुपरलवणम् । पराश्रसंस्पृष्टम् अन्नान्तरस-
म्बद्धम् । अहविष्यं मापादि । होम इत्यत्र न विद्य-
ते इत्यस्यानुपह्नः । यदि तु सारलवणमेव होम्यं भवति तदा
उदीचीनमुत्तरदिग्भिभागभवमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन्चाग्नौ जुहु-
यादित्यर्थः । न स्त्रीत्यादि । साग्नेः प्रवासे ऋत्विगसन्निधाने सति
प्रसक्तस्य निषेधोऽयम् । एवमग्रेऽपि । अनुपेतः अनुपनीतः । अत्र
“सर्वतः पाकादग्रमुदृष्ट्य जुहुयादितिविष्णुवाक्यादिभिरग्रभागेन
वैश्वदेवकर्त्तव्यताभिधानात्तेन देवतानैवेद्यादि न देयम् । किं तु-

अकृते वैश्वदेवे तु मिसार्थं गृहमागते ।

उदृष्टस्य वैश्वदेवार्थं भित्तां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

इति नृसिंहपुराणवाक्येन विनापि वैश्वदेवं वैश्वदेवार्थपत्र-
भागस्पापनानन्तरभित्तादानस्य कथनेन तद्वदत्रापि अग्रभागस्था-
पनानन्तरं नैवेद्यादिकरणे न सतिः । बलिदानादाविव नैवेद्यदाने
तच्छेषत्वस्य कुत्राप्यदर्शनात् । यदिच देवतानैवेद्यार्थमेव पचति
तदा तदग्रभागेन वैश्वदेवाशङ्कापि नास्ति । यज्ञाग्निवर्त्तते इति

प्रागुदाहृतवाक्येन ततो वैश्वदेवनिष्ठात्तिक्रयनात्” इति वदन्ति ।
अन्येतु वैश्वदेवयली उक्ता—

एवं कृते स्थावरान्नं जङ्गमान्नं च शुध्यति ।

इति वराहपुराणवाक्यात्तौ विना नैवेद्यं न देयमेव । भिक्षा-
दानं तु वाचनिकमिति वदन्ति । एते चाविभक्तानां विभज्य सं-
स्पृष्टानां च मध्ये एकेन गृहपतिना कार्याः ।

एकपाकेन वसतां पितृदेवाद्वैजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहेष्टे ॥

इति वचनात् । अत्र च सर्वेषामेकं भवेदित्यभिधानात्सर्वे-
षामेवाधिकारमातिपत्तौ यत्र गृहपतेरेव इत्युरमरणादितोऽशौचं
तत्राविभक्तेनान्येनापि वैश्वदेवादयः कार्याः । अन्यथा मत्स्य-
वायप्रसङ्गात् । सर्वस्वामिकद्रव्यसाध्यत्वं चात्र मूलम् । तेन यत्रा-
साधारणाविभाज्यद्रव्येण गृहपतिना तदनुष्ठीयते तत्र तदन्येन
तत्पृथक् कर्तुमुचितमिति प्रतीयते । अत एव तर्पणस्वाध्याययोः
पृथगनुष्ठानाचारः । इदं तु नित्यनैमित्तिककाम्यसाधारणम् । संकोचे
मानाभावात् । फलं तु सर्वेषामेव । दंपत्योरेव यागफलं सर्वेषामेकं
भवेदित्यनेन सर्वेषां फलभागित्वप्रतिपादनात् । पितामहादिभि-
रविभक्तस्य प्रसीतपितृकस्य पौत्रादेः पितामहादिनित्यश्राद्धेन
तन्नित्यश्राद्धानिर्वाहात् पौत्रादिना नित्यश्राद्धं पृथक् कार्यमेव ।
स्वपित्रुदेश्यकद्रव्यत्यागरूपस्य तच्छ्राद्धस्याजातत्वात् ।

यत्तु गोभिलेन,

यद्येकस्मिन्काले बहुधाऽन्नं पच्येत गृहपतिगृहानसादेवैतद्वलि-
तत्वं कुर्वन्ति इत्युक्तं, तद् अविभक्तानामपि प्रत्येकं पाकसम्भवे गृहप-
तिपाकादेवेति नियमार्थं, न तु गृहपत्यकरणेऽप्यन्यकरणनिषेधा-
र्थम् । नित्यवायप्रसङ्गात् । यदि च गृहपतेरन्यस्यान्नमादौ सिद्ध्येत्

त स्वकीयपाकाद्वैश्वदेवादि कृत्वा भुञ्जीत ।

तथाच तदनन्तरं गोभिलः,

यस्य त्वेषामग्रतः सिध्येत् स नियुक्तमग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति ।

श्रीदत्तस्तु गृहपतिना वैश्वदेवादि करिष्यते अन्येन तु किं
चिदेव तूर्णो बहौ हुत्वा भोक्तव्यं न तु वैश्वदेवादि कार्यमि-
त्यर्थमाह । यस्य तु पश्चादन्नं सिध्यति स वैश्वदेवादिर्जातत्वाद्वैश्व-
देवाद्यकृत्वैव भुञ्जीत । एवं दिवा नक्तं वा एकस्मिन्काले एकैव
कृतेन बलिवैश्वदेवेन बहुधा कृतानामन्नानां शुद्धिः । यद्येक-
स्मिन्काले त्रीदिव्यावित्याद्युदाहृतगोभिलवाक्यात् । एवं पाकस-
माप्तावातिथ्यागमने पुनः पाकेऽपि न वैश्वदेवान्तरमित्यपि प्रागु-
क्तम् । एवम् आमाश्वलादीनामप्येकेन तस्मिन्कृतेऽपि सर्वेषामेव
शुद्धिः । युक्तितौल्यात् । यद्यपि—

एवं कृते स्थावरान्नं जंगमान्नं च शुद्ध्यति ।

इति वराहपुराणवचनाद्वैश्वदेववल्गोरस्यशुद्ध्यर्थकत्वं प्रतीयते
तथापि “सर्वस्य त्वेषामस्यैतान् बलीन् हरेत् पित्रर्थस्य वा स्वस्त्य-
यनस्य वा स्वार्थस्य वा, यज्ञाग्निवर्त्तते” इति गोभिलवचनेन पित्रर्थ-
ऽप्यग्रे मास्यपोस्तपोः प्रागुदाहृतमस्त्यपुराणादिवाक्येन श्राद्धोत्तरं
विधानात्तपोः पूर्वमपि श्राद्धार्थाग्नस्य शुद्धिरिति प्रतीयते ।
एवं जीवत्पितृकेणापि विभक्तेन वैश्वदेवादि कार्यम् ।

सपितुः पितृकुलेषु अधिकारो न विद्यते ।

इसनेन सपितृकस्य पित्र्ये कर्मणि अधिकारनिषेधात्पितृव्य-
लिदाननिसश्राद्धे परं न कार्यं । यश्चाविभक्तेन पित्रा स्वासामर्थ्या-
दिना गृहकुले नियुक्तस्तेन पितृमतिनिधिभूततया तत्सर्वं कार्यमे-
व । श्राद्धे मातामहादयस्तेन पितुरेव ग्राह्याः । यश्च पितुः पाति-
सेन संन्यासादिना वा गृहपतित्वं प्राप्तः सोऽपि तत्कुर्पादेव । सपि-

तुरिति वाक्ये पितृपदस्याधिकारिपितृपरत्वात् । मातामहादय-
स्तु स्वकीया एव ग्राह्याः । स्वस्यैवाधिकारित्वात् ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सद्गर्जिते ।

व्युक्तमाद्य मृते देयं येभ्य एव ददाससौ ॥

इसस्य छन्दोगपरिशिष्टवाक्यस्य पितामहादित्रिकपरत्वात् ।
साग्रेस्तु मवासादावशक्तौ वाऽन्येन ऋत्विगादिना वैश्वदेवादि
कार्यम् । यद्यपि—

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमफलं यत्तु तदन्येन न लभ्यते ॥

ऋत्विक् पुनो गुरुभ्राता माग्निनेयोऽथ विदूषतिः ।

एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेवाहि ॥

इति दक्षवचनं मातर्होमे श्रुतं तथापि युक्तितौल्यारसायंहो-
मवैश्वदेवादिष्वपीयमेव व्यवस्था । एवं निरग्रेरप्यसामर्थ्ये अन्येन,
वैश्वदेवादि कार्यम् । युक्तेस्तौल्यात् ।

अत्रिरपि,

पुत्रो भ्राता तथा ऋत्विक् शिष्यश्चसुरमातुलाः ।

पत्नी श्रोत्रियवाज्याश्च दृष्टास्ते बलिकर्मणि ॥

यदि गृहे कर्त्ता नास्ति तदा प्रवासेऽपि स्वयमेव कुर्यात् ।

तदाह स्मृतिचन्द्रिकायां मनुः,

प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेव स यज्ञैः सह गच्छति ॥ इति ।

एवं च,

प्रवासेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात् ।

यस्मिन्नग्नौ मवेत्याको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

तत्राहुत्वातु यो मुङ्गे स मुङ्गे किल्बिषं नरः ।

प्रोपितोऽप्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाविचारयन् ॥

इति वसिष्ठवचनमप्येतत्परमेव । अयं तु विशेषः । साग्नेनि-
सपाकस्यावसथ्ये विधानात्मवासेऽपि स्वगृहएव वैश्वदेवादि
पत्री कारयेत् ।

तदुक्तम्,

अमावास्यादिनियमं प्रोपिते सहचारिणी ।

पत्न्यौ तु कारयेन्नित्यमन्येनाप्युत्तिगादिना ॥ इति ।

प्रोपितसाग्नेस्तु पाकं विनैव कालयापनम् । तद्रसामध्ये तु
क्रव्यादांशपरित्यागादिविधिना पाकमपि कुर्यात् ।

तदुक्तम्,

मवसन्नग्निमान् विभ्रा पयोमूलफलादिभिः ।

कालं नयेदशक्तौ तु विधिना पाकमाचरेत् ॥ इति ।

सर्वाधानपक्षे तु आवसथ्यामावाद् गृहेऽपि लौकिकाग्निना
पाक इति मवासेऽपि पाको न निषिद्धः । मवसन्नग्निमानेति
वचनस्य पाकासम्भवमूलकत्वात् । एतद्वचनबलात्सर्वाधानि-
नोऽपि पाकोऽर्जुचित इति केचित् । एतन्मते प्रोपितसाग्निना पर-
पक्षाक्षमपि न भोक्तव्यम् । एवमाशौचे वैश्वदेवानधिकारे तदर्थकपा-
कस्यावसथ्ये विहितस्याभावात् । गृहस्थितेनापि साग्निना फणा-
हारादिकमेव कार्यम् । एव निरग्नेरपि । न पचेदन्नमात्मन इति पा-
त्रवत्त्वपवाक्येन स्वार्थपाकनिषेधात् । अशौचे वैश्वदेवाद्यभावात्पा-
को न भवति । अतएव तत्र लब्धक्रीताशना वा स्युरित्युक्तम् ।
यदिचान्यार्थं पाकः क्रियते तदा तच्छेषः स्वयं भोक्तव्यो नोचे-
त्फलादिभोजनमेवोचितमिति । शूद्रेणापि शूद्रा वाजसनेयिन इति
वाक्यात् पारस्करोक्तविधिना पौराणिकाविधिना वा वैदिकयो-
राणिकमन्त्रवर्जम् नम इति मन्त्रेण पञ्चमहायज्ञाः कार्याः ।

भार्यारतिः शुचिर्भूतमर्त्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाश्च हापयेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवाक्यात्,

दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।

इति विष्णुपुराणवाक्याच्च । तत्र च—

धामं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ।

इति पक्वान्निन्दार्थादात्मकं नृदेवीपशितृचाराश्च आमा-
श्वेनैव तेषां वैश्वदेवादिवाधेः । तेषां चाग्नावाप होमा न निषिद्धाः ।

उक्तं च मिताचरायाम्,

शूद्रेण लौकिकामौ वैवाहिकानौ वा वैश्वदेवः कार्ये इति
सङ्क्षेपः । परिमाणमाह—

छन्दोगपरिशिष्टम्, मन्त्रारार्णां बलपो भवन्ति महा-
मार्ज्जारश्रवणप्रमाणात् । एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्तीतरेतरमर्त्तम-
क्ताः । महारिडालकर्णपरिमाणादपक्वणा अल्पपरिमाणा बलपो न
भवन्तीत्यर्थः ।

व्यासोऽपि,

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमहविर्वलीन् ।

माणाहुतिं बलिं चैव मृदं गात्रविशोधिनीम् ॥

न च व्यासोऽपि, उच्यते न करपञ्चाङ्गुल्यञ्चैर्बलिं हरेत् ह्य-
वत्राकारणोत्तानेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिद्वयाग्रपरिमाणं प्रपूर्य जुहुयात् ।
एव च पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपुरिकेति छन्दोगपरिशिष्टवचनं सम्भ-
वपरम् ।

व्यासः,

जुहुयात्सर्पिणां युक्तं तैलक्षारामैर्वज्रितम् ।

दध्यक्तं पयसाऽर्कं वा तदभावेऽम्भसाऽपिर्वा ॥ इति ।

अनघोरारम्भे तन्त्रेण वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्,

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञेषु यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ।

एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

होमयोः साधेमातर्होमयोः । नवयज्ञः आप्रवणेष्टिः ।

तथा—

असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥

पितुरशौचान्तादिने तु तदारम्भे न वृद्धिश्राद्धम् । तदाह स एव,

न तत्पूर्वं यतः शोक्तः सपिण्डनविधिः कश्चित् ।

वृद्धिश्राद्धस्य लोपः स्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥

न तत्पूर्वं न एकादशाहश्राद्धात्पूर्वम् । उभयोः पक्षयोः आधानं
विना केवलवैश्वदेवादिकरणपक्षे आधानपक्षे च ।

मनुः,

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य शृतेऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्यादेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रहम् ॥

अग्नेः सोमस्य चैत्रादौ तयोश्चैव सपत्नयोः ।

विश्वेषां चैव देवानां धन्वन्तरयएव च ॥

कुक्षे चैवानुमलै च प्रजापतयएव च ।

सह धावापृथिव्योश्च तथा स्वष्टकृते ततः ॥

एवं सम्पक् हविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्यवीन्दुभ्यः सानुर्गेभ्यो बलिं हरेत् ॥

मरुद्भ्य इति तद्भारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यापि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥
 उच्छीर्षके त्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै तु पादतः ।
 ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां च वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाशजित्सपेत् ।
 दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तश्चरेभ्य एव च ॥
 पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वानुभूतये ।
 पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥
 शूनां च पतितानां च श्वपचां पापरोणिणाम् ।
 वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि ॥
 एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
 स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना ॥
 तथा,
 सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं मातर्बिधीयते ॥

इति समस्तयोः अग्नीषोमाभ्यामित्येवम् । तद्व्यावापृयिभ्योऽप्या-
 वापृयिषीभ्यामित्येवम् । एवं देवयज्ञप्रकारेण । उच्छीर्षके गृहस्थवा-
 य्पाशिरःमदेशे । पादतः गृहस्थशय्यापादमदेशे । ब्रह्मवास्तोष्प-
 तिभ्यामिति । एवमेव बलिदाने प्रयोगः । पृष्ठवास्तुनि पश्चाद्गृहे
 मूढोश्चारकरणस्थानइत्यर्थः । सर्वानुभूतये सर्वान्नुभूतिदेवतायै ।
 हरेत् दद्यात् । शनकैः यथाऽग्नौपघातः कथमपि न भवति । वा-
 यसादीनां घोषकाराय बलिः क्रियमाणस्तत्र देशे दातव्यो यत्र
 तेषामुपयोगः सम्भवति । अर्चतीत्यनेन आदीनामापि बलिदाने
 ऽनादरो न कर्तव्य इति सूचितम् । पथर्जुना ऋजुना यथा । सायं-
 त्विति । इदं च सायं सिद्धेनाग्नेन पत्न्या अमन्त्रकं बलिहरणं यज-
 मानतत्पुत्रादीनामसन्निधाने । न स्त्री जुहुयादित्यापस्तम्बेन होम-

निषेधात् ।

विष्णुः, अपामि परिसमुद्र पर्युक्ष्य परिस्तीर्य परिसमाधा-
य सर्वतः पाकादग्रमुदघृत्य जुहुयात् । वासुदेवाय संकर्मणाय म-
धुम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्पायाच्युताय वासुदेवाय अप्र-
ये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्राय इन्द्रामिभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः
मजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये वास्तोष्पतये स्विष्टकृत इति ।

शाह्वलिखितौ,

अंत ऊर्ध्वं देवयज्ञः सर्वेषामुपादिश्यते ।

आश्रमधर्माविरोधेन प्रतिनियतानामोपधीनां कोद्रवचणकमा-
यमसूरकुलत्पोद्दालकवर्जनिर्वपणीयं तण्डुलान् वा भातः पत्न्यै दद्या-
त् । स्वयं वाऽधिश्रयेत् । सुसंमृष्टगृहद्वारोपलेपनधूपजपप्रगतौ
निपतः सायं भातरक्षादावश्यकानि कुर्यात् । अप्रये जातवेदसे
स्वाहा इत्यग्नौ, तूर्णीं द्वितीयाम्, उदुसं जातवेदसामिसादित्यमुपाति-
ष्ठेत्, ब्रह्मणे नम इति ब्रह्मस्थले बालं हरेत्, सोमायेत्युपकुम्भे, वा-
यव इति वास्तुष्टे, गृहपतय इति गृहद्वारे, मजापतय इति गर्भगृहे,
शक्नो देवीरित्यग्निकार्ये, दिवपतिभ्यस्तव पुरुषेभ्य इति प्रतिदिशं,
नसन्नग्रहदेवताभ्योऽन्तरिक्षे, सर्वतः पशूनां पतये, नमो देवेभ्यः
इति प्रागुदीच्यां, ब्रह्मस्थले स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणेन निवा-
प्य गोदोहमात्रं कालमन्वाचसतेऽतिथिमिति ।

आश्रमधर्माविरोधेनेति व्याख्यातम् । पत्न्यै दद्यात्, अधिश्रय-
णार्थमिति शेषः । स्वयं वेति पत्नीकर्तृकपाकासम्भरविषयम् । सुसंमृष्टे-
ति । सुसंमृष्टयोग्यद्वारयोरुपलेपने देवताघर्षधूपे पवित्राणां जपे
प्रगतः शुचिः । नियतो नियमवान् । अन्नात् अदनीयात् । आ-
वश्यकानि देवयज्ञादीनि । अग्नौ, जुहुयादिति शेषः । द्वितीयाम्,
आहुतिमिति शेषः । ब्रह्मस्थले गृहमध्ये । अन्वाचसते मतीक्षते ।

मार्कण्डेयपुराणे,

संपूजयेत्ततो वह्निं देयाश्चाहुतयः क्रमात् ।

प्रथमं ब्रह्मणे दद्यात् अजानां पतये ततः ॥

तृतीयां चैव गृह्णाभ्यः काश्यपाय तथा पराम् ।

ततोऽनुमतये दद्याद्दद्याद् गृह्णालि ततः ॥

पूर्वाह्णयातं मया यत्तु नित्यधर्मक्रियाविधौ ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्वलयस्तत्र मे शृणु ॥

यथास्थानविभागं तु देवानुद्दिश्य वै पृथक् ।

पर्जन्याह्यो धरिणीणां दद्यात्तु मणिके त्रयम् ॥

काश्यपे पतिदिग्भ्यश्च दिग्भ्यः मान्वादिभिः क्रमात् ।

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च ॥

वपसे भूतपतये दद्याद्योत्तरतस्ततः ।

स्वधा नम इत्युक्त्वा ऽपि पितृभ्यश्चापि दक्षिणे ॥

कृत्वाऽप्यसह्यं वायव्यां यक्ष्यैतत्तेऽवनेजनम् ।

अस्मावशेषमिश्रं वै तोयं दद्याद्यथाविधि ॥

तथा,

ततस्तोममुपादाय तेषामाचमनाय वै ।

स्थानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञो नाम्ना तद्दिश्य देवताः ॥

चिष्णुपुराणे,

अपूर्वमाग्रहोमं तु कुर्यात्प्राग्दक्षिणे त्वतः ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥

गृह्णाभ्यः काश्यपायाय ततोऽनुमतये क्रमात् ।

तच्छेषं मणिके पृथ्वीपर्जन्याद्भ्यः क्षिपेत्ततः ॥

द्वारे घातुर्निघातुश्च मध्ये च ब्रह्मणे क्षिपेत् ।

गृह्णस्म, पुरुषन्प्राग् दिग्देवानां च मे शृणु ॥

इन्द्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेन्दवे ।

प्राच्यादिषु बुधो दद्याद् द्रुतशेषात्मकं बलिम् ॥

प्रागुत्तरे च दिग्भागे घन्वन्तरिर्गलि बुधः ।

निर्वपेद्वैश्वदेवं च कर्म कुर्यादतः परम् ॥

वायवे वायवे दिक्षु समन्ताच्च ततो दिशाम् ।

ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिम् ॥

विश्वदेवान् विश्वभूतान् ततो विश्वपतीन्पितॄन् ।

यक्ष्माणं च समुद्दिश्य बलिं दद्यान्मरेश्वर ॥

अग्नौ होमः अग्निहोमः । प्राग्दक्षिणे आग्नेय्याम् । प्रजापतिं

समुद्दिश्य प्रजापतये स्वाहेत्याहुतिं दद्यात् । मणिके मणि-

कदेशे । गृहस्य मध्ये ब्रह्मणे । प्रागुत्तरे ऐशाने । मतिदिक्षु वायवे

दिग्भ्यश्च बलिं दद्यात् । तथा—

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत्समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पशवो वपांसि सिद्धाः सयक्षोरगभूतसंघाः ।

मेताः पिशाचास्तरवः समस्ता येचान्निमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥

पिपीलिकाः कीटपतङ्गकायाः बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्धाः ।

प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयाऽन्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥

येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवाश्वसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।

तत्तृप्तयेऽन्नं मुवि दत्तमेतत्ते यान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥

भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतदहं च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।

तस्मादहं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥

चतुर्दशो भूतगणो य एष तत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः ।

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमान्वितम् ।

भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

स्वेच्छयेत्युपादानादिदं काम्यम् । पञ्चश्लोकपाठानन्तरं चैको बलिर्देयः । इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नमिति श्रवणात् । अन्नमिति विधेयगतैकत्वविवक्षणात् । एवं च मन्त्रमध्ये विसृष्टं दत्तमित्येतपोरादिकर्मणोः क्तः । इदं च सर्वशास्त्रिसाधारणम् । एवं श्वचाण्डालविहङ्गानामित्यपि । एवं शुनां च पतितानां चेत्यादिना मनुक्तमपि । एवं वक्ष्यमाणव्यासवाक्योक्तसमन्त्रकपिण्डद्वयदानमपि । बहुभिस्तथाऽभिधानादिति श्रीदत्तादयः ।

व्यासः,

ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा ।

वायसाः मतिशृण्वन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् ॥

श्वानौ द्वौ इषावशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यामन्नं प्रयच्छामि स्पातामेतावर्हिंसकौ ॥

दत्त्वाऽनेन विधानेन, बलिं पश्चादुपस्पृशेत् । इति ।

अथ आश्वलायनवैश्वदेवप्रयोगः ।

तत्र तत्सूत्रम्,

अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहोति अथ बलिहरणमेताभ्यश्चैव देवताभ्योऽन्य ओषधिननस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्य, इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति मतिदिशं, ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा नक्तं चारिभ्य इति नक्तं,

रसोभ्य इत्युत्तरतः, स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा
नितयेत् ।

सायंप्रातःशब्दाभ्यां लक्षणया. अहोरात्रग्रहणम् । स्मृ-
तौ सायं प्रातरक्षानान्यभिजुपेदितत्र प्रातःशब्दस्य मध्याह्नपरत्वा-
धगमात् । पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणाम् अपराह्णः
पितृणामित्येषां श्रुतौ मनुष्यसम्बन्धातिथ्यकर्मणि वैश्वदेवोत्तर-
कालीनमध्याह्नकालविधानात् । तदुत्तरकालत्वाच्च भोजनस्य । अतः
स्मृतौ सायंप्रातरक्षानामिचापिन्यां प्रातःशब्दोऽहःपरो निर्णयते ।
तद्वत्सूत्रेऽपि । सायंप्रातरक्षानान्यभिजुपेदितत्र स्मृतौ सायंप्रातः-
शब्दयो रात्रिदिनवाचित्वं,

मुनिभिर्द्विरक्षानमुक्तं विमर्णां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तमस्विन्यां सार्द्धमहरयामान्तः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनैकवाक्यतया स्पष्टमेवावगम्यते । सि-
द्धस्य पक्षस्य । तेन च पाकशब्दवाच्यविक्लेदनरहितस्य दधिदुग्धादे-
र्व्यावृत्तिः । मुख्यः कल्पोऽयम् । तेन तदसम्भवे अपक्वेनाप्यहविष्ये-
णापि कर्त्तव्यमेवेति भागुक्तम् । अग्निहोत्रदेवताभ्य इति । अग्निहोत्रे
अन्यभिचारिण्यो या देवताः सूर्यप्रजापत्यग्निप्रजापतिरूपास्तासां
प्रापकाणां सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्येवमादीनां वाक्या-
नां विनिर्माणः । अत्र प्रातः सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति,
सायं चाग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति । सोमाय वनस्पतये इत्ये-
काहुतिः । सोमो वनस्पतिरिति अन्यत्र वनस्पतेर्गुणत्वदर्शनात् ।
ब्रह्मणे इत्यन्तो देवयज्ञः । स्वाहेत्ययं बलिहरणमित्यत्र स्नाहाकार-
वचनं यजेति प्रैषोत्तरकालविहिते यागे वषट्कारस्तद्विहिते स्वा-
हाकार इत्यन्यत एव बलिहरणेऽपि स्वाहाकारमाप्तेः अन्यत्र
चैत्यवल्यादौ स्वाहाकारो न भवति अपितु नमःशब्द एवेति

ज्ञापनार्थम् । अथशब्दो देवयज्ञानन्तर्यार्थः । तथाच कर्मान्तरत्वे-
ऽप्यन्यकाले न भवति । एताभ्य उक्ताभ्यः सूर्यादिदेवताभ्यः च-
कारात् वक्ष्यमाणाभ्यश्च बलिहरणं कुर्यात् । एवकारः पुनरर्थः ।
तत्रायं क्रमः । मृगौ प्राक्तेस्थां पङ्क्तिं करोति सूर्याय स्वाहेत्या-
दिदशभिर्मध्ये अन्तराले त्यक्त्वा अग्न्याः स्वाहेति पञ्चभिः । गृह-
देहताभ्यो वास्तुदेवताभ्य इति मन्त्रद्वयविधानम् । इन्द्रायेत्यादि
अन्तरालदेशे प्रतिदेशं बलिदानम् । दिग्ग्रहणेन चतस्र एव दिशो
गृह्यन्ते । यत्रैव प्रधानदेवतास्तत्रैव तासाम् उचरतः पुरुषेभ्यो बलिं
हरेत् । मध्ये देवतानां मध्ये पूर्वोक्तान्तराले, ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः
विश्वेभ्योदेवेभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्यः दिवाचारिभ्य इति स्वा-
हान्ताः पञ्च बलयः कार्याः । सायंवैश्वदेवे नक्तंचारिभ्य इति
पञ्चमो बलिः । दिवाग्रहणं तु वैश्वदेवस्य दिवा भारम्भज्ञापना-
र्थम् । अन्यथा सायम्प्रातरित्युपक्रमात्सायमारम्भः स्यात् । अग्नि-
होमवत् । रक्षोभ्य इत्युत्तरतः, सर्वासां देवतानाम् । स्वधा पितृभ्य
इति । अत्र प्राचीनावीतग्रहणं, श्रौतसूत्रे यज्ञोपवीतशौचं चेति यत्र
प्राचीनावीतित्वं निर्वीतित्वं वा आचार्येण न विहितं तत्र यज्ञो-
पवीतित्वं प्राप्तम्, अतः प्राचीनावीतित्वविधानार्थम् । निनयेदिति तु
बलिहरणात्क्रियान्तरत्वज्ञापनार्थम् । एवं च बलिहरणवत्स्वाहाकारो
न भवति । अन्यथा प्रधानार्थत्वेन एककार्यकारिणोरपि स्वधानमः-
शब्दयोः पिण्डपितृयज्ञे समुच्चयदर्शनादत्रापि स्वाहास्वधाकारयोः
समुच्चयः स्यात् । एतस्याश्च क्रियायाः स्वधाकारश्रवणेन पितृ-
यज्ञत्वात् । अनयैव च पितृयज्ञस्य कृतत्वात् । नान्वहं पितृयज्ञार्थं ब्राह्म-
णभोजनं कर्त्तव्यम् । योपग्रहणाद्बलिहरणानन्तरमेवेदं कार्यम् । अन्यथा
कर्मान्तरत्वात्कालान्तरेऽपि स्यात् । दक्षिणा दक्षिणस्यां, सर्वबाल-
हरणस्य दक्षिणदेशइत्यर्थः । इदं च वैश्वदेवं न गृह्यमावेवेति

नियमः । विवाहात्पूर्वमापि विमक्तस्याश्वसंस्कारार्थतया ।

कुर्वीत स्नातकश्चेदं पृथक्पाकी भवेद्यादि ।

इति शौनकवचनेन प्राप्तत्वात् । विवाहोत्तरकालमापि—

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तत्र होमो विधीयते ।

इत्याह्निकोवचनात् । यस्मिन्नेवान्नौ पाकं तस्मिन्नेव वैश्वदेवं कर्त्तव्यमिति नियमः । इति घृत्यनुसारिणी व्याख्या ॥

अथ कात्यायनोक्तवैश्वदेवप्रयोगः ।

तत्र घाजसनेयिगृह्यम्,

वैश्वदेवाद्भ्रातृपुंस्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ब्रह्मणे मजापतये
पृष्ठाभ्यः कश्यपापानुपतपशते, भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्या-
पादभ्यः पृथिव्यै, घात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः, मातिदिशं वायवे
दिक्षां च, माये त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय, विश्वेभ्योदेवेभ्यो
विश्वेभ्योभूतेभ्यस्तेषामुत्तरत उपते भूतानां च पतयेऽपरं, पितृभ्यः
स्वधा नम इति दक्षिणतः, पात्रं निर्णज्योचरापरस्पां दिशि निन-
येत् यस्मैतत्तदाति ॥

अस्यार्थः । वैश्वदेवादिति अन्नव्यपदेशो विश्वदेवदेवताक-
षलिसम्बन्धात् । यद्यापि अन्यासामापि देवतानां षलिसम्बन्धो-
ऽस्ति अथाप्येकदेशेन व्यवहारः । यथा चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वाणि
सत्सप्पग्न्यादीनां देवतात्वे एकदेशे विश्वदेवसम्बन्धात् वैश्वदेव-
व्यवहारः तद्वत् । अत्रात्, गृहीत्विति शेषः । पर्युंस्य, अग्निमिति
शेषः । विष्वादिस्मृतिषु दर्शनात् पर्युंस्यस्य । स्वाहाकारस्य च
होमसामान्यधर्मतयोक्तस्यापि पुनरुपादानम् ‘एष एव विधिर्यत्र क-
चिद्धोम’ इत्यन्तग्रन्थकथितेतरसामान्यधर्मनिषेधार्थम् । ब्रह्मणइत्या-
दिना होमदेवतानां निर्देशः । अनुपतपशते इतिकारो होमसमाप्त्यर्थः ।
भूतगृह्येभ्य इत्यस्य विवरणं पर्जन्यापादभ्यः पृथिव्याइति । त्रीन्,

बलीनिति शेषः । तेन पर्जन्यादिपदेनैव पर्जन्याय नम इत्यादि-
प्रत्येकं बलिदानमिति सिध्यति । अत्र नमःपदेन स्वागस्तु छन्दो-
गपरिशिष्टवाक्यात् । यथा—

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते । इति ।

द्वार्ययोः द्वारदक्षिणवामप्रदेशयोः घात्रे विधात्रे च बलिदानम् ।
प्रतिदिशं वायवइति । गृहस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरासु वायवे बलि-
चतुष्टयं दद्यादित्यर्थः । दिक्षाञ्चेति चकारात् प्रतिदिशमिति सम्ब-
ध्यते । प्राच्यादिचतुर्दिक्षु प्राच्यादिदिग्भ्यो बलिं दद्यादित्यर्थः ।
गृहमध्ये ब्रह्मणइत्यादि बलित्रयम् । तेषां ब्रह्मादिवलीनामुत्तरतः
उत्तरस्यां दिशि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो भूतेभ्यश्च बलिदानम् ।
अपरम् अन्तिमं, तेन विश्वदेवादिबलेरुत्तरत उपसे भूतानां पतये
च बलिदानम् । उत्तरापरा वायर्षा दिक् ॥

अत्र केचित् । अत्र मणिके त्रीनिति श्रवणाक्षिरग्नेश्च मणि-
काम्भावात्साम्नेरेव वाजसनेयिनोऽयं प्रयोगः । निरग्नेस्तु—

अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवाक्येन,

अक्षं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

• भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽङ्गीयादनग्निकः ॥

इति अग्निपुराणवाक्येन,

अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यत्रं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

हुत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टात् भूतबलिं हरेत् ॥

इति यत्शिष्टवाक्येन च विहितवैश्वदेवानुष्ठानमिति वदन्ति ।

अन्ये तु—

स्वशास्त्राश्रयमुत्त्यज्य परशास्त्राश्रयं तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टीयसामान्यवाक्यात्,

वैश्वदेवं तु कुर्वीत स्वशास्त्राविहितं ततः ।

इति व्यासीयविशेषवाक्याच्च स्वशास्त्रोक्तं विहाय परोक्तानु-
ष्ठानस्यानौचित्येन स्वशास्त्रोक्तमेवानुष्ठेयम् । मणिकपदं चोदकुम्भमा-
त्रपरं न तु संस्कृतोदकुम्भपरम् । अत एव मुन्यन्तरेणापि उदकु-
म्भमात्रमाभिहितम् । यथा अद्भ्य उदकुम्भे इति गौतमः । उदधानस-
न्निधौ नवमेनेसापस्तम्बः । छन्दोगपाराशिष्टवाक्यं तु छन्दोगविषय-
कम् । तत्संवादादिप्रपुराणादिवाक्यमपि तत्परमेव इत्याहुः ।

अथ छन्दोगपरिशिष्टोक्तप्रयोगः ।

सायम्प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिर्कर्म च ।

अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥

स्वाहाकारवपट्कारनमस्कारा दिशैकस्ताम् ।

स्वधाकारः पितॄणां तु हन्तकारो नृणां यतः ॥

स्वधाकारेण निवेपेत् पित्र्ये बलिमतः सदा ।

तमप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गौतमः ॥

नचावराध्या बलयो भवन्ति महामार्जारश्रवणप्रमाणात् । एक-
त्र चेत् कृत्स्ना भवन्तीति रेतससंस्तुताश्च । अथ तद्दिन्यासो वृद्धि-
पिण्डानिवोत्तरोत्तरांश्चतुरो बलीन्निदध्यात् पृथिव्यै वायवे विश्वे-
भ्यो देवेभ्यः प्रजापतयेति । सव्यत एतेषामैकैकस्यैकैकमद्भ्य ओ-
पाधिवनस्पतिभ्य आकाशाय कामायेति । एतेषामपि मन्यव इन्द्रा-
य वासुकये ब्रह्मणेति । एतेषामपि रक्षोजनेभ्य इति । सर्वेषां द-
क्षिणतः पितॄभ्य इति । चतुर्दश नित्या आसस्य प्रमृतयः कर्मणाः ।

सर्वेषामुभयतोऽद्भिः पारिपेकः । पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

न स्वातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्मणी ।

पूर्वं नित्यविशेषोक्तं जुहोतिबलिकर्मणोः ॥

काम्यमन्त्रे भवेयातां न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन्कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः ॥

अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एवच ।

अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह ॥

स्पृष्ट्वाऽपो वीक्षमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः ।

वामदेव्यजपात्पूर्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदसम् ॥

आरोग्यमायुरैश्वर्यं धृतिं सत्त्वं बलं यशः ।

तेजो वर्चः पशून् वीजं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेवच ॥

सौभाग्यं कर्मासिद्धिं च कुलज्यैष्ठ्यं सुकर्तृताम् ।

सर्वमेतत्कर्मसाक्षिन् द्रविणोदो रिरिहि नः ॥ इति ।

अमुष्मै नम इति । इदं च बलिदानं वैश्वदेवानन्तरं बोध्यम् ।

देवभूतपितृब्रह्ममनुष्पाणामनुक्रमात् ।

महासत्राणि जानीयात्तएव हि महामत्साः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवाक्यान्तरेऽनुक्रमादित्यनेन होमरूपदेव-

यज्ञानन्तरं बलिरूपभूतयज्ञाभिधानात् । याज्ञवल्क्येनापि—

देवेभ्यश्च द्रुतादभ्याञ्छेपात् भूतबलिं हरेत् ।

इत्यनेन वैश्वदेवानन्तरमेव बलिरभिहितः । तत्प्रयोगस्तु सा-
ग्नीनामग्रे वक्ष्यते । गोभिलेनोक्तत्वाद्यानेन नोक्तः । निरग्नेस्तु अ-
ग्न्यादिस्तिपादिना स्वयं वक्ष्यते । अत्र बलिदाने यत्प्रथमं निद-
धाति स पार्थिवो बलिर्भवति यद् द्वितीयं स वायव्यो यच्च तृती-
यं स वैश्वदेव्यो यच्चतुर्थः स प्राजापत्य इति सूत्रेण तच्चदेवतादे-
शेन बलिदानमुक्तं, मन्त्रस्तु नोक्तः, सोऽनेन प्रतिपाद्यते । नमस्कारः

कृतो यत इति । नमो ब्रह्मण इति वास्तुबलिप्रदानार्थं यतो गोभिलेन
 नमःशब्दरूपो मन्त्र उक्त इत्यर्थः । अत्र वास्तुबली नमो ब्रह्मणे
 इत्यत्र नमःशब्दस्य पूर्वदर्शनादत्रागि नमःशब्दस्य पूर्वनिपातेन
 नमः पृथिव्यै इत्यादिमन्त्रैर्बलिर्देय इति परिशिष्टप्रकाशः । वास्तु-
 तस्तु अत्रामुष्मै नम इतिविशेषाभिधानाद्बहुनिबन्धेषु तथैव प्रयो-
 गदर्शनाच्च पृथिव्यै नम इत्यादिरेव प्रयोग उचित इति । हेत्वन्तरमा-
 ह स्वाहाकारेत्यादि । पिश्वबलिदानस्वधाकारे हेतुमाह स्वधाका-
 र इत्यादि । बलीनां परिमाणमाह नचेति । अवराध्याः अपकृष्टाः
 अल्पपरिमाणा इति यावत् । एकत्र चेदित्यादि । अथ बलीन् हरेत्
 बाह्यतो वाऽन्तर्वा सुभूमिं कृत्वेत्यनेन सूत्रेण अन्तर्वेतनेनाग्न्यगारमध्ये
 एकस्मिन्नेव स्थाने बलिदानमुक्तम् । तत्र यद्येकस्मिन् स्थाने बळ-
 यो दीयन्ते तदा वक्ष्यमाणविन्यासप्रकारेण परस्परमसंपुक्तबलयो
 देया इत्यर्थः । अथेसादि । एकत्र बलिदानपक्षे बलीनां विन्या-
 स आरोपणप्रकारः, उच्यत इति शेषः । उत्तरोत्तरानुपपुर्णपरिक्रमेण
 चतुरश्वतुरो बलीभिर्दध्यात् । वृद्धिपिण्डानिरेत्यनेन पुञ्जीभावेन
 नोत्तरोत्तरता किं तु पक्षिक्रमेणेत्युक्तम् । बलीनां मन्त्रानाह पृथि-
 व्या इत्यादि । नमःप्रयोगस्तु अनुष्मै नम इत्यादिना प्रागेवो-
 क्तः । सव्यत एतेषामिति । एतेषा चतुर्णां वामतः स्वदक्षि-
 णतः । नमोऽग्न्य इत्यादिमन्त्रैरपरं बलिचतुष्कं दद्यात् इति परि-
 शिष्टप्रकाशः । एकैकस्यैकैकमित्यनेन पृथिव्याः सव्यतोऽग्न्यः,
 वायोः सव्यत ओषधिवनस्पातिभ्य इत्यादि ज्ञेयम् । एवमग्रेऽपि ।
 एतेषामपीति । सव्यत इति शेषः । एवमग्रेऽपि । सर्वेषामिति । सर्व-
 बलिदक्षिणतः स्ववामतः स्वधान्तेन पितृभ्य इति मन्त्रेण पिश्वं
 बलिं दद्यादित्यर्थः । स्वधान्तता च स्वधाकारेण निब्रूयेदित्या-
 दिना प्रागेवोक्ता । अत्र सकृदप्यो निनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात्

सकृदन्ततः परिषिञ्चेदिति सूत्रात्सकृदपो निनीय तदुपरि चतुरो बलीन् दत्त्वा तदुपरि सकृत्सेकः कार्य इति क्रमः । अत्र च सूत्रे बलिमित्येकवचनाच्चतुर्थेति वचनाच्च बलिचतुष्टययोग्य-
मन्नं सकृद् गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यादिति गोभिलभाष्यम् ।

अत्र प्रकारान्तरमपि गोभिलेनोक्तम् ।

एकैकं वाऽनुविधानमुभयतः परिषिञ्चेदिति । अनेन च सू-
त्रेण एकैकस्य बलिनिधानस्याव्यवधानेन पूर्वं परतश्च सेकोऽभि-
हितः । स च सकृदन्नग्रहणे न सम्भवतीति प्रत्येकमेवान्नग्रहणमास्मिन्
कल्पे । एतद्व्यादि । एते पृथिव्यादिदेवतचतुर्दशबलयोऽहरहरवश्यं
देयाः । आसस्यमभृतयस्तु काम्याः । आसस्यबलिस्तु यवेभ्योऽध्या-
घ्रीहिभ्यो व्रीहिभ्योऽध्यायवेभ्यः स स्वासस्यो नाम बलिर्भवति
इति सूत्रकृतोक्तः । तदर्थस्तु यवस्यपाकादारभ्य व्रीहिस्यपा-
कपर्यन्तं यवैर्यवेदेवताको बलिर्देयः । एवं व्रीहिस्यपाकादारभ्य
यवस्यपाकपर्यन्तं व्रीहिभिर्व्रीहिदेवताको बलिर्देयः इति । इदं च
बलिद्वयमूआसस्यसंज्ञं भवति इत्यर्थः । मन्त्रस्तु यवेभ्यो नमो व्रीहिभ्यो
नम इति । इदं च बलिद्वयं प्रतिनिधिना न देयम् । स्वयं त्वेवासस्यं
बलिं हरेदिति गोभिलसूत्रात् । अभृतिग्रहणाच्च यक्ष्मबलेः सायं-
कालीनरौद्रबलेश्च ग्रहणम् । तथाच गृहान्तरं,

यक्ष्मणे षोडशं दद्याद्यक्ष्मैतच्चइति ध्रुवन् ।

आरोग्यमस्य तेन स्यात्सायं रौद्राद्ययोप्सितम् ॥ इति ।

रौद्रबलिश्च कणभक्तपण्डान्निस्तिस्रभिर्देय इत्यग्रे वक्ष्यते ।

सर्वेषामिति । सर्वेषां पार्थिवादि रौद्रान्तबलीनामुभयत आदावन्ते च ।
परिषेकश्च सकृत्सेकं चेति प्रागुक्तम् । पिण्डवद्येति । अस्यार्थः । देव-
तोद्देशेन त्यक्तानां बलीनां भूमौ निधानेन प्रथमा प्रतिपत्तिः । पितृ-
द्देशेन त्यक्तानां पिण्डानामपि स्तरणानिधानेन प्रथमा प्रतिपत्तिः ।

पश्चिमा तु—

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तास्तदनन्तरम् ।

गां विममजपार्थि वा प्राशयेदप्यु वा क्षिपेत् ॥

इति मन्त्रा, तद्वल्लीनामपीति । न स्यातामिति । यच्च सामान्यं पुराणायुक्तं होमकर्म बालिकर्म वा तदद्वयमपि नित्यस्यावश्यकस्य विशिष्योक्तस्य स्वशाखोक्तस्य होमकर्मणो बालिकर्मणश्च पूर्वं न मरेदित्यर्थः । तर्हि कदा भवतीत्यत्राह । काममिति । काममिरपनेन तयोरनावश्यकत्वमुक्तम् । अग्न्यादिरित्यादि । अग्निरित्यादिना गौतमेन होमा बलयश्चोक्ताः । गृह्यान्तरे काष्ठ-
शाकलैरष्टभिर्देवकृतस्यैनस इत्यादेभिरष्टाभिर्मन्त्रैर्होमा उक्ता इत्यतो-
देवकृतस्यैनस इत्यादयोऽष्टौ मन्त्राः शाकलाः । तत्करणको होमः शाकलहोमः । इदं द्वयमपि अनाहिताग्नेरेव । आहिताग्नेस्तु माजापला पूर्वाहुतिर्भवति सौविष्टकृत्युचरेति गोभिलोक्तमाहुतिद्वयं पार्थिवा-
द्याश्चतुर्दश बलय इत्येतावन्मात्रमिति । अत्र बालिभिः सहेत्यने-
न गौतमकल्पे वलीनां प्राप्तत्वाज्जाकलकल्प एव वलीनां विद्यते । ते च बलयोऽनुपदं स्वोक्ताः पार्थिवादयश्चतुर्दशैव । अन्नमित्यादि-
धावर्यं तु प्रयोगान्तरविधायकमिति कोचेत् । बहवस्तु—

अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽग्नीयादनमिकः ॥

इति मणवपरिशिष्टवाक्ये,

अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽग्नीयादनमिकः ॥

इति अग्निपुराणवाक्ये च भूतेभ्यश्चेति चकारादादौ भूत-
बालिः अन्ते पितृबालिः । तथाच सर्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः
बलिद्वयं पितृभ्यः स्वधेति पित्र्याविधिना अन्ते एकबालिरिति वच-

नस्वरसंसिद्धम् आचारमाप्तं बालित्रयं बालिभिः सहेत्यनेन विधत्ते
न तु पार्थिवादिचतुर्दशबलीन्स्वोक्तानपि । तस्य साग्निकर्तव्यप्रयो-
गान्तरावरुद्धत्वात् । एवं च अक्षमिसादिवाक्यस्वरसात्पूर्वं व्य-
स्तसप्तस्तव्याहृतिभिश्चत्वारो होमाः, ततः शाकलैरष्टभिर्मन्त्रैरष्टौ
होमाः, ततश्चाचारमाप्ता अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येकाहुतिरिति
त्रयोदशाहुतयो बल्यश्च प्रागुक्तास्त्रय इत्याहुः । एवं च गौतम-
शाकलकल्पौ परस्परनिरपेक्षौ विकल्पेनानुष्ठेयौ । परस्परनिरपेक्ष-
तया गौतमेन अग्निपुराणादिना च विभिन्नकल्पाभिधानात् ।
नच अग्न्यादिरित्यादिवाक्ये शाकल एवचेत्यत्र ससु-
क्ष्मार्थकचकारानुपपत्तिः । अनाहिताग्नेरित्यनेनोपस्थिते अनाहिता-
ग्निसवन्धे उभयोः समुच्चेयत्वात् । नत्वनुष्ठाने । तद्वोधकशब्दाश्रव-
णात् । बहूनामाचारोऽप्येवम् ।

अन्येतु छन्दोगगौतमोक्तत्वाद्वैतमोक्तबलिमपेतो गौतमोक्त-
होमः साग्निनिराग्निसाधारणश्छन्दोगानां पृथक्कल्पोऽस्तु अ-
ग्निपुराणाद्युक्तकल्पस्तु अनिराग्निसाखान्तरीयः । अयं च परिशि-
ष्टोक्तो निरपेक्षछन्दोगस्यापरः कल्पः । तथैव तद्वचनात्प्रतीतेः ।
तथाहि । गौतमोक्तो योऽग्न्यादिहोमस्तदुक्तबालिशून्यो यश्च शाक-
लमन्त्रकरणकोऽष्टाहुत्यात्मको होमस्तदुभयमपि पार्थिवादिचतुर्द-
शबलिसहितमनाहिताग्नेरित्यग्न्यादिरित्यादिवचनस्यार्थः । अतएव
मिलित्वा एककल्पाभिप्रायेण एव इत्येकवचनम् । अन्यथा एतावि-
ति ब्रूयादित्याहुः ।

गौतमकल्पो यथा,

अनावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदिति होमाः ।

दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं द्वारे मरुद्भ्यो गृहदेवताभ्यः प्रविश्य

ब्रह्मणे मध्येऽद्भ्य उदकुम्भआकाशायान्तरिक्षे नक्तश्चरेभ्यः

सायमिति ।

अग्नाविति विशिष्योपादानादत्र कल्पे लौकिके वैदिकेऽपीत्यादिना शाततपोक्तजलाक्षित्पादिन्यावृत्तिः । स्विष्टकृतश्चाग्निविशेषणत्वेन देवतान्वयः । अन्यत्र तथा दर्शनात् । इति कारेण होमसमाप्तिः सूचिता । होमा इति बहुवचनात्प्रत्येकमेव देवतात्वम् । दिग्देवताभ्यश्चेत्यादिषु बलिपदाभावेऽपि होमानन्तरं स्मृत्यन्तरे बलीनां दर्शनादेते बलय इत्यवगम्यते । दिग्देवताश्च इन्द्रयमवरुणसोमाः । चकाराचदीयपुरुषाश्च ग्राह्याः । यथास्वमित्पनेन यस्या दिग्देवताया या दिक् तस्यां तस्यै तत्पुरुषेभ्यश्च बलिर्देय इति सिध्यति । अन्यत्र तथा दर्शनात् ।

यथा मनुः,

एव सम्यग् हविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्सवीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥

विष्णुरपि,

इन्द्रोयेन्द्रपुरुषेभ्य इति पूर्वार्द्धे यमाय यमपुरुषेभ्य इति दक्षिणार्द्धे इत्यादि ।

अत्र दशभ्यो दिग्देवताभ्य इति गौतमभाष्यमनादेयम् । अन्यत्र कुत्रापि तथा ऽदर्शनात् । प्रविश्य, गृहमिति शेषः । उदकुम्भे कुम्भस्थजले । सिपेदप्स्वश्च इत्यपीति मनौ तथा दर्शनात् । नक्तंचरेभ्य इति सायमधिकम् । पित्र्यबलिस्तु गौतमानुक्तोऽपि ग्राह्यः ।

स्वधाकारेण निनयेत्पित्र्यं बलिमतः सदा ।

तमप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गौतमः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवाक्ये गौतमेन तत्र नमस्कारमात्रनिषेधाद्विधौ तत्सम्प्रतिप्रतीनेरिति वदन्ति । शाकलकल्पश्च समन्त्रकः काशीखण्डे स्पष्टः । यथा,

भुराधा व्याहृतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः ।
 भूर्भुवः स्वः स्वाहेति च विप्रो दद्यात्तथाऽऽहुतिम् ॥
 तथा देवकृतस्याधा होतव्याश्चाहुतीः पृथक् ।
 दद्यादाहुतिमेकां च तथा स्विष्टकृदग्रये ॥
 विश्वेभ्यश्चैवदेवेभ्यो भूमौ दद्यात्तथा वलिम् ।
 सर्वेभ्यश्चापिभूतेभ्यो नमो दद्यात्तथैवच ।
 तदक्षिणे पितृभ्यश्च मार्चानाधीतमाहरेत् ।
 निर्णेजनोदकाग्नेन ऐशान्यां यस्मणेऽर्पयेत् ॥ इति ।

मन्त्राश्च, देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा १ पितृकृतस्यैन-
 सोऽवयजनमसि स्वाहा २ मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ३
 अस्मत्कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ४ यदिवाच नक्तंचैनश्चक्रम त-
 स्यावयजनमसि स्वाहा ५ यत्स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चक्रम तस्यावयज-
 नमसि स्वाहा ६ यदिद्रांसश्चाविद्रांसश्चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि
 स्वाहा ७ एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ८ इति ।

सृष्ट्वाऽपइति ।

वामदेव्यं गणस्यान्ते वलयन्ते वैश्वदेविके ।

इत्यनेन स्वयमेव वलयन्ते कथानाश्चित्रेत्यादिमन्त्रगानरूपं वा-
 सदेव्यगानमुक्तम् । तत्पूर्वं वलयन्तरमग्निं वक्ष्यमाणमन्त्रेण प्रार्थये-
 त् । द्रविणदमित्यर्थे द्रविणोदसमिति तद्भाष्यम् । सिरीद्दि देहि । प्रार्थ-
 नीपमकाशकं मन्त्रमाह आयुरित्यादि । तेजोऽधृष्यता । वर्चः
 शरीरकान्तिः । वीजं धान्यादि । ब्रह्म वेदः । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणक-
 र्मकर्तृत्वम् । सुकर्तृता शोभनकर्मकर्तृत्वम् ।

गोभिलः,

निष्ठिते सायमाशमातराशे भूतामेति प्रयाचयेत् ।

सायमश्यतइति सायमाशः । मातरश्यतइति मातराशः ।

तस्मिन्सायमाशपातराशे, द्वन्द्वैकवद्भावोऽयम् । निःशेषे व्य-
ञ्जनोपमेवनादिसहिते सिद्धे स्थिते सति, गृहपतिः पत्नी भूत-
मिति प्रवाचयेत् । कथमित्याकाङ्क्षायामाह,

श्रुते भगवा वाचा शुचिर्भूत्वा ।

श्रुते गते श्रुतावेत्यस्य निष्ठान्तं रूपम् । होमा-
र्थमग्निसन्निधौ प्रकृतत्वादज्ञे गते आसादितइत्यर्थः । भगवा
भजनीयया सेवनीययेति पूर्वान्वयि । शुचिर्भूत्वेत्येतस्य पत्न्या सह
सम्बन्धः । अनेन पत्न्या आचमनमुक्तम् । गृहपतेस्तु “उदगग्रेरुत्सृज्य
प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपावेश्य त्रिराचापेद् द्विः परिमृजेत्” इत्यनेन
अग्निसाध्यं कर्म कुर्वतः कर्माङ्गतया शौचार्यतया वाचमनमुक्तम् ।
गृहपतिना भूतमिति गृहीत्युक्ते पत्नी शुचिर्भूत्वा भूतमिति श्रूया-
त् । पत्न्या असन्निधाने छन्दोगपरिशिष्टे उक्तम्,

भूतप्रवाचने पत्नी यद्यसन्निहिता भवेत् ।

रजोरोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ “

महानसेऽन्नं या कुर्यात्सवर्णां तां प्रवाचयेत् ।

मणवाद्यापिवा कुर्यात्कात्यायनवचो यथा ॥

रजसा रोगादिना वा पत्न्या असन्निधाने या सवर्णां भ्रातृ-
जायादिरक्षं साधयेत् ता भूतमिति प्रवाचयेत् । भूतमिति वक्तुम-
समर्था अनुमतिमूचकं मणवं वा वाढामिति मयोगं वा कुर्यादि-
त्यर्थः । पत्न्या अन्यथा वा सवर्णया भूतमिति मत्युक्ते—

प्रतिजपसोमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्मासायीत्युपांशु ।

ओमिति उच्चैः प्रतिजपति गृहपतिः तस्मै नम इत्यादि उपांशु
जपति ।

अथ हविष्यस्याग्नस्योद्घृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनेरुपसिन्ध्याग्नौ जु-
हुयात्तूर्णीं पाणिर्नवेति ।

हविष्यं यवादि अन्नस्य अदनयोग्यस्य न कीटादिदोषदुष्ट-
स्य अवयवं गृहीत्वा पाणिना जुहुयात् । कुतः,

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्तुवः स्मृतः ।

पाणिनैवेतरस्मिंश्च स्तुचा चात्र न हवते ॥

उभयविधेऽपि द्रव्येऽनादेशे स्तुचा होमो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

पाणिनैवेति स्तुवादिहोमपात्रान्तरनिवृत्त्यर्थम् ।

मजापत्या पूर्वाहुतिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरेति ।

मजापतये स्वाहेति पूर्वाहुतिः अग्नयेस्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरा ।

मजापत्या मनसा जुहतीति वचनान्मनसा मजापतये स्वा-
हेति मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात् । अग्नौ जुहुयादिति पुनरभिग्रहणं सुस-
मिद्धेऽग्नौ होतव्यमित्येवमर्थम् ।

तथाचोक्तम्,

योऽनधिपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयाधी च दरिद्रश्च स जायते ॥

तस्मात्समिद्धे होतव्यं, नासमिद्धे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकी तथा ॥

अथ बलीन् हरेद्वाह्यतो वाऽन्तर्वा सुभूमिं कृत्वा ।

अथेति पूर्वमकृतार्थः । तेनैव पूर्वमकृतेन हुतशेषेणाग्नेन बलीन्
हरेत् । वाह्यतो वा अग्न्यगाराद्बहिर्निष्क्रम्य यो यस्मिन्प्रदेशे बलि
रुक्तस्तं तत्रैव निदध्यात् । अन्तर्वाऽग्न्यगारमध्ये बैकस्मिन्प्रदेशे
सर्वान्वलीन् हरेदिति । सुभूमिकृत्वेति । संमार्जनप्रोक्षणोपेलपादीना-
मन्यतमेन प्रकारेण शोभनां भूमिं कृत्वा ।

सकृदपो निनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात् सकृदन्ततः परि-
पिञ्चेत् ।

सकृदेकवारम् उदकं निनीय निपिच्य बलिं निदध्यात् ।

बलिचतुष्टयमात्रस्य सकृद् गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात् ।
बलिमित्येकवचनाचतुर्थेति वचनाच्च । तान्यथानिहितान्वली-
न्सकृदन्तत उपरिपृत्परिपिञ्चेदिति ।

एकैकं वाऽनुनिधानमुभयतः परिपिञ्चेत् ।

एकैकं वा बलिमुभयतः पुरस्तादुपरिपृष्टाच्च परिपिञ्चेदिति ।
कथं परिपिञ्चेदिति । तत्राह अनुनिधानम् । प्रत्येकं निहितान्वली-
न्प्रत्येकमेवोभयतः परिपिञ्चेदिति ।

प्राक्संस्थाश्चेते बलयो भवन्ति अथ तद्विन्यासो वृद्धिपिडा-
निबोत्तरोत्तराश्चतुरो वलीभिर्दध्यादिति वचनात् । स यत्प्रथमं
निदधाति स पार्थिवो बलिर्मवत्यथ द्वितीयं स वायव्योऽथ
तृतीयं स वैश्वदेवो यच्चतुर्थं स प्राजापत्यः ।

स यजमानो यत्प्रथममवदानं निदधाति स पार्थिवः पृथिवीदेव-
ताको बलिर्भवति । एवं सर्वत्र । तथाच पृथिव्यै नम इति नमस्का-
रान्तो बलिमन्त्रः ।

तथाचोक्तं,

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥ इति ।

प्रयोगस्तु पृथिव्यै नमः । वायवे नमः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो-
नमः । प्राजापत्ये नमः । आनेरुक्तं हि प्राजापत्यमिति वचनान्मा-
नसः प्राजापत्यो बलिरिति ।

अथापरान्वलीन् हरेदुदधानस्य मध्यमस्य द्वारस्यान्देवतः
प्रथमो बलिर्मवत्योपधिवनस्पतिभ्यो द्वितीय आकाशाय तृतीयः ।

यथा पूर्वबलिपूजयतः परिपेक एवं सर्वबलिषु । “उदकं य-
स्मिन्धीयते तदुदधानं मणिक इत्यर्थः । पृष्ठी सामीप्ये एवमग्रेऽ
पि” इत्येतद्भाष्यम् । मध्यमस्य गृहमध्यस्य द्वारस्य सपीपे । तत्र

बलिर्भवति मन्यवे वा ।

वाशब्दचतुष्टयं चशब्दार्थे द्रष्टव्यम् । अपरं बलिमिसेकवचना-
त्स्यानद्वयनिर्देशाच्च बलिद्वयमात्रं सकृद्गृहीतं द्विधा निदध्यात् ।
द्वितीया प्रतिशब्दाध्याहारार्था, शयनं प्रतीतिः । शयनं प्रसिद्धम् ।
अधिवर्चः मृगोद्यारप्रदेशस्तं प्रति । शयनं प्रति कामाय भवति,
अधिवर्चं प्रति मन्यवे ।

अन्ये तु वाशब्दान्विकल्पार्थानाहुः । एक एव शयनं वा प्रति
देवोऽधिवर्चं वा । स च कामदेवस्यो वा भवति मन्युदेवस्यो वा ।

अपरे तु विनिवेशमाहुः । शयनं प्रति कामाय रात्रौ, अधिवर्चं
चदधानसमीपे यः सोऽज्यः, गृहमध्यस्य समीपे यः स ओष-
धिवनस्पतिभ्यो, द्वारस्य समीपे यः स आकाशाय ।

अथापरं बलिं हरेत् शयनं वाऽधिवर्चं वा स कामाय वा
प्रति अहति मन्यवइति । तदेतदुभयमपि न युक्तम् । कुतः, अथ
तद्विन्यास इत्यादिना बलिद्वयस्यापि सायम्प्रातर्विधानात् । सर्वेषां
दक्षिणतः पितृभ्य इति चतुर्दश नित्या इति संख्यावचनस्यार्थव-
त्त्वाच्च ।

अथ ससूयं स रक्षोजनेभ्यः ।

अथशब्दो विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति । प्रागूर्ध्वावाचीभ्यो
ऽहरहर्नित्यप्रयोग इत्यतिदेशप्राप्तं बलित्रयं दत्त्वा अथानन्तरं रक्षोज-
नेभ्यो दद्यादिति । कुतः, अन्यान्तरेऽप्येवमेव एतेषां विधानात् ।
एवमपि मन्यवइन्द्राय वामुकये ब्रह्मणइति । एवं च तन्त्रोक्त एव
क्रमो द्रष्टव्यः । ततश्चैकत्र प्राक्संस्थाश्चैते बलयो भवन्तीतिवत्
प्राक्संस्थास्त्रयो बलयो देयाः । प्रयोगस्तु इन्द्राय नमः वामुकये
नमः ब्रह्मणे नमः । ससूयः संमार्जनरेणुः । तं प्रति बलिर्निधेयः । स
बलिः रक्षोजनेभ्यो भवति । प्रयोगस्तु रक्षोजनेभ्यो नम इति ।

ततो बलिशेषं पितृतीर्थेन प्राचीनाचीवी दक्षिणस्यां दिशि
दद्यात् पितृभ्यः स्वधेति ॥

पिथ्यत्वादन्ते स्वधाकारः स्यान्न नमस्कार इति भागवोक्त-
म् । एकस्मिन्मदेशे सर्वबलिदानप्रकारस्तु छन्दोगपरिशिष्टे दर्शि-
ताः । स च भाग्यंशितः ॥

अपाप्सुदाहरन्त्येतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रयुचीत भवति
हेवास्यात् ॥

एतस्यैव नित्यस्य बलिहरणस्य न काम्यस्य । अन्ते अवसाने
कामप्र अभीष्टं वस्तु प्रयुचीत प्रकर्षेण युचीत वाचा प्रार्थयेन्न मन-
सैवेति । काममित्येकवचनादेकस्मिन्काले न बहून्कामान्प्रयुचीतेत्य-
र्थः । एतच्च प्रार्थनं वामदेव्यजपात्पूर्वं भवति । कर्मप्रदीपोक्तम-
न्वजपस्याप्यग्नैव विधानात् ।

स्पृष्ट्वाऽपो धीक्षमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः ।

वामदेव्यजपात्पूर्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदसम् ॥

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः ।

ओजो धर्चः पशून्वीर्यं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेवच ॥

सौभाग्यं कर्मसिद्धिं च कुञ्जयैष्ठ्यं मुकृताम् ।

सर्वमेतत्सर्वसासिन्द्रविणोदो रिरिहि नः ॥ इति ।

एतच्चोभयमपि काम्यत्वादिच्छया स्यान्न तु नियमेन ।

स्वयंत्वेवासस्यं बलिं हरेद्येभ्योऽध्याग्रीहिभ्यो ग्रीहिभ्यो-
ऽध्यायेभ्यः स त्वासस्यो नाम बलिर्भवति दीर्घायुर्भवति स्वयं-
मेवासस्यं नाम बलिं हरेत् प्रवासादावपि नान्येन हारयेत् रौद्रं
च वक्ष्यमाणं स्वयमेव हरेदिति ।

यवेभ्य इति चतुर्थानिर्देशादेवतान्तरानुपदेशाच्च यवदेवसो-
ऽयं बलिः । एवं ग्रीहिदेवत्वोऽपि ।

पवैयर्वेभ्य आप्रापो व्रीष्टुत्पत्तेरघो बलिः ।

व्रीहिभ्यो व्रीहिभेः पूर्वं यवोत्पत्तेर्जिजीविषोः ॥

इति गृह्यान्तरवचनाच्च । एवं च मवाधेन पवेभ्यो नम इति, एवं व्रीष्टनेन व्रीहिभ्यो नम इति बलिं हरेत् । अयं च बलिरास-
स्यो नाम भवति । तुशब्दः सुभूमिकरणोभयतःपरिपेकस्मरणा-
र्थः । अस्माद् बलिदानादीर्घायुर्मवति ।

विश्राणिते फलीकरणानामवस्त्रावस्थापामिति बलिं हरेत्स
रौद्रो भवति ।

विविधं श्राणिते दत्ते, सर्वस्मिन्पाके क्षीणप्रायइत्यर्थः । एवं च
रात्रावयं बलिर्मवति । फलीकरणानां कम्बुकानाम् ।

तदुक्तम्—

कम्बुकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकुर्वकुशाः । इति ।

अवस्त्रावस्य भक्तमण्डस्य । अपाम् उदकस्य । अवयवार्थे पृष्ठी ।
व्रीण्येकीकृत्य बलिं हरेत् स रौद्रः रुद्रदेवताको भवति । रुद्राय नम
इति प्रयोगः ।

अथ आपस्तम्बोक्तः प्रयोगः ।

आर्याः प्रयत्ना वैश्वदेवे अन्नसंस्कर्तारः स्युः । भार्या का
सं क्षवधुमिसभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् । केशानङ्गं वासश्चालभ्याप
उपस्पृशेत् । आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः अन्नसंस्कर्तारः स्युः । तेषां स
एवाचमनकल्पोऽधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनसवापनम् । उदकोप-
स्पर्शनं च सह वाससा । आपि वाऽष्टपीण्येव पर्वसु वा वपेरन् । परोक्ष-
मक्षं संस्कृत्याग्नाग्निश्रित्याद्भिः गोक्षेत् । तदेवपावित्रमित्याचक्षते ।
सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् मृतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् । तत् सुभूतं विरा-
ड्भं तन्माक्षायीति प्रतिवचनम् । गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमा
बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः । तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधः

शय्या ग्रहचर्य सारलवणवर्जनमुत्तमं सैकरात्रमुपवासो बलीनां
 तस्य तस्य देशस्य संस्कारो हस्तेन परिमृज्याबोक्ष्य न्युष्य पश्चात्प-
 रिपेचनम् । औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहु-
 यात् । उभयतः परिपेचनं यथा पुरस्तात् एवं बलीनां देशेदेशे समवे-
 तानां सकृदन्ते परिपेचनम् । सति सूयसंसृष्टेन कार्याः । अपरेणाग्निं
 सप्तमाष्टमाभ्याम् उदगपवर्गम्, उदधानमाग्निधौ नवमेन, मध्येऽगारस्य
 दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम्, उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः,
 शय्यादेशे कामलिङ्गेन, देहल्याम् अन्तरिक्षलिङ्गेन, उत्तरेणापिधान्या-
 म्, उत्तरैर्वृक्षमदने, दाक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीनपा-
 णिः कुर्यात् । रौद्र उत्तरतो यथादेवताभ्यः, तयोर्नानापरिपेचनं
 धर्मभेदात् । नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् । य एतान्यव्यग्रो यथोपदेशं
 कुरुते नित्यं स्वर्गः पुष्टिश्च ।

वैश्वदेवस्य पाकसाध्यत्वात्प्रथमतस्तत्वात् पाकधर्मानाह
 आर्या इत्यादिना । आर्यास्त्रैवर्णिकाः । शूद्राणां पृथक् परिभाषणात् ।
 प्रयताः शुचयः । वैश्वदेवे वैश्वदेवसम्बन्धिनि गृहस्थस्य भोजनार्थं
 पाके । अशनीयस्यैव वैश्वदेवविधानात् । कल्पतरौ तु वैश्वदेवे क-
 र्माणि अन्नं संस्क्रुयुरिति व्याख्यानात् पाकधर्माणां वैश्वदेवार्थत्वम-
 भ्यनुज्ञातम् । भाषा शब्दोच्चारणम् । कासो घुर्घुरस्वरः । क्षवधुः छिक्का ।
 अभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् भाषादिकम् अन्नाभिमुखो वर्जयेत् इत्यर्थः ।
 संस्कर्त्तारः स्युरिति बहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं मत्सेक-
 मुपदेशार्थम् । केशाद्गवाससां प्रयतानामपि स्पर्शं चोदकोपस्पर्शनं
 कुर्यात् । त्रैवर्णिकैरधिष्ठिताः अवोक्षिताः शूद्रा वा संस्क्रुयुः ।
 शूद्रैश्च ब्राह्मणादिस्वामिके पाके क्रियमाणे यस्य ब्राह्मणादेर्य
 आचमनकल्पः स एव कर्त्तव्यः । शूद्रैश्चार्येभ्योऽधिकमहरहः
 केशादिवापनं कर्त्तव्यम् । सर्वैः परिहितैर्वासोभिः सहैव उदकोप-

स्पर्शनं स्नानं शुद्धाः कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय
 कौपीनाच्छादनमात्रेणापि स्नानं भवति । शुद्धस्यापि पाकादन्यत्र
 न वासोभिः सह स्नानमिति मनुना वस्त्रबहुत्वस्य निषेधात् ।
 अपिवाऽऽष्टमीषु पर्वेषु वा वपेरन् इति । पर्व चात्र दर्शपूर्णमासौ
 मुख्यत्वात् । बहुवचनं तु अष्टमीष्वतिवत् व्यक्त्यभिप्रायम् । भार्या-
 वेक्षणासम्भवे च शूद्रेण पाके क्रियमाणे तदन्नम् आहृत्य स्वयम-
 ग्नावधिश्रित्याद्भिः मोक्षेत् । तदेवपवित्रमित्याचक्षते इति । तदे-
 वेभ्योऽपि दीयमानं पवित्रं किं पुनर्मनुष्याणामित्यर्थः । पके
 चाग्ने तिष्ठन्पाचकोऽन्नस्वामिने भूतमिति प्रवृत्त्यात् । तिष्ठन्निति च
 तज्जाखीयानाम् । अन्येषां तु गृह्ये विशेषानभिधानादासीनत्वमेवेति
 केचित् । तत्सुभूतमित्यादि च स्वामी प्रतिवृत्त्यात् । गृहमेधिनो यद-
 क्षानीयं तस्येति अभिधानाद्यदाऽनग्निपकेन माणष्टत्तिस्तदा तेनैव
 होमा वलयश्च कर्त्तव्याः । तेषां मन्त्राणामिति । तेषां होमवलीनां
 ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे आद्यप्रयोगे कर्त्तव्ये पूर्वं द्वादशाहम् अधः
 क्षय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनाख्यं व्रतमित्यर्थः । स्वामित्वा-
 विशेषात्सपत्नीकः कुर्यादिति सुदर्शनमाप्यङ्कारः । उज्ज्वलायां तु
 उपयोगे नियमपूर्वकविद्याग्रहणे उपयोक्तुरेव व्रतमित्युक्तम् । क्षा-
 रलवणम् उपरलवणमिति कल्पतरुः । उत्तमस्य वैहायसवलीविनि-
 युक्तस्य ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्य द्वादशरात्रानन्तरमुपवासोऽधिकः
 इति कल्पतरुः । एवं व्रतं कृत्वा प्रज्ञस्तेऽहनि वैश्वदेवारम्भः कार्यः ।
 अत्र च बलिषु मार्जनावोक्षणयोर्देशभेदादेव भेदसिद्धेस्तस्य तस्येति
 वीप्तावचनम् एकदेशावस्थितानामपि पृथक् पृथक् मार्जनावोक्षणे
 कृत्वा बलिदानं कर्त्तव्यमित्येवमर्थम् । पाठक्रमादेव च परिषेचनस्य
 पश्चाद्भावे सिद्धे पश्चादिति ग्रहणं बल्युपरि गन्धमाल्यादिदानार्थ-
 मित्युज्ज्वलाकारः । होमकारमाह औपासनइति । स्मार्त्ताग्न्यभावे

च पचनो द्रष्टव्यः । अन्ये तु समाविकल्पं मन्यन्ते । पचनञ्चात्र यत्र पच्यते स इत्युज्ज्वलाकारः । यदि मयाणे गृहे वा अग्निरुपसमा-
धातव्यः स्यात्तदा स्याण्डले कुण्डे वा प्राचीरुदीचीश्चतस्रो रेखा
लिखित्वा अनोस्याग्निं प्रतिष्ठाप्यावोक्षणशेषमुत्तिष्ठ्य प्राग्बोद-
ग्वाऽन्यतोऽयमुपादधात् ।

तथाचापस्तम्भः, यत्र क्वाग्निमुपधास्यन्स्यात्तत्र प्राचीरु-
दीचीश्चतस्रो रेखा लिखित्वाऽद्भिरवोस्याग्निमुपसमिध्यादुत्तिष्ठ्यै-
तद्वृन्दकमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्वदुपदध्यादिति । पद्भिराघैर्विवाहमन्त्रे-
भ्यः प्राक् पाठितेषु मन्त्रेषु आघैः पद्भिरित्यर्थः । न च तेषामेव-
ग्रहणे मानाभावः । कामलिङ्गकान्तरिसलिङ्गकादिकामिकसमा-
म्नातस्य अन्यत्र असम्भवात् । ते च—अग्नये स्वाहा विश्वेभ्यो-
द्देवेभ्यः स्वाहा ध्रुवायभूमाय स्वाहा ध्रुवक्षितये स्वाहा अच्यु-
तक्षितये स्वाहा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इति पद । उज्ज्वलायां तु-
सोमाय स्वाहेति पष्ठः सौविष्टकृतः सप्तमः, औपघहर्विष्केषु सर्वत्र
तस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्युक्तम् । तच्च पद्भिराघैरिति पदमङ्ग्यानिर्दे-
शास्तोमस्य च श्रुतावनाम्नानात् उपेक्षणीयम् । हस्तेनादाय प्रतिमन्त्रं
जुहुयात् । अत्र चाशनीयस्य सामान्यतो निर्देशोऽपि होमेषु हवि-
ष्यमेव मुख्यमिति प्रागुक्तम् । उभयत इति । पडाहुतिहोमात् पूर्वं
पडाहुतिहोमानन्तरं च कुर्यात् । यथापुरस्तादिति । बलिदेशसंस्का-
रे यथा परिमार्जनादिपूर्वकं परिपेचनं प्रागुक्तं तद्वदत्तापीत्यर्थः ।
एवं बलीनामिति । यत्र नानादेशसमवेता अनेके बलपस्तत्र सकृद-
न्ते परिपेचनं कर्त्तव्यम् इत्यर्थः । सतीति । सति सूत्रे तेन संसृष्टा
बलयः कार्या इति अर्थः इति कोचेत् । कल्पतरी तु सत्यवकाशे
सूपमंस्ये परस्परसंकीर्णदेशे बन्धो न कार्या इत्युक्तम् । बलीना-
ह अपरेणाग्निमिसादिना । अग्नेः पश्चात्सप्तमाष्टमाभ्यां घर्माय स्वा-

हा अधर्माय स्वाहेतिद्वाभ्याम् उदगपवर्गप्र उत्तरस्यां समाप्तिर्विधा
भवति । उदधानम् उदकानिधानपात्रं तप्राज्यः स्वाहेत्येनेन नवमे-
न । मध्येऽगारस्य गृहस्य मध्ये ओपधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा रक्षो-
देवजनेभ्यः स्वाहेत्येताभ्यां दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गं प्राकृतं स्थम् ।
उत्तरपूर्वदेशे ऐशान्यां गृहेभ्यः स्वाहा अवसानेभ्यः स्वाहा अव-
सानपतिभ्यः स्वाहा सर्वभूतेभ्यः स्वाहेति एतैश्चतुर्भिः । शय्यादेशे
कामाय स्वाहेति अनेन कामलिङ्गेन । देहल्यामन्तरिक्षाय स्वाहेति
अनेनान्तरिक्षलिङ्गेन । देहली च द्वारस्याधःस्थदारु । अपिधान्यां
कपाटे “यदेजति जगति यच्च वेष्टित नाम्नो भागो यन्नाम्ने स्वा-
हा” इति अनेन उत्तरेण । ब्रह्मसदनं वास्तुविद्यामसिद्धं—तत्र पृथिव्यै
स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे
स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा इन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा
मजापतये स्वाहा ग्रहाणे स्वाहेति एतैरुत्तरैः । ब्रह्मसदनं ब्रह्मणः
स्थानमित्यन्यै । पितृलिङ्गेन स्वधा पितृभ्य इति मन्त्रेण । सौद्रमन्त्रो
नमो रुद्राय षष्ठपतये स्वाहेति । धर्मभेदात् उपवीतित्वमाचीनावी-
तित्वादिधर्मभेदात् । उत्तमेन ये भूताः प्रचरन्तीत्यनेन वैहायसमेव
बलिं दद्यान्नान्यं बलिमिति ।

अथ बलिदानानन्तरं कृत्यम् ।

विष्णुपुराणम्,

ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ॥

आतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥

पित्रर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्तृप ।

तद्देश्यं विदिताचारसम्भूतिं पाञ्चयज्ञिकम् ॥

गोदोहमात्रकालो मुहूर्त्तस्याष्टमो भागः ।

आचम्य च ततः कुर्यात् द्विजो द्वारावलोकनम् ।

मुहूर्त्तस्याष्टमं भागं प्रतीक्ष्यो ह्यनेतयिर्भवेत् ॥ इति ।

कल्पतरुक्तमार्कण्डेयपुराणवाक्यैकवाक्यत्वात् । अपरम् अ-
तिथेरन्यम् । अतिथेरविदिताचारसंभूतत्वेन श्राद्धपात्रत्वाभावात् ।

अत एवातिथ्याधिकारे पराशरः,

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।

स्वं चित्तं भावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः ॥

अतएवाह तद्देश्यमित्यादि । एकमपीति बहूनामभावे । वैश्वदे-
वात्पूर्वमपि भिक्षुकोपस्थितौ तस्मै तदा भिक्षा देयेत्याह—

व्यासः,

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च पडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

स्मृत्यन्तरे,

देशं वाऽथ कुलं विद्यां पृष्ट्वा योऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

यमः,

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्नार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताशी स निरुच्यते ॥

अथ नित्यश्राद्धम् ।

बलिदानानन्तरं वसिष्ठः,

श्रोत्रियाय दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो दद्यात्ततो
ऽतिथीन् भोजयेत् ।

एवं च नित्यश्राद्धात्पूर्वं भिक्षुकोपस्थितौ तस्मै भिक्षादानं,
ततो नित्यश्राद्धादि, ततोऽतिथिमोजनादीति क्रमः । नित्यश्रा-
द्धात्पूर्वं भिक्षुकानुपस्थितौ तु अग्रेऽपि तदुपस्थितौ भिक्षा देया ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

अप्येकमाशयेद्विभं पितृष्वर्थसिद्धये ।

अदेवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यगथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ॥

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्ववाकारमुदीरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥

अप्येकं बहुनामभावे एकमपि । अदेवं वैश्वदेवश्राद्धवर्जितम् ।

अन्यः अतिथेरन्यः श्राद्धपात्रतायोग्य एकोऽपि भोक्ता नास्ति
भोज्यं वा ब्राह्मणवृत्तिपर्याप्तं नास्ति तदा स्थाल्यां यथाशक्ति अ-
न्नमुद्धृत्य पितृभ्यः—

अप्येकं भोजयेद्विभं पुण्याप्यन्वहं गृही ।

इसादिपुराणवाक्यास्त्रिधादिपद्व्यः मनुष्येभ्यस्तर्पणप्रकर-
णोक्तेभ्यः सनकमनन्दनतनातनकपिलासुरिवोदुपश्चिक्षेभ्यश्चत-
स्रभ्यः सङ्कल्प्य कस्मिंश्चिद् द्विजे दद्यादित्यर्थः । एतेन मनुष्या-
णां निमग्नश्राद्धं नास्तीति महार्णवप्रकाशकारोक्तं निरस्तम् ।

अतएव कार्णार्जिनिः,

नित्यश्राद्धं पितॄणां तु मनुष्यैः सह गीयते । इति ।

मनुष्यश्राद्धे ब्राह्मणाः प्राङ्मुखः । "प्राङ्मुखमतिरिथि भोज-
येन्मनुष्यार्थम्" इति शृङ्गान्तरात् । दाता तु मत्पङ्मुखः । मनुष्या-
णां वा एषा दिग्मत्प्रतीचीति श्रुतेः ।

मार्कण्डेयपुराणं,

कुर्पादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विमांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा ॥ इति ।

मनुरपि,

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्ये पाञ्चयज्ञिके ।

नचैवात्राशयेत्किञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ इति ।

पाञ्चयज्ञिके पञ्चयज्ञान्तर्गतपितृयज्ञे । आपेशब्दात्सति सम्भ-
वे बह्वनपि । वैश्वदेवं प्रति किञ्चिद्द्विजं नाशयेदित्यनेन नित्यश्रा-
द्धे विश्वदेवश्राद्धं नाह्नमित्युक्तं भवति । अतएव—

भयिष्योत्तरपुराणे,

अहरह क्रियते यत्तु तान्नसमिति कीर्त्यते ।

विश्वदेवविहीनं तदशक्ताबुदकेन तु ॥

विश्वदेवविहीनं विश्वदेवश्राद्धहीनम् ।

लघुहारीतोऽपि,

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् । इति ।

नित्यश्राद्धस्यावश्यकत्वमाहुः मनुशास्त्रात्तपो ब्राह्मण्य,

कुर्पादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पपोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमानहन् ॥

तथा—

योगिशास्त्रफल्यः,

कुर्पादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पित्र्यं वै पितॄणां च स्वात्मनः श्रेय इच्छता ॥

प्रचेताः,

नामन्त्रणं न होमं च नाह्नानं न विसर्जनम् ।

न पिण्डदानं न पुराहित्ये कुर्पाह्निनोत्तमः ॥

उपवेश्यासनं दत्त्वा संपूज्य कुसुमादिभिः ।

निर्दग्धं भोजयित्वा तु किञ्चिदत्त्वा विसर्जयेत् ॥

होमोऽग्नौकरणहोमः । सुरान् विश्वान्देवान् । निर्दग्धम् अदग्ध-
मन्नम् । अत्र च किञ्चिदिति यथाशक्ति दक्षिणाया विहितत्वात्,
व्यासेनापि—

नित्यश्राद्धेऽर्घ्यगन्धार्चैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तितः ।

सर्वान् पितृगणान्सम्पक् सहेवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो विज्ञेदेवास्तथैव च ॥

नित्यश्राद्धे सजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ॥

एकमप्याशयेन्नित्यं पण्णामप्यन्वहं गृही ।

इत्यत्र दक्षिणाविधानात्,

अधिष्ये तु—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादक्षिणापिण्डवर्जितम् । इत्यत्र,

तथा पुराणान्तरेऽपि—

नित्यश्राद्धं तु यन्नामं देवहीनं तदुच्यते ।

तत्तु पादंपौरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥

इत्यत्र च दक्षिणायाः पर्युदस्तत्वान्नित्यश्राद्धे दक्षिणायाः

विकल्पः ।

अथातिथ्यविधिः ।

तत्र बलिदानानन्तरं अतिथिनिरीक्षणाय गृहाङ्गणे कश्चि-
त्कालं तिष्ठेदित्युक्तम्—

मार्कण्डेयपुराणे,

आचम्य च ततः कुर्यात्माङ्गो द्वारावलोकनम् ।

मुहूर्त्तस्पाष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ॥ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,

ततो गोदोहमात्रं वा कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा मृशेच्छया ॥ इति ।

मनुः,

कृत्वैतद् बालिकमैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद् गुरोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा तु भिक्षवे ॥

भिक्षापप्सुदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतन्त्रार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

नश्यन्ति हव्यकन्यानि नराणामविजानताम् ।

भस्मभूतेषु विप्रेषु मोहादत्तानि दातृभिः ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुते विप्रमुखाग्निषु ।

निस्तारयति दुर्गाद्य महत्क्षेपं किल्बिषात् ॥ ७

गोमदानसमं पुण्यं तत्स्वाह मगवान्यमः ।

पूर्वमाशयेत्, निस्रज्जात् । इदं च तस्मिन्कालेऽतिथिमाप्नोति

इति द्रष्टव्यम् । भस्मभूतेष्विति विद्यातपोरहितेषु ।

शरीतः,

सर्वा अस्य देवता गृहानभ्यागच्छन्ति, यस्यैवं ब्राह्मणो वि-

द्वान् गृहमभ्येति तमभ्युत्तिष्ठतः प्राणा देवता अपक्रामन्ति ।

घृहस्पतिः,

श्रीयते स्वागतेनाग्निरशनेन शतमृतुः ।

पिपरः पादशौचेन भोजनेन मजापतिः ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सत्रणाय च ।

मग्नो मग्नपारि ।

शातातपः,

भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमयापिवा ।

असंमरे सदा दद्यादुदपात्रमयापिवा ॥

भिक्षादिलक्षणं तत्रैवोक्तं,

ग्रासमात्रा भवेत् भिक्षा पुष्कलं च चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारं विदुर्बुधाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे तु—

ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणं माहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥

भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामयापिवा ।

अदत्त्वा च न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥

यथाविभवं स्वशक्त्यनुसारेण । भोजनादिषु चतुर्षु मध्ये अन्य-
तरत्वं अदत्त्वा न भोक्तव्यम् इत्यर्थः । भिक्षुब्रह्मचारिणोर्भिक्षादा-
नप्रकारो गौतमेन प्रदर्शितः,

स्वस्तिवाच्य भिक्षादाजमपूर्वमिति ।

भिक्षमाणां ब्रह्मचारिणं भिक्षुं वा स्वस्तीति वाचयित्वा जलं
दत्त्वा भिक्षां दद्यादित्यर्थः । भिक्षोः पुनः आद्यन्तपोरुदकदानं
कार्यम् ।

तथाच व्यासः,

यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात्पुनर्जलम् ।

भैक्षं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सागरोपमम् ॥ इति ।

अतिथिप्रत्यारूप्याने च दोष उक्त आश्रमस्येन,

स्त्रीणां च प्रसाचसाणानां ममाहितो ब्रह्मचारी इष्टं दत्तं हुतं
प्रजां पशून् ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं वृक्तं तस्मादुहवै ब्रह्मचारिसङ्गं न
प्रसाचस्तीति ।

मत्पाचक्षणाणानामिति । मत्सारूपानं कुर्वतीनाम् । समाहितो
वशीकृतान्तःकरणः । ब्रह्मचारीति यतेरप्युपलक्षणम् ।

तथाच व्यासः,

यतिश्च ब्रह्मचारी च पर्कान्नध्वाग्निनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

पुराणेऽपि,

अपूजयंश्च काकुत्स्थ तपस्विनमुपागतम् ।

दुःखाशी च परे लोके स्वानि मांतानि खादति ॥

वृक्ते छिनत्ति ।

पराशरः,

दद्याच्च भिक्षान्नितयं परिव्राट्ब्रह्मचारिणाम् ।

इच्छया च ततो दद्याद्विभवे ससन्नारितम् ॥

नृसिंहपुराणे,

भिक्षां च भिक्षवे दद्यात्परिव्राट्ब्रह्मचारिणे ।

संकल्पितान्नादुदधृत् सर्वव्यञ्जनसंयुताम् ॥

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके शृङ्गमागते ।

उदधृत् वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ।

नतु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥

अनेन च वैश्वदेवात्पूर्वमागतस्य एकग्रामवातिनः यतेर्ब्रह्म-
चारिणो वा अतिथित्वाभावेऽपि वैश्वदेवार्थमुदधृत्यावश्यं भिक्षा
दातव्येत्युक्तं भवति ।

पद्मपुराणे,

यः पात्रपूर्णां भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे,

पूर्वं देवैर्जिता दैत्याः संग्रामाच्च पराङ्मुखाः ।

कपालपाणयो जग्मुः केचिन्नग्नव्रताः स्थिताः ॥

केचिन्मुण्डास्त्वजिनाद्याः कापायवसनास्तथा ।

सात्वताश्च दुराचाराः शौचाचारविवर्जिताः ॥

नरास्थिकेशसंछिन्नाः केचिद् व्याजेन दानवाः ।

यज्ञेषु रक्षसां भागो देय इत्येव संस्मरन् ॥

विभेभ्यो मूर्तिमज्यश्च देवेभ्यश्च गृहाद् बहिः ।

निःपं सत्पुरुषः कुर्यादेतेष्वभ्यधिकं तथा ॥

तथा,

पात्राण्डिनां चापि न यत्र भिक्षाम्

कुर्वन्ति निन्दां च बहिर्गतानाम् ।

वेदे सम्यक् संस्थितानां च शास्त्रे

शून्यादव्यां भिक्षया वर्त्ततां च

वेदान् पठेत्त्वामिहोत्राणि सम्यक् धृतोपवासांश्च चरन्तु कितम् ।

स्पर्द्धां कृत्वा साधुजनेषु नित्यं घोरानि पापानि समाचरन्ति ॥

आस्तां किमेभिर्वहुभिः मलापैः पापण्डिनां रोगिणां चाय मध्ये ।

विकर्मिणो दुष्टतरा भवन्ति दुष्टास्तु नारीषु यथा पतिव्री ॥

दुःखाकुलं जगदेतद्विचार्य नमोऽस्तु धर्माय इति श्रुवंश्च ।

दद्यादन्नं सर्वगतं च विष्णुं प्रणम्य वै द्वादशपर्वमात्रम् ॥

नमोऽस्तु धर्मायेति श्रुत्वा पूर्वोक्तपात्राण्डिभ्यः विष्णुमुद्ध्या

गृहाद् बहिः अवश्यं भिक्षां दद्यादिति समुदापार्थः । अतिथिं पूर्व-

माशयेत् अतिथिं मतीक्षतेत्याद्युक्तं, तत्र कोऽसावतितितियिरित्यपेक्षार्थं

शातातपः,

मियो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

मासस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ इति । अस्वार्थः ।

मनुना,

काममभ्यर्चयेदित्यं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विपता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम् ॥

इति द्वेष्मभोजनं निषिद्धम् ।

तथा स्मृत्यन्तरे,

नष्टशौचे प्रतभ्रष्टे विभे चेदिविबर्जिते ।

दीपमानं रुदत्यद्यं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

इति मूर्खस्यान्नदानं निषिद्धम् । तदपवादार्थमाह यदि वा

द्वेष्पो मूर्ख इति । वैश्वदेवान्ते मासोऽविचार्य भोजनीय एवेत्यर्थः ।

तत्र हेतुः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः स्वर्गप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ।

अतिथिशब्दार्थमाह—

मनुः,

एकराद्यं तु निवसन्नतिथिर्वाक्ष्यणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्याचस्मादतिथिरुच्यते ॥

यमः,

तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥ इति ।

शेषान् तिथिपर्वोत्सवमुद्दिश्यागतान् ।

मार्कण्डेयः,

न मित्रमार्तार्थं कुर्यान्नैकग्रापनिवासिनम् ।

अज्ञातकुलनामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

सुमुष्टपाणनं अन्तं पानपानभीक्ष्णनम् ।

ग्राहणं ग्राहुरतिथिं संपूज्यः शक्तितो बुधैः ॥ इति ।

ग्राहणग्रहणं शनिपादिष्युदासार्थम् ।

अत एव मनुः,

ब्राह्मणस्य त्वनातिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ इति ।

अत्र च ज्ञातातपवाक्ये, मित्रो वा यदि वा द्वेष्य इत्यत्र
मित्रस्यातिथित्वाभिधानात् मार्कण्डेयमनुवाक्ये च न मित्रम-
तिथिं कुर्यादिति सखाचैव ज्ञातयो गुरुरेवचेत्यादिना सखादी-
नामतिथित्वनिराकरणादेवं विज्ञायते, मत्स्यस्य मच्छिष्यस्य वा
इदं गृहमिति सम्बन्धं पुरस्कृत्यागतस्य नातिथित्वम् अपुरस्कृत्य
सम्बन्धं दैयादागतस्य तु तस्य अतिथित्वमिति ।

अत एव मार्कण्डेयपुराणे,

न पृच्छेद् गोत्रचरणं स्वाध्यायं नापि पण्डितम् ।

शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत मजापतिम् ॥

वर्णमाचारः ।

विष्णुपुराणेऽपि,

स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भमुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥ इति ।

धाता मजापतिः शुक्रो बह्विर्नसुगणो यमः ।

प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥ इति ।

एवं दात्रा गोत्रादि न प्रष्टव्यमित्युक्तम् ।

भोक्तुरपि गोत्रादिकथने निषेधमाह—

विष्णुः,

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्वतेषु घर्षेषु बान्ताशी स प्रकीर्तितः ॥

आश्वमेधिके,

भुत्विपासाश्रमार्चय देशकालागताय च ।

सत्कृत्यान् प्रदातव्यं यज्ञस्य फलभिञ्जता ॥ इति ।

तथा—

दूराचोपागतं श्रान्तं वैश्वदेवउपस्थिते ।

अतिथिं तं विजानीयात्प्रातिथिः पूर्वमागतः ॥ इति ।

व्यासोऽपि,

आदूरादाश्रममाप्तः क्षुत्तृष्णाश्रमकर्षितः ।

यः पूज्यतेऽतिथिः सम्पगपूर्वक्रतुरेवः सः ॥ इति ।

वैश्वदेवउपस्थितामिति तु दिवसाविषयम् ।

सायन्तु वैश्वदेवकालेऽन्यकाले वा माप्तोऽतिथिरेव ।

तथाच मनुः,

अमणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ।

काले माप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेद् ॥ इति ।

सूर्योद इति । अस्तं गच्छता सूर्येण देशान्तरगमनाशक्तिमुत्पाद्य

गृहं प्रापित इत्यर्थः ।

प्रचेता अपि,

यः माप्तो वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत्पूजनीयोऽसौ सूर्योदः सोऽतिथिः स्मृतः ॥ इति ।

तथा याज्ञवल्क्योऽपि,

अमणोद्योऽतिथिः सायमापि वाम्भृतृणोदकैः । इति ।

वसिष्ठः,

ततोऽतिथीन्मोजयेत् श्रेयांसं श्रेयांसमानुष्यैः ।

यो यो जात्याद्युत्कृष्टत्वं तं प्रथमं पूजयेदित्यर्थः ।

मनुर्विष्णुश्च प्रथमे,

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

अन्नं हुत्वा विधानेन यत्पुण्यफलमश्नुते ।
तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥
मन्त्रकर्मविपर्यासाद् दुरितात् दुर्गतादपि ।
तत्फलं नश्यते कर्तुरिदं न श्रद्धया हुतम् ॥
शिलादप्युज्जतो नित्यं पञ्चामीनापि जुहतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥
तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूत्रता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ इति ।
संप्राप्ताय आमन्त्रणं विना स्वयम् । विधिपूर्वकम् अतिथिपूजो-
क्तप्रकारेण । अक्षदुत्वेति । अग्राविति शेषः । मन्त्रेति । मन्त्रक-
र्मविपर्यासाद्यद् दुरितं दुर्गतात्कर्तुर्व्यभिचाराच्च यद् दुरितं तस्मात् ।
तत्फलं होमफलम् । इदंनेति । अतिथये श्रद्धया यद्भुतं दत्तम् इदम् आ-
सनादि तत् न नश्यत इत्यनुपङ्गः । शिलात् लूनसम्पशेषात् क्षेत्र-
पतिताद् उज्जत उच्चिन्वतः । अनेन दारिद्रेणाप्यतिथिपूजनं
कर्त्तव्यमित्युक्तम् । सूत्रता प्रिया सत्या ।

आहवमेधिके,

साङ्गोपाङ्गास्तथा वेदान् पठतीह दिनेदिने ।

नचातिथिं पूजयति एषा स पठति द्विजः ॥

पाकपक्षैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।

ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥

तेषां यशोभिकामानां दक्षमिष्टं च यज्ञवेत् ।

एषा भवति तत्सर्वमाशया हतया हतम् ॥ इति ।

अत्र सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् ।

अतएवोक्तं तत्रैव,

नैव देवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत् ।

त चण्डालत्वमाप्नोति सच एव न संशयः ॥

चिष्णुरपि,

अतिधिर्घस्य मग्नश्चो गृहस्थस्य तु गच्छति ।

तस्मात्सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति ॥ इति ।

शङ्खलिखितावपि,

गोदोहनमात्रं कालमन्वाकाङ्क्षेदातिथिः श्रोत्रियो देवप्रती
यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्घोऽप्यो वा आगच्छेत् तस्मिन्काले
तमर्चयित्वाऽभीयात् कुशवृत्तेरपि ब्राह्मणोऽनश्नत् सुकृतमादत्ते
पर्यन्ततः पूजां कुर्वन्ति ।

अतिधिर्घमाह । गोदोहनकालमिति । श्रोत्रियः एकशास्त्राया
अध्येता । देवप्रती उपकुर्वाणकः । यतिधर्मा ब्रह्मचर्येणैव कालं ने-
प्यामीत्येवंमंकल्पवान् ब्रह्मचारी । समानवृत्तिः तुल्यजीवनोपायः ।
गृहस्थधर्ममाह । तमर्चयित्वाऽऽनीयात् । पर्यन्ततः अतिथिं परि-
त्यज्याश्नतः कुशवृत्तेरपि । तस्मादतिथेः पूजां कुर्वन्तीति ।

तथा—

प्रार्थयन्ते यथा सर्वे निषानं मृगपक्षिणः ।

एवं गृहस्थं संपन्नं प्रार्थयन्तीह साधवः ॥

नावमन्येत विद्वांसं ब्राह्मणं ब्राह्मणो ह्यग्निरिवाममेयः सर्व
एव यथा प्रणीतश्चाप्रणीतश्चाग्निर्है देवतमेवं विद्वांश्चाविद्वांश्च
ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषां यत्र हि ब्राह्मणो न मुक्ते तद्भुतमप्यग्नाव-
भुतमेवास्य तद्भविस्तत्र देवा अपि न गृह्णन्ति स्वं भागम् । अतिदेवा
हि ब्राह्मणाः ब्राह्मणानां प्रसादादेवा अपि स्वर्गमजयन् ।

• प्रणीतो वैदिकसंस्कारसंस्कृतः । अतिदेवाः देवेभ्योऽप्य-
तिशयिताः ।

पुनः शङ्खलिखितौ,

वयोवर्णावेद्यातपःसंपन्नाय पाचमर्घमाचमनीयमग्नविशेषांस्तस्मै
शक्तितो दद्यात् सदासीत् प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शयीत् पूर्वं मातिबुध्येत
प्रस्थितमनुव्रजेत् । समेत्य न्यस्यतो निवर्त्तेत वेद्युद्यानारामसभाप्र-
पातढागदेवगृहमहागमस्थाननदीनामन्यतमस्मिन्स्तं प्रदक्षिणं कुर्यात्
वाचमुत्सृज्य पुनर्दर्शनायेति ।

न्यायतः समेत्य ज्येष्ठं पादसंग्रहणादिना सर्वं कनिष्ठं वा
आलिङ्गनादिना मिलित्वा । वेद्यादीनामन्यतमस्मिन्स्थाने पुन-
र्दर्शनायेत्युक्ता तं प्रदक्षिणं कुर्यादित्यर्थः । महागमस्थानं महा-
द्वमस्थानम् ।

पराशरोऽपि,

आतिथिं तत्र संपाप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

तथाऽऽसनप्रदानेन पादमस्तालनेन च ॥

श्रद्धया चाश्रदानेन शिष्यप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेद् गृही ॥

यमः,

चसुर्दयान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च मृनृताम् ।

उत्थाय चासतं दद्यात्त धर्मः पञ्चलक्षणः ॥

उत्थायेति श्रोत्रियातिथिविषयम् । ब्राह्मणावाधीयानायासन-
मुदकमन्नमिति देयम् प्रत्युत्तिष्ठेदभिवाचश्चेदिति आपस्तम्बवचनात् ।
इतिशब्दोऽन्येषामुपचाराणां संग्रहार्थः । अभिराद्यश्चेत् अमि-
षादनयोग्यः श्रोत्रियश्चेच्चदा प्रत्युत्तिष्ठेदिति योजना ।

आपस्तम्बः,

अग्निरिव जलदक्षिणधिरभ्यागच्छति धर्मेण वेदानामेकैकां
शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियो भवति स्वधर्मपुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति
धर्मपुरस्कृतो नान्यप्रयोजनः सोऽतिथिर्मवति तस्य पूजायां शान्तिः

स्वर्गः पुष्टिश्च । तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयः ममेत्य तस्यास-
नमाहरेत् । शक्तिविषये नावदुपादमासनं भवतीत्येके । तस्य पादौ
प्रक्षालयेत् । शूद्रमिथुनावित्येके अन्यतरोऽभिषेचने स्यात्तस्योदकमा-
हारयेन्मृन्मयेनेत्येके । नोदकमाहारयेदसमावृत्तोऽध्ययनात्संष्टिश्चा-
द्याधिका सान्त्वयित्वा तर्पयेत् रसैर्भक्ष्यैरग्निरस्वराद्ध्येनेत्येव । आवसथं
दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपस्थानं सावस्तरणमभ्यञ्जनं चेति ।
अन्नसंस्पर्कारमाहूय ग्रीहीन्पवान्वा तदर्यान्निर्वपेत् । उद्धृतान्यवेक्षेत
इदं भूपो नेदमिति । भूय उद्धरेत्येव धूयात् । द्विपत्नौ वा नाश्रमश्री-
यात् । दोषं दोषेण वा भीमांसमानस्य भीमांसितस्य वा । पाप्मानं हि
स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते । स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञः
मततः, योऽतिथिनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्हपत्यः
यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः । ऊर्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिष्टापूर्तमिति
गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति । पयत्रपसेचनमक्षुमाग्निष्टोमसं-
मितं सर्पिषा षोडश्वुक्थ्यसंमिने मांसेन द्वादशाहसंमितमुदकेनाप्रजा-
हृदिराघुश्च भिषा अभिषाश्चातिथयः, स्वर्गं लोकं गमयन्तीति
विज्ञायते । स यत्प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति ददाति सवनान्येव तानि
भवन्ति यदुत्तिष्ठत्युदवस्यत्येव तत् यत्सांस्त्वयति ॥ दक्षिणा प्र-
क्षस्ता यत्संसाधयति ते विष्णुकृपाः यदुपावर्त्तते सोऽवभृथ इति
ग्राह्यणम् । राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेत् श्रेयसीमस्मै पूजामात्मनः
कारयेत् । आहिताग्निश्चेदतिथिरभ्यागच्छेत् स्वयमेत्य धूयात्, घ्रात्य
कावात्सीरिति घ्रात्योदकमिति घ्रात्यं तर्पयंस्त्विति । पुराऽग्निहो-
त्रस्य होमादुपांशु जपेद् घ्रास यथा ते मनस्तथाऽस्त्विति घ्रात्य
यथा ते यज्ञस्तथाऽस्त्विति घ्रात्य यथा ते प्रियं तथाऽस्त्विति घ्रा-
त्य यथा तेऽतिकामस्तथा तेऽस्त्विति यस्योद्धृतेष्वग्निषु अतिथि-
रभ्यागेच्छत्स्वयमेनमभ्युपेत धूयाद् घ्रासातिष्ठजहोष्यामीति । अति-

सृष्टेन होतव्यमनतिसृष्टश्चेज्जुहुपाद् दोषं ब्राह्मणमाह । एकरात्रं
 चेदतिथिं वासयेत्पार्थिवाल्लोकानभिजयति । द्वितीययाऽऽन्तरिक्षं
 तृतीयया दिव्यान् चतुर्थ्याऽपरावतो लोकान् अपारिमिताभिरपारि-
 मितान् लोकानभिजयतीति विज्ञायते । असमुदितश्चेदतिथिर्ब्रुवाण
 आगच्छेदासनमुदकमग्नं श्रोत्रियाय ददामीत्येवं दद्यादेवमस्य स-
 मृद्धं भवति । येन कृतावसथः स्पादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत् प्रस-
 वरोद्देहा पुरस्ताद्धेदभिवादितः । शेषभोज्यतिथीनां स्यान्न रसान्युद्दे
 भुञ्जीतानवशेषमतिथिभ्यः । नात्मार्यमभिरूपमग्नं पाचयेत् इति ।
 स्वधर्मपुक्तं स्ववर्णाश्रमविहिताचार्युक्तमाधर्मपुरस्कारः धर्मतीर्थया-
 त्रादिकं पुरस्कृत्यैव आगच्छति न तु अन्नमात्रलोलुपतया । यथावयः
 समेस ज्येष्ठस्वक्निष्ठत्वाजुमारेण पादोपसङ्ग्रहणादिना मिलित्वा ।
 शक्तिविषये नाबहुपादमासनं भवति । शक्तौ ससाम् अबहुपादं
 द्विपदपीठादि आसनं न देयम् । शूद्रमिथुनौ शूद्रद्वयमातयोर्मध्ये अ-
 न्यतरोऽभिर्षचने पादमक्षालनार्थम् उदकाधाने व्याप्रियेता तस्या-
 तिथेरुदकमाहारयेदर्थार्थम् । मृन्मयेनेत्येके । नोदकमाहारयेत्, मृन्मये-
 नेत्यनुपह्नः । अपितु तैजसेनेति स्वयं मन्यते । अभ्ययनादसमा-
 दृप्तो ब्रह्मचारी चेदतिथिः समागच्छेत् तदा अर्घ्यदानानन्तरं
 संष्टिः कर्त्तव्या । यत् तस्य सदाभ्यस्तं तत् तेन सह किञ्चित्
 पठित्वा सान्त्वयित्वा पाठानन्तरम् अभिजनादिभिः स्तुतिं कृत्वा तं
 तर्पयेद्रसैर्मह्यैः । अशक्तौ अद्भिरवराद्ध्येनेसेव जघन्यकल्पेनाद्भिरपि
 तर्पयेदित्यनुपह्नः । आवसथं वसतिस्थानम् । उपरिशय्या खट्वादि-
 का उपस्तरणं तूलिकादि उपधानं सावस्तरणम् । उपधानं गेन्दुकादि
 अवस्तरणम् तूलिकोपरिपटः । अभ्यक्षनम् तैलादि । दद्यादित्यनु-
 पह्नः । व्रीहीन्पवान्वेति तृप्तिसाधनद्रव्योपलक्षणम् । उदघृतानि
 भोजनपात्रेषु कृतानि अन्नानि । अवेसेत इदं भूयोनेदमिति । अस्मै

मोक्षे इदं पर्याप्तं नेदं भूय इत्यनुपद्गः । भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात्
 पुनः परिवेषयेत्येव ब्रूयात् । अन्नसंस्कर्त्तारमियनुपद्गः । द्विपत्र
 द्विपतो वा नाशमश्नीयात् । स्वयं द्वेषकर्त्ता सन् द्वेषकर्मीभूतस्य
 द्वेषकर्त्तुर्वा स्वयं द्वेषकर्मीभूतः सन् अन्नं नाशनीयात् । एवमेव
 दोषं स्तेयादि स्वस्मिन् मीमांसमानस्य सम्भावयतः आत्मना वा
 दोषेण दोषवत्तया मीमांसितस्यान्नं नाशनीयादित्यनुपद्गः । तत्र
 हेतुः।पाप्मानं इति । योऽतिथीनामग्निः औदर्यः । मिषा अमिषा-
 श्चातिथयः मिषा इष्टाः अमिषा उदासीनाः । आत्मनः श्रेयसीम्
 आत्मनः उत्कृष्टाम् । व्रात्य कावात्सीरिति । व्रते साधुः घ्रात्यः । कावा-
 त्सीरिति कुशलप्रश्नमन्त्रः । व्रात्योदकमित्युदकदानमन्त्रः । अग्नि-
 होमहोमात्मागागतेऽतिथौ गार्हपत्यदेशे स्थित्वोपांशु जपेत् व्रात्य
 यथा तद्व्यादिकान्मन्त्रान् । उद्धृतेष्वग्निषु होमात्पूर्वम् अतिथि
 प्राप्तौ । अतिष्ठज होष्यामि आहापय होष्यामि । अतिष्ठष्टेन
 आहोतेन । ब्राह्मणं विधायको वेदभागः।परावतः सुखस्य परा मात्रा
 येषु तान् परावतः । अत्रच अतिथेर्वदुदिनं स्थापने पूजने च
 फलभूयस्त्वमुक्तम् । पूर्वं तु पूर्वस्मिन् दिने आगतस्य दिनान्तरे
 नातिथित्वमित्युक्तम् । तेनैवं विज्ञायते दिनान्तरे तस्य पूजने फ-
 लोत्कर्षः, अपूजने अतिथिर्यस्य भग्नः इति निषेधविषयत्वं नास्ति ।
 अममुदितः विद्याविद्यादिहीनः अतिथिरस्मीति श्रुवाणश्चेदा-
 गच्छेत् तदा श्रोत्रियाय ददामीति भावयित्वा दद्यात् । येन सृष्टि-
 णा । कृतावसथः दत्तवातः । तं दृष्ट्वा नाभ्युत्तिष्ठेत् सद्व्यादितो न
 प्रसवरोहेत् । अतिथिभ्य आगन्तुभ्योऽनवस्थाप्य रसान् लवण-
 सीरादीन् साकलेन न भुञ्जीत ।

अतिथिवत् मिश्रकुर्यादिति ब्रह्मचारिणोऽपि पूज्यतामाह—

मनुः,

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिस्तथा ।

वेदाभ्यासरतो निसं भयोऽपूर्वो दिनेदिने ॥ इति ।

सुप्तु प्रतं मोक्षसाधनीभूतो नियमो यस्य स सुव्रती पतिः ।
वेदाभ्यासरतो ब्रह्मचारी । तदर्थत्वाच्चस्याश्रमस्य । तादुभावप्यपूर्वो
अतिथिवत्पूज्याविसर्गः । एवम्,

ब्राह्मणस्य त्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

इति पूर्वोक्तमनुवचनाद्वाजिन्यस्य ब्राह्मणगृहेऽतिथित्वाभावेऽपि
ब्राह्मणं मतिं सति वैभवे पूज्यतामाह—

पराशरः,

यस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्माच्च न विचारयेत् ॥ इति ।

अत्र च पूर्वोक्तवाक्ययोः आतिथ्यं कुर्वन् इति पदद्वयस्य
श्रवणाच्चद्राप्प्यनुपज्यते । तथाच यस्य छत्रं हयश्च वर्तते तस्य,
अनयोश्च राजचिह्नत्वाद्वाङ्ग इत्यर्थः । आतिथ्यं कुर्वन् ब्राह्मणः ।
कुञ्जरस्यैरावतादेः आरोहणं यस्मिन् । ऋद्धिमत्समृद्धम् । ऐन्द्रं स्थानम्
उपासीत तस्माच्च न विचारयेत् जातिकुलाचारैर्होमस्यास्य पूजा
कर्त्तव्या वा नवेति न विचारयेदपि तु फलकामेन ईश्वरविभूति-
त्वात् पूजनीय एव । अत एवोक्तं भगवता,

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥ इति ।

एवं भिक्षुवदेव स्त्रीणवृत्तिपादीनामपि पूज्यत्वमाह—

व्यासः,

यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः स्त्रीणवृत्तिश्च पठेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥ इति ।

विद्यार्थी स्नानोत्तरमपि विद्यापरायणः ।

पुराणेऽपि,

अमाधितस्यार्थहीनस्य कुटुम्बात्प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते ॥ इति ।

आतिथ्याकरणे प्रत्यत्रापमाह—

पराशरः,

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोर्नि व्रजन्ति च ॥ इति ।

रौरवादिनरकं मुक्ता काकयोर्नि व्रजन्ति । वैश्वदेवान्ते आ-

गतस्य सर्वस्यापि भोज्यतां स एवाह,

पापो वा यदि चाण्डालो विमग्नः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

पापो गोबध्याद्युपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव न त्वशेषा-

तिथ्यसत्कारार्हत्वम् । ब्राह्मणगृहे क्षत्रियादीनामप्यतिथित्वाभाव-

प्रतिपादनात् ।

आश्वमेधिकेऽपि,

चाण्डालो वा श्वपाको वा कालेयः कश्चिदागतः ।

अनेन पूजनीयश्च परत्र हितमिच्छता ॥ इति ।

पूजनीयत्वं भोजनीयत्वमात्रम् । अत एव—

चिष्णुधर्मोत्तरे,

चाण्डालो वाय पापो वा शत्रुर्वा पितृघातकः ।

देशे कालेऽभ्युपगतो मरणीयो मतो मम ॥ इति ।

मरणीयत्वमात्रमेवोक्तं न तु पूजनीयत्वम् ।

आपस्तम्बः,

अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य

शोभते यथामनसं तर्पयित्वा संसाधयेत् यानवन्तमायानं याव-

ज्ञानुजानीयादितरमप्रतिभायां सीम्नो निवर्त्तत ।

अतिथिं निराकृत्य अतिथिधर्मेणागतं केन चिद्विस्मरणादिना निमित्तेन भोजनमकारयित्वा, यत्र गते भोजने स्मरेत् स्वयं भोजनार्थम् उपविष्टः तन्यावति जाते भोजने अतिथिं स्मरेत् तत एव भोजनाद्विर्मेव । उपोष्य सायं भोजनमकृत्वा स्थातव्यम् । श्वोभूते यथामनसं तर्पयित्वा प्रभाते तमतिथिं यस्मिन्त्यस्मिन्नस्य रुचिर्भवेत्तेन तेन तर्पयित्वा संसाधयेत् अनुव्रजेत् । तत्र विशेषमाह यानवन्तम् अश्वदियानयुक्तमतिथिं यावद्यानमनुव्रजेत् । यावद्भानुजानीयादितरमपानवन्तं यावद्भानुजानीयात् न ज्ञापयेत् तावत् संसाधयेदित्यनुपङ्गः । अमतिभायामिति । यदित्वतिथेरनुज्ञातुं प्रतिभा न भवति तदा ग्रामसीमान्तं गत्वाऽननुज्ञातोऽपि निवर्त्तत ।

हारीतः,

अतिथिश्च यदागच्छेद्यतिर्वैखानसः समानवृत्तिः स्नातको वा तस्य स्वागतमर्घ्यपाद्याचमनीपमासनं च प्रदाय याश्चोपधयः सन्निहितास्ताश्चोपहरेत् तं प्रयान्तमनुक्रामन् विष्णुक्रमाननुक्रामति मोदन्तेऽस्य पितरः पितामहाः प्रपितामहाः तेनानुज्ञातो निवर्त्तत वृत्तेष्टेद्विधिवत्परिचरणम् ।

वैखानसो वानप्रस्थविशेषः । स्नातकोऽकृतविवाहः । समानवृत्तिपदेन गृहस्यस्योक्तत्वात् । ओपधयो व्रीह्यादयः ।

पुनः हारीतः,

विश्वरूपं ब्रह्म द्विविधमाहुः परं शब्दब्रह्म च ब्रह्म सर्वा देवता ब्रह्ममयत्वात् ब्रह्मसंभवाद्ब्रह्मण्यधिकाराच्च ब्राह्मणाः सर्वदेवता भवन्ति यस्यैयस्यै देवतायै ब्राह्मणस्तर्पयति तांतां प्रीणाति ब्राह्मणस्य वैतृप्तिं देवाः पितरोऽनुवृत्त्यन्ते स च स्कन्धगो न व्ययते न यातयामी भवति ब्राह्मणाः कारणं न हि ब्राह्मणाभिभाविना-

मग्निर्हव्यं ब्रह्मति नचास्य देवताः पितरः प्रतिगृह्णन्ति ब्राह्मणाका-
रणाभिमाविनां नायं लोको न पर इत्याचार्याः । यज्ञोपवीतिनो
देवाः प्राचीनाधीतिनः पितरो विद्यास्नाता आग्नेया व्रतस्नाता
ऐन्द्राः उभयस्नाता वैश्वानराः सर्वा अस्य देवता गृहमागच्छन्ति ।
यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो गृहमध्येति तमनभ्युत्तिष्ठतः प्राणदेवता
अपक्रामन्ति अगः प्राणैः पापीयान् यातयामस्वमुपैति तस्मै यदाह
स्वागतमिति तेन गृहदेवताः प्रीणाति यदासनादिभिस्त्वेयति अ-
ग्नीन् यज्ञं च तेन प्रीणाति यत्पादाभिषेचनं कुरुते पितृस्तेन प्री-
णाति यदग्नेनाभिपूजयति प्रजापतिं तेन प्रीणाति यदेनं यान्तम-
नुयाति श्रेयस्यो ब्रह्मवर्चस्यस्तेन सर्वान् कामानवाप्नोति ।

अनभ्युत्तिष्ठतः अभ्युत्थानमकुर्वतः । प्राणैः प्राणदेवताभिः
अपक्रान्ताभिः हेतुभूताभिः पापीयान् । यातयामस्व जीर्णत्वम् ।

अतिथिमासौ अन्नाभावे आपस्तम्बेनोक्तम्,

काले स्वामिनावन्नायं न प्रत्याचक्षीयातामभावे भूमिरुद्रकं
तृणानि कल्याणी वागित्येतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदा-
चनेति ।

बृहतिथिसमवाये—

मनुनोक्तम्,

आसनावस्यौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।

उचमेपूतमं ब्रूयाद्धीने हीनं समे समम् ॥ इति ।

अन्नादिकं तु सममेवैकपङ्क्तौ ।

यदाह हारीतः,

विद्यातपोधिकानां तु प्रथमासनमुच्यते ।

पङ्क्तौ सहास्थितानां तु भोजनादि समं स्मृतम् ॥ इति ।

विषमदाने दोषमाह—

वसिष्ठः,

यद्येकपङ्क्तौ विषमं ददाति स्नेहाद्भयाद्वा यादे वाऽर्थहेतोः ।
वेदेषु दृष्टामृषिभिश्च गीतां तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥ इति ।

अदत्तभक्षणे दोष उक्तः—

मार्कण्डेयपुराणे,

मांसपन्नं तथा शार्कं शृढे यच्चोपपादितम् ।

न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं येन नार्चयेत् ॥ इति ।

मनुरपि,

न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम् ॥ इति ।

विष्णुरपि,

यथा सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः स्त्रीणां च भर्ता तथा

गृहस्थस्यातिथिः तत्पूजार्थां स्वर्गमाप्नोति ।

तथा,

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नावाप्नोति गृही लोकान्पथा त्वतिथिपूजनात् ॥

तथा,

ब्रह्मचारी यतिभिर्भुजीवन्त्येते गृहाश्रमात् ।

तस्मादभ्यागतमतिथिं गृहस्थो नावमानयेत् ॥ इति ।

अत्र वसिष्ठः,

अथापि ब्राह्मणाय राजन्याय वा महोशं वा महाजं वा

पचेत् एवमस्यातिथ्यं कुर्वन्ति ।

अत्र यद्यपि गृहागतश्रोत्रियतृप्स्यर्थं गोमयः कर्तव्य इति

श्रूयते तथापि कलियुगे नायं धर्मः, किंतु युगान्तरे ।

तथाचोक्तं ब्रह्मपुराणे,

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।

गोत्रान्मातुः सपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्रमेधौ मयं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः । इति ।

यौधायनः,

सायंप्रातर्यदन्नः स्यात्तेनाग्नेन विश्वदेवं बलिमुपहृत्य ब्राह्म-
णक्षत्रियवैश्यशूद्रानभ्यागतान्पयाशकरया पूजयेत् । यदि बहूनां
न शक्नुयादेकस्मै गुणवते दद्याद्यो वा प्रथममागतः स्यात् ।

यदन्नः स्यात् यदन्नभुग्मवति तेन अग्नेन । विश्वदेवं विश्वे अनेके
देवा यस्मिन् तं बलिमित्यर्थः । यदा बहूनां दातुं न शक्नुयात्
तदा एकस्मै गुणवते दद्यात् । युगपत् आगमने गुणवते दानं
क्रमागमने प्रथमागतायेति व्यक्तीस्थितौ विकल्पः ।

शङ्खलिलितौ,

नाब्राह्मणोऽतिथिर्ब्राह्मणस्य श्रोत्रियाय गुणवते आतिथ्यं
राजन्यवैश्याभ्यां मित्रवत् शूद्रायानृशंस्यार्थमातिथ्यं यथावत् ।

आतिथ्यं कर्त्तव्यमिति शेषः । मित्रवत् अन्नमात्रं देयमित्यर्थः ।
आनृशंस्यार्थम् अनुकूलतार्थम् । ब्राह्मणस्य सर्वश्रेष्ठत्वमाह—

ज्ञातातपः,

जन्मैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।

तपस्यः सर्वभूतानां वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥

नास्त्येषां पूजनीयोऽन्यस्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।

तपोविद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥

अन्योऽन्यं गुरवो विप्रा अन्योन्यातिथयः स्मृताः ।

अन्योन्यमुपकुर्वन्ति तारयन्ति तरान्ति च ॥

यो हि यां देवतामिच्छेदाराधयितुं कथंचन ।

सर्वोपायप्रयत्नेन स तोषयतु ब्राह्मणान् ॥

देवता द्रव्यभूतेषु कचिन्काश्चित्प्रतिष्ठाः ।

ब्राह्मणो देवताः सर्वाः अतस्तं परिपूजयेत् ॥

आसनाशनशय्याभिराद्भिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिद्विद्वेदे शक्तितोऽनर्चिता भुवि ॥

पाखण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालव्रतिकान् शठान् ।

हेतुकान्धकृत्तौश्च बाहुमात्रेणापि नार्चयेत् ॥

द्रव्यभूतेष्विति । ताम्रादिद्रव्यप्रभेदेषु । कचिद् केषुचित्स्थानेषु । काश्चिद्देवताः प्रतिष्ठा इति सम्बन्धः । पाखण्डिनो वेदब्राह्मणमार्थानुष्ठातारः । विकर्मस्थाः आश्रमस्याएव अनापदि आश्रमधर्मानुष्ठानसागिनः । वैडालव्रतिकाः “धर्मध्वजी सदा तुच्छ” इत्यादिना मनुना उक्ताः । शठाः समर्थाः अपि व्याजेन कर्मसागिनः । हेतुका वेदविरुद्धतर्कनिष्ठाः । धकृत्तयः वस्तुतः शान्सादिरहिता अपि बहिः शान्सादिमवर्चकाः “अपोहृष्टिर्नैकृतिक” इत्यादिना मनुनोक्ताः । नार्चयेदित्यभिधानात्तेषाम् आतिथिवत् पूजनमात्रं निषिध्यते न तु भिक्षा । नमोऽस्तु धर्मायेति श्रुत्वा पाखण्डिभ्यः गृहाह्निः विष्णुबुद्ध्या दद्यादित्युक्तत्वात् ।

दक्षः,

आश्रमे तु यतिर्यस्य विश्राम्यति मुहूर्चकम् ।

किन्तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि ता स्मृतः ॥

जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु सञ्चितम् ।

निर्माजयति तत्सर्वमेकरात्रोपितो यतिः ॥

तथा,

नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवासोपलेपनैः ।

देवताः परितुष्यन्ति यथाचातिथिपूजने ॥

• अतिथिः पूजितो यत्तु ध्यायेच्च मनसा शुभम् ।

न तत्क्रतुशतैर्वापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥

यमः,

अपि शाकं पचानस्य शिल्लोऽञ्जेनापि जीवतः ।

स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विपना मवेत् ॥

तथा,

अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं चादृष्टपूर्वकम् ।

सष्टपं गोशानं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

याज्ञवल्क्यः,

अध्वनीनोऽतिथिर्होयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्वावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमपीप्सतः ॥

अध्वनीनः सततम् अध्वगामी ।

गौतमः,

आचार्यपितृव्यसखीनां निवेद्य वचनक्रिया ऋत्विगाचार्यम्ब-
शुरापितृव्यमातुलानामुपस्थाने मधुपर्कः संवत्सरे पुनर्पक्षविवाहयो-
र्वाक् राक्षश्च श्रोत्रियस्याश्रोत्रियस्यासनोदके ।

आचार्यपितृव्यसखीनाम्, आचार्यः उपनीय तु यः शिष्य
मितादिना याज्ञवल्क्योक्तलक्षणः, एतेषां सिद्धमन्नादि निवेद्य
वचनक्रिया ते यद् भुवते तत्करणम् । ऋत्विगादीनां तूपस्थाने
गृहागमने सति मधुपर्केण, पूजा कर्तव्या । संवत्सरे प्रथमा-
गमनापेक्षया अतीते सतीति शेषः । पुनःशब्दः मधुपर्कपूजाभ्यास-
विधानार्थः । यज्ञविवाहयोर्वाक् अपि संवत्सरात् । पुनरित्यत्रापि
सम्बध्यते । राक्षश्च श्रोत्रियस्य मधुपर्केण पूजा कार्या । अश्रो-
त्रियस्य पुनः राक्षः आसनोदके एव नतु मधुपर्कः ।

तथाच मनुः,

राजर्त्विक्स्नातकगुरुभियश्चश्रुत्स्मातुञ्जन् ।

अर्चयेन्मधुपर्केण ततः संवत्सरात्पुनः ॥

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थिते ।

मधुपर्केण सम्पूज्यौ नत्स्त्रयज्ञइति स्थितिः ॥

मनुविष्णू,

स्ववासिनीः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।

अतिथिभ्योऽग्रपूजैतान्भोजयेदतिथिचारयन् ॥

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वश्रुर्भ्रैर्जगृधिमात्मनः ॥

अग्रे प्रथमम् ।

गौतमः,

भोजयेत्पूर्वमतिथिकुमारव्याधितगर्भिणीस्ववासिनीस्थविरान्

जघन्यांश्चात्मनः पूर्वमेतान्भोजयेत् ।

स्ववासिन्यो ऽविषाहितदुहितरः । स्थविराः वृद्धाः । जघ-

न्याः भृत्याः । अत्रच यदतिथेः पूर्वमाप्नानं तदभ्यर्हितत्व-

मतिपादनार्थम् । यच्च मनुविष्णुवाक्ये स्ववासिन्यादिभोजन-

स्यातिथिभोजनात्पूर्वभावेत्वमुक्तम्, तदपि क्षुधातुराणाम् अव-

श्यभोजनीयत्वार्थं नतु तत्रैव तात्पर्यम् । अदत्त्वा तु य एतेभ्य इति

वाक्यशेषे दातुः पूर्वभोजननिन्दाश्रवणात् । तदनुरोधेन तस्य

पुरस्ताद्भोजनविधानएव वाक्यस्य तात्पर्यमवगम्यते । तेजो वै घृत-

मिति घृतप्रशंसाश्रवणादिव अक्ताः शर्करा उपदधातीतिवाक्यस्य

घृतविधाने । उभयपरस्मै वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्माद्वचनद्वयस्यापि

तात्पर्यं दम्पसोः शेषभोजनएव । अतिथिकुमारादीनां तु भोजने पौ-

र्वापर्यमनियतम् । ५

अतएव यमः,

विद्वानग्निपरो नित्यमर्चयेत्पितृदेवताः ।

गुरुनतिथिवालांश्च तर्पयेत्पूर्वमेव तु ॥

आत्मानं तर्पयेत्पश्चाद्विपतो धाम्यतः शुचिः ।

स्त्रीशूद्रं तर्पयेत्पश्चादेव धर्मः सनातनः ॥

तथा,

अमृताशी भवेन्नित्यं विषसाशी तथा पुनः ।

अमृतं यद्वशेषं तु हविष्यं भोजनं स्मृतम् ॥

भृत्यशेषं तु योऽश्रीयात् तमाहुर्विषसाशिनम् ।

भर्तुं योग्यो भृत्यः अवश्यपोषणीयः ।

मनुः,

भुक्तवस्तु च विषेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृनाशाश्च देवताः ।

पूजायित्वा ततः पश्चाद् गृहस्यः शेषमुभवेत् ॥

एवमतिथ्यादीन्पूजयतो गृहस्थस्य सर्वश्रेष्ठत्वमाह—

दक्षः,

देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्मिक्षोपर्जीन्यते ।

गृहस्थः प्रसहं यस्मात्तस्मात् श्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥

व्रपाणामाश्रमाणां च गृहस्थो योनिरुच्यते ।

सीदमानेन तेनैव सीदन्तीहैव ते व्रयः ॥

मूलं प्राणो भवेत्स्कन्धः स्कन्धाब्जास्तेति पञ्चवाः ।

मूलेनैव विनष्टेन सर्वमेतद्दिनश्रयति ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रक्षणीयो गृही सदा ।

राक्षा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा ॥

अन्यैः त्रिभिः ग्राहणवैश्यशूद्रैः । पूज्यो घनादिभिः ।

माननीयः आसनाभिवादानादिभिः ।

गृहस्पतिः,

आश्रमाणां समुत्पात्तिर्वर्धनं पालनं तथा ।

गृहस्याज्जायते सम्यक् तस्मात्सोऽभ्यधिकः स्मृतः ॥

मनुः,

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाश्वेन चान्वहम् ।

गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्जपेष्टो गृहाश्रमी ॥

वसिष्ठः,

चतुर्णांमाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ।

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ॥

एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ॥

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

आतिथ्यादिकमकुर्वतो निन्दायामाह—

धर्मः,

अर्घं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

इन्द्रियप्रीतिजननं धर्मापाकं विवर्जयेत् ॥

मनुः,

अर्घं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येव सतामन्नं विधीयते ॥

यज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः ।

धर्मपैठीनसी,

नात्मार्यं पाचयेदन्नं नात्मार्यं घातयेत् पशून् ।

देवार्थं ब्राह्मणार्थं च पचमानो न लिप्यते ॥

जायालः,

अस्नाताशी भलं भुङ्क्ते अजपी पूषशोणितम् ।

गुरुनतिथिचालांश्च तर्पयेत्पूर्वमेव तु ॥

आत्मानं तर्पयेत्पश्चान्निपतो वाग्यतः शुचिः ।

स्त्रीशूद्रं तर्पयेत्पश्चादेव धर्मः सनातनः ॥

तथा,

अमृताशी भवेन्नित्यं विघसाशी तथा पुनः । ,

अमृतं यज्ञशेषं तु हविष्यं भोजनं स्मृतम् ॥

भृत्यशेषं तु योऽश्रीयात् तमाहुर्विघसाशिनम् ।

भर्तुं योग्यो भृत्यः अवश्यपोषणीयः ।

मनुः,

मुक्तवस्तु च विमेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृनाशाश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषमुग्मवेत् ॥

एवमतिथ्यादीन्पूजयतो गृहस्थस्य सर्वश्रेष्ठत्वमाह—

दक्षः,

देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ।

गृहस्थः प्रसहं यस्मात्तस्मात् श्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥

प्रपाणामाश्रमाणां च गृहस्थो योनिरुच्यते ।

सीदमानेन तेनैव सीदन्तीहैव ते त्रयः ॥

मूलं प्राणो भवेत्कन्यः स्कन्धान्छास्तेति पल्लवाः ।

मूलेनैव विनष्टेन सर्वमेतद्विनश्यति ॥

तस्मात्सर्वत्रयवेन रक्षणीयो गृही सदा ।

शस्त्रा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा ॥

अन्यैः त्रिभिः ब्राह्मणवैश्यशूद्रैः । पूज्यो घनादिभिः ।

माननीयः आसनाभिवादानादिभिः ।

बृहस्पतिः,

आश्रमाणां समुत्पात्तिर्वर्धनं पालनं तथा ।

गृहस्थाज्जायते सम्यक् तस्मात्सोऽभ्यधिकः स्मृतः ॥

मनुः,

यस्मात्तपोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाश्वेन चान्वहम् ।

गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥

वसिष्ठः,

चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ।

पथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ॥

एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ॥

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

आतिथ्यादिकमकुर्वतो निन्दामाह—

घमः,

अर्घं स केवलं मुक्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

इन्द्रियप्रीतिजननं दृष्टापाकं विवर्जयेत् ॥

मनुः,

अर्घं स केवलं मुक्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येव सतामन्नं विधीयते ॥

यज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः ।

घमपैठीनसी,

नात्मार्यं पाचयेदन्नं नात्मार्यं घातयेत् पशून् ।

देवार्यं ब्राह्मण्यै च पचमानो न लिप्यते ॥

जाबालः,

अस्नाताशी मलं मुद्गे अजपी पूयशोणितम् ।

अहुत्वा तु कृमीन्भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

अन्नदानं प्रकृत्य व्यासः,

ग्रासमप्येकमन्नस्य यो ददाति द्विनेदिने ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं न च पश्यति ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यस्योपरि तिष्ठतः ।

अन्नप्रदाता दुर्भिस्ते सुभिस्ते वस्त्रहेमदः ॥

अग्नौ हुत्वा विद्यानेन यत्पुण्यफलमाप्नोते ।

तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥

ब्राह्मणेष्वाक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलम् ।

अन्नदानं हि शूद्रे च स्याद्विभे वा ऽविशेषतः ॥

अत्र देवलः,

अघृतं भोजयन्विभं स्वगृहे सति सार्वपि ।

परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मृष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात्कदशनं नरः ।

ब्राह्मणान्भोजयेन्मूर्खो निरये चिरमावसेत् ॥

विष्णुः,

कृत्वाऽपि पातकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।

ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन युज्यते ॥

व्यासः,

वेदविद्याव्रतस्नाते श्रोत्रिये गृहमागते ।

क्रीडन्सोपपद्यः सर्वा यास्यामः परमां गतिम् ॥ इति ।

महाभारते,

घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ।

अकृत्वा स्वपमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

स्वर्गलोकगणनकामः परगवे सान्नं घासमुष्टिं ददद्यादित्यर्थः ।

तत्र मन्त्रः ब्रह्मपुराणे उक्तः,
 सौरभेयः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः ।
 प्रतिगृह्णन्तु मे घासं गान्धर्वलोक्यमातरः ॥
 दद्यादनेन मन्त्रेण गवां ग्रासं सदैव हि ।
 गवां कण्डूयनं घासं ग्रासमाद्विक्रमेवच ।
 दत्त्वा भवेन्महापुण्यं गोप्रदानसमं नृणाम् ॥

अबिष्यपुराणे,
 तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्वादिकम् ।
 कपिलाक्षतदानस्य फलं विद्यान्न संशयः ॥
 पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यमंभवे ।
 प्रतीच्छेदं मया दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तुते ॥
 इत्यतिथिपूजा ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र दक्षः,
 पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
 देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥
 संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग् भवेत् ।
 संविभागः संविभज्य प्रतिपादनं, देशपित्रादियुतवैश्वदेवादि-
 क्रियां कृत्वा भोक्तव्यमित्यर्थः । भोजनं चेत्यं कार्यमित्याह-
 धौधापनः,

सुमक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशे ऽन्नमु-
 पसंगृह्य कामक्रोधलोभमोहानपहस्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः शब्दमकु-
 र्वन् प्राशनीयात् । त्वा पिण्डशेषं पात्र्यामुत्सृजेत् । मांसगतस्यतिलम-
 धुसंसृष्टं प्राश्याप उपसृष्ट्याग्निमभिसृष्टोदिति ।

संवृते देशे वस्त्रादिना परिरोपिते देशइत्यर्थः । उपसंगृह्येति । उप-

नीतिमन्त्रं समीपस्थे पात्रे सम्यक् पीतिपूर्वकं गृहीत्वेत्यर्थः । शब्द-
मकुर्वन् शीतकारादिध्वनिमकुर्वन् । पिण्डशेषम् अशितुं गृहीतस्य
ग्रासस्य शेषमित्यर्थः । मांसेति । मांसादिसंस्पृष्टान्नमाशने शुद्धा-
चमनं कृत्वाऽग्निः स्मष्टव्य इति विशेषः ।

देवलोऽपि,

सात्त्वा मसाल्य पादौ च स्रग्गन्धालंकृतः शुचिः ।

पञ्चपञ्चावशिष्टं तु भुङ्क्ते यः सोऽमृताशनः ॥

उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ मसाल्य वाग्यतः ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पठिषधिष्ठितः ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे,

गोमयं मृन्मयं वाऽऽश्वत्थं पालाशमावर्कमयोवद्धं पीठं वर्जयेत् ।

• ब्रह्मपुराणे,

विशेद्भोजनभूमिं तु सुमसालितपाणिमान् ।

आसनस्यस्तु यो दर्पात् पटिक्तमध्ये उपस्पृशेत् ॥

॥ सर्वेषां तु यत्पापं तव गृह्णाति, नराधमः ।

तस्माद्बहिरुपस्पृश्य आचान्तः प्रविशेत् गृहम् ॥

उपलिप्य समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णासनान्विते ।

चतुरस्रं त्रिकोणं तु वर्ज्यं चार्द्धचन्द्रकम् ॥

कर्चव्यमानुषूर्व्येण ग्राह्यणादिषु मण्डलम् ।

ग्रहस्तरेन्द्रचन्द्रार्कवसवो मण्डलान्तरात् ॥

निवेदितं नरैरन्नं तस्माद् गृह्णन्ति नान्यथा ।

अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जते ऽधमयो नयः ॥

तेषां तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नस्य तद्वलम् । इति ।

उपस्पृशेत् आचामेत् । गृहं यत्र भुज्यते तदित्यर्थः ।

विष्णुपुराणे,

नैकवस्त्रधरो नार्द्रपाणिपादो नरेश्वर ।

विद्युद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि नचैवान्यमना नरः ।

विदिङ्मुखः आग्नेयादिकोणाभिमुखः ।

आयुष्यं प्राङ्मुखो मुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं मत्पङ्मुखो मुङ्क्ते ऋतं मुङ्क्ते क्षुद्रङ्मुखः ॥ इति ।

आयुष्यम् आयुषे हितम् । यशस्यं यशसे हितम् । श्रियम् ऋतम्
इत्यत्रोभयत्रेच्छान्नयध्याहारः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा । एवं च प्राङ्मु-
खोदङ्मुखत्वयोः विष्णुपुराणस्थवचने फलासंयोगेन विधानाद्
मनुवचने च फलसंकीर्तनात् नित्यत्वं काम्यत्वं च । दक्षिणामुखत्वम-
त्पङ्मुखत्वयोस्तु फलार्थतयैव विधानात् केवलकाम्यत्वम् । एवं च-
भुञ्जीत नैवेद्यं दक्षिणामुखो न च मतीर्चामभिभोजनीयः ।

इति वामनपुराणस्थनिषेधो निष्कामविषयः । सकामस्य आ-
युष्यं प्राङ्मुख इत्यादिना दक्षिणामुखत्वमत्पङ्मुखत्वयोर्विधा-
नात् । अयं च दक्षिणामुखनिषेधो जीवन्मातृविषयः । पुष्टिकामं
प्रकृत्य वाग्यतो दक्षिणाभिमुखो भुञ्जीत अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य
भोजनं मातुरुपदिशन्तीति आपस्तम्बवचनादिति कल्पतरुः । मा-
तुरनायुष्यमित्यन्वयः ।

स्मृत्यर्थसारे भोजनं प्रकृत्योक्तं,

न विदिङ्मुखो न दुष्टपङ्क्तौ, जलतृणाग्निमस्मपथिस्तम्भैः प-
ङ्क्तभिद्यतइति ।

हारीतः,

नाधिशयने तासने वाऽश्रीयात् न कार्णायसे न मृत्पात्रे न
भिन्नावकीर्णे इति ।

अधिशयने उपरिशयने खट्वादौ । आसने पीठादौ । अन्नं प्र-

येति शेषः । कार्णायसे सोहपात्रे । मित्रे स्फुटिने । अवकीर्णे
भोजनादिनाऽपवित्रिते ।

यमः,

प्राङ्मुखोऽन्नाग्निं भुञ्जीत पञ्चार्द्रो वाग्यतः शुचिः ।

भुञ्जीत आर्द्रपादस्तु नार्द्रपादः स्वपेक्षिभिः ॥

पञ्चार्द्रैः पाणिद्वयं चरणद्वयं मुखं चेति पञ्चार्द्राणि यस्य सः ।

वार्द्रैस्त्वम् अभिधाप्य पुनरार्द्रपादताभिधानमादरातिशयार्थम् ।

आश्वमेधिणे,

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीमाद्य प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्यां घरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः ॥

चिप्पुपुराणे,

स्नातो यथावत्कृत्वा तु देवर्षिपितृतर्पणम् ।

प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत मयतो मृही ॥ इति ।

प्रशस्तरत्नानि गारुडादीनि ।

मनुः,

सायम्प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अत्र सायम्प्रातः शब्दौ रात्रिदिवसपरौ ।

तथाच छंदोगपरिशिष्टे कात्याघनः,

मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणामन्त्यवासिनां नित्यम् ।

अहनि च तथा तर्पास्वन्यां सार्धमहरयामान्तः ॥

अत्राहःशब्दः पञ्चमभागपरः । प्रागुक्तदस्रवाक्ये पञ्चमभागे

भोजनविधानात् । दिवा रात्रौ च क्रियमाणत्वेन अग्निहोत्रसम-

म् । अन्तराभोजननिषेधो मूलफलादेरन्यत्र ।

तथाचापस्तम्भः,

दिवा न भुञ्जीतान्यत्र मूलफलेभ्य इति ।

चकारः पुनःशब्दार्थे ।

ब्रह्मपुराणे,

पात्रेष्वन्नानुरूपेषु पुत्रमृत्यानुजैः सह ।

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनान्नं तु भोजयेत् ॥

पवित्रपाणिः पुण्यं च लभेत्तत्राघमर्पणम् ।

अन्नानुरूपेषु स्वविभवानुसारेण सौवर्णराजतादिषु । अघमर्प-

णम् अघमर्पणजन्यं फलम् । कचिद् जपेदिति पाठः । तत्राघमर्पणं मुख्यमेव ।

तथा,

वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा तु भुवि स्थितम् ।

तेजोसीति जपंस्त्वन्नं मणमेतोदितं च यत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,

उपधातीदृते दोषं नान्नस्योदीरयेत् बुधः ।

उपधातः श्वकाकादिस्पर्शरजस्वलादिदर्शनादिः ।

ब्रह्मपुराणे,

अपोशानं तु गृहीयात् सर्वतीर्थमयं हि तत् ।

अमृतोपस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च ॥

हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं सोदकेन कदाचन ।

दम्भाद् यो लङ्घयेत् मुञ्चन् तेनान्नं निहतं भवेत् ॥

हतं चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः ।

पञ्चग्रासांस्तु भुक्त्वाऽऽदौ कचिद् वेष्मनि संकटे ॥

पात्रमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् संकरात् भयात् ।

असीसनन्तरं स्वाहाकारः कार्य इति केचित् ।

व्यासः,

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते चाग्नयतः शुचिः ।

भोजने भोजने नित्यं त्रिरात्रफलमश्नुते ॥

न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्चग्रासान्नं महामुने ।

दोषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥

विमुषां दोषसंस्पर्शः पादचैलरजस्तथा ।

सुखेन भुङ्क्ते विमोऽपि पित्रर्थं तु न लुप्यते ॥ इति ।

विमुषां मुरविन्दूनां पादयोः पतनेन दोषसंस्पर्शः । तथा भोजनपात्रे पादयोः चैलस्य च रज उद्धृत्य भोजने न प्रमज्ज्यत इत्यर्थः । अभुमपृष्टतया च सुखेन भुङ्क्ते इत्यर्थः । अत्र उद्धृत्य भोजने विमुषां दोषसंस्पर्श इत्यादिना कारणसंकीर्तनात् दोषाप्रसक्तौ न पात्रोद्धरणम् । स्मृत्यर्थसारे प्राणाहुत्यूर्ध्वमुद्धृत्य पात्रं यन्त्रे विनिक्षिपेदिति नित्यबहुद्धरणश्रवणादावप्यकमुद्धरणमिति केचित् । पित्रर्थं तु न लुप्यत इति । पित्रर्थं भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न लोपनीयमित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे,

पित्रे कर्माणि भुञ्जानो भूमौ चार्त्तं न चालयेत् । इति ।

स्मृत्यर्थसारे,

यदा प्राणाहुत्यूर्ध्वं पात्रमुद्धरेत् भूमौ निधाय गण्डूपं पिबेत् ।

ब्रह्मपुराणे,

प्राणेष्वप्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहामणवसंयुताः ।

पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् मलयाग्निनिभेषु च ॥

प्राणाः प्राणापानव्यानोदानसमानाः । स्वाहामणवसंयुताः

स्वाहान्ताः मणवाद्याः ॐ प्राणाय स्वाहेत्यादिरूपा इत्यर्थः ।

मलयाग्निनिभेष्विति । एवं ध्यातव्यमित्यर्थः । भोजने च बलिदानमुक्तं भविष्यपुराणे,

भोजनात्किंचिदन्नाद्यं धर्मराजाय वै वलिम् ।

दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय मेतेभ्यश्चेदमुचरन् ॥

यत्र कचन संस्थानां क्षुत्तृपोपहतात्मनाम् ।

मेतानां तृप्तयेऽक्षय्यमिदमस्तु यथासुखम् ॥ इति ।

यत्रकचनेत्यादिवाक्यमुचरन् मेतेभ्यो वलिं दद्यादित्यर्थः ।

स्मृत्यर्थसारे,

प्राणाद्भुतो घृताभावे पश्चात् घृतं न भुञ्जीत ।

ब्रह्मपुराणे,

भुक्त्वाऽमृतापिधानार्थं पिबेत्तोयं सकृत्सकृद्व ।

येनाश्रं न भवेन्नश्रं जीवभूतं जगत्तये ॥

एवं भुञ्जन् सदा विप्रो ज्ञातिप्राधान्यमाप्नुयात् ।

गोभिलः, ऋतं त्वा सत्येन परिपिञ्चामीति सायं, सत्यं

त्वर्तेन परिपिञ्चामीति मातः ।

अन्तश्चिरासि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वपट्कारस्त्वं ब्रह्मा त्वं भजापतिः ॥

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोममृतोपस्तरणमसी-

त्यपः पीत्वा दशहोतारं मनसाऽनुस्मृत्य सत्वरं पञ्च ग्रासान् गृह्णी-

यात् । पाणाय स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपानाय स्वा-

हेति अन्वाहार्यपचनमेव तेन जुहोति । व्यानाय स्वाहेति आहव-

नीयमेव तेन जुहोति । उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति ।

समानाय स्वाहेति आवश्यकमेव तेन जुहोतीति ।

ऋतमिति । अनेन मन्त्रेण सायमन्नं परिपिञ्चेत्यर्थः । एव-

मग्रेऽपि ।

स्मृत्यन्तरे,

अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।

एवं ध्यात्वा तु यो भुङ्क्ते अन्नदोषैर्न लिप्यते ॥

हारीतः,

अथ ब्राह्मणानां भोजनविधिं प्रवक्ष्याम्यहं स्नातो ऽहृतवा-
साः पवित्रात्मा प्राङ्मुख आसीनः पाणी प्रक्षाल्य दशहोतारं
निगद्येन्द्र गच्छ स्वाहेति, ध्यायेदव्यक्तं पुरुषम् अंतेजोऽमीति,
अघ्राद्यमाह्वयमाणमभिमन्त्रयेत् द्यौस्त्वाददात्विति, दीयमानं भुक्त्वा
प्रतिगृह्णात्विति प्रतिगृह्य, अग्निरास्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुर-
मृतं मआसन् । अर्कस्त्रिधातूरजसो विमानो जस्रो यमो हविरस्मि नामा ॥
अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः । यो मा
ददाति स इ देवमावाः अहमन्नमन्नमदन्तमाग्ने ॥ इत्यन्नमभिमन्त्रयेत् ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

ब्रह्मभूर्भुवःस्वरोममृतोपस्तरणमसीत्यपः प्राश्य प्राणाय स्वाहेत्येकैक-
याऽऽहुत्या सर्वान् प्राणान् प्रीणाति समस्ता निगिरेदर्थं मैत्रायमाणे
पतिम् आयुषे स्वाहेति दशैताः प्राणाहुतीरायुष्कापो भुज्जीतैर्धं यथा
हाह यथाकारं समश्नुते अन्तश्चरसीत्याभिधाय इदममृतयोनौ सत्ये
व्योतिषि परमात्मानि जुहोमि स्वाहेति प्राणा आत्मानं तेन प्राणा-
नाप्यायस्वेति हृदयदेशमालभ्य जपति प्राणानां ग्रन्थिरसि
इति प्राणदेशं विष्णोर्जठरमसीति नाभिदेशं यो देवानामसि श्रेष्ठ-
सदग्रस्तं पितरो मृषाऽमृतमस्मभ्यं रुद्रैतदस्तु हुतं ततः स्वाहेति
पुनरपि हृदयदेशमालभ्य जपति साविर्वी चानुभाप्य त्रिरापो
वसाना बहून् च स भुक् सकर्मानुवाककर्मेषु प्रीयतां विश्वभुगिति
स्वाध्यायेनाव्यक्तं पुरुषं मूत्रपुरीषे रथ्यामात्रस्य इमशानं
चाचान्तः पुनराचामेत् एवं यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते स पुण्यतमो भ-
वति पादोक्तपावनो भवति उमपतः पक्षाणि तर्पयति मनुष्यांश्च

तर्पयति अभोज्यस्यान्नं पुनाति व्रक्षणः सायुज्यं गच्छत्येवं ह्यहेति ।

दशहोता चिचिः स्तुक् चित्तमाज्यमित्यादिको मन्त्रः । इन्द्र गच्छ स्वाहेति मन्त्रान्तेन चिचिः स्तुगित्यादिदशहोतृमन्त्रमदर्शनम् । एतं मन्त्रमुच्चार्य । अव्यक्तं पुरुषं जगत्कारणम् । प्राणानिति प्राणापान-
व्यानोदानसमानानां ग्रहणम् । आहुतिग्रहणमनामिकाद्भुगुष्टग्राह्यान्-
ग्रहणार्थमासित्ताहुतिं निगिरेन्नदन्तभिन्नां कुर्याद् । अपरा दशाहुतयः
आयुषे स्वाहेत्येवमादयाः काम्याः । यथाकाममित्यनेनैतदुक्तं, शेषा-
हुतिषु निगरणनियमो नास्ति । सावित्रीं त्रिरुचार्यापो वसानामि-
त्यादिमन्त्रेणाव्यक्तं पुरुषं ध्यायेत् । एवभूतेतिकर्तव्यताके भोजने
वैश्वानरविदोऽधिकार इत्युपनिषद्वेदिनः । अर्प चार्थः पुण्यतमो
भवतीत्याद्यनुवादेन सूचितः ।

भोजने पात्राण्याह पैठीनासिः,

सौषर्णे राजते ताम्रे पद्मपत्रपलाशयोः ।

भोजनैर्भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कास्वभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥ इति ।

ताम्रपात्रं गृहीव्यतिरिक्तविषयम् । गृहस्थस्य तन्निषेधात् ।

तथाच वृद्धमनुः,

ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिक्षकांस्ये मलाविले ।

पलाशपत्रपत्रेषु गृही भुक्तैन्दवं चरेत् ॥

ऐन्दवं चान्द्रायणम् । अत्र पलाशनिषेधो वल्लीपलाशाविषयः ।

पद्मपत्रनिषेधस्तु स्थलपुष्करविषयः ।

वल्लीपलाशपत्रे च स्थलजे पौष्करे तथा ।

गृहस्थश्चेत्तु नाश्रीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति वचनात् ।

तथा स्मृत्यन्तरेऽपि,

कदलीगर्भपत्रे च पत्रपत्रे जलास्पृशे ।

वल्लीपलाशपत्रे च भुक्का चान्द्रायणं चरेत् ॥

कास्पपात्रं तु गृहस्थपात्रविषयम् । यत्यादेस्त्वग्निपेषात् ।

यथाह प्रचेताः,

ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कास्पपात्रेऽन्नभोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विषया च विवर्जयेत् ॥ इति ।

एक एव तु पो भुङ्क्षति । यदि तास्मिन्यात्रेऽन्यः कदाऽपि
न भुङ्क्षत्यर्थः । सौवर्णादिपात्रेषु विशेषो व्यासेनोक्तः,

सौवर्णं राजतं ताम्रं पात्रं शुक्तिजशङ्खजे ।

अश्मजं स्फाटिकं चैव न भेदाद् दोषमर्हति ॥ इति ।

निषिद्धपत्राण्याह व्यासः,

वटार्काश्वत्थपर्णेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।

कोविदारकरञ्जे च भुक्का चान्द्रायणं चरेत् ॥ •

प्रचेताः,

मृन्मये पर्णपृष्ठे वा कार्पासे तान्तर्वे तथा ।

ताश्चीयान्न पिवेच्चैव न करे न तथा मणौ ॥ इति ।

अविष्ये,

न मुक्तकेशैर्भोक्तव्यं न नम्रः स्नानमाचरेत् ।

सुप्तव्यं नैव नम्रेण नचोच्छिष्टस्तु संविशेत् ॥

स्मृत्यन्तरे,

अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी ।

अकामतास्त्रिरात्रं स्यात् पहरात्रं कामतश्चरेत् ॥

स्मृत्यन्तरे,

पालाशे पत्रे पत्रे स्वर्णरूप्ये तथैव च ।

यः करोत्यन्नं तस्य प्राजापत्यं दिनेदिने ॥

भोजनकाले जलपात्रं दक्षिणतो निधातव्यम् । तदाह—

बृहत्पराशरः,

वामहस्ते धृते पात्रे दक्षिणे चाम्मेसि स्थिते ।

स्वाहान्तैः प्रणवाद्यैश्च स्वनाम्ना वायुभिः पुमान् ॥

जितात्मा योजितः पष्ठः पडाहुत्या हुतं चरेत् ।

पष्ठः प्राणादिपञ्चकापेक्षया पष्ठ इत्यर्थः । पष्ठी आहुतिः

ब्रह्मणे स्वाहेति ।

स्मृत्यन्तरे,

दक्षिणं यः परित्यज्य वामे नीरं निधापयेत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं पानीयं सुरया समम् ॥

भोजने मौनं कर्त्तव्यमित्युक्तं व्यासेन,

स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निर्हरेत् श्रियम् ।

भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनव्रतं चरेत् ॥

स्नानादिषु वरुणादयः शक्त्यादिकं हरन्ति । तस्मात् स्ना-

नादिषु त्रिषु मौनं कर्त्तव्यम् इत्यर्थः । यत्तु अग्निना भोजनं

प्रकृत्योक्तं,

मौनं व्रतं महाकष्टं हुंकारेण विनश्यति ।

तथासति महादोषस्तस्मान्न नियतं चरेत् ॥ इति,

तत् काष्ठमौनाभिप्रायम् । प्राणाहुतिषु तु काष्ठमौनमाचरेत् ।

पञ्चग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत् ।

इति विष्णुपुराणवचनात् । महामौनमिति सर्वथा ध्वनिनिवृ-

त्तिरभिप्रेता ।

अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

पञ्चग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं हि तत् ॥

इति वृद्धपनुस्मृतौ वाग्यममाभिधाय महामौनकीर्तनात् ।

वाग्यमनेऽपवाद उक्तः स्मृत्यन्तरे,

यवीयान् सपिता चैव युस्का श्राद्धिकमौजनम् ।

माणाग्निहोत्रादन्यत्र नास्ती मौनं समाचरेत् ॥

स्मृतिमञ्जरी,

पात्रस्य धारणं मौनं सजेद्य भ्रातृमान् गृही । इति ।

आश्वमेधिके,

मौनी वाऽप्यथवा ऽमौनी महृष्टः संयतेन्द्रियः ।

भुञ्जीत विधिवद्विप्रो नचोच्छिष्टानि चर्वयेत् ॥

प्राणाहुतिषु विशेषमाह शौनकाः,

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठलग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् ।

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात् शुभः ॥

कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने तु जुहुयाद्धविः ।

तर्जनी तु बहिः कृत्वा उदाने जुहुयाद् शुभः ॥

समाने सर्वहस्तेन समुदापाहुतिर्भवेत् ।

सर्वाङ्गुलीभिरङ्गीयादिति सामान्यविषेस्तु पञ्चग्रास्यापि तथै-

वेदितुं श्रीदत्तः । प्राणाहुतिषु प्राणापानन्यानोदानसमानानां

क्रमेण पञ्चाहुतयः, पूर्वोक्तगोभिलात् ।

यिष्णुपुराणे तु,

प्राणापानसमानानामुदानन्यानयोस्तथा ।

इति क्रमान्तरेणोक्ताः । पञ्चाहुतयश्च न दन्तभेदाः । समस्ता

निगिरोदिति हारीतवचनात् ।

अत्र यौघायनः,

अथ शालीनपापावरात्मयाजिनो प्राणाहुतीर्व्याख्यास्या-

मः सर्वाविश्वकानसानेषु मसालितपाणिपादोऽप्य आचम्य सं-

मृष्टोपलिप्ते शुचौ संवृते देशे माह्मुस्त्र उपविश्य ध्रुवाद्यौरिति ज-
पन् पृथिवीमावाहयेत् मृतवतीमिति भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाप्य मूर्धानं
दिष इति उद्धृतमाह्वयमाणं भूर्भवः स्वरोमित्युपस्थाप्य वाचं यच्छेत्
व्यस्तं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमन्त्रमुदकं परिपिच्य सव्येन पा-
णिना ऽधिमुञ्चन् अमृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चान्ने-
न प्राणाहुतीर्जुहोति श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो मा-
विशा मदाहाय प्राणाय स्वाहा श्रद्धायाम् अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि-
शिवो मा विशा मदाहाय अपानाय स्वाहा श्रद्धायां व्याने निविष्टो
ऽमृतं जुहोमि शिवो मा विशा मदाहाय व्यानाय स्वाहा श्रद्धायाम् उदा-
ने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो मा विशा मदाहाय उदानाय स्वाहा
श्रद्धायां सगाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो मा विशा मदाहाय समा-
नाय स्वाहेति पञ्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा सूर्णं भूपो व्रतयेत् मजा-
पतिं मनसा ध्यायन् नान्तरा वाचं विष्टजेत् यदन्तरा वाचं वि-
ष्टजेत् भूर्भुवः स्वरोमिति जपित्वा पुनरेव मुञ्जीतायाप्युदाहर-
न्ति त्रक्लेशनत्तकीटाखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तं देशं पिण्डमुत्सृज्य अ-
द्भिरभ्युक्ष्य भस्मावकीर्ष्य पुनरद्भिः प्रोक्ष्य वाचा च मशस्तमुपयु-
क्षीतायाप्युदाहरन्ति,

आसीनः माह्मुखोऽश्नीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दर्यस्तन्मनाश्च मुक्ता चाग्निमुपस्पृशेत् ॥

इति सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसानां दन्तैर्नविद्येत् नाति-
सुहितोऽमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेश-
मभिमृशति प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनाग्नेनाप्या-
यस्वेति पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठपार्श्वे निश्चावयति,

अङ्गुमप्रात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक् ॥ इति ।

अथ द्रुतानुमन्त्रणम् । ऊर्ध्वहस्तः समाचरेत् श्रद्धायां प्राणे
निविश्यामृतं हुतं शिवो मा शिवमाविश प्राणमन्त्रेनाप्यायस्व श्र-
द्धापामपाने निविश्यामृतं हुतं शिवो मा शिवमाविश अपानमन्त्रे-
नाप्यायस्व श्रद्धायां व्याने निविश्यामृतं हुतं शिवो मा शिवमाविश
व्यानमन्त्रेनाप्यायस्व श्रद्धायामुदाने निविश्यामृतं हुतं शिवो मा
शिवमाविश उदानमन्त्रेनाप्यायस्व श्रद्धायां समाने निविश्यामृतं हुतं
शिवो मा शिवमाविश समानमन्त्रेनाप्यायस्वेति । ब्रह्माणे मआत्मा-
ऽमृतत्वायेत्यनेनासरेणात्मानं योजयेत् । सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी
विशिष्यते ।

अथाप्युदाहरन्ति । यथाहि तुल्यैपीकमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते त-
द्वत्सर्वाणि पापानि दहन्ते ह्यात्मयाजिनः केवलाद्यो भवति केव-
लादी मोघमग्नं विन्दनइति च । स एवमेवाहरहः सायं प्रातर्जुहुपाद-
द्भिर्वा सायम् ।

शालीनः शालानिवासशीलः । यायावराश्च सर्वदाऽटनशीलाः
गृहस्थविशेषाः । आत्मयाजी योऽग्निमैव ससाधनं परमात्मबुद्ध्या
उपास्ते । आवश्यकं स्नानादिपञ्चपञ्चान्तम् । संमृष्टे संमार्जन्यादिना शो-
षिते । उपलिप्ते गोमयेदकाभ्याम् । उदृष्टम्, अन्नमिति शेषः । कचिद्व
भूतोमिति पाठः । तत्र भूतं सिद्धमित्यर्थः । उपस्थानमत्र तत्संमुखत्वेन
नम्रीभावः । अन्यस्तं पात्रे निहितम् । प्रदासिणमन्नमुदकं परिपिच्येति ।
उदकं गृहीत्वा सर्वतोदिक्कं प्रदासिणमुदकसेचनम् अन्नस्य कृत्वेत्यर्थः ।
अविमुखान् इति छेदः । पात्रमिति शेषः । पञ्च प्राणाहुतीरित्यन्वयः ।
वाचं यच्छेदित्यभिधाय तूर्णग्रहणं पञ्चग्रासीपर्यन्तं गहामौनमूर्ध्व-
तु मौनपात्रमिति विशेषयोक्तव्यम् ।

तथाच वृद्धमनुः,

अनिन्दन् मस्येन्निसं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

पञ्च ग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यापनाय तत् ॥ इति ।

व्रतयेत् अश्रीयात् त्वक्केशनस्तेत्यादि। एतानि अन्नमध्ये दृष्ट्वा
तत्संसृष्टमन्नैकदेशम् उत्सृज्य । प्राग्स्थम् अन्नमद्भिरभ्युक्षणादिभोक्ष-
णान्ते कृते प्रशस्तमिति ब्राह्मणवाचा च प्रशस्तमुपयुज्जीतेत्यर्थः ।
अस्कन्दयन् अन्नमविकिरन् । अन्निमुपस्पृशेदिति । अग्न्युपस्पर्शनं
च शालीनादीनां निर्वन्तम् । भोजनाद्भितिलादिसंसृष्टान्नभक्षणरूपनि-
मित्तासंकीर्तनात् । सर्वभक्षग्रहणादेवापूपादिमासौ तद्ग्रहणं दोषा-
तिशयार्थमादन्तैर्नावयेत् दन्तैः खण्डयित्वा न भक्षयेदित्यर्थः । ब्रह्मणि
ममात्मा अमृतत्वायेत्यनेन मन्त्रेणाक्षरेण परब्रह्मणा आत्मानं
जीवं योजयेत् । एकतया चिन्तयेदित्यर्थः । अद्भिर्वा सायमिति ।
सायं भोजनासंभवे अद्भिरेव प्राणाहुत्पादिकं सर्वं संपादनीयम् ।

आपस्तम्बः,

प्राणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्धत्तं कालयोर्भोजनमवितृप्ति-
श्चाक्षस्य । *

प्राणिग्रहणादधि प्राणिग्रहणोत्तरम् । गृहमेधिनोर्दपसोः । का-
लयोः सायमातःकालयोः । अक्षस्याग्नेरेत्यर्थः । सुहितार्थयोगे
पठ्ठी ।

घौघायनः,

गृहस्यो ब्रह्मचारी वा योऽनश्रंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेनावकीर्णी च भवेत्तु सः ॥

अन्यत्र प्रायश्चित्तात् प्रायश्चित्ते तदेव विधानम् ।

अथाप्युदाहरन्ति,

अन्तरा मातराशं च सायमाशं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रास्तु निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रमन्त्रान्वै द्रव्यालाम्बे यथा जपेत् ॥ इति ।

अत्र गृहस्यपदेनाहिताग्निर्विवक्षितः ।

आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्वताम् ॥

इति वचनान्तरसंवादात् । अवकीर्णा अवकीर्णविहितप्रायश्चित्ताहं । अन्यत्र प्रायश्चित्तात् उपवासकृपात् नक्ताद्य प्रायश्चित्तादन्यत्र । तत्र हेतुः प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानम् अनशनमेव विहितं विहितं तेनेदमुक्तं भवति यत्राहिताग्न्युद्देशेन उपवासाविधिः तत्रैवोपवासे कर्मणि तस्याधिकारो नाप्यत्रेति । आहिताग्निरनङ्गांश्चेत्यस्याप्ययमेवार्थ इति कल्पतरौ तात्पर्योपेतोऽर्थः ।

आपस्तम्बसूत्रव्याख्यायां हरदत्तेन तु एवं व्याख्यातं, गृहस्य इत्यादिवाक्यं नियमपरं, सायंप्रातःकालयोर्नियमेन भोक्तव्यमिति । आहिताग्निरित्यादिवाक्यं तु आहिताग्निविषये कालयोर्भोजनमित्ययमपि नियमो नास्तीति प्रतिपादयतीति ।

अन्ये तु गृहस्यपदे लक्षणामसहमाना एवं व्याचक्षुः । मरणान्तिकानशनादिरूपतपोविषयमिदं, प्राणाग्निहोत्रलोपेति प्राणलोपेनाग्निहोत्रोपलक्षितकर्मलोपेन चेत्यर्थः । तदयमर्थः । वानप्रस्थसंन्यासिनोः तादृशेन तपसा प्राणलोपस्तत्कृतश्च वानप्रस्थस्याग्निहोत्रलोपोऽपि नानुचितः । प्राणेषु विरक्तस्य कर्माशक्तस्यैव तदाश्रमविधानात् । गृहस्यब्रह्मचारिणोस्तु प्राणानामग्निहोत्रादीनां च लोपोऽत्यन्तमनुचितः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

ताग्निप्रता किञ्च हन् रक्षता किञ्च रक्षितम् ॥ इति

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

इति वचनाभ्यां प्राणकर्मणामवाधनीयताप्रतिपादनादिति ।

अन्तरा प्रातराशमित्यादि। अन्तरा मध्ये । प्रातराशः प्रातर्भोजनम् ।
उपवासी उपवासफलभाक् । निरुद्धे भोजने इति । भोजनार्हत्वे सत्ये-
वान्नाद्यसंभवादेर्भोजने निवृत्ते । त्रयोऽग्नयस्त्रेता, गार्हपत्यादयः ।
द्रव्यालाभे अग्निहोत्रहवनीयद्रव्यालाभे ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः,

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णलाभः प्रशस्तः नचान्येनापि भोक्तव्यं
यावदग्रासं न स्कन्दयन्नापजहीत अपजहीत वा कृत्स्नं ग्रासं ग्रसे-
त्साह्वयं नच मुखशब्दं कुर्यात् पाणिं च नावधुनुयात् आच-
म्यौष्ठौ पाणी घावयेत् आमोदकीभावात् ततोऽग्निमुपस्पृशेत् दिवा
च न भुञ्जीत अन्यत्र मूलफलेभ्यः स्थालीपाकानुद्देश्यानि च
वर्जयेत् सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीतेति ।

औदुम्बरस्ताम्रगणः चमसो भोजनपात्रम्। सुवर्णलाभः सुवर्णव-
न्धः, पात्रस्येति शेषः । नचान्येनापीति । तत्पुत्रादिनाऽपि तत्पात्रे
न भोक्तव्यमित्यर्थः । यावत् ग्रासं यावत् ग्रसितुं शक्यम् । नापजहीत
सव्येन पाणिना पात्रं न विमुञ्चेत् । अथवाऽपजहीत । अयं च
व्यवस्थितो विकल्पः । यदि प्रथमं पात्रधारणम् उपक्रान्तं तदा
धारणमेव, यदि न तदा अपारणमेवेति कपदीति कल्पतरुः । मोद-
कीभावः प्रचुरोदकत्वम् । बहुनोदकेनौष्ठादिमसालनं कुर्यादित्यर्थः ।
अग्न्युपस्पर्शं तिलमांसादिभोजनविषयम् । मांसमत्स्यतिलगधुसं-
सृष्टं प्राश्याप उपस्पृश्याग्निम् उपस्पृशेदिति बौधायनसूत्रानुसारात् ।
दिवा च न भुञ्जीत, पुनरिति शेषः । चशब्दात् रात्रावपि पुनर्न
भोक्तव्यम् । स्थालीपाकः पसादिचरुः । अनुद्देश्यानि च देवपित्राद्यु-
द्देशेन असङ्कल्पितानि । सोत्तराच्छादनः सोपारेवस्य एव भुञ्जीत ।

विष्णुः,

न तृतीयमथाश्रीयान्नापथ्यं च कथञ्चन ।

नातिमगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥

अतिमगे आंचरोदितसूर्ये । अतिसायं सूर्यास्तमनसमये । प्रात-
राशितः प्रातस्तृप्तः सायं न भुञ्जीत ।

मनुः,

न भुञ्जीतोदधृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।

उदधृतस्नेहं पिण्याकादि ।

ब्रह्मपुराणे,

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते पस्तु फृत्कारसंयुतम् ।

मसृताद्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

नाजीर्णे भोजनं कुर्यात्स्याद्य नातिबुभुक्षितः ।

हस्तश्वरथयानोद्गमासादस्थो न भक्षयेत् ॥

श्मशानाभ्यन्तरगतो देवालयगतोऽपि वा ।

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥

न सन्ध्यर्षोर्न मध्याह्ने नार्धरात्रे कदाचन ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा नचायज्ञोपवीतवान् ॥

न मसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।

नावसविषरुसंस्थश्च नच पर्यङ्कितास्थितः ॥

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्पङ्क्तकृतभाजनः ।

नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥

न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।

अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्पार्त्तिं च न कुत्सयेत् ॥

ग्रामशेषं तु नाश्नीयात् पीतशेषं पित्रे च ।

शाकमूलफलेभ्योऽपि दन्तज्जैर्न भक्षयेत् ॥

सञ्जपेन्नाञ्जपेन त्रिसप्तं पात्रसंस्थितम् ।

पदनामश्रुतां मध्ये न चाश्नीयात् त्वरान्वितः ॥

वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचिद्व्रजेत् ।

न स्पृशेत् स्वशिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ॥

तिलकल्के जलक्षीरं दधिक्षौद्रघृतानि तु ।

न सजेदर्धजग्धानि सक्तूंश्चाथ कदाचन ॥

मसृताङ्गुलीभिरसङ्कुचिताभिरङ्गुलीभिः । स्याच्च नातिबुभुक्षित
इति । अतिबुभुक्षयाऽऽत्मपीडा न कार्येत्यर्थः । यानं दोलादि ।
जन्मकालुष्यं निन्दितदेशोत्पत्त्या कालुष्यं मलिनत्वम् । सञ्चयेदि-
ति । अग्नेन पूषादिना पात्रे विकीर्णमन्नं न राक्षीकुर्यात् । अर्ध-
जग्धानि किञ्चित् भुक्तानि ।

आपस्तम्बः,

न नावि मुञ्जीत तथा मासादे कृतभूमौ ।

आसीन इति शेषः । कृतभूमौ मृत्तिकाक्षेपेण संपादितभूमौ ।

विष्णुपुराणे,

अग्नीपातन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकास्ततः ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽग्नीवात् मध्ये तु कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चाति ॥

ब्रह्मपुराणे,

सर्वाङ्गुलीभिरग्नीपात् नावधूयेत् करं कचिद् ।

कुर्पात् क्षीरान्तमाहारं नच पश्चात् पिबेदधि ॥

जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन च ।

वायोः सञ्चरणार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥

देवस्तः,

न भुञ्जीताघृतं नित्यं गृहस्थो भोजने स्वयम् ।

पवित्रमथ तृप्यं च सर्पिरादुरघापहम् ॥

वृष्पं पुष्टिकरम् ।

ब्रह्मपुराणे,

न चासन्दीस्थिते पात्रे नादेशे ह नरेश्वर ।

नाकाले नातिसङ्कीर्णे नादत्त्वाऽग्रं नरो ग्रसेत् ॥

नाशेषं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते ।

मध्वन्नदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥

आसन्दी बेत्रादिनिर्मिता । अदेशे रथ्यादौ । अकाले संध्या-
दौ । अग्रम् अग्रं ग्रासचतुष्टयमिति प्रसिद्धम् । अन्यत्रेत्यस्य मध्वन्नद-
धिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्चेत्युभयत्राप्यन्वयः ।

स्मृत्यर्पसारे,

ग्रहणे नाश्नीयात् तदा स्नानतर्पणश्राद्धदानादि कृत्वा मो-
क्षस्नानं कृत्वाऽश्नीयात् सूर्यग्रहे पूर्वचतुर्ग्रहं नाद्यात् चन्द्रग्रहे
त्रियामम् अभुक्तयोस्तद्गतयोर्दद्यात् स्नात्वा परेऽहन्यद्यात् ।

हारीतः,

न क्रुद्धो नान्यमन्त्रा नातिभाषणोऽश्नीयात् न शिशून् भ-
र्त्सयन् नामदाय भक्षमाणेभ्यो न च तदश्नीयात् येन देवपितृमनु-
ष्यार्थं न कुर्यात् । एवं ह्यहं,

आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चार्पातिर्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥

भक्षमाणेभ्यः प्रकर्षेण साभिलाषमीक्षमाणेभ्यः । भोजनं भु-
ज्यमानमन्नम् ।

मनुः,

स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निष्कृष्टे मृते सति ।

न भुञ्जीताशनं भीमान् अधर्म्यं शोककारणात् ॥

स्वग्रामे स्वग्रामीणे । ग्रामतः सन्निष्कृष्टे एकग्रामान्तरे । अधर्म्यम-

धर्मसाधनम् ।

याज्ञवल्क्यः,

न भार्यादर्शनेऽश्नीयाद्भैरवासा नच स्थितः ।

भार्यादर्शने पश्यन्सां भार्यायामिते कल्पतरुः ।

मनुः,

नाश्नीयात् भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।

अङ्गिराः,

भार्यया सह योऽश्नीयात् उच्छिष्टं वा कदाचन ।

न तस्य दोषं मन्थन्ते नित्यमेव मनीषिणः ॥

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्नीयात् ब्राह्मणः कश्चित् ।

मायाश्चित् ॥ विज्ञेयः सङ्कीर्णो मूढचेतनः ॥

अत्र भार्याग्रहणं—

ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं कश्चित् भुञ्जीत चाध्वानि ।

असर्व्वेर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनानुसारात् भर्तृसर्व्वर्णोपलक्षणार्थम् ।

स्मृत्यर्थसारे,

न शिशुभिः सह भुञ्जीत तथा न भार्यया सहाश्नीयात् वि-
वाहवर्जं, तथाऽन्यत्र भोजने केशकीटादिदूषिते तावन्मात्रमुद्धृत्य
जलं भस्म मृदं वा सिप्त्वा शुद्धिः मुखे तद्वह्णौ निष्ठीव्य जलं
मोक्ष्य घृतं प्राश्याश्नीयात् पाके केशादोस्थितौ त्यागः तत्र
किञ्चित् भुक्तोपवसेत् । तथा सन्दिग्धदोषं यत् द्रव्यं तद्विप्रवाक्यैः
शुद्धम् ।

विष्णुः,

यत्तु पाणौ दद्यात् न तदश्नीयात् न बालकं निर्भर्त्सयन्
नेको मिष्टं नोदृष्टस्नेहं न दिवा धाना न रात्रौ तिलसम्बद्धं न

दधिमवतून् कोविदारवदरापिप्लशणशाकं नादत्त्वा नाहुत्वा ना-
नार्द्रपादः नानार्द्रकरमुखश्च, नोच्छिष्टो घृतमद्यात् न चन्द्रार्कतारका
निरीक्षेत न मूर्द्धानं स्पृशेत् न ब्रह्म कीर्त्तयेत् ।

नोच्छिष्ट इति उच्छिष्टतायामुपाचं घृतं नाद्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्य क्षमितं ब्रह्मचारिणः ॥

अन्नपरिवेषणविषये—

शातातपः,

हस्तदत्तानि चाश्वानि मत्पक्षलग्नं तथा ।

मृत्तिकाभक्षणञ्चैव गोमांसाशनवत् स्मृतम् ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखच्युतम् ।

यमस्तदद्युचि माह तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥

पैठीनसिः,

लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।

लेहं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ॥ इति ।

मनुः,

दर्ष्या देयं कृतान्नं तु सपत्ने व्यञ्जनानि ॥

उदकं यच्च पक्वान्नं न दातव्यं कदाचन ॥

न दातव्यमित्यत्र दर्ष्येत्यनुपङ्गः ।

उदकं यच्च पक्वान्नं यो दर्ष्या दातुमिच्छति ।

स भ्रूणहा सुरापश्च स स्तेनो गुरुतल्पगः ॥

इति वचनात् ।

कात्यायनः,

नृणां भोजनकाले तु यदा दीपो विनश्याति ।
पाणिभ्यां पात्रमादाय भास्करं मनसा स्मरेत् ॥
पुनश्च दीपिकां कृत्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः ।
पुनरन्नं न भोक्तव्यं मुक्ता पापैर्विलिप्यते ॥
पुनरन्नमिति । गृहीत्वोपि शेषः ।
पात्रस्थं तु भोक्तव्यम् । तच्छेषं भोजयेन्नरः ।
इत्यभिधानात् ।

गोभिला,
एकपङ्क्त्युपविष्टानां विभाणां सहभोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं नाश्नीयुरितरेऽप्यनु ॥
आदित्यपुराणे,
अथैकपङ्क्त्यां नाश्नीयात् घ्राहणः स्वजनैरपि ।
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥ इति ।
घृहस्पतिरपि,
एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यत् दुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावत् यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥
परिवेषणकाले तु उच्छिष्टस्पर्शने कर्त्तव्यमाह—
हारीतः,

द्रव्यहस्तस्तु संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।
भूमौ निक्षिप्य तद् द्रव्यमपः स्पृष्ट्वा ततः युचिः ॥
अद्भिरभ्युक्ष्य तद्द्रव्यं पुनरादाय दापयेत् ।
भोक्तव्यमिति मन्यन्ते मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥
अपः स्पृष्ट्वा आचम्येत्यर्थः ।

स्मृत्यर्थसारे,
अन्नपानादिहस्त उच्छिष्टश्चेत्तन्निषायाचम्य भोक्षेत् । परिवे-

पणं कुर्वन् उच्छिष्टस्पृष्टोऽन्नं निघायाचम्य परिविप्यात् । परिवेपणं
 कुर्यात् । मृत्राद्युच्छिष्टश्चेदन्नादिकं निघाय शौचाचमनं कृत्वा
 ऽन्नादिकं प्रोक्ष्याग्रिमर्कं वा संस्पृश्य परिविप्यात् । परिवेपणे रजोदृष्टौ
 तत्संस्पृष्टान्नस्य त्यागः । अन्नाघारे चण्डालसूतिकोदकयापिततस्पृष्टे
 त्याग एवेति ॥

व्यासः,

उदकयापि चाण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।

भुज्जानो यदि पश्येत तदन्नं तु परित्यजेत् ॥

कात्यायनः,

चण्डालपतिशोदकयावाक्यं श्रुत्वा द्विजोचमः ।

भुञ्जीत ग्रासमात्रं चेत् दिनमेकमभोजनम् ॥ इति ।

पराशरः,

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ।

उपोष्य रजनीमेकां पक्षगव्येन शुद्ध्यति ॥

अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शं स्नानं विधीयते ।

तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं ममाचरेत् ॥

रजनीमुपोष्येति रात्रिभोजनं परित्यजेदिति प्रयोगपारिजाते
 व्याख्यातम् । भोजनान्ते कर्त्तव्यमाह—

देवलः,

मुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदाचमन् ।

उच्छिष्टभागधेमेभ्यः सोदकं निर्वपेत् शुवि ॥

तत्र मन्त्रस्तु,

सौख्यं पुण्यनिलये पद्मार्जुननिवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामस्य्यमुपातिष्ठताम् ॥ इति ।

मद्यव्यासोऽपि,

ततस्तुतः सन्न अमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य तस्माद्देशान्म-
नागपच्य विधिवदाचामेत् ।

विशेषमाह व्यासः,

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूपं यः पिबेत्पापमोहितः ।

स देवे चैव पित्र्ये च आत्मानं चैव सादयेत् ॥

अर्धं पीत्वा तु गण्डूपमर्धं त्याज्यं महीतले ।

रसातलगतान्नागांस्तेन प्रीणाति नित्यशः ॥

मरीचिरपि,

आचम्य यन्नतः कार्यं दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।

भोजने दन्तलग्नान्नं निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥

दन्तलग्नमसंहार्य लेपं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र बहुशः कुर्यात् यन्नमुद्धरणं प्रति ॥

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्गणे कृते । इति ।

गौतमः,

गण्डूपस्याथ समये तर्जन्या वक्रचालनम् ।

कुर्वीत यदि मृदात्मा रौखं नरकं व्रजेत् ॥

गण्डूपसंख्यामाहाश्चलायनः,

कुर्यात् द्वादश गण्डूपान्पुरीषोत्सर्जने द्विजः ।

मूत्रोत्सर्गे तु चतुरो भोजनान्ते तु षोडश ॥

गौतमः,

आचान्तः पुनराचामेदायंगौरिति मन्त्रतः ।

द्व्यष्टं वा त्रिस्रवर्त्य सर्वप्रापप्रणश्निनीम् ॥

प्राणानां ग्रन्थिरसीसालभेदं हृदयं ततः ।

पुराणे,

मा करेण करं स्पर्शसीर्मा जह्वे मा च चक्षुषी ।

ऊरु संस्पृश कान्तेषु मर्चव्यस्ते महाजनः ॥

ब्रह्मपुराणे,

विप्रस्तेवमुपस्पृश्य पादाङ्गुष्ठे च दाक्षिणे ।

हस्ताभ्यां मन्त्रवदद्यात् विधिवच्चावनेजनम् ॥

तथा—

संपाज्ये बाहुं जानुं च गोमदानफलं लभेत् ।

मुक्ता नैव मतिष्ठेत् न चाप्यर्द्धेण पाणिना ॥

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावत् यावत् पात्रमनुदधृतम् ।

उदधृतेऽप्यशुचिस्तावत् यावन्मोन्मृज्यते मही ॥

विष्णुपुराणे,

मुक्ताऽऽचम्य तथा सम्यक् प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचमेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥

सुस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानां तु कुर्वीत स्मरणं नरः ॥

अग्निराप्यायतां धातून् पार्थिवान् पवनैरितः ।

दत्तावकाशो नभसा जरयन्नस्तु मे सुखम् ॥

अन्नं वलाय मे भृमैरपामान्यानि लस्य च ।

भवत्वेतत् परिणतौ ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥

प्राणापानसमानानामुदानव्यानपोस्तथा ।

अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥

अग्निरग्निर्वद्वानलश्च मुक्तं ममात्र जरयत्वशेषम् ।

सुखं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छत्वरोमं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समसोन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्वेन तेनाद्यमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ता तथैवान्नपरिणामश्च वै तथा ।

सत्येन तेन यत् भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।

अनायासप्रदायीनि कुर्वात कर्माण्यन्द्रितः ॥

आपस्तम्बः,

यन्न भुज्यते तत्समुदा निर्वहत्यावोक्ष्य तं देशममन्त्रेभ्यो लेपान्
संहृत्याङ्गिः संश्रित्योत्तरतः सुचौ देशे रुद्राय निनयेदेवं वा-
स्तु शिवं भवति ।

समूहनं वर्द्धन्यादिना शोधनम् । निर्वहरणम् उच्छिष्टापनयनम् ।
अवोक्ष्य प्रसिध्य । समाचाराद्गोमयोदकेनेति कल्पतरुः । अमन्त्रा-
णि माण्डानि । उत्तरतो गृहात् । वास्तु गृहम् । शिवं भद्रम् ।

हारीतः,

पश्चात्पत्री क्षोषवालं हरेत् ।

एतच्च पाकमाण्डशिष्टेन रौद्रबालिहरणं कर्त्तव्यमिति जयस्वा-
मीति कल्पतरुः । रुद्राचमनानन्तरं ताम्बूलं भक्षणीयम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ।

यसिष्ठः,

सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् ।

अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेत् बुधः ॥

एकपूगं सुस्वारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।

अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥

पर्णमूले भेदेऽङ्गाधिः पर्णस्रे पापसंभवः ।

चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥

तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।

चूर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेत् बुधः ॥

तथा,

एकद्वित्रिचतुःपञ्चपट्टभिः पूगफलैः क्रमात् ।

लाभोऽलाभः सुखं दुःखमायुर्मरणमेव च ॥

ताम्बूलं चैव यो दद्यात् ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।

मेषावीं सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥

प्रयोगपारिजाते वैद्यस्तु,

फलपत्रमुपाधीशा ग्रहाविष्णुमहेश्वराः ।

ताम्बूलदानान्तुप्यन्ति तस्मादानं तदुत्तमम् ॥

ताम्बूलं यो नरो दद्यात् प्रज्ञहं नियमान्वितः ।

देवेभ्योऽथ द्विजातिभ्यः स महाभाग्यमश्नुते ॥

३३ संसारिणां काले मनुष्यत्वं सुदुर्लभम् ।

ताम्बूलदानान्तु नृणाम् अपत्रेनोपजायते ॥

स्मृतिमञ्जर्याम्,

पूगद्वयेन ताम्बूलं न दद्याच्च खादयेत् ।

दानं तु निष्फलं मोक्षं खादनं पूष्यनाशनम् ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन द्विपूगं वर्जयेत् सुधीः ।

एकपूगं त्रिपूगं वा दानं खादनमुत्तमम् ॥

वत्सरार्धात्परं पूगं कठिनं च सुपाचितम् ।

लाक्षावदन्तरं यस्मिन् तत्पूगं खादयेत्सुधीः ॥

वत्सीमध्ये च संभृतं पक्षात्माक् लूनपत्रकम् ।

चूर्णं पाषाणसंभृतं ताम्बूलं खादयेत्सुधीः ॥

प्रातः पूगस्य पर्णानि त्रीणि त्रीणि च खादयेत् ।

मध्यंदिने तु चत्वारि पर्णानि क्रमुक्तस्य च ॥

रात्रौ पूगस्य पर्णानि पञ्च पञ्च यथाक्रमात् ।

पूगं च शकलीकृत्य द्रवं संभृज्य पर्णकम् ॥

पिच्छिलं चूर्णसंयुक्तं ताम्बूलं खादयेत्सुधीः ।

रसानिष्टीवनं पूर्वं द्विवारं तु ततः पिवेत् ॥ इति ।

ताम्बूलरसस्य पूर्वं द्विः, निष्टीवनं ततः पानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

तत्रैव भरद्वाजः,

चतुर्वारमभुक्त्वा तु ताम्बूलं खादयेत्सुधीः ।

भुक्त्वा चैव द्विवारं तु रात्रौ पद्भवारमुत्तमम् ॥

तत्रैव वसिष्ठः,

अकृत्वा च मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः ।

दशजन्म दासिदस्तु मरणे न हरिस्मृतिः ॥

तत्रैवाश्वलायनः,

विद्याकामो ऽनिशं रात्रौ ताम्बूलं तु न भक्षयेत् ।

अतिसेवने दोषमाह स एव,

पाण्डुत्वं दन्तदौर्बल्यम् आसिरोगं वलक्षयम् ।

करोति मुखरोगांश्च ताम्बूलमतिसेवनात् ॥

ताम्बूलं नैव सेवेत ह्यविरिक्तो बुभुक्षितः ।

स्ततश्च पिच्छी क्षीराशी क्षीणी रूक्ष्यसिरोग्यपि ॥

विषमूर्छोपवासात्तो मेही पाण्ड्वामयी क्षयी ।

मूतापस्मारकुष्ठातिसारी कृच्छ्री च हृद्गदी ॥ इति ।

ताम्बूलं च यथादिभिर्न भक्षणीयमित्याह—

वसिष्ठः,

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्वला ।

प्रत्येकं मांसतस्तुल्यं मेलनं सुरया समम् ॥

ऋषुकादीनां प्रत्येकभक्षणं मांसभक्षणतुल्यं समुदितभक्षणं सुरापा-
नसममित्यर्थः ।

अथ भोज्याभोज्यान्नाः ।

तत्र गौतमः,

प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत ।

प्रशस्तानां विहितकर्मानुष्ठानत्वेन निषिद्धाननुष्ठानत्वेन च स्तुतिविषयाणाम् । द्विजातीनां त्रैवर्णिकानामाद्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीतेति नियमाद् द्विजातिभिन्नानां निवृत्तिः । सत्रियाद्यन्नभोजने कालनियमप्राह—

यमः,

ब्राह्मणस्य सदाऽश्रीयात् सत्रियस्य च पर्वसु ।

प्राकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं सत्रियस्य पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्य त्वन्नमेवाह्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

ब्राह्मणाह्नं सत्रियाह्नं वैश्याह्नं शूद्रमेव च ।

तातां योनिं व्रजेद्विभो भुक्त्वाऽह्नं यस्य वै मृतः ।

पर्वसु पौर्णमस्यादिषु । प्राकृतेषु मक्रमविशेषेषु वक्ष्यमाण-
ब्रह्मपुराणसंवादात् गोमङ्गलादिषु । यस्य ब्राह्मणादेः । अयं च
निन्दोन्नीतः शूद्राश्मतिपेषोऽसच्छूद्राश्मविषयः सच्छूद्राश्म गवादि-
माप्ससंभवे तदन्नविषयश्च ।

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,

राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्मङ्गले गवाम् ।

गोभृगिरज्रहेमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे तथा ॥

आपस्तम्बः,

प्रयाणां वर्णानां सत्रियममृतीनां सपाहृत्तेन न भोक्तव्यम् ।
मकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यमाकारणादभोज्यम् । यत्रापायश्चित्तं
कर्मासेवते प्रायश्चित्तवती चरितनिर्वेशस्य भोक्तव्यं सर्ववर्णानां

स्वधर्मं वर्त्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येकइति ।

अत्र समादत्तग्रहणाद्व्यवहारिणः सर्ववर्णेषु भिक्षाचरणमभि-
पिद्वम् । तथाच व्यवहारिभूकरणे—

गौतमः,

सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमभिशस्तपतितवर्जमिति ।

प्रकृतिः स्वभावः तेन च तज्जन्यं कर्म विवक्षितं तेन, युक्त-
स्येति शेषः ।

तच्च भगवद्गीतायामुक्तं,

शमो दमस्तपः शौचं सान्तिरार्जवमेवच ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तित्वयं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥ इति ।

ज्ञानं शास्त्रीयम् । विज्ञानमनुभवः । कारणात् अभोज्यान्नस्वनि-
मित्तात् । अप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तादितरत् । अनेन नित्यं नैमि-
त्तिकं च कर्म विवक्षितम् । इदमेव च प्रकृत्येतेनान्यते । प्रायश्चि-
त्तवति प्रायश्चित्तहेतुपापयोगिनि । चरितनिर्वेशस्य कृतप्रायश्चि-
त्तस्येति कल्पतरुः ।

अन्ये तु—कारणं प्रदर्शयति यत्राप्रायश्चित्तमित्यादिना । प्रा-
यश्चित्तवति आत्मनि सति अप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तरहितं कर्मासेवते
करोति, प्रायश्चित्तनिमित्ते सत्यपि प्रायश्चित्तमकृत्वा कर्म करोति
तस्यान्नमभोज्यमित्याहुः । सर्ववर्णानामिति । शूद्रवर्जितानां सर्ववर्णा-
नां स्वधर्मनिष्ठानामर्धं भोज्यमित्येके मन्यन्तइत्यर्थः । इदं च
क्षत्रियवैश्यभोज्यान्नताभ्यनुज्ञानं यमवचनानुसारात् पर्वादिवि-
षयं द्रष्टव्यम् ।

पुनः स एव,

तस्यापि धर्मोपनतस्य सुवर्णं दत्त्वा पथं वा भुञ्जीत नात्य-
न्नमध्यवस्येद्धृत्तिं प्राप्य विरमेत् सुवर्णं पथं वा दत्त्वा धर्मोप-

नतस्य शूद्रस्यापि भुञ्जीत वृक्ष्यन्तरालाभेऽपि तदीयान्नभोजन-
रतिर्न स्यात्स्वविहितवृत्तिलाभे निषिद्धाया विरमेत् ।

मनुः,

नाथाच्छूद्रस्य पक्वाणं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीतामेषास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥

श्राद्धशब्देन पाकपक्वादिक्रिया शूद्रस्य विहिता लक्ष्यते
तद्वान् श्राद्धी तदन्यस्य यत्पक्वमर्थं तन्नाथादिति मेधातिथिः ।

कल्पतरौ तु श्राद्धपदेन नित्यश्राद्धं व्याख्यातम् । क्वचिद्-
श्राद्धिन इति पाठः । श्राद्धारहितस्येत्यर्थः । अवृत्तौ आपदि एक-
रात्रिकम् एकदिवसनिर्वाहयोग्यमाणाणं सण्डुलाद्येव गृहीयात्
पक्वाणम् ।

हारीतः,

शूद्राग्नेन तु मुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुद्भूत्वं शूद्रत्वं बोधयच्छति ॥

वसिष्ठः,

शूद्राग्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।

स भवेच्छूद्रकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥

शूद्राक्षरसपुष्टाङ्गो हाधीमानोऽपि निखशः ।

बुद्ध्वाऽपि जपन्वाऽपि गतिमूर्द्धा न विन्दति ॥

शूद्राग्नेन तु मुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्याश्वं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हिको भवेत् ॥

यस्याश्वं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रवर्त्तते ।

इत्यपराकं पाठः ।

यमः,

शूद्राग्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्य जेतनुम् ।

आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यश्चाहिताग्निर्विमन्तु शूद्राक्षान्नं निवर्त्तते ।

पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति, आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः ॥

अङ्गिराः,

पण्मासान् यो द्विजो मुक्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स च जीवन्मयेच्छूद्रो मृतः स्या चैव जायते ॥

पैठीनसिः,

गृहमेधी न शूद्राभ्रमश्नीयादायुर्वलं तेन इत्यपक्रामति ।

याज्ञवल्क्यः,

अग्निहीनस्य नान्नपद्यादनापादि ।

अग्निहीनस्य श्रौतस्मार्त्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्येति विज्ञानेश्वरः । अपरार्के तु सत्यधिकारे श्रौतस्मार्त्ताग्निपरिग्रहमकुर्वतः आविधिना उत्सृष्टाग्नेश्चेति व्याख्यातम् ।

भविष्यपुराणे,

उपक्षेपणधर्मेण शूद्रान्नं यः पचेद् द्विजः ।

अभोज्यं तद्भवेदर्न्नं स च विप्रः पुरोहितः ॥

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहासनम् ।

शूद्रात् ज्ञानागमः कश्चित् ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

उपक्षेपणधर्मः शूद्रस्वामिकान्नस्य पाकार्यं ब्राह्मणगृहे समर्पणम् ।

यत्तु,

यथा यतस्ततोऽप्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।

शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं हि सदा शुचि ॥

ग्राह्यैरपि भोज्यान्नाः पञ्चैते शूद्रयोनयः ॥

कृपीवलोऽत्र याज्ञवल्क्यवचनानुसारादर्धसीरी । पञ्चैतनुवादमात्रं नेतरनिवृत्त्यर्थम् । याज्ञवल्क्यवचनविरोधात् ।

शूद्राधिकारे गौतमः,

पशुपालक्षेत्रकर्षककुलसङ्गतकारयितृप्रचारका भोज्यान्ना वणिक्चाशिल्पी ।

कारयिता नापित इति मस्करिभाष्यमिति कल्पतरुः । प्रचारकः परिचारको दास इत्यर्थः । यः शूद्रो वणिक् स चेदशिल्पी तत्तादिको न भवति तदा भोज्यान्नाः । अत्र च नाद्याच्छूद्रस्येत्यनेन मनुवचनेनासच्छूद्रपक्वान्निषेधात् सच्छूद्रस्य पक्वान्निषेधमभ्यनुज्ञातम् । तच्च गोभृमिरत्नहेमार्थमिति ब्रह्मपुराणवचनैकवाक्यतया गवादिप्राप्तिसम्भवे एव भुञ्जीत तदसम्भवे तु आममेव शृङ्गीयात् । सच्छूद्रातिरिक्तानामपि दासगोपालादीनामापदि पक्वान्निषेधमपि ग्राह्यम् । अनापादे त्वाममेव । दासाद्यातिरिक्तानां त्वसच्छूद्राणामापद्येकारात्रिकमाममेव ग्राह्यमिति व्यवस्था । कल्पतरुस्वरसोऽप्येषम् । माधवमदनपारिजातयोस्तु दासादीनामपि सच्छूद्राणामेव भोज्यान्नत्वमुक्तम् । नाद्याच्छूद्रस्येति मनुवाक्यैकवाक्यत्वात् । योऽपि च शूद्रपक्वान्निषेधननिषेधः सोऽपि कातिपपक्वाक्षयतिरिक्तविषयः ।

तदाह अङ्गिराः,

गोरसं चैव सक्त्वंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान्मक्षयेत् शूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतम् ॥

गोरसं दुग्धम् । सक्त्वं मृष्टयवचूर्णम् । पिण्याकं तिलखलिः ।

अपूपा अस्नेहपक्वगोधूमादिविकारः । अत्र यच्चान्यादिति श्रवणादपूपाः पयसा कृता एव ग्राह्याः । अन्यथाऽन्यादित्यस्य वैयर्थ्या-

पत्तेः । पयसा दुग्धेन कृतं किलाटचूर्णिकादीति ।

हारीतोऽपि,

कन्दुपकं स्नेहपकं पायसं दधिसूक्तवः ।

एतानि शूद्रान्भुजो भोज्यानि मनुस्त्रवीत् ॥

कन्दुः स्वेदनी । कन्दुर्ना स्वेदनी स्त्रिषामित्थमरात् । सा च अपूपादिसाधनं लोहादिपात्रं तत्र पकम् अपूपादि कन्दुपकम् । अतएव कान्दाविकपदस्यापूपिकपर्यायत्वमुक्तममरकोशे, आपूपिकः कान्दाविक इति । अतएवाङ्गिरसाऽप्यपूपाणां भक्ष्यत्वमुक्तम् । यथा, अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यन्यत्पयसा कृतम् । इति ।

यत्तु 'कन्दुपकं भर्जनपात्रपकं शृयुकादीति व्याख्यानं, तन्मूलादर्शनादुपेक्षितम् । स्नेहो घृणादेः तत्पकं शष्कुल्पादि । पायसं पयःसिद्ध ओदनः । अत्र च शूद्रान्भुज इति वचनादेतानि शूद्रान्नादिनिवृत्तेनैव भोज्यानि । क्वचित्तु अशूद्रान्भुज इति पाठः । तत्र शूद्रस्य जलाभिषेकं यो नाश्नाति तेनापि भोज्यमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,

स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं दुग्धं यच्छति नित्यशः ।

पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रास्त्वयुहमागतम् ॥

शूद्रवेश्मनि विभ्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।

निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥

मनुः,

नाश्रोत्रियकृते यज्ञे ग्रामपाजिहुते तथा ।

क्षिपा स्त्रीवेन च हुने भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥

अश्लीलमेतत्साधूनां यत्र जुहसपी हविः । .

प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

मत्तकुदातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

अश्रोत्रियः अध्ययनरहितः ऋत्विग्यजमानो वा तेन तत्ते
प्रारब्धे । अग्नीषोमीयवपायागादूर्ध्वमपि । ततः पूर्वं, तस्मादाहुर्न
दीक्षितस्याग्नीषादिसादिश्रुत्या सामान्यतो दीक्षितान्नभोजननि-
पेधेन प्राप्त्यभावात् । ग्रामयाजी बहुयाजकः । स यस्य होमकर्ता
तस्याप्यन्नं न भोक्तव्यम् । स्त्रिया हुते स्त्रिया यत्र वैश्वदेवादिकं
कृतं तत्र । एतच्च ऋत्विगादिसम्भवाविषयम् । असम्भवे स्त्रिया अपि
सायं वैश्वदेवादिविधानात्कृत्वः नपुंसकः । अश्लीलम् अश्रीकरम् ।
मत्तीर्षं मतिकूलम् । मत्तो घनादिना मद्येन वा । मत्तादीनां च या-
घन्मदादियोगस्तावदभोज्यान्नता । आतुरो महारोगोपसृष्टः ।

तथा—

गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः ।
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥
स्तेनगायनयोश्चैव तक्ष्णो वार्धुपिकस्य च ।
दीक्षितस्य कदर्पस्य वद्धस्य निगडस्य च ॥
अभिषस्तस्य पण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्पोच्छिष्टमेव च ॥
चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्पोच्छिष्टभोजिनः ।
उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्पाचान्तमनिर्देशम् ॥
समासमाभ्यां विप्राभ्यां विषमं सममेव च ।
पूजातो दीयमानं च न ग्राह्यं देयमेव च ॥
अनर्चितं वृधामांसमवीरायाश्च योषितः ।
द्विपदस्य नगर्पन्नं पतितान्नपवस्रुतम् ॥
पिष्टानानृत्तिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयकस्य च ।
शैलूपतन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥
कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वैणस्य शस्त्रविक्रायेणस्तथा ॥

श्ववतां शौण्डिकानां च वैलनिर्णेजकस्य च ।

रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥

मृप्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।

आनिर्देशं च भेतान्नमनुष्टिक्करमेवच ॥

भुञ्जतामत्र ये केचिद्भोजनार्थिन इत्याद्यादिश्य यदन्नं दीयते
तत्त घुष्टान्नम् । अन्यस्मै प्रतिश्रुत्य यदन्यस्मै दीयते तद्वा घुष्टान्नमिति
मेधातिथिः । विशेषत इति दोषाधिक्यज्ञापनार्थम् । गणः सङ्घः । भ्रा-
त्रादीनां स्वविभक्तानां न गणव्यपदेशः । गणिका वेश्या । विदुषा
वेदार्थविदा मध्यस्थेन जुगुप्सितं निन्दितं जुगुप्सातोऽन्येन हेतुन
दोषाज्ञानेऽपि । स्तेनः परस्वापहारी । गायनः गानेन यो जीवति
तस्मा तत्तण्डुलपुपजीवी । वार्धुपिको निषिद्धवृद्धपुपजीवी ।

तथाच मनुः,

समर्घं पण्यमाहृत्य महर्घं यः प्रपच्छति ।

स वै वार्धुपिको नाम यश्च वृद्ध्या मयोजयेत् ॥

आत्मस्तुतिपरनिन्दाकर्त्ता वा वार्धुपिकः ।

तथाच चिच्छुः,

यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्धुपिको नाम ब्रह्मवादिषु गार्हितः ॥

दीक्षितः दीक्षणीपेष्ट्या संस्कृतः ।

तस्यान्नं सोमक्रयात्याक् न भोक्तव्यम् ।

अग्नीषोमीयवषायागाद्वा प्राक् । अग्नीषोमीयसंस्थाया वा
प्राक् दीक्षितोऽक्रीतराजको ऽग्नीषोमीयसंस्थायामेव हुतापां वा
वषापां दीक्षितस्य भोक्तव्यमित्यापस्तम्बवचनात् । अक्रीतराजको
अभोज्याश्च इति शेषः । एते यस्मा आपदनापद्मेदेन व्यवस्थिताः

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । उग्रो राजा वा । उग्रो मध्यमशीरिवेति
 श्रुतौ प्रयोगदर्शनात् । सूतेकान्नं मृतिकामुद्दिश्य यत्कृतं तत् तत्कु-
 लजैरपि न भोक्तव्यम् । पर्याचान्तम् इतरानेकपट्टिस्थान् परिभूय
 यत्रास्ते भुज्यमाने गुरुव्यतिरिक्तेन केनाप्याचम्यते तदध्वं पर्याचा-
 न्तम् । अगुरुभिराचमनोत्पाने चेत्पुशनः स्मरणात् । यद्वा परिगतमावा-
 न्तं गण्डूषग्रहणं यस्मिंस्तत् पर्याचान्तम् । आचमनात्मागण्डूषग्रह-
 णाद्ध्वं न भोक्तव्यम् । अनिर्देशं सूतत्रयप्रमाविद्यादिना तुल्ययोर्विष-
 मपूजया दीयमानमन्नमभोज्यम् । एवं विद्यादिना विषमयोः समपूज-
 या दीयमानमग्राह्यम् । दात्राऽपि तथा न दातव्यमित्यर्थ इति कल्पत-
 रुः । एवं च समाभ्यां सहितावसमाविति मध्यमपदलोपी ममासः ।
 अर्चावितं अर्चाहस्य यदवज्ञया दीयते । वृथामासं देवापित्रा-
 द्युदेशेन यन्न कृतम् । अवीरा पतिपुत्ररहिता । पतिपुत्रवतीति निया-
 मकसम्बन्धेन पतिपुत्रान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववतीति यावत् ।
 केचित्तु अपरिणीताया अवीरात्वं मा प्रसाङ्गीदिति पतिध्वंसका-
 लीनपुत्राभाववती अवीरा । पुत्रपदं च पौत्रमपौत्रयोरप्युपलक्षणमि-
 साहुः । सा च असंश्लिष्येव अभोज्यान्ना, तथैवाचारादिति शू-
 लपाणिः । द्विपन्द्रेयकर्ता । नगरी नगराधिपः अराजाऽपीति मेधा-
 तिथिः । पतितो ब्रह्महादिः । अवधुनं सत्रयुमाहितम् । विधुनः सूचकः ।
 अनृती कूटसाक्षादेः । क्रतुविक्रयकः मदीयं क्रतुफलं तवास्तु इस-
 मिधाय यो धनं गृह्णाति । शैलूपो नटदृष्ट्युपजीवी । तन्तुवायः सू-
 चीकर्षोपजीवी । कृतघ्नः उपकृतं यो न मन्यते । कर्मारो लोहकारः ।
 निषादः सङ्कीर्णजातिभेदः । रङ्गावतारकः नटगायनव्यतिरिक्तो
 रङ्गावतरणकारी । मनिरङ्गं यो गच्छति कुतः हलात्स वा रङ्गावतारक
 इति मेधातिथिः । सुवर्णवर्त्ता सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । वैणो वे-
 णुच्छेदनोपजीवी । वैणो वादित्रजीवन इति मेधातिथिः । शस्त्रवि-

क्रपी मसिद्धः । श्वान् आखेटकाद्यर्थं युनाम् पोषकः । शौण्डिको
मद्यविक्रेता । चेलनिर्णेजकः वस्त्रप्रसारनजीवी । रजकः वाससां
नीलादिरागकर्त्ता । नृशंसः निर्दयः । उपपविर्जरो यस्य गृहे वि-
दितस्तिष्ठति, यो वा उपपतिं मृष्यति सहते, तयोरनपभोज्यम् । स-
र्वशः सर्वकर्मसु स्त्रीजितानां स्त्रीपरतन्त्राणाम् । आनिर्दशं च मेता-
नं दशाहाभ्यन्तरे मेतमुद्दिश्य यत्पक्वं तद् असूतकिनोऽप्यन्नं न
भोक्तव्यम् । अतुष्टिकरं यस्यास्य भोजने मनो न तुप्यति ।

याज्ञवल्क्यः,

क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोऽच्छिष्टभोजिनाम् ।

व्रात्यः पतितसावित्रीकः । अन्नं न भोक्तव्यमित्यनुपहः ।

पुनः स एव,

नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।

वधजीवी माणवधेन यो जीवति ।

तथा,

पिथुनानृतिनोऽथैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।

एयामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

चाक्रिकः शकटोपजीवी तैलिकश्च । सोमविक्रयी सोमलता-

विक्रेता ।

यमः,

नटनर्तकतज्ञाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्याणुकापण्डगणिका अभोज्यान्नाः मकीर्तिताः ॥

मान्यर्यो लोहकारश्च सौनिकस्तन्तुवापकः ।

वस्त्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

ध्वजी मानोपजीवी च शूद्राध्यापकपाजकौ ।

कुलाञ्छित्रकर्मा च बार्धुपी चर्माविक्रयी ॥

रसाश्रयावस्थानुक्रतिरूपनाट्यकर्त्ता नटः । भावाश्रयः
स्थानुक्रतिकर्त्ता नर्तकः । स्थाणुका अभ्रातृमतीति कल्पतरुः ।
स्थाणुपापण्डगणिका इति पाठे तु स्थाणुपापण्डाः पाद्यपताः
शिवसन्ध्यानिधरेदवाहलिङ्गधारिण इत्यर्थः । गान्धर्वः ॥ १॥
स्रोपजीवी । सौनिकः प्राणिवधकर्त्ता । चक्रोपजीवी शकटोपजी
वी । कितवो द्यूतकृत् । ध्वजी शौण्डिकः । मानोपजीवी धान्या-
दिमानेन यो जीवति । कुलालोऽन्नास्वकीयः । शूद्रस्य चास्व-
तस्येति वसिष्ठवचनानुसारात् । यस्तु देवलेन कुम्भकारो
ज्याश्र उक्तः स स्वकीय एव ।

सुमन्तुः, अभिशस्तपतितपैर्नर्भवभ्रूणहपुंश्चल्यस्त्रविशस्त्रका-
रतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्णकारलेखकपण्डकबन्धकीगणकगणिका-
ज्ञानि चाभोज्यानि सौकरिकव्याधनिष्पचरजकरङ्गकारवरुहच-
र्मकारा अभोज्यान्ना अमतिग्राह्याः ।

पुनर्भूरन्यपूर्वा तस्या जातः पौनर्भवः । अस्त्रं घर्तुः । विशस्त्रं
विविधशस्त्रमनेकमकारं खट्वादि । लेखकीश्चक्रकारः । पण्डको
नपुंसकः । बन्धकी अभिसारिणी । सौकरिकः सूकरोपजीवी ।
निष्पचो यः पार्कं न करोति यतिर्विह्वचारी चेति कल्पतरुः । तन्न ।

द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा ॥

इत्यपरार्कं घृतापस्तम्बवचनविरोधात्ताभोज्यौ भोज्यान्नौ । यथा-
श्रुतार्थत्वे मुनेरभोजनीयतापत्तेः । अतश्चैतद्वचनानुसारान्निष्पचपदं
यतिपरमेव । वरुडो वैणः । अन्नं नाद्यमित्यनुवृत्तौ—

वसिष्ठः,

शूद्रस्य चास्वभृतस्य उपपतेर्यश्चोपपार्ति मन्यते यश्च गृहान्
दहेत् यश्च वर्षार्हेणोपहन्मात् । को भोज्य इतिचाभिकुष्टं गणान्नि

अन्नं च ।

अथाप्युदाहरन्ति,

नाश्रन्ति श्ववतो देवा नाश्रन्ति वृषलीपतेः ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥

वधार्हेण विषादिना । वृषली शूद्रा उशनसोक्ता वा । यथा,

बन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

अस्याः पातिवृषलीपतिः ।

गौतमः,

उत्सृष्टपुंश्चलपभिः शस्तानपदेश्यदण्डिकतक्षकदर्यबन्धनिकचिकि-

त्तकमृगवनिपुचार्युच्छिष्टभोजिगणविद्वेषिणामपाङ्गानां प्राक्

दुर्बलाद्व्यान्नाचमनोत्थानव्यपेतानि ।

उत्सृष्टः पितृभ्यां परित्यक्तः ।

गण्डस्थोपरिजातानाम् परित्यागो विधीयते ।

इत्यादिना कारणेन प्रातिकूल्येन वा । अनपदेश्यः आविज्ञा-

तकुलाचारः । स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामनिर्देश्य इत्यन्ये । दण्डिकः द-

ण्डाधिकारे नियुक्तः । बन्धनिकः कारागाराध्यक्षः । मृगयानिपु-

चारीत्येकं पदम् । तेन पाशादिना मृगहन्तैवाभोज्यान्तो नेपुणेति

सिद्धम् । न मृगयोरिपुचारिणः परिवर्ज्यमन्नमिति चसिष्ठोऽपि ।

प्राक् दुर्बलात् दुर्बलात्प्राक् श्राद्धप्रकरणे ये पठिता अ-

पाङ्क्तेयाः स्तेनादयस्यैकात्मपर्यन्तास्तेषामकृतप्रायाश्चित्तानामन्नं

न भोक्तव्यमित्यर्थः । दुर्बलो हीनमनननकोशः । ते च-

स्तेनस्त्रीवपत्तिनास्तिकतद्वृत्तिवीरहाग्रेदिधिपूदिधिपूपतिस्त्री-

ग्रामयाजकाजपालोत्सृष्टाग्निमद्यपकुचरकूटसाक्षिप्रतिहारिका उपप-

तिर्यस्य च स कुण्डाशी सोमविक्रयप्रसारदाहिगरदाचकीर्णिग-

यमेव्यागम्यागामिर्हस्तपरिवेत्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्याधातृरुक्तः। तमे-
त्यनेनोक्ताः ।

नास्तिकः मेलयानापवादी । तद्वृत्तिर्नास्तिकवृत्तिः । मेल्यभा-
वमङ्गीकृत्यापि यस्तदनुकूलं न चेष्टते । वीरहा यो बुद्धिपूर्वमङ्गी-
तुद्रासयति । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयतइति श्रुतेः ।
अग्नेदिधिपूदिधिपूपतीति पतिशब्दः । मत्येकं सम्बध्यते । ते च
मनुजोक्ते ।

उपेष्टायां यद्यनूदायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।

सा चाग्नेदिधिपूर्जेषा पूर्वा तु दिधिपूर्मता ॥ इति ।

क्वचित्तु अग्नेदिधिप्विति ह्रस्वोकारान्तः पाठः । तदाऽयमर्थः ।
यस्य पुनर्भूरेव प्रधानभूता भार्या सोऽग्नेदिधिपुः । दिधिपूः पुनर्भूः
तस्याः पतिर्दिधिपूपतिः । अग्नेदिधिपोर्दिधिपूपतित्वेऽपि पृथग्-
ग्रहणं दोषाधिक्यरूपापनार्थम् । अमरकोशेऽप्ययमर्थः स्पष्टः ।

पुनर्भूर्दिधिपूरुद्रा द्विस्तस्या दिधिपुः पतिः ।

स तु द्विजोऽग्नेदिधिपुः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ इति ।

स्त्रीपात्रकः स्त्रीप्रधानकर्मानुष्ठापयिता । अजपालः अजरस-
णजीवनः । उत्सृष्टागिराशौचाद्यनुपपत्त्या प्रमादाद्वा विच्छिन्ना-
ग्निः । वीरहग्रहणं दोषाधिक्यरूपापनार्थम् । मद्यपः सुराव्यतिरिक्त-
मदजनकद्रव्यस्य पाता । सुरापस्य पतितत्वेनैव प्रतिषेधात् । कुचर
इति । चरति कर्म कुत्सितम् । कूटसाक्षी साक्ष्ये अनृतस्य वक्ता ।
मतिहारिको द्वारपालनवृत्तिः । उपपतिः जारः । यस्य च सः स
उपपतिर्पस्य भार्यायाः । कुण्डस्यान्नमदनातीति कुण्डाक्षी । कुण्डग्र-
हणं गोलकस्याप्युपलक्षणम् । तौ च कुण्डगोलकौ मनुजोक्तौ,
परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पसौ जीवाति कुण्डस्तु मृते मर्त्यारि गोलकः ॥ इति ।

तपोस्तु प्रतिषेधोऽर्थादेव ज्ञेयः । यद्वा पाकपात्रं कुण्डं तत्रैव
 कचिद्देशे भुञ्जते तन्न सजन्ति ते कुण्डाश्विनः । गरदो विपस्य दाता ।
 अवकीर्णो यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् । हिंस्रः प्राणिवधरुचिः ।
 परिवेत्तुपरिवेत्ती—

परिवेत्ताऽनुजोऽनृदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।

परिवेत्तिस्तु तज्ज्यायान्—

इत्यमरोक्तौ । ज्येष्ठेऽकृताधाने कृताधानः कानिष्ठः पर्याधाता
 ज्येष्ठः पर्याहितः । त्यक्तात्मा स्वोद्वन्धनादौ मष्टतः इति ।

वृथाऽन्नं देवताद्यनुदेशेन केवलं यदात्मार्थं पच्यते । आचम-
 नोत्थानव्यपेते आचमनेन उत्थानेन वा व्यपेतम् अपेतादन्यव्यपेतं
 सहितमित्यर्थः । यद्भोजनमध्ये कोपादिना, आचम्यते उत्थीयते
 वा ते अन्ने अभोज्ये, आचमननिमित्तोपनिषातेन । कृते स्वाचमने
 नायं निषेधः ।

अन्नमभोज्यमित्यनुवृत्तावापस्तम्भः,

सर्वेषां च शिल्पजीविनां ये च शस्त्रमाजीवन्ति ये चार्थि भि-
 प्यवार्धुषिक्तो दीक्षितोऽक्रीतराजकोऽग्नीषोमीयसंस्थापामेव हुतायां
 वा वपायां दीक्षितस्य मोक्तव्यं यज्ञार्थं चानिर्दिष्टे शेषाद् भुञ्जीर-
 न्नाति द्राक्ष्यं क्लीबो राज्ञां भैषकरोऽहर्विर्याजी चार्याविधिना च म-
 व्रजितो यश्चाग्नीनपास्पति यश्च सर्वाग्नी च ओत्रियो निराकृतिर्ह-
 पलीपतिर्मत्तः उन्मत्तो वद् ऋणिकः मत्पुपविष्टो यश्च मत्पुपवेशयते
 तावन्तं कालम् ।

शिल्पं चित्रनिर्माणादि । ये च शस्त्रमाजीवन्ति सन्निपवर्ज-
 न् । येचार्थि स्थावरं जङ्गमं वा धन्यकमुपजीवन्ति । अक्रीतराजक
 इत्यादि व्याख्यातार्थमाराज्ञां भैषकरः राज्ञामिति बहुवचनाद्भामादेर्यः
 भैषकरस्तस्यापि प्रतिषेधः । अहर्विर्याजी अहविषा नररुधिरादिना

यो पजतेऽभिचारादौ, यथा, यमभिचरेचस्य लोहितमवदानं कृ-
त्वेति । चारी गृहचारी । आविधिना च मन्त्रजितः शाक्यादिः । यश्च
सर्वान्वर्जयते न कचिद् भुङ्क्ते न कश्चिद्भोजयति । यश्च सर्वान्नी सर्वेषा-
मन्नं भुङ्क्ते । श्रोत्रिय इत्युभयशेषः । श्रोत्रियोऽपीत्यर्थः । निराकृतिः
निःस्वाध्यायः । निर्त्रत इति केचित् । उन्मत्तो भ्रान्तः । ऋणिक
उत्तमर्णः । स चेत्प्रत्युपविष्टः अधमर्णं प्रति धनग्रहणार्थमनश्नन्तुप-
विष्टो, यश्चाधमर्णं उत्तमर्णमदानेन प्रत्युपवेशयते ।

पुनरापस्तम्भः,

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यं पुण्यस्यानीप्सतो न भोक्तव्यम् ।

पुण्यस्य धार्मिकस्य ईप्सतः प्रार्थयतः ।

शङ्खलिखितौ,

भीतरुदिताक्रन्दितावक्रुष्टुतपारेभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराज-
पुरोहिताभ्यानि वर्जयेत् ।

भीतः प्रस्तः । रुदितः अश्रुपातवान् । आक्रन्दो दुःखितया सं-
ततशब्दकरणं तद्गान् । अवक्रुष्टो जुगुप्सितः । द्युतः छिक्कावान् ।
परिभुक्तः सर्वतोभावेन भुक्तं शेषीकृतमन्नं येन, निःशेषान्नभोज-
नशील इति यावत् । विस्मितो विस्मयवान् । अरधूतः साधुभि-
र्बहिष्कृतः । भीतेत्यादौ सर्वत्रादिकर्माणे क्तः । तेन भयादयो व-
र्त्तमाना एव निमित्तमिति बोद्धव्यम् । राजा जनपदेश्वरः । पुरोहितो
यस्य कस्यचित् ।

पुनः शङ्खलिखितौ,

विद्विषाणस्य नाश्रीयाद्ब्रह्मच्छित्पापकारिणाम् ।

श्राद्धमृतगणान्नानि परिभूतानि यानि च ॥

विद्विषाणो विद्वेषणशीलः । ब्रह्म वेदस्तं छिनत्ति नाशयती-
ति ब्रह्मच्छिव । श्राद्धं भेतश्राद्धम् । सृतो ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः ।

परिभूतानि तिरस्कृतानि ।

देवलः,

पतितान्नपभोज्यान्नमपाङ्गुपात्रमेव च ।

शूद्रान्नं कुत्सितान्नं च दूषितं परिवर्जयेत् ॥

अभोज्याः पुंश्चल्यभिषस्तादयः । दूषितं केशकीटादिभिः ।

वसिष्ठः,

आशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वापि मुक्तवान् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्भोनौ च जायते ॥

अनिर्दशाहे परशवे नियोगाद्भुक्तवान् द्विजः ।

कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तां विष्टां समुपाश्रुते ॥

परशवे, यदीयमाशौचं यस्य नास्ति तस्य स परः, परस्य

मृतकाशौचाभ्यन्तरे ।

यमः,

यस्तु प्रीणान्विमुखेत मुक्ता श्राद्धं नवं द्विजः ।

अयाज्यास्तु तु घोरास्तु तिर्यग्भोनिषु जायते ॥

यस्तु प्रजायते गर्भो मुक्ता श्राद्धं नवं द्विजः ।

स न विद्यामवाप्नोति स्त्रीणायुश्चैव जायते ॥

नवश्राद्धमुक्तम् आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे,

नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु पङ्कजम् ।

अतः परं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते ॥ इति ।

अयाज्याः याज्याश्चागादयस्तेभ्योऽन्याः ।

शङ्खः,

पराशौचे नरो.भुक्ता कृमियोनौ प्रजायते ।

भुक्ताऽन्नं म्रियते यस्य तस्य योनौ प्रजायते ॥

आपस्तम्बः,

यस्य कुले भ्रियेत न तत्रानिर्देशे भोक्तव्यं तथाऽनुत्थिता-
यां सूनिकायामन्तःशवे च ।

अनिर्देशइत्याशौचकालोपलक्षणम् । सूतिकानुत्थानेनापि
अशौचकालोपलक्षणाद्यावदाशौचमभोज्यम् । अन्तःशवे अशौचा-
नधिकारिणोऽपि यस्य गृहमध्ये शवस्तद्गृहे तदन्नं, शवो यावद्द्रा-
माणं निर्हियते तावत्, अभोज्यमिति हरदत्तः ।

अङ्गिराः,

जन्ममभृतिसंस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने ।

असपिण्डेन भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः ॥

बालस्य जन्ममभृतिसंस्कारइत्यन्वयः । अन्नस्य भोजने, रा-
गतः प्रसक्तइति शेषः ।

अविष्यपुराणे,

यो ऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

शातातपः,

यत्र नाश्नन्ति वै देवाः पितरश्च तथाऽतिथिः ।

वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्माद्याद कथंचन ॥

अङ्गिराः,

अप्रजानां तु नारीणां नाश्नीयाज्जातु तद्गृहे ।

मोदाद्वा यस्तु भुञ्जीत ॥ पूयनरकं व्रजेत् ॥

अप्रजाः अनपत्याः ।

यमः,

अधीत्य चतुरो वेदान्साक्षोपाकान् विशेषतः ।

नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायेते ॥

राजाश्वं हरते तेजः शूद्राश्वं प्रह्ववर्चसम् ।

वैश्यान् मृतिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥ तथा,

राजभृत्यस्य यद्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।

मृतके मृतके चान्नं स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥

अस्यापवादमाह अङ्गिराः,

ब्रह्मसत्रविशां भुक्ता न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् ।

मृतके शावआशीचे त्वस्थिसञ्चयनात्परम् ॥ इति ।

हारीतः,

रानान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्धनम् ।

गणान्नं गणिकान्नं च लोकानपि निरुन्तति ॥

य इच्छेन्द्वादमात्मानं भोगाविष्टांश्च वेदितुम् ।

गणान्नं गणिकान्नं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

वेदितुम् अनुभवितुम् ।

मनुः,

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्धनम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावर्कचित्तनः ॥

कारुकाद्यन्नं भजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्या अन्नमिन्द्रियम् ।

विष्टा वार्धुपिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

ये एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥

पैठीनसिः,

गणान्नं गणिकान्नं च दुष्कृतं वार्धुपेर्विष्टा सावत्सस्याष्टिरु-

ग्रामकृदाद्यन्नं विषं बन्धकीर्णां रेतो भिषक्शल्यकृतः पूयं परित्यजि-

परिवेदिदानोवद्धमजनवृत्तीपतिदिधिपूषतिपुनर्भृपुत्राणां रुधिरं

पतितानां च ।

सांवत्सरो ज्यौतिषिकः । घाण्टिको बैतालिकः । ग्रामकूटः ग्रामे
कपटव्यवहारशीलः । पारिवेदिदानः परिवेत्ता । विद्धमजननः छिन्न-
शिक्षनचर्मा ।

वसिष्ठः,

श्रद्धधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

न त्वेव बहुपाज्यस्य यश्चोपनयते बहून् ॥

बहुपाज्यः बहूनां याजकः ।

मनुः,

श्रोत्रियस्य कर्ष्यस्य वदान्यस्य च वार्धुपेः ।

मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान्मजापतिरेत्याह मा कृध्वं विषयं समम् ।

इतमश्रद्धधानस्य श्रद्धापूर्तं विशिष्यते ॥

यमः,

अवधूतमविज्ञातं सरोपं विस्मयान्विमम् ।

गुरोरापि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥

अवधूतं वदुन्निष्टं वाग्दुष्टमपि यद्भवेत् ।

अश्रद्धया हुतं दत्तमभोज्यं तद्विजातिभिः ॥

अबलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्धृत्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नमश्रद्धधानस्य यो मुद्गे भ्रूणहा तथा ॥

असुतान्नं च यो मुद्गे स मुद्गे पृथिवीमलम् ।

नृणामाहुर्मलं चान्नं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥

दुष्कृतं हि मनुष्यस्य अन्नमाश्रितं तिष्ठति ।

यो यस्यान्नमिदाश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥

अवधूतम् अजिज्ञितम् । वाग्दुष्टं मरुत्यमप्यमस्याभिधापिशब्देनो-
क्तम् । अबलितो गर्वितः ।

आदित्यपुराणे,

विष्णुं जामातरं मन्येत् तस्य मन्युं न कारयेत् ।

अमजायां तु कन्यायां नाशनीयाचस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेये विशेषेण दैवे भोज्यं सदैव तु ।

गान्धर्वं चैव राजन्ये कुर्याद्वै गमनागमम् ॥

ब्रह्मदेये न वै कन्यां दत्त्वाऽश्रीयात्कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहात्पा स पूयनरकं व्रजेत् ॥

आपस्तम्बः,

द्विपन् द्विपतो वा नास्ममश्रीयादोषेण वा भीमांस्यमानस्य
मामांसितस्य पाप्मानं हि तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ।

मनुपमवसिष्ठाः,

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किंस्वपम् ॥

किंस्वपमित्यन्नादादिभिः प्रत्येकं संवध्यते । मार्ष्टि संयोजयति ।

वसिष्ठः,

न मृगयोरिपुचारिणः परिवर्ज्यमन्नं विज्ञायते ह्यगस्त्यो वर्ष-

साहस्रिके सत्रे मृगयांचकार तस्यासंस्तरसमयाः पुरोडाशा मृग-
पक्षिणां प्रशस्तानाम् ।

अथ इपुचारी द्विजातिरेव वृत्तिकारिणो मृगयोपजीवी । तस्-
समया मांसमयाः ।

शात्तातपः,

वनस्पतिगणे सोमे पराश्वं ये तु भुञ्जते ।

तेषां मासकृतो होमो दातारमधिगच्छति ॥

वनस्पतिगते सोमे अमावास्यायाम् ।

मनुः,

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।
तेन ते पशुतां मेस व्रजन्यन्नाद्यदायिनाम् ॥
अन्नाद्यम् अन्नादिकम् ।

यमः,

स्वपाके वर्त्तमाने यः परपाकं निषेवते ।
सोऽश्वत्वं शूकरत्वं च गर्हपत्वं च गच्छति ॥
परपाकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
इष्टं दत्तं तपोऽधीते यस्याद्यं तस्य तद्भवेत् ॥
यस्याग्नेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।
यस्याद्यं तस्य ते पुत्रा अन्नादेतः प्रवर्त्तते ॥
याज्ञवल्क्यः,

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामग्न्याहते ।

हारीतजमदग्नी,

घ्रासणाग्नेन दारिद्र्यं सत्रिपाग्नेन प्रेष्यताम् ।
वैशपाग्नेन तु शूद्रत्वं शूद्राग्नैर्नरकं भवेत् ॥ इति ।

अथाभक्ष्याणि ।

तत्र मनुः,

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।
आलस्यादन्नदोषाद्य सृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥
लघुनं गृजनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
अमस्याणि द्विजातीनामपेक्ष्यप्रभवानि च ॥
लोहितान् वृक्षनिर्वासान् च न प्रभवांस्तथा ।
शैलं गन्धं च पेयूषं मयत्नेन विवर्जयेत् ॥

आलस्यं सामर्थ्यं सत्यप्यवश्यकर्त्तव्यकरणानुत्साहः । अन्नदो-
षो जात्यादिभिः ।

तथाच भविष्यपुराणे,
जातेदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।
संसर्गाश्रयदुष्टं च सहस्रेष्वं स्वभावतः ॥
लघुनं गृजनं चैव पलाण्डुं कनकानि च ।
वार्त्ताकनालिकालानु उपेयाज्जातिदूषितम् ॥
न भक्षयेत्क्रियादुष्टं यद् दृष्टं पतितैः पृथक् ।
कालदुष्टं च विशेषं हस्तनं चिरसञ्चितम् ॥
दधि भक्ष्यं विकाराश्च मधुवर्जं तदिष्यते ।
सुरालघुनसंसृष्टं पेयूपादिसमान्वितम् ॥
संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ।
शूद्रोच्छिष्टं तु विशेषं पूर्वं शूद्रे मदर्शितम् ॥
विचिकित्सा तु हृदये अग्ने यस्मिन्मजायते ।
सहस्रेष्वं तु विशेषं पुरीषं तु स्वभावतः ॥
रसदुष्टं विकाराद्धि रसस्योति मदर्शितम् ।
पायससीरूपपादि तस्मिन्नेव दिने तथा ॥

कालदुष्टमित्यादेरयमर्थः । हस्तनं पर्युषितं सर्वमेवाभक्ष्यम् । भक्ष्यं पर्युषितं स्नेहाक्तं सद्यद्भक्ष्यत्वेनानुज्ञातं, विकाराश्च यवगोधूममम-
बाः पर्युषिता अपि ये भक्ष्यत्वेनानुज्ञातास्तेऽपि चिरसञ्चिता
अतिविकृतगन्धरसाः सन्तो न भक्षणीया इत्यर्थः । मधु पुनश्चि-
संस्थितमपि भक्ष्यं, तदुक्तं मधुवर्जमिति । लघुनं रसोनं सूक्ष्मश्वेतक-
न्दनालं, गृजनं लघुनाकारि लोहितसूक्ष्मकन्दकम् । कवकं छा-
कसदृशं कुमुदमुकुलाकृति ।

तथाच—

ब्रह्मपुराणे,

मधुकैटमहवाणां त्रिशीर्षस्यामुरस्य च ।

विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥

पिण्डोपमं तु कुंजुण्डं कवकं चैतससिभम् ।

छत्राकं छत्रसदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥

अमेध्यमभवानि साक्षाद्विष्णुजातानि तण्डुलीयकादीनि मनु-
प्यादिजग्धबीजपुरीषोत्पन्नानि च । विद्वजानीति याज्ञवल्क्यवच-
नाद्ये साक्षाद्विद्वा न भवन्ति अमेध्याक्रान्तभूममवा वृक्षास्तेषां
पुष्पफलान्यदुष्टान्येव ।

तदुक्तम्—

यौघायनेन,

अमेध्येषु च ये वृक्षा उक्ताः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्पन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥

अत्र च वृक्षग्रहणाच्छाकादीनामेवंविधानां प्रतिषेधः । सा-
क्षादमेध्यजातेषु वृक्षेषु यानि पुष्पफलानि तानि प्रतिषिद्धान्येव ।
वृक्षनिर्पातः वृक्षनिर्गतो रसः कठिनतां गतः । ब्रश्चनं छेदनम् ।
तथा ब्रश्चनमभवानलोहितानपि वर्जयेदित्यर्थः ।

तथाच—

नैसिरीयकश्रुतिः,

अपो खलु य एव लोहितो यो वा ब्रश्चनाभिर्येषाति तस्य
नाश्रयं मान्यस्येति ।

तेन दिङ्मुकपूरादीनामप्रतिषेधः । शेलुः श्लेष्मातकः । पेयूपम्

अभिनवमसूतापाः क्षीरं यदल्पाग्निसंयोगात्काठिनं भवति
तद् गव्यं वर्ज्यम् ।

भविष्यपुराणवचने वार्त्ताकुः श्वेतवार्त्ताकः, अलावृश्च वर्तु-
लाकारा ग्राणा ।

अलावृं वर्तुलाकारां वार्त्ताकुं कुन्दसन्निभम् ।

इति तन्निपेयकवाक्यान्तरैकवाक्यत्वात् । नालिका कलम्बिका ।

यमः,

लघुनं गृजनं चैव विलयं सुमुखं तथा ।

कवकानि पलाण्डुं च वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥

वरं स्वयं विशस्यापि सर्वमांसानि भक्षयेत् ।

नैव छत्राकमश्नीयाद् द्विजास्यसदोऽपि सन् ॥

भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मघ्नांस्तान्विजानीयात् ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

विलयो घृतमलम् । सुमुखः सर्पविशेषः ।

सुमुखस्ताक्षर्षतनये फणिभेदे च पाण्डिते ।

इति विश्वकोशात् ।

भुजङ्गोऽपि त्रिदोषघ्नो ह्यशोऽशो दीपनः स्मृतः ।

इत्यायुर्वेदाद्भक्ष्यत्वमसक्तिः । विशस्य विशसनं कृत्वा । मार-

यित्वेत्यर्थः । अपसदोऽपकृष्टः ।

हारीतः,

छत्राकं विद्वराहं च पलाण्डुं लघुने तथा ।

भक्षयन्वै पतेद्विप्रो यदि स्यात्सर्ववेदवित् ॥

विद्वराहो ग्रामशूकरः ।

देवलः,

श्लेष्मातको व्रजफली कौसुम्भं नालमस्तकान् ।

गृजनं चेति शाकानामभक्ष्याणि भक्षयते ॥

पलाण्डुं लघुनं शुक्तं निर्पाप्तं चेति सर्वशः ।

कुचुन्दं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च न भक्षयेत् ॥

कौसुम्भं कुसुम्भसम्भवपत्रम् । नालं कलम्बिका । मस्तको

वर्तुलालावुः । श्वेतवृन्ताकं श्वेतवार्चाकुः । निर्पाप्तो लोहितः ।

कुम्भाण्डं दाढिमसदृशः फलविशेषः । नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ—

गौतमः,

किसलयस्याकुलद्युनं निर्पासा लोहिता व्रश्चनाश्च ।

किसलयः पल्लवाग्रमरोहः । कपाकु अहिच्छत्राकम् ।

आपस्तम्बः,

कीलालौपधीनां च कलअपलाण्डुपरारिका यद्यान्यत्परिच-
सते कपाकु अभोज्यामिति हि ब्राह्मणम् ।

कीलालं सुरा तदर्थं स्थापिता ओषधयो ग्रीहिष्यामाकादय-
स्तेषां, विकारमिति शेषः । कलअं रक्तलद्युनम् । परारीकः श्वेत-
पलाण्डुः ।

स्मृतिमज्जर्युदाहृत्ययुर्वेदे पठ्यते,

रसनो दीर्घपत्रश्च पिञ्जलग्नो गह्वौषधम् ।

हिरण्यश्च पलाण्डुश्च नवतर्कः परारिका ॥

गृञ्जनो यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ।

यद्यान्यदेवंविधं कोविदारादि शिष्टाः परिचसते वर्जयन्ति,
तदपि न भोज्यामिति शेषः ।

उशाना,

कुसुम्भनालिकाशाकं दन्ताकं पौतिकं तथा ।

भक्षयन्पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

दन्ताकं श्वेतं, श्वेतदन्ताकमिति देवलवचनात् । पौतिकं कण्ट-
किकरञ्जपत्रम् ।

पैठीनसिः,

दन्ताकनालिकापोतकुसुम्भाश्मन्तकाश्चेति. शाकफलानाम-
भोज्याः ।

। अश्मन्तको दृष्टाविशेषः ।

अदमन्तकश्चन्द्रकस्तु कुशली चाभुपत्रकः । इति निघण्टुः ।

चिष्णुः,

न कदाचन वटपिप्पलशाकम् ।

वर्जयेदित्यनुवचौ—

याज्ञवल्क्यः,

देवतार्थं हविः शिशुलोहितान्त्रश्चनांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विद्भजानि कवकानि च ॥

देवतार्थं देवतार्थवस्त्युपहारनिमित्तं साधितम् । हविः होपार्थं यच्चरुपुरोडाशादि । एतच्च माकू मदानादभक्ष्यम् । शिशुः सौ-
भ्राज्जनः । अनुपाकृतं, पशुयागे मन्त्रवद्दर्माभ्यां प्लुतशाखया च
पशोः स्पर्शनमुपाकरणं, तद्रहितम् । तथा,

वृषाकृसरसंयावपायसापृषशङ्कुलीः ।

वृषा देवताघनुदेशेन केवलमात्सर्यं यत्पश्यते कृसरादि ।
न पचेदन्नमात्मन इति वचनात्प्रतिषेधे सिद्धे कृसरादीनां पुनः
प्रतिषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थः । कृसरास्तिलमुद्गसहित ओदनः ।
संयावो घृतक्षीरगोधूमचूर्णसिद्ध उत्कारिकाख्यः । शङ्कुली स्नेह-
को गोधूमविकारः । मुद्गादिचूर्णसिद्धा सतिला स्नेहपकेति तु
कल्पतरुः ।

यमः,

यवागूं कृसरं चैव पूषपायसशङ्कुलीः ।

ऋजीपपकं मांसं च मत्स्वानप्यनुपाकृतान् ॥

वर्जयेत्सर्वशुक्तानि देवान्नानि हवींषि च ।

स्नेहेन च समायुक्तं नैव सर्वं मयोजयेत् ॥

ऋजीपपकं भौमोष्णपक्वम् ।

गौतमः,

उद्धृतस्नेहविलयापिण्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि ना-
शनीयात् ।

मथितं घोलितं दधि । आत्तवीर्यं गृहीतसारम् । अशनीया-
दित्पनुवृत्तौ—

विष्णुः,

नोद्धृतस्नेहं, न दिवा घाना, न रात्रौ तिलसम्बद्धं न दधि-
सक्तून् कोविदास्वटोपिप्पलशाकम् ।

देवलः,

न बीजान्युपभुञ्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत् ॥

नाशनीयात्पयसा नक्तं भुक्तं चेन्निशि न स्वपेत् ।

न क्षीरमुत्सृजेत्प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतम् ॥

बीजानि अदरजननयोग्यानि । अत उपहतानां दलितानां
पक्वानां वा न निषेधः ।

यमः,

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिसक्तुकान् ।

दिवा दधित्यघानासु रात्रौ तु दधिसक्तुषु ॥

कोविदारे च रजके तस्करे सूतके तथा ।

श्लेष्मातके तथाऽलक्ष्मीर्निसमेव कृतालया ॥

दधित्यः कपित्यः । सूतके जननमरणाशौचे ।

ब्रह्मपुराणे,

राजमापाः स्यूलमुद्रास्तथा वृषयवासकौ ।

मसूराः शतपुष्पाश्च कुमुम्भं श्रीनिकेतनम् ॥

सस्यान्येतान्यमक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ।

मादेशमात्राशिविसम्बन्धिनः अलसान्द्रापरनामधेया राजमा-

पाः । स्यूलमुद्रा मोषीति प्रसिद्धाः । वृषो वासा । वृषो वासा च
सिंहिकेयमिधानात् । यवासको दुरालभा । मसूरो मङ्गल्यः चिपि-
टाकृतिः शिविधान्यविशेषः । शतपुष्पा शताहा ।

आपस्तम्बः,

विलपनं मथितपिण्याकमधुमांसं च विवर्जयेत् ।

कृष्णघान्यं च शूद्रान्नं ये चान्येऽनाश्वसम्भिताः ॥

अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् परम् ।

इच्छन्स्वर्गं यशो मेधां द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥

कृष्णघान्यं कालिङ्गकादि । अनाश्वम् अमक्ष्यं मण्डूकादि
तेन संमितास्तुल्यत्वेन मताः । येन च व्यापारेण परस्य क्रोधो
जायते तं व्यापारं स्वयमक्रुद्धोऽपि वर्जयेत् ।

यसिष्ठः,

वच्छिष्टमगुरोरोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च वसनकेश-
कीटोपहतं च ।

स्वमुच्छिष्टं स्वमेव किञ्चिद् भुक्त्वा त्यक्तम् । वसनमिह
परिहितं वासः ।

सुमन्तुः,

केशकीटवचोपहतं श्वभिराघ्रातं मेक्षितं चादधि पर्युपितं पुनः
सिद्धचाण्डालावेक्षितमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्टात् ।

केशकीटवचोभिः अपहतं, केशोपहतं कीटोपहतं वचोपहतम् ।
वचोपहतं च यस्योपरि वायुच्चारिता तद्वचोपहतम् । मेक्षितं श्वभिरेव
संनिधानात् । अदधि दधिष्यतिरिक्तं पर्युपितं रात्र्यन्तरितम् । सि-
द्धमन्नं पुनः सिद्धं द्विःपकादि । हिरण्योदकं हिरण्यस्पृष्टमुदकम् ।

मनुः,

मत्तक्रुद्धातुराणां च न मुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नं च पादस्पृष्टं च कामतः ॥

भ्रूणघ्रावोक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदवयया ।

पतत्रिणाऽवलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥

कामत इत्युक्तत्वादकामतः पादस्पर्शो न दोषः ।

उदवया रजस्वला । पतत्रिणा पक्षिणा अवलीढमास्वादितम् ।

याज्ञवल्क्यः,

भुक्तं पशुपिणोऽच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितोक्षितम् ।

उदवयास्पृष्टसंचुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ॥

पर्यायान्नम् अन्यसंबन्धि पदन्नमन्यव्यपदेशेन दीयते ।

यथा,

ग्राह्यणान्नं ददन्छूद्रः शुदान्नं ग्राह्यणो ददत् ।

उभावेतावभोज्याभौ भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

यमः,

काककुक्कुरसंस्पृष्टं भुक्तं वा कृमिसंयुतम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयाद्धर्मराजवचो यथा ॥

आपस्तम्बः,

अमयतोपहतमन्नमयतं न स्वभोज्यममयतेन शूद्रेणोपहतम-
भोज्यं पश्मिश्चान्ने केशः स्यात् अन्यद्वाऽमेध्यमपेक्षैरवमृष्टं कीटो-
वाऽमेध्यसेवी मूषकलाऽङ्गं वा पदा वोपहतं सिचा वा शुना वाऽ
मपात्रेण ॥ दष्टं गिरा वोपहतं दास्या वा नक्तमाहतं भुञ्जानं वा
यत्र शूद्र उपस्पृशेदनर्हद्विर्वा समानपक्षौ भुञ्जानेषु वा यत्रानुत्था-
योऽच्छिष्टं मयच्छेदाचामेद्वा कुत्सयित्वा च यत्रान्नं दद्युर्मनुष्यैरवघ्रा-
तमन्यैर्वाऽमेध्यैः ।

अमयतोपहतम् अमयतोनायुचिनोपहतं स्पृष्टमयतमयुचि न
त्वेवाभोज्यं किंत्वघ्रावप्रिश्रयणादिना शुद्धिं कृत्वा भोज्यं भवति ।

अपयतेन तु शूद्रेण स्पृष्टं न कथञ्चन भोज्यम् । यस्मिन्श्वात्रे पाकदशा-
यां केशः पतितस्तेन सह यत्पकं तदप्यभोज्यम् । अन्यद्वा अमोज्यं
नसादि यस्मिन्श्वात्रे पाककाले पतितं तदप्यभोज्यम् । भोजनकाले
केशादिपाते तु—

यौधायनः,

केशकीटनखरोमासुपुरीषाणि दृष्टानि तावन्मात्रमन्नमुदस्य
शेषं भोजयामिति ।

वसिष्ठस्तु,

कामं केशकीटानुदृष्ट्याङ्गिः मोक्ष्य भस्मनाऽवकीर्य वाचा
मशस्तमन्नं भुञ्जीतेति ।

अमेत्यैः कलञ्जपलाण्ड्वादिभिरवमृष्टं संस्पृष्टमभोज्यम् ।

अमेध्यतेष्वी कृमिः कीटः यस्मिन्श्वात्रे, तदप्यभोज्यमिति शेषः ।
मूपकला मूपिकावेष्टा, अङ्गं मूपिकपुच्छं पादादि वा यस्मिन्श्वात्रे
तदप्यभोज्यम् । पदा पादेन शुद्धिपूर्व स्पृष्टम् । सिचा परिहितवस्त्र-
मान्तेन प्रक्षालितेनापि स्पृष्टम् । शुना कुवकुरेण अपपात्रेण पतितसृति-
कादिना स्पृष्टं दृष्टं च । दास्या मेप्यमानक्तं रात्रौ उपहृतमानीतम् ।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्वासाहते न दोष इति केचित् । स्त्रीत्वमविवक्षितमिति
तु कल्पतरुः । नक्तमिति वचनात् दिवाऽऽहते न दोषः । भुञ्जानं यत्र
शूद्र उपस्पृशेत्, तदन्नमर्धभुक्तमप्यभोज्यमिति शेषः । अनर्हद्भिरभिज-
नविद्याचारशून्यैः समानपदक्तावन्नमभोज्यम् । अर्हद्भिर्वा समानपद-
क्तौ यदाऽर्धभुक्तेषु कश्चिदनुत्थाय भृशदिरुच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्रा
तदेतरेषामर्धभुक्तमप्यभोज्यम् । कुत्सयित्वा विषं सुदहन्नेत्यादिना
निर्भर्त्स्य यदर्धं द्रव्यस्तदप्यभोज्यम् । मनुष्यैस्वघातं, प्रयत्नत इति
शेषः । अन्यैर्वा अमेध्यैर्मान्तरगर्दभादिभिः ।

शङ्खलिखितौ,

तत्रापेयान्भक्ष्याणि च वर्जयेदमेध्यपतितचण्डालपुष्कसर-
जस्वलाकुणपकुष्ठिस्पृष्टानि ।

पुष्कसो म्लेच्छजातिविशेषः । कुणपः शवः ।

घृहस्पतिः,

नाद्याञ्छानिषिद्धं तु भक्ष्यभोज्यादिकं द्विजः ।

मांसं विगोहितं चैव युक्तं बहुविधं तथा ॥

अत्यम्लं युक्तमारुघातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ।

विगोहितं शिष्टैर्विनिन्दितम् ।

देवलः,

अभोज्यं प्रादुराहारं युक्तं पर्युपितं सदा ।

अन्यत्र मधुसक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुहात् ॥

अवलीढं च मार्जारध्वाङ्गुकुकुट्वायसैः ।

भोजने नोपयुज्यते तदमेध्यं हि धर्मतः ॥

विशुद्धमपि चाहारं दूषितं कृमिजन्तुभिः ।

केशलोमनखैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत् ॥

भक्ष्या लङ्गुकादयः । ध्वाङ्गुः सर्पः । वायसस्य पृथगु-
पादानात् । अशनीयादित्यनुवचौ-

हारीतः,

न रजस्वलया दत्तं न पुंश्चल्या न क्रुद्धया ।

न मलवद्वासमा नापरया द्वाराऽऽपन्नं न द्विः पक्वं न युक्तं न
पर्युपितमन्यत्र गुहापिष्टसक्तुस्नेहगोरसतैलादिपुष्पात् न तैलदध्य-
नुपानं नावसुतान्नं न जुगुप्सितम् ।

मलवद्वासाः अपेक्षालिप्तवस्त्रा । अपरया द्वारा मुख्यद्वाराति-
रिक्तद्वारेण । तैलादिपुष्पादित्येकं पदम् । आर्पत्वाच्च सप्तम्यलुक् ।
तेन गुहापिष्टं सक्तवश्च स्नेहादिपक्वं चेति द्वन्द्वः । तैलादिष्वित्यत्र

आदिपदाद् घृतसर्पपस्नेहग्रहणम् । न तैलदध्यनुपानम् भोजना-
न्ते तैलं दाधि वा यथा भवति तथा नाश्नीयात् । अभोज्यमित्यनु-
वृत्तौ—

गौतमः, पर्युपितमशार्कमक्ष्यस्नेहमांसमधूने ।

शाकादीनि पर्युपितानि विहाय अन्यत्पर्युपितं नाश्नीया-
दित्यर्थः ।

शङ्खल्लिखितौ,

नापणीयमन्नमश्नीयात् न द्विः पक्वं न शुक्तं न पर्युपितम-
न्यत्र रागचुक्रपाटवंदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारिभ्यः ।

आपणीयं हृदात् क्रीतं तच्च कृतान्नम् । रागो मुद्गदाडिम-
मांसादिरसा वल्लगालिताः प्रलेहाः । चुक्रं चूक इति प्रसिद्धम् ।
पाटवाः स्वाद्वम्लकटुकस्वादाः प्रलेहा एव ।

यसिष्टः,

अन्नं पर्युपितं मावदुष्टं सहल्लेखं पुनःसिद्धमामृजीपपक्वं,
कामं तु घृतेन दध्नाऽभिघारितमुपभुञ्जीत ।

आमं तण्डुसादि । क्रीमं दध्ना घृतेनवाऽभिघारितमुपभुञ्जी-
तेत्यनेन भोज्यान्तरासंभवे एव भुञ्जीत ।

आपस्तम्बः,

नापणीयमन्नमश्नीयात्तथा रसान् आममांसमधुलवणादीनि प-
रिहार्यं तैलसर्पिणीं सूषयोजयेद्दुदकेऽवधाय कृतान्नं पर्युपितमस्त्रा-
द्यापेपानार्थं शुक्तं चेत फाणितपृथक्तण्डुलकरम्भभरुजसवतुशाक-
मांसपिष्टसीरविकारौषधिवनस्पतिमूलवर्जं शुक्तं त्वपरयोगम् ।

आपणः पण्यवीयिका तत्र क्रीतम् आपणीयं तच्च कृतं ना-
श्नीयात् । ग्रीह्यादिषु न दोष इति हरदत्तः । रसाः रसमधानानि
गुडादिद्रव्याणि तान्यपि आपणीयानि नाश्नीयात्, आममांसा-

यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमर्हितम् ।

तत्पर्युपितमप्याद्यं हविःशेषं च सर्वतः ॥

चिरस्थितगपि हाद्यमग्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥

याज्ञयल्क्यः,

अन्ने पर्युपितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अग्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

यमः,

अपूपाश्च करम्भाश्च घाना बटकसक्तवः ।

शाकं मांसमपूपं च क्षूपं कृसरमेवच ॥

पषाणं पायसं चैव यद्यान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युपितं भोज्यं युक्तं च परिवर्जयेत् ॥

काञ्जिका सफला या तु गृहे सुस्थापिता भवेत् ।

काञ्जिका सैव भक्ष्या स्यान्नान्यथा तु कदाचन ॥ इति ।

मिताक्षरायां चसिष्टः,

अपूपघानाकरम्भसंयुतवटकतैलपायसशाकानि च शुक्तानि
वर्जयेत्, अन्यांश्च क्षीरपिष्टविकारान् ।

देवीपुराणे,

दृथाकृसरपूपानि पायसं मधुसर्पिषी ।

दृथामांसं च नास्तीयात्पितृदेवविवर्जितम् ॥

ब्रह्मपुराणे,

चण्डालपतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा ।

ब्रह्मन्सूक्तिमोदवयाकौलेयककुटुम्बिभिः ॥

दृष्टं वा केशकीटाक्तं मृद्गस्मरकस्फाम्बुभिः ।

शुद्धमद्यात्सहस्रं प्रभूतं चोष्णमेवच ॥

कौलेयकाः श्वानः तपव कुटुम्बं पोष्यं तदस्त्येषाम् ।

तथा,

उज्जिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तस्तु यत्किञ्चिदद्यात्तच्च न भक्षयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,

भिन्नमाण्डगतं तद्वन्मुखवातोपसेवितम् ।

तदूष्मपकं द्विः स्विन्नमवलीढमसंस्कृतम् ॥

पिष्टपाकेक्षुपयसा विकारा नृपनन्दन ।

तथा मांसविकाराश्च वर्ज्याश्चैव चिरोपिताः ॥

ब्रह्मपुराणे,

शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्गण्डस्थितं त्वपि ।

भविष्यपुराणे,

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठं च मत्पक्षलवणं च यत् ।

मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥

ब्रह्मपुराणे,

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेत् ।

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥

भिक्षा च हस्तदत्ता या न सा ग्राह्या तु कुत्रचित् ।

पटञ्चिश्नन्मते,

दीपोज्जिष्टं च यत्तैलमभ्यङ्गे योजितं च यत् ।

रात्रौ रथ्याहृतं यच्च भुङ्क्ता नक्तेन शृङ्ग्यते ॥

यमः,

मांसिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा च भोक्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥
 पदत्रिंशन्मते,
 शणपुष्पं शाल्मलं च कुरानिर्मथितं दधि ।
 वहिर्वेदि पुरोडाशं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 वेद्युपलक्षितकर्मासम्बद्धः वहिर्वेदिशब्देन विवासितः ।
 अथामक्ष्यदुग्धानि ।

तत्र मनुः,
 अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।
 आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥
 आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिर्षी विना ।
 स्त्रीक्षीरं चैव वज्र्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥
 निर्दशा यस्याः प्रसूताया दश दिनानि अपगतानि । एकश-
 फा एकपुरा अश्वादयः । आविकं मेपीक्षीरम् । सन्धिनी ऋतुमती ।
 तथाच हारीतः,
 सन्धिनी वृषस्पन्ती तस्याः पयो न पिबेदुतुमद्भवतीति ।
 विवत्सा वत्सरहिता । आरण्याका मृगा रुरुमहिषपृषतादयः ।
 गौतमः,
 गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतके ऽजामहिष्योश्च निसमाविक-
 मपेयम् औष्ट्रमैकशफं स्यन्दिनीयमसूसंन्धिनीनां च ।
 स्यन्दिनी वत्सं विनैव प्रसूवयुक्ता । यमसूर्यमलापत्या ।
 घौघायनः,
 अनिर्दशाहासंन्धिनीक्षीरमपेयं विवत्सान्यवत्सयोः ।
 अन्यवत्सा अन्यस्या वत्सेन या दुह्यते ।
 आपस्तम्बः,
 अपेयं तथैकशफं पय उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसंन्धिनीक्षीरयम-

सूक्ष्मीराणीति । घेनोश्चानिर्दिशयाः ।

पयो न पिबेदित्यनुवृत्तौ हारीतः,

न विवत्साया स्नेययोगात् न हृतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वा-
त् न निर्णिक्ताया असत्त्वान्नान्यस्याच्छिद्यात्मनाऽश्लीयात् ।
एवं न तत्रसूतायाः सरजसत्वात्सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादित्य-
परे मासेन पेयूपं भवतीत्यपरे एवं द्वाद द्वीमासौ पाययेद्वत्सं तृतीये
द्विस्तनं दुहेत् चतुर्थे त्रिस्तनं दुष्टाद्ययान्यायं यथावलम्ब ।

विवत्सा विप्रकृष्टवत्सा । निर्णिक्ताया निःशेषेण दुग्धायाः ।

ब्रह्मपुराणे,

घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पेयूपमयत्रापि गोः ।

सगुहं मरिचाक्तं च तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्णं तक्रमपेयं च नष्टस्वादं च फेनवत् ।

प्रमादाद्भक्षितैर्वापि घने पक्षत्रनं चरेत् ॥

भविष्यपुराणे,

कपिलां यः पिबेच्छूद्रो नरके ॥ विपश्यते ।

हुतशेषं पिबेद्विप्रो विपः स्यादन्पथा पथुः ॥

ब्रह्मपुराणे,

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

दिवा घानासु वसति रात्रौ च दधिसक्त्वतुषु ॥

अलक्ष्मीः कोविदारेषु कपित्येषु सदा स्थिता ।

अथ मांसभक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः ।

तत्र मनुः,

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।

मांसस्यातः भक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥

गोक्षितं यज्ञयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेवचात्यये ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयेत् ।

जङ्गमं स्थावरं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥

चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणां चाप्यदंष्ट्रिणः ।

अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥

नात्ता दुष्पस्पदन्नाद्यान्प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।

धात्रैव सृष्ट्वा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एवच ॥

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राससो विधिरुच्यते ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेववा ।

देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा स्वादन्मांसं न दुष्पति ॥

एतत्पूर्वोक्तं भक्ष्याभक्ष्यं द्विजातीनां न शूद्रस्य । तेन लघुना-
दिभक्षणे तस्यादोषः । तन्मध्यपतितकाकादिभक्षणं तु शिष्टविगा-
नादोपावहमिति कल्पतरुः । अत्र च द्विजातिग्रहणात् भक्ष्यमा-
णमांसवर्जनविधानं चातुर्वर्ण्यसाधारणम् । वर्जने तु विधिः सूर्यानी-
क्षणवत्सङ्कल्परूपः । गोक्षितं यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतम् । असंस्कृतान्
पशून् मन्त्रैरिसादिवाक्यशेषात् । ब्राह्मणानां च काम्ययेति । यथा
ब्राह्मणाः कैचित् प्रत्येकं काम्यन्ते त्वया मांसं भोक्तव्यमिति
तदा तेषामिच्छया एकवारं मांसं भक्ष्यतो न दोषः । सकृद् ब्राह्म-
णक्राम्ययेति यमवचनात् । एवं च तस्यैव ब्राह्मणस्य कामनान्तरे
न भोक्तव्यम् । एकब्राह्मणकामनया च भुक्तवता ब्राह्मणान्तरकाम-
नायामपि न भोक्तव्यम् । सकृदिति च क्रियमाणभोजनाभिप्रायेण,
न तु ग्रासपरम् । तथैव व्यवहारात् । यथाविधिनियुक्त इति । मधुपर्के
श्राद्धे च नियुक्तः सन् अपोक्षितमपि भक्षयेत् । प्राणानामेवचा-

त्ययइति। यदा रोगेणाच्चाभावेन वा मांसभक्षणव्यातिरेकेण प्राणा-
त्ययः सम्भाव्यते तदा मांसं भक्ष्यमित्यर्थः । एषामेव पूर्वोक्ता-
नामनुवादाः प्राणस्यान्नमित्यादयः । चराः हरिणादयः । अचराः
तृणादयः । दंष्ट्रिणो व्याघ्रादयः । अदंष्ट्रिणो हरिणादयः । स-
हस्ताः मनुष्यादयः । अहस्ता मत्स्यादयः । क्रूराः अत्युत्साहिनः ।
भीरवः कातराः । यज्ञाय यज्ञार्थम् । जग्धिर्भोजनम् । अनोऽन्यथा
पूर्वोक्तादन्यत्र । स्वयमुत्पाद्येति क्षत्रियविषयम् ।

तथाच महाभारते,

क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।

वीर्येणोपाजितं मांसं यथा खादन्न दुष्यति ॥

आरण्यास्तर्पदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते ॥

अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।

लिप्यन्ते न च दोषेण नचैतत्पातकं विदुः ॥ इति ।

क्रीत्वा स्वयं चेतनेन देवपित्रर्चनपूर्वकं मांसभक्षणे दोषा-
भाव उक्तः ।

पाञ्चवल्क्यविश्वामित्रौ,

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितॄन्श्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥

द्विजकाम्ययेति । ब्राह्मणभोजनार्थं यत्साधितं तदिति मि-
ताक्षराकारः । अन्ये तु ब्राह्मणा यं प्रति कामयन्ते त्वया मांसं
भक्षणीयमिति न भक्षयेदिति आहुः ।

देवलः,

भक्षयन्नपि मांसानि शेषयोजी न लिप्यते ।

औपचार्यमशक्तौ वा नियोगाद्यशङ्कारणात् ॥

शेषभोजी देवपित्राद्यर्चनशेषस्य भोक्ता । अशक्तौ व्याध्या-
दिना अभिभवे । तेन यत्र मांसमक्षणं विना रोगापनयो न भव-
तीति वैद्यकशास्त्रविदो निश्चयः तत्र भक्ष्यमित्यर्थः । एवं च प्रा-
णाख्यसम्भावनाविरहेऽपि तद्रोगापनुत्तये भक्षयतो न दोषः ।
नियोगः श्राद्धादौ निम्न्त्रणम् । यज्ञकारणाद्यज्ञसिद्ध्यर्थम् ।

यमः,

भक्षयेत्प्रोक्षितं मांसं सकृद्ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

सकृदेकवारम् । अस्य च ब्राह्मणकाम्येति अनेन सम्बन्धः ।
नियमे मांसवर्जनसङ्कल्परूपे सति । एतच्च प्रोक्षितातिरिक्तैः
सर्वैरेव संवध्यते । प्रोक्षिते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्न सम्बध्यते । एव-
मन्यत्रापि बलवत्प्रमाणविषयं प्राणात्पयादिकं विहाय सम्बन्ध-
नीयम् इति कल्पतरुः ।

बृहस्पतिः,

रोगी नियुक्तो विधिना हुतं विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्याद्यतुर्ध्वेषा परिसंख्या प्रकीर्चिता ॥

अतोऽन्यथा तु नाश्नीयाद्विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

यावन्ति पृष्ठरोमाणि तावत्प्राप्नोति मारणम् ॥

रोगी मांसभक्षणैकपरिहार्यरोगवान् । नियुक्तः श्राद्धादौ । विधि-
ना शास्त्रोक्तप्रकारेण । हुतं हुतशेषम् । विप्रवृत्तः विभ्राभ्यर्थितः ।
चतुर्धा परिसंख्या चतुष्पकारो नियम इत्यर्थ इति हेमाद्रिः ।

कल्पतरौ तु परिसंख्या परिगणनं, न इतरवर्जनम् । स्मृत्यन्तरे
देवान्पितॄन् समभ्यर्च्येति प्रकारान्तरेणापि मांसभक्षणाभ्यनुज्ञाना-
दित्युक्तम् ।

हारीतः,

दृष्यां मांसमग्न्यं तु प्राश्य कृच्छ्रं चरेद् बुधः ।

काम्यया ब्राह्मणानां तु यथाकामं समश्नुयात् ॥

मनुविष्णुः,

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्यादिभिः कथंचन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याज्याश्वत्थं विधिमास्थितः ॥

प्रोक्षितं भक्षयेदिति सामान्योक्तस्यैवायमुपसंहारी मन्त्रैरित्यने-
न क्रियते तेन मन्त्रवत्प्रोक्षणाभावात्सामयाचारिकेषु सीतापङ्गादिषु
नेदं विधानं भवतीति मेधातिथिः । शाश्वतो निसवेदमतिपाद्य-
त्वात् । आस्थितः आश्रितः ।

यमः,

यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयेत्तु यथाविधि ।

न भक्षयेत् दृष्या मांसं पृष्ठमांसं च वर्जयेत् ॥

पृष्ठमांसं पृष्ठसम्बन्धिमांसम् अनुज्ञातविषयेऽपि ।

चैठीनस्तिः,

श्राद्धे मांसं समश्नीयात्तथाऽतिथिनिमित्तके ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

श्राद्धे, निमन्त्रित इति शेषः । अतिथिनिमित्तके आतिथ्यं पशु-
पातं तदतिथिना भक्षयमित्यर्थः । यो नाश्नाति तं प्रति उत्तरार्धेन
निन्दामाह । यावन्तीति । तावत् तावद्दर्श्याणीत्यर्थः ।

मनुः,

निपुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।

॥ प्रेत्य पशूनां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥

सम्भवान् जन्मानि ।

हारीतशातातपौ,

निपुक्तस्तु यथा श्राद्धे यस्तु मांसं न भक्षयेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नस्कृच्छति ॥

क्षत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितम् ।

श्राद्धकाले मशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतं च यत् ॥

विपञ्चद्रहतं चैव व्याघ्रतिर्पग्रहतं च यत् ।

न मशंसन्ति वै श्राद्धे यच्च मन्त्राचिवर्जितम् ॥

मृगव्येन आखेटकेन विधिना । विपञ्चद्रादिरहितशौर्येण सिंहव्याघ्रहतं च मशंसन्ति इत्यनुपद्भः । तिर्थञ्चोऽत्र सिंहादेरन्ये पशवः ।

गौतमः,

व्यालहतादृष्टदोषवाक्प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपयुञ्जीत ।

व्यालाः सिंहादयः । अदृष्टदोषमनिश्चितदोषम् । वाक्प्रशस्तं शुच्यद्यच्च वेति सन्दिग्धं सद् पद् अन्येन शुचीत्युक्तं तदभ्युक्ष्योपयुञ्जीतेत्यर्थः ।

आपस्तम्बः,

हिंसार्थेनासिना छिन्नं मांसम् अभोज्यम् ।

हिंसार्थेन प्राणिवधार्थं निमित्तेन यत्पाकार्यं छिन्नम् । असिग्रहणं वधोपायस्योपलक्षणम् ।

मनुः,

नाद्यादविधिना मांसं विधिशोऽनापदि द्विजः ।

जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं भेत्य तैरद्यते च सः ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।

मादृशं भवति भेत्य वृथा मांसानि खादतः ॥

मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिदं यदहम् ।

इति मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।

अनभ्यर्च्य पितॄन् देवाद्य ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

यमः,

स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।

यत्रयत्राभिजायेत स भवेद्वाधिषीदितः ॥

भुक्ता तु मोहान्मांसानि नरः पुष्ट्यर्थमात्मनः ।

अकृत्वेहात्मनः शुद्धिं तिर्यग्योनौ मजायते ॥

आत्मनः शुद्धिः प्रायश्चित्तम् ।

हारीतः,

मातृकात्पैतृकाच्चैव किल्बिषाज्जन्तुसम्भवः ।

यो यस्य भक्षयेन्मांसं स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥

भक्षयित्वा तु यो मांसम् आद्रेः शौचं समाचरेत् ।

इत्यन्ति देवताः सर्वा अशुचेः शुचिर्दर्शिनः ॥

किल्बिषपत्रशुक्रशोणितं, तस्य मांसं तन्मयत्वात्किल्बिषमुच्यते ।

देवलः,

आत्मार्थं स्वादुकामित्वाज्जीवघातं न कारयेत् ।

कष्टं हि व्यालघर्मत्वाज्जीविमांसोर्षजीवनम् ॥

कष्टं पापहेतुत्वात् ।

यमः,

यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैपिणाम् ।

इतानां च मृतानां च यथा हन्ता तथैव सा ॥

अनुमन्ता विशस्ता च निहन्ता क्रयविक्रयी ।

घातकाः सर्वएवैते संस्कर्त्ता पष्ट उच्यते ॥

निर्देशेनानुमन्ता च विशस्ता शासनाक्षया ।

हनेन तथा हन्ता धनेन क्रायकस्तथा ॥

विक्रीय च घनादानात्संस्कर्त्ता तत्प्रवर्चनात् ।

धनेन चोपभोगेन वधबन्धेन चाप्यथ ॥

त्रिविधस्तु वधो ज्ञेयो भोक्ता तत्रातिरिच्यते ।

घातकाः पट् समाख्याता भोक्ता तत्र तु सप्तमः ॥

पण्णां तेषां सकाशात्तु उपभोक्ताऽतिरिच्यते ।

क्रेतारं भजते पादः पादो भोक्तारमृच्छति ॥

घातकं भजते पादः पादमृच्छन्त्यतस्त्रयः ।

यदि तदखादको न स्यात् घातको न तथा भवेत् ॥

खादको घातकः क्रेता त्रयस्तुल्या न संशयः ।

न भूमेर्जायते मांसं न च वृक्षात् प्ररोहति ॥

घोरं प्राणिबधं कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।

यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदविचक्ष्मणः ॥

स पच्यते निरालम्ब्ये नरके तेन कर्मणा ।

मनुः,

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

स लोके ऽभियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥

अत्र च विधिं हित्वेति श्रवणाश्लेषिद्धमांसविषयेऽयं निन्दा-

र्थवादः । एवं पूर्वतनेषु अपि बोद्धव्यम् ।

यमः,

सर्वेषामेव मांसानां महान्दोषस्तु भक्षणे ।

अभक्षणे तु धर्मः स्याद्विशिष्ट इति नः स्मृतम् ॥

अत्र च मोक्षिताद्यतिरिक्तानिपिद्धमांसविषये वर्जनसङ्कल्प-

विधिः । धर्मपदश्रवणात् ।

मनुरपि,

वर्षेवर्षेऽश्वमेधेन यो यजते शतं समाः ।

मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यं समं स्मृतम् ॥

फलमृलासतैर्धैर्यमुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥

अत्र च वर्षेवर्षे इत्यादिरर्थवादः, न तु फलविधिः । अन्यानर्थ-
व्यप्रसङ्गात् इति मेधातिथिः । तन्न । पूर्णाहुत्यादेर्हि अग्निमंस्कारत्वे-
न फलवत्त्वावगमात् “फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्” इति न्यायेन युक्तं
यत् सर्वान्कामानवाप्नोतीत्यस्यार्थवादत्वम् । इह तु मांसवर्जनसङ्क-
ल्पस्य फलवत्त्वानवगमाद्वाञ्छितसन्नन्यायेन फलपरत्वमेव युक्तम् । न-
चान्यानर्थक्यम् । सांवत्सरिकमांसवर्जनसङ्कल्पास्याश्वमेधफलसमा-
नजातीयमापि अल्पमेव फलम् उत्पद्यते ।

तथाचोक्तं भट्टपादैः,

फलानामल्पमहतां कर्मणां च स्वगोचरे ।

विभागः स्नानमामान्यादावेशेपेण चोदिते ॥

याज्ञवल्क्यः,

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेघफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन्निमो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥

सर्वान्कामान् तत्साधने भट्टचो निर्विशं माप्नोति शुद्धाशयत्वा-
दित्यर्थः ।

यथाह मनुः,

यत् ध्यायति यत्कुरुते रतिं वध्नाति यत्र वै ।

तदवाप्नोत्यविघ्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ इति ।

एतच्चानुपाङ्गकं फलम् । मुख्यं तु, हयमेघफलं तथेति । गृहे
ऽपि निवसन् निमो मुनिवत् माननीयो भवतीत्यर्थः ।

नन्दिपुराणे,

ल्लोदि दुर्गन्धि विभूतं जुगुप्सास्पदमेव च ।

मांसं न भक्षयेद्विद्वान् न च स्वादुरमं च यत् ॥

यश्च सम्यक् स्वधर्मस्यो गुरुशृङ्खलणे स्तः ।
 गच्छेच्छोकं शुभं मर्त्यो नित्यं देवनिवेदितम् ॥
 तमेव दिवसं मांसाद्विरतो लोकमाप्नुयात् ।
 यो मांसं वर्जयेन्मांसं पुरुषः शुभमानसः ॥
 स याति स्वर्गमतुलं दिव्यलोके सम्राट्प्रियम् ।
 यत्तपो घोरमतुले पुष्करेषु शतं समाः ॥
 तप्त्वा फलमवाप्नोति तत्फलं मांसवर्जनात् ।
 चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु दद्यात् पृथ्वीं चराचराम् ॥
 गवायां तु तपो घोरं यश्चाष्टशतमाचरेत् ।
 एवं विद्वान् स परमान् लोकान् संप्राप्नुयान्नरः ॥
 लोकानिमान्समाप्नोति सर्वदा मांसवर्जनात् ।
 यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ॥
 मांसस्य वर्जनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ।
 अत्र च ह्येदीत्यादिः सङ्कल्पाविधेशेषभूतोऽर्थवादः ।
 महाभारते,
 मांसिमांसपश्वयेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न खादति च यो मांसं सममेव युधिष्ठिर ॥
 तथा वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
 यश्चैकं वर्जयेन्मांसं समं वा स्यान्न वा समम् ॥
 एकं, वर्षमिति शेषः । तथा,
 कौमुदं तु विशेषेण शृङ्गपक्षं नराधिप ।
 वर्जयेत्सर्वमांसानि घर्मो ह्येष विधीयते ॥
 चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं परिवर्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्यवाप्नोति कीर्त्तिमाधुर्यशो बलम् ॥
 अथवा मासमप्येकं सर्वमांसानि वर्जयेत् ।

अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥
 ये वर्जयन्ति मांसानि मासशः पक्षशोऽपि वा ।
 तेषां हिंसानिष्टत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥
 मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं सर्वराजभिः ।
 सर्वभूतात्मभूतैश्च विज्ञातान्यपरापरैः ॥
 नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
 आयुषा चानरण्येन दिलीपरघुसूनुभिः ॥
 कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
 नृगेण विष्वक्सेनेन तथैव शतविन्दुना ॥
 युवनाश्वेन च तथा शिविनौशीनरेण च ।
 मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण वै विभो ॥
 अजेन धुन्धुना चैव तथैव च सुबाहुना ।
 हर्षश्वेन च राजेन्द्र कृपेण भरतेन च ॥
 एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।
 शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥
 ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया दृताः ।
 उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रैः समन्विताः ॥
 तदेवमुत्तमं धर्ममाहिंतालक्षणं शुभम् ।
 ये चरन्ति महात्मानो नाकष्टं वसन्ति ते ॥
 मधुमांसं च ये निखं सर्वे ते मुनयः स्मृताः ।
 कौमुदः कार्तिको मासः । मधुश्चैत्रः ।
 गृहस्पतिः,
 रोगार्तोऽभ्यार्थितो वापि यो मांसं नाच्यलोलुपः ।
 फलं प्राप्नोत्यपन्नेन सोऽश्वमेधशतस्य तु ॥
 मधु मांसं मेषुनं च भूतानां लालनं स्मृतम् ।

तदेव विधिना ऽकुर्वन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

मनुः,

न मांसभक्षणे दोषो न मये न च मैथुने ।

महत्तिरेषा भूतानां निहत्यस्तु महाफला ॥

मांसे अनिषिद्धे । मये क्षत्रियादीनाम् । मैथुने निषिद्धातिरिक्त-
मैथुने । निहत्यवर्जनसङ्कल्पः । महाफला पूर्वोक्तार्थवादेकस्वर्गादि-
फला । यत्तु मेधाविधिना वर्जनसङ्कल्पस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः
फलमित्युक्तम् । तत्र । अर्थवादोपास्यताम्भमेधादिफलस्यैव एतत्फ-
लत्वकल्पनोपपत्तौ विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौरवाद । अन्यथा
रात्रिसन्नेऽपि स्वर्गस्यैव फलत्वापत्तेः ।

अथ पशुहिंसाविधिप्रतिषेधौ ।

तत्र मनुः,

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

मृत्पानां चैव मृत्युर्थम् अगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ॥

बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।

पुराणेष्वपि वज्रेषु ब्रह्मक्षत्रसर्वेषु च ॥

मृत्पानां चैव मृत्युर्थमिति । प्रकारान्तरेण वर्तनासम्भवे मृत्य-
भरणार्थमित्यर्थः । एतद्वचनाच्च मृत्यभरणावशिष्टस्यापि भक्षणे न
दोषः । अस्यैवार्थवादो बभूवुरिति । यस्मात्पुरातनेषु ऋषिकर्तृक-
पक्षेषु भक्ष्याः मृगपक्षिणां पुरोडाशा अभवन् तस्माद्यज्ञार्थमधुनातनै-
रपि मृगपक्षिणो वध्याः । मृगपक्षिणां पुरोडाशत्वं च पदत्रिशत्सं-
वत्सरे सत्रे अभिहितम् । तत्र हि संस्थिते अहनि गृहपतिर्मृगयां याति
स तत्र यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा
भवन्तीति मृगवधः श्रुतः । संस्थिते समाप्ते । तरसमया मांसमयाः ।

मनुः,

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुरा ।
 यज्ञोऽस्य भृत्यै सर्गस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
 ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।
 पशार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छृणीः पुरा ॥
 मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंसा नान्यत्रेत्यत्रवीन्मनुः ॥
 एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविदू द्विजः ।
 आत्मानं च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥
 या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिश्चराचरे ।
 अहिंसामेव ता विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्वर्धनी ॥
 उच्छृणीः उत्कर्षन् ।

तथा—

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मने द्विजः ।
 नावेदविहिता हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥
 कुर्यात् घृतपथं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपथं तथा ।
 न त्वेव तु घृणा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
 घृणा पशुत्रः पाप्मोति भैक्ष्य जन्मनि जन्मनि ॥
 योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्ममुखेच्छया ।
 जीवंश्च मृतश्चैव न कश्चित्सुखमेधते ॥

गृहे गुरावरण्ये वा वसन्नितनेन गृहस्थः सञ्चारिवानमस्या वि-
 वक्षिताः । आपाद क्षुत्पीडादौ । प्राणात्ययसम्भावनायां तु विहि-
 तत्वात्कर्त्तव्यैव हिंसा । यत्र तु अविहिताऽपि हिंसा सीतायज्ञा-
 दावाचारतः प्रसक्ता तत्र सङ्गे लोकाचारमाससीतायज्ञादौ पशुवध-
 सम्प्रयोगे घृतं पिष्टं वा पथं कुर्यादित्यर्थ इति कल्पतरुः । सङ्गे आस-

क्तौ यदि मांसभक्षणेच्छा तदा घृतमयीं पिष्टमयीं वा पशुप्रतिकृतिं
कृत्वाऽपि भक्षयेन्न तु वृथा मांसं भक्षयेदित्यर्थ इति कुल्लुकभट्टः ।
मेधातिथिस्तु सङ्गे पशुवधमसङ्गे तेन चण्डिकायागादौ पशुवधोपधा-
चितेन सस्यसम्पत्तिदर्शनादाचारात्पशुवधोपस्थितौ तन्नित्यर्थ
पशुस्थाने घृतं पिष्टं वा पशुं कुर्यान्न तु पशुहिंसामिति कल्पतरु-
संवादिनमर्थमाह । केचित्तु—सङ्गशब्दस्य यज्ञवचनत्वम् । तथाच अग्नी-
पोमीयादौ पशुना सह विकल्पितः पिष्टमयः पशुरित्याहुः । तन्न ।
सङ्गशब्दस्य यागवचनत्वे मानाभावात् । किञ्च उत्पत्तिशिष्टश्रौत-
पशवरोधेन द्रव्यान्तरस्य स्मृत्या विधातुमशक्यत्वात् । तस्मादुक्तैव
व्याख्या सांख्यीयसी ।

यसिष्ठः,

पितृदेवतातिथिपूजायामेव पशुं हिंस्यादिति । अपि ब्राह्मणाय
राजन्याय चाभ्यागताय महोत्सं महान्नं वा पचेत् ।

पितृदेवतं श्राद्धम् । उत्सा वलीवर्दः ।

यमपैठीनसी,

नात्मार्थं पाचयेदन्नं नात्मार्थं घातयेत्पशुम् ।

देवार्थं ब्राह्मणार्थं वा पचमानो न लिप्यते ॥

याज्ञवल्क्यः,

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।

संमितानि दुराचारी यो हन्त्यविधिना पशून् ॥

मनुः,

यो बन्धनबधकेशं प्राणिनां न चिकीर्षति ।

स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुसमत्यन्तमश्नुते ॥

हारीतः,

यथाऽऽत्मनस्तथाऽन्येषां यो विद्वान् स्वास्तिमिच्छति ।

स सर्वलोकमवरे ब्रह्मलोके महीयते ॥

अथ निषिद्धाः पक्षिणः ।

तत्र मनुः,

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वान् तर्षा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिमंच विवर्जयेत् ॥

कलविद्धं पुवं हंसं चक्राहं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुदालं च दात्यूहं युक्तसारिकम् ॥

मत्तुदान् जालपादांश्च कोपष्टिनस्त्रविष्किरान् ।

तथा निमज्ज्यमत्स्यादान् सौनं बल्लूरमेव च ॥

यकं चैव यलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विह्वरादांश्च मत्स्यानेवच सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसपाममेव ये भक्षयन्ति घृष्ठादयः, न तूभयभक्ष-

का मयूरादयः । ग्रामनिवासिनोऽक्रव्यादा आवि पारावतादयः ।

शकुनिपदं चोभयत्र संवध्यते । एकशफाः अश्वादयः । अनिर्दिष्टाः

श्रुतौ भक्ष्यत्वेन नोक्ताः । ये तृक्तास्ते तत्रैव भक्षणीयाः । यथा त्वाष्ट्रं

वाढवमालभेत तस्य मांसमश्नीयादिति । टिट्ठिमाः टीतिशब्दा-

नुकारिणः पक्षिविशेषाः । कलविद्धः चटकः । ग्रामवासित्वेनैव प्राति-

पेधादेव प्रातिपेधासिद्धेः पुनर्वचनं नित्यनिपेधार्थम् । तेन चापादीनां

विकल्पेन भक्षणं गम्यते इति मेधातिथिः । ग्रामग्रहणादारण्यस्यानि-

ष्टित्तिः । सारसः पुष्कराह्वयः । स च दीर्घगलजङ्घो नीलाङ्गः पक्षी ।

रज्जुदालः काष्ठकुट्टकः । दात्यूहः कालकण्ठः । शुकः कीरः । सारिका

नामतः प्रसिद्धा । मत्तुद्य भक्षयन्तीति मत्तुदाः । जालपादाः जालसदृ-

शाः पादा येषां ते चापादयः । कोपष्टिरारण्यपक्षिविशेषः । नखवि-

ष्किराः नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति । निमज्ज्यमत्स्यादाः निमज्ज्य ये

मत्स्यान् भक्षयन्ति जलवायसम्भृतयः । सूना वधस्यानं तत्र भवं सौ-

नभः । बल्लूरं शुष्कमांसम् । वकबलाके प्रसिद्धे । काकोलः द्रोणकाकः ।
खञ्जरीटकः खञ्जनः । मत्स्यादाः नक्रादयः । विह्वराहप्रतिपेधादार-
ण्यस्याभ्यनुज्ञा । मत्स्याः पीनाः । सर्वशः सर्वमकारेण ।

याज्ञवल्क्यः,

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकमतुदाटिष्टिमान् ।

सारसैकशफान् हंसान् सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥

कोयष्टिप्लवचक्राहवलाकावकविष्किरान् ।

तथा—

कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

जालपादान्खञ्जरीटान्नातांश्च मृगादिमान् ॥

चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं बल्लूरमेव वा ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्थं हं वसेद ॥

कुररः उदक्रोशकः । चापः किकीदिविः । रक्तपादाः का-

दम्बप्रभृतयः ।

देवला,

पलाकाहंसदात्यूहभृङ्गराजकचित्रकाः ।

उलूककुररश्चेनगृध्रकुवकुटवायसाः ॥

चकोरः कौकिलो रज्जुदालकश्चापमुद्रकौ ।

कङ्कः सावरणो भासः शतपत्रप्लवङ्गमाः ॥

उदक्रोशो घर्हिणः क्रौञ्चश्चक्रवाकः शिलीमुखः ।

पारावतकपोतौ च अभक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ॥

भृङ्गराजस्तेनैव नाम्ना प्रसिद्धः । चित्रकाश्चक्रकपोतः । उलू-

कः कौशिकः । मुद्रकः जलकाकः । कङ्कः लोहितपत्रः । भासः

गृध्रविशेषः । प्लवङ्गमो मण्डूकः ।

अभोज्यमितानुवृत्तौ प्रसिद्धः,

शकुनीनां विधुनविष्किरजालपादाः कलविङ्कप्लवहंसचक्रवा-
कभासवायसपारावतकुक्कुरसारङ्गाः पाण्डुकपोतकौञ्चक्रकरवकव-
लाकामदगुण्टिष्टिमन्याननक्तञ्चराः दार्वाघाटचातकवैलातकहारी-
तस्रजरीटग्राम्यकुक्कुटशूकरसारिकाकौकिलक्रव्यादो ग्रामोपचारि-
णश्च ।

विधुनः पक्षिविशेषः । क्रकरः कृकलासः । मन्यानो वागादः ।
नक्तञ्चरा उलूकादयः । दार्वाघाटः काष्ठकुट्टकः । हारीतो हरितपक्षः
पक्षिविशेषः । ग्रामोपचारिणः ग्रामएव ये सदा वसन्ति ।

गौतमः,

कलविङ्कप्लवचक्रवाकहंसाः काककङ्कटभ्रश्येतजलजा रक्त-
पादतुण्डाः ग्राम्यकुक्कुटशूकराः ।

जलजा अपि पक्षिण एव । काकादिसन्निधानात् । तेषां च
विशेषणं रक्तपादतुण्डा इति । ग्राम्य इति चोच्चरयोर्विशेषणम् ।
अभक्ष्या इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

यमः,

छत्राकं विङ्गराहं च जालपादांश्च कुक्कुटान् ।

भक्षयित्वा पतोद्दिष्टो योऽपि स्यात्सर्ववेदवित् ॥

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,

कुक्कुटो विष्किराणां प्लवः प्रतुदां क्रव्यादो हंसभाससार-
सचक्रवाकसुपर्णाश्च कुञ्चकौचा वार्ध्रीणसलक्ष्मणावर्जम् ।

विष्किराणां मध्ये कुक्कुटो न भक्ष्यः । सोऽपि ग्राम्य एव ।
प्रतुदां मध्ये प्लव एव । क्रव्यादश्चाभक्ष्याः हंसादयश्च । वार्ध्री चर्म,
तदाकारा नासिका येषां ते एवम्भूतान् लक्ष्मणां सारसस्त्रियं च
वर्जयित्वा कुञ्चकौञ्चाश्चाभक्ष्या इत्यर्थः ।

गौतमः,

निचुदारवकबलाकाशुकमद्गुटिष्टिभा मन्थाननक्तधरा अभ-
क्ष्याः, भक्ष्याः प्रतुदाः विष्किरा जालपादाथ ।

निचुदारः दार्वाघाटः । प्रतुदादीनाम् अभक्ष्यत्वेनोक्तानां
पुनर्भक्ष्यत्वेनाभ्यनुज्ञानम् आपद्विषयमिति हरदत्तः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बौधायनः,

पाक्षिणस्तिक्षिरिकपोतकपिञ्जलावकतृणमयूरचातकवर्जाः प-

ञ्च विष्किराः ।

तृणमयूरो मयूरविशेषः । अत्र कपोतो वनकपोतः इति रत्नाकरः ।

शङ्खः,

तिक्षिरं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम् ।

वाघ्रीणसं वर्त्तकं च भक्ष्यानाह यमः स्वयम् ॥

कपिञ्जलो गौरतिक्षिरः । अत्र मयूरस्तृणमयूर एव । बौधाय-

नैकवाक्यत्वात् ।

• अथाभक्ष्यपशवः ।

तत्र देवलः,

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोष्ट्राश्वकुञ्जराः ।

सिंहव्याघ्रर्षशरभाः सर्पाजगरकास्तथा ॥

आखुमूपिकमार्जारनकुलग्रामशूकराः ।

श्वशृगालकपिद्वीपिगोलाङ्गूलकमर्कटाः ॥

खरो गर्दभः । कृत्तः भल्लूकः । शरभोऽष्टपदः ।

अजगरः सर्पविशेषः । आखुः स्यूलोन्दुरुः । मूपिकोऽत्र स्व-

ल्पमूपिकः । नकुलो बभ्रुः । शृगालो जम्बूकः । कपिः पुवङ्गः । द्वीपी

महाव्याघ्रः । गोलाङ्गूलः कृष्णमुखो वानरः । मर्कटो गौरवानरः ।

कल्पतरौ नृमर्कटा इति पाठः । तदा ना मनुष्यः ।

यमः,

गवांश्च गर्दभोष्ट्रं च श्वशृगालं तथैव च ।

विधिकरान् प्रतुदान् भुक्त्वा सद्यः पतति वै द्विजः ॥

नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ गौतमः,

उभयतोदत्केऽपलोमैकशफकलार्घ्यैर्द्वयचक्रवाकहंसाः ।

उभयतोदतो मनुष्यादयः । केशी चमरी । अलोमानः सर्पादयः ।

पुनर्गर्तमः,

अपन्नददवसन्नवृथामांसानि ।

अर्पन्नदन् यावत् स्वभावतो दन्ता न पतन्ति तावद्भक्ष्योऽ-
व्यभक्ष्यः । अवसन्नो व्याधितः । वृथामांसं यत् देवपित्राद्युद्देशेन न
पच्यते । अभक्ष्या इत्यनुवृत्तौ

वसिष्ठः,

गौरगवयशरमाजाश्वानुहिष्टाः तथा धेन्वनद्वाही अपन्नद-
न्ताश्च धेन्वनद्वाही मेघ्यौ वाजसनेपके विज्ञायेते खड्गे तु विव-
देते अग्राम्यशूकरे चेति ।

गौरोऽश्वसदृश आरण्यपशुः । अजा छागी । मेघ्यौ मेघो यज्ञ-
स्तदङ्गभुतौ । खड्गाग्राम्यशूकरयोः केचिन्मुनयो भक्ष्यत्वं वदन्ति
केचिच्चाभक्ष्यत्वं, ततश्च विकल्पः । स च श्राद्धनियुक्तानियुक्ततया
व्यवस्थितः ।

ब्रह्मपुराणे,

पशोश्च मार्गमाणस्य न मांसं ग्राहयेद् द्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्भिश्चाज्जादितं च यत् ।

पक्वमांसमृजीपं तत्प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

मनुः,

न भक्षयेदेकचरानघातांश्च मृगाद्विजान् ।

भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

एकचरा एकाकिनः प्रायेण स्वभावतो ये चरन्ति सर्पादयः ।
अज्ञाता नामनो जातितश्च अज्ञाताः । सामान्यतो विशेषतो वा मति-
पेधानाक्रान्तत्वेन ये भक्ष्यवर्गमध्यपातिनोऽप्यज्ञाताश्चेन्न भक्षणी-
या इत्यर्थः । शशकायतिरिक्तान् पञ्चनखांश्च न भक्षयेत् ।

अत्रापस्तम्भः,

पञ्चनखाणां गोधाकच्छपश्वाविट्शल्यकखट्वशशपूतिखगवर्जम् ।
पञ्चनखाः वानरादयः । तेषां मध्ये गोधादीन् वर्जयित्वा
अन्ये पञ्चनखा अभक्ष्याः । गोधा कृकलासाकृतिर्महाकाया । कच्छ-
पः कूर्पः । श्वाविट् वराहविशेषः । शल्यकः यस्य चर्मणा तनुमार्गं
क्रियते इति लज्जवलाकारः । कल्पतरौ तु श्वाविच्छल्लक इति पा-
ठः । तदा श्वाविट् सेधा शल्लकस्तत्सदृशः माणिविशेषः । पूति-
खगः हिमपाति मसिद्ध इति कपर्दी ।

मनुः,

श्वाविधं शल्लकं गोधां खट्वकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टुप्शैकतोदतः ॥

एकतोदतः एकतोदन्तान् ।

यौधायनः,

भक्ष्याः श्वाविट् गोधाशशशल्लककच्छपखट्वाः पञ्च पञ्चनखाः ॥

महाभारते,

आजं गव्यं च यन्मांसं मसूरं च विवर्जयेत् ।

हारीतः,

ग्राम्पारण्यानां पशूनामश्नन्ति यथाऽजमेपहरिणखट्वगरुहृ-

पतक्रप्यन्यङ्कुमहारण्यवासिनश्च वराहांस्तथा । शशकशल्लकसेधा-
गोधाकूर्मवर्तकातिचिरिमयूरवार्ध्वाणिसलावकुलकुटकपिञ्जलान् .स-

शालकान् मत्स्यानन्यानापि समुपपन्नान् भक्षयेत् ।

रुर्बहुशाखशृङ्गो मृगः । पृथतो विन्दुचेत्रितो मृगः । ऋप्यः
मृदुशृङ्गः रोक्ष इति प्रसिद्धः । न्यङ्कुः शम्बरमदशः शृङ्गरहितः ।
पैठीनसिः,

ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरगर्दभमनुप्या-
श्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः । महिषवानरपक्षिसरीसृपरुरुपृथतमृगा-
श्चेति सप्तारण्याः पशवः ।

अथ मत्स्याः ।

तत्र मनुष्यमौ,

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद् उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥

पूर्वस्य मत्स्यमतिपेषविधेरर्यवादोऽयं मत्स्यानेवच सर्वश
इत्यस्य ।

आपस्तम्बः,

अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानां सर्पशीर्षो मुदरः क्रव्यादो ये चान्ये
विकृतास्या यथा मनुष्यशिरसः ।

चेदो मत्स्यविशेषः । सर्पशीर्षः सर्पस्येव शीर्षं यस्य स इत्य-
र्थः । मुदरः मकरः । ये च क्रव्यमेवादन्ति शिशुमारादयः । ये चान्ये
विकृतास्याः, तन्नोदाहरणं यथा मनुष्यशिरसः जलमनुप्याः ।

यमः,

अभक्ष्या मकरसर्पसरीसृपमद्गुमयूरचर्मिकनक्रकुक्कुटशिशु-
माराः ये चान्ये हयकर्णकाः ये चान्ये अशल्काः मत्स्या उभय-
कास्याः ।

सर्पो जलसर्पः । सरीसृपः जलौकाः । मद्गुः जलकाकः ।
मयूरो जलचरो मयूरसदृशः । चर्मिकः अल्पसर्पसदृशो मत्स्यः । उभ-

यकास्या उभयतोमुखाः ।

तथा,

मत्स्यान् अशल्कान् सर्वान् वेदाध्यायी विवर्जयेत् ।

वेदाध्यायी त्रैवाणिकः ।

पैठीनासिः,

कुलीरवार्त्ताकपत्तनजलानर्त्तासिभगाश्चेत्प्रभक्ष्याः । शल्कैयुक्ता

मत्स्या भक्ष्या इतरे त्वभक्ष्याः सर्वशीर्षा विकृतमुखाश्च ।

अभक्ष्या इत्यनुवृत्तौ—

वासिष्ठः,

मत्स्यानां चेटगवयाशिशुमारनक्रकुलीरा विकृतरूपाः सर्वशीर्षाः ।

देवलः,

शम्बुयुक्तिनखयुक्तिशिशुमारपुवङ्गमपत्स्याश्च विकृताकारा

नैव भक्ष्या जलौकसाम् ।

शम्भुकः प्रसिद्धः । नखयुक्तिर्दीर्घयुक्तिका । पुवङ्गमो मण्डूकः ।

मनुः,

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हन्यकन्यमोः ।

राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥

श्राद्धायर्थं विनियुक्तौ आद्यौ भदनीयौ । पाठीनश्चन्द्रका-

ख्यः । राजीवः पञ्चवर्णः । सिंहतुण्डः सिंहमुखः । सः शल्कैः

शुत्स्याकारैर्दन्तैश्च सशल्काः ।

हारीतः,

मत्स्याश्चाविकृताः ।

याज्ञवल्क्यः,

भक्ष्याः पञ्चनस्ताः सेषागोषाकच्छपशङ्खकाः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि च सिंहतुण्डकरोहिताः ॥

तथा पाठीनराजीवसशलाश्च द्विजातिभिः ।

अथ मद्यानि ।

तत्र यमः,

मांसं शमलंमन्त्रानां मांसानां च मलं सुरा ।

मलं हि सर्वपापानां सुरा धर्मेषु कथ्यते ॥

तस्माद् द्विजैर्न पेयैषा नैव ग्राह्या कथञ्चन ।

शमलं मलम् । धर्मेषु धर्मशास्त्रेषु ।

मनुः,

सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥

गौडी माध्वी तथा पैष्टी विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यपैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥

यक्षरसःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुराऽऽसवम् ।

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।

तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥

गौडी गुहकार्यं मद्यं, पैष्टी पिष्टकार्यं, माध्वी मधुकार्यम् ।

यथा एका पैष्टी त्रिभिरपि द्विजातिभिर्न पातव्या तथा द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैः सर्वा एव न पातव्याः । हारीते तु द्विजातिभिरिते पाठः । तत्र द्विजातिशब्दो ब्राह्मणपरः । तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यमिति वाक्यशेषात् । यक्षरस इति । पूर्वस्य मद्यनिषेधस्मार्थवादोऽयम् । यस्माद्यक्षरसःपिशाचान्नत्वेन एतन्मद्यं मांसं सुराऽऽसवं च प्रसिद्धं तस्माच्च ब्राह्मणेन न भोक्तव्यमिति । मद्यं

सुराव्यतिरिक्तं, मांसमविहितं प्रतिपिद्धम् आगं च, तस्यैव यक्षरक्षः-
पिशाचान्नत्वात् । मोक्षितादिमांसानां तु देवाद्यर्थत्वेन भक्ष्यत्व-
मेव । अतएव देवानां हविरश्नतेत्युक्तम् । अतएव—

असंस्कृतान् पशून्पन्नैर्नाद्याद्विभः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् । इत्यादिना ब्राह्मणस्य मोक्षितादि-
मांसभक्षणं विहितम् । ब्राह्मणग्रहणं तु दोषाधिक्यार्थम् । सुरा पैष्टी ।
आसन्नं मद्यावान्तरभेदः । गोबलीवर्द्धन्यायेन पृथक् ग्रहणम् ।

यमः,

मयं पीत्वा तु यो विमो ब्रह्म व्याहरते कश्चित् ।

घृताहुतिसहस्रेण न च किञ्चिदुपाश्नुते ॥

तथा,

ब्राह्मण्यमीहते यस्तु पजमानः पुनः पुनः ।

न तेन मयं पातव्यं दातव्यं न च कस्यचित् ॥

उशना,

मद्यमपेयमनिर्ग्राह्यमिति ।

अनिर्ग्राह्यम् अस्वीकार्यम् ।

गौतमः, मयं नित्यं ब्राह्मणः ।

वर्जयेदित्यनुपद्वः ।

घृहस्पतिः,

सौत्रामण्या तथा मयं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् ।

विष्णुः,

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न स्पष्टव्या द्विजोत्तमैः ॥

माधूकमैक्षवं टाङ्गं कौलं सार्जूरपानसम् ।

मृद्रीकारसमाध्वीकमैरेयं नालिकेरजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्ट्वा चैतानि दुप्यतः ॥

द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैः । माघुकं मधूकपुष्पमभवम् । ऐक्षवम्
इक्षुरससम्भवम् । दाह्कं टह्कः कोपत्यविशेषस्तद्भवम् । कौलं को-
लिफलभवम् । खार्जूरं खर्जूरजम् । पानसं कण्ट्यकेफलजम् ।
मृद्वीकारसं द्राक्षाद्रवजम् ।

अथ भोजनोत्तरकालकर्म ।

तत्र दक्षः,

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहासपुराणाद्यैः पष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकपात्रा तु वहिः सन्ध्या ततः पुनः ।

सुखमास्थाय अन्नपरिणामानुकूलां सुखावस्थितिं कुर्वात् ।

पुराणाद्यैः पुराणश्रवणादिभिः ।

तत्राप्यं पुराणश्रवणाविधिः ।

भविष्यपुराणे,

शतानीक उवाच,

भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भारतं नरैः ।

चरितं रामचन्द्रस्य पुराणादि विशेषतः ॥

कथं च वैष्णवा धर्माः शिवधर्मा अशेषतः ।

सौराणां वापि विमेन्द्र उच्यतां श्रवणे विधिः ॥

सुमन्तुरुवाच,

हन्त ते कथयिष्येऽहं पुराणश्रवणे विधिम् ।

इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या विशांपते ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिमिर्विमो ।

सायम्प्रातस्तथा रात्रौ शौचिर्भूत्वा शृणोति यः ॥

तस्य विष्णुस्तथा ब्रह्मा तुज्यते शङ्करस्तथा ।
 विधानं वाचकस्येह शृणु तार्त्तद्विशम्पते ॥
 शुद्धवासा शृङ्गादेस्त्य स्थानं यत्तमपान्वितम् ।
 प्रदक्षिणं तथा कृत्वा या तस्मिन्देवतैवहि ॥
 नात्युच्चमाह सर्वेषामशेषं गुरुबन्धुप ।
 नमस्कारादथ श्राव्यं शिवमास्तिवतिषा ततः ॥
 नान्यतो नृप शार्दूल सर्वैर्वर्णैर्महीपते ।
 शूद्राणां पुरतो वैश्या वैश्यानां सत्रिपस्ततः ॥
 सत्रियाणां तथा विमा शृण्वन्स्वेतेऽग्रतः सदा ।
 मध्ये स्थितोऽथ सर्वेषां वाचको वाचयेन्नृप ॥
 ये वाऽपि सङ्करा राजभरास्ते शूद्रपृष्ठतः ।
 ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्मान्यवर्णजपादरात् ॥
 श्रुत्वाऽन्यवर्णजाद्राजन् वाचकाभरकं व्रजेत् ।
 इत्थं विमृश्वतां तेषां वर्णानामनुपूर्वशः ॥
 मासिमासि भवेद्वाजन् पारणं कुरुनन्दन ।
 श्रेयोऽर्धमात्मनो राजन् पूजयेद्वाचकं नृप ॥
 मासि पूर्णे नृपश्रेष्ठ दातव्यः स्वर्णमापकः ।
 ब्राह्मणेन महाबाहो द्वौ देयौ सत्रियेण तु ॥
 वाचकस्य नृपश्रेष्ठ वैश्येनापि त्रयः सदा ।
 शूद्रेणाथ तु चत्वारो दातव्याः स्वर्णमापकाः ॥
 प्रथमे पारणे राजन् वाचकं पूज्य शक्तितः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 कार्तिकादि महाबाहो कार्तिकं यावदेवहि ।
 अग्निष्टोमं गोप्तवं च ज्योतिष्टोमं तथा नृप ॥
 सौत्रामणीं वाजपेयं वैष्णवं च तथा विभो ।

माहेश्वरं तथा ब्राह्मं पुण्डरीकं च भूषते ॥
 आदित्ययज्ञस्य तथा राजमृयाश्चमेधयोः ।
 फलं प्राप्नोति राजेन्द्र मासैर्द्वादशभिः क्रमात् ॥
 इत्थं यज्ञफलं प्राप्य याति लोकांस्तपोत्तमान् ।
 समाप्ते पर्वाणि तथा स्वशक्त्या तर्पयेन्नृप ॥
 वाचकं ब्राह्मणांश्चैव सर्वकामैः प्रपूजयेत् ।
 गन्धमाल्पानि दिव्यानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥
 वाचकाय प्रदद्यात्तु ततो विमानप्रपूजयेत् ।
 हिरण्यं रजतं वस्त्रं गावः कांस्योपदोहनाः ॥
 दत्त्वा तु वाचकावेह श्रुतस्य प्राप्नुते फलम् ।
 वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥
 तस्मादानं सदा पूर्वं तस्य देयं विदुर्बुधाः ।
 श्राद्धे यस्य द्विजो भुङ्क्ते वाचकः श्रद्धयाऽन्वितः ॥
 भवन्ति पितरस्तस्य तृप्ता वर्षशतं नृप ।
 विस्पष्टमद्भुतं क्षान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ॥
 कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
 बुध्यमानः सदा यस्तु ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ॥
 ॥ एवं वाचयेद्राजन्त विप्रो व्यास उच्यते ।
 अतोऽन्यथा वाचमानो ज्ञेयोऽसौ पितृनामकः ॥
 इत्यम्भुतो वसेद्यस्मिन् वाचको व्यामसोऽम्भतः ।
 देशेऽथ पचने राजन् स देशः प्रवरः स्मृतः ॥
 प्रणम्य वाचकं श्रेष्ठं यत्फलं प्राप्यते नरैः ।
 न तत् क्रतुसहस्रेण प्राप्यते कुरुनन्दन ॥
 यथैकतो ग्रहाः सर्वे एकतस्तु दिवाकरः ।
 तथैकतो द्विजाः सर्वे एकतस्तु स वाचकः ॥

दैवे कर्मणि पेत्रे च पावनं परमं नृप ।
 वाचकश्च यतिश्चैव तथा विप्रः पण्डितवैद ॥
 एते सर्वे नृपश्रेष्ठ विज्ञेयाः पाङ्क्तिपावनाः ।
 त्रिविधं वाचकं विद्यात्सदा च गुणभेदतः ॥
 श्रावकश्च महाबाहो त्रिविधो गुणभेदतः ।
 द्वाविमौ कथ्यमानौ त्वं निबोध गदतो मम ॥
 अभिद्रुतं तथा ऽस्पष्टं विश्वरं रसवर्जितम् ।
 अबुध्यमानो ग्रन्थार्थं लोभिष्ठो मोहवर्जितम् ॥
 ईदृशं वाचयेद्यस्तु वाचकस्तु नरेश्वर ।
 क्रोधनोऽभिषवादी चाज्ञानाद्ग्रन्थविदूषकः ॥
 न बुध्यते च कष्टानि स ज्ञेयो वाचकाधमः ।
 मिश्रान्तमद्भुतं शान्तं स्पष्टास्तरपदं तथा ॥
 कलस्वरसमायुक्तं रसभावविमिश्रितम् ।
 अबुध्यमानो ग्रन्थार्थं वाचयेद्यस्तु वाचकः ॥
 स ज्ञेयो मध्यमो राजभिदानीं सात्त्विकं शृणु ।
 यथार्थं बुध्यमानस्तु सैमग्रं कृत्स्नशो नृप ॥
 ब्राह्मणादिषु वर्णेषु अर्पयेद्भिषिवन्नृप ।
 एवं यो वाचयेद्राजन्त ज्ञेयो सात्त्विको बुधैः ॥
 श्रद्धाभक्तिविहीनोऽसौ लोभिष्ठो दूषकस्तथा ।
 हेतुवादपरो राजन् तथाऽसूयासमान्वितः ॥
 नित्यां नैमित्तिकीं काम्पापददक्षिणां नृप ।
 वाचकाय महाबाहो शृणुष्याद्यस्तु मानवः ॥
 स ज्ञेयस्तामसो राजन् श्रावको वानरः सदा ।
 न तस्य पुरतो धीरो वाचयेत्प्रार्थितोऽपि हि ॥
 प्रसङ्गाच्छृणुष्याद्यस्तु श्रद्धाभक्तिसमान्वितः ।

श्रोता कौतुकमात्रस्तु स ज्ञेयो राजसो बुधैः ॥

एवं पुराणोक्तविधिना श्रवणाद्यैः पष्ठसप्तमौ नीत्वा अष्टमे
सुहृदर्शनादिरूपा लोकयात्रा कर्त्तव्या ।

ततो वहिः संध्यां समाचरेत् ।

तत्र व्यासः,

सूर्येऽस्ताशिसरं प्राप्ते पादशौचक्रियान्वितः ।

सायं संध्यामुपासीत कुशपाणिः समाहितः ॥ इति ।

तत्र विशेषमाहापस्तम्भः,

सन्ध्यपोश्च बहिर्ग्राभादासनं वाग्यतस्य विप्रतिपेधे श्रुतिल-
क्षणं वलीय इति ।

अहोरात्रसन्ध्ययोग्राभाद्बहिर्वाग्यतस्य सन्ध्योपासनं भवति ।
पर्यं तु बहिः संध्याकर्मणि अनुष्ठीयमाने श्रुतिलक्षणविहृणाद्वा-
याधस्तस्य गृहेऽपि सन्ध्याद्रूपमविरुद्धमित्यर्थः ।

अतएवाग्निः,

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविशुद्धये ।

उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ग्राह्येणैश्च गृहेष्वपि ॥ इति ।

अथ सन्ध्योत्तरकर्मविधिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाऽर्घ्यंस्तानुपास्य च ।

मृगैः परित्तो भुक्त्वा नातिवृत्तोऽथ संविशेत् ॥ इति ।

तानग्रीनुपास्याराध्य संविशेत् शयीत । चकारो वैश्वदेवादेरपि
समुच्चयार्थः ।

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बालिकर्म च ।

अच्छन्ताऽपि सतनमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । एतच्च पाकान्तरमादाय कार्यम् ।

तथाच विष्णुपुराणम्,

पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत् ॥

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तैश्चैवान्नापवर्जनम् ।

अतिरिप्य चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेत्ततः ॥

दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पावकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योदये विमुखे गते ॥

कृतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।

गच्छेच्छयामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप ॥ इति ।

तत्र दक्षः,

होमो भोजनकालश्च यद्यान्यद् गृहकृत्यकम् ।

कृत्वा चैव ततः पश्चात्स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् ॥

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतिर्भवेत् ।

यामेद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूषाय कल्पते ॥

अस्मिन्नेव प्रयुञ्जानो हस्मिन्नेव च लीयते ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता ॥

शर्वर्या मध्यमौ यामौ हुतशेषहविश्च यत् ।

भुञ्जानश्च शयानश्च ग्राहणो नावसीदति ॥

अस्मिन्निति प्रदोषपश्चिमयामेद्वये प्रयुञ्जानो वेदं पठन् अ-

स्मिन् ब्रह्मणि लीयते लीनो भवति । कर्त्तव्यं, वेदाध्ययनमिति

शेषः । हुतशेषं वैश्वदेवसंस्कृतं हविष्यमन्नं भुञ्जानः सन् मध्यमौ

यामौ शयानो नावसीदति ।

शङ्खलिखितौ,

व्रयाणामपि वर्णानां पूर्वात्रे मजागरः ।

विष्णुपुराणे,

यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि मुच्यते ।
 यावन्त्यश्चेह ताराश्च शिथुमाराश्रिता दिवि ॥
 तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवसम्प्राधिकानि तु ।
 अथ शयनविधिः ।

विष्णुपुराणे,

कृतपादादिशौचस्तु मुक्ता सायं ततो गृही ।
 गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप ॥
 नाविशालां न वा लघ्वां नासमां मलिनां न च ।
 न च जम्बुमयीं शय्यामाधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥
 प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्प्यायामयवा नृप ।
 सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥

विष्णुः,

नार्द्रपादः स्वप्यात् नोत्तरापरशिराः न नग्नो नानुवंशं ना-
 काशे न पालाशे शयने न पञ्चदारुकृते न गजभग्नकृते न विद्र्यु-
 द्गमकृते न भिन्ने नापि प्लुष्टे न घटसिक्तद्रुमजे न श्मशानशून्या-
 लयदेवतापतनेषु न चपलमध्ये न भोगुरुहताशनसुराणामुपरि
 नोज्झिष्टे न दिवा स्वपेत् न सन्ध्यायां न भस्मनि देशे न चाशु-
 चौ न चार्द्रे न च पर्वतमस्तके ।

उत्तरस्मिन् अपरास्मिन् पश्चिमे च देशे शिरो यस्येत्युत्तराप-
 रशिराः । न स्वप्यादिति सर्ववानुपद्गः । अनुवंशं वंशो गृहमूर्द्धन्य-
 काष्ठविशेषः तमनुगतः । आकाशे अनावृतदेशे । पालाशे पला-
 शकाष्ठनिर्मिते शयने । पञ्चदारुकृते पञ्चजातीयदारुकृते । प्लुष्टे
 दग्धे । चपला व्यसनिनः तेषां मध्ये । नोज्झिष्टे देशे । आर्द्रे, देशे
 श्यनुपद्गः ।

हारीतः,

दक्षिणशिरा इत्युपलक्षणार्थं प्राक्शिराश्च ।

अत एव पराशरः,

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामयवा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥ इति ।

अत्र गोभिलः,

स्नातकः संवेशनवेलायां वैणवं दण्डमुपनिदधाति शयनस-
मीपे सर्वा रात्रिं निश्चलं स्वस्त्ययनार्थमिति ।

पुराणेऽपि,

रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा देवांश्च सुखशापिनः ।

नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि ॥ इति ।

सुखशापिनोऽपि गोभिलेन दर्शिताः,

अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो महाबलः ।

कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चते सुखशापिनः ॥ इति ।

अत्र व्यासोक्तो विशेषः,

शुचिं देशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् ।

प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥ इति ।

आपस्तम्बः,

सदा निशायां दारान् प्रसलंकुर्वीत ।

दारान्प्रतीति वचनादुपगमनार्थमलङ्कारणम् ।

विष्णुपुराणे,

स्नातः सुगन्धपृक् भीतो नाध्यातः सुधितोऽयवा ।

सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥

व्यवायो मैथुनम् ।

अथ मनुः,

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारानिरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेदेनां तद्धेतो रतिकाम्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्दिगाहृतैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थां संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणे चाल्पे विपर्ययः ॥

निन्द्यासु चान्यास्वप्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।

ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥

ऋतुः स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यावस्था, तदुपलक्षितः कालः ऋ-
तुकालः, तत्र ऋतुकाले। अभिगमनमेव व्रतं यस्येति तद्व्रतः। एतच्च
गमनं सकोमाया रक्षणार्थम्। स्वाभाविकग्रहणाद्रोगादितोऽन्यथाऽपि
भवतीति सूचितम्। एकादश्यादिरात्रयोऽत्र ऋतुपक्षमापेक्षया। अयु-
ग्मासु विपमासु। संविशेदभिगच्छेत्। समश्ति। स्त्रीपुंसयोः शुक्ले तुल्ये।
अपुमान् नपुंसकः। पुंस्त्रियौ वेति। द्विधाभूते तु समे एव स्त्रीपुंस-
शुक्ले स्त्रीपुंसयुगलं जायते। क्षीणे निःसारे। अल्पे परिमाणतः। वि-
पर्ययोऽत्र गर्भानुत्पत्तिः। निन्द्यासु षट्सु आद्याश्चतस्रः एकादशी
त्रयोदशी चेत्तेतासु। अन्यासु अनिन्द्यास्वप्यासु यासु कासु चिद्रात्रिषु
स्त्रियो वर्जयन् रात्रिद्वये एव च स्त्रियोऽभिगच्छन् ब्रह्मचार्येव भवति।
ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोतीत्यर्थः। यत्र तत्राश्रमश्चेति। गृहस्थोऽपि सन्।

याज्ञवल्क्यः,

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मयां मूलं च वर्जयेत् ।

शस्तइन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

यथाकापी भवेद्रापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

पोढश निशाः स्त्रीणाम् ऋतुः । तस्मिन्नृती । युग्मासु रात्रिषु ।

संविशेदभिगच्छेत् । पर्वाणि पौर्णमास्यमावास्याष्टमीचतुर्दशीसंक्रा-

न्तयः । क्षामा अल्पबला । क्षामता च रजस्वलाग्रतेर्यदि न भवति

तदाऽवश्यं लघ्वाहारादिना कर्त्तव्या । शस्तइन्दौ बलवति चन्द्रे ।

इन्दुग्रहणं ग्रहान्तरोपलक्षणार्थम् । सकृत् एकस्मां रात्रावेकवारं न

द्विस्त्रिः, गच्छेत् इसध्याहारः । लक्षणं शुभलक्षणसम्पन्नम् ।

हारीतः,

चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु गर्भाधानरूपतो ब्रह्मगर्भं सं-
दधाति ।

महाभारते,

स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ।

एतद्वचनानुसाराच्च तासामाद्याश्चतस्र इति मानवीयचतुर्थ-
दिननिषेधोऽपसगतात्पायुष्ठादिदोषख्यापनार्थः । चतुर्थीप्रभृत्युत्तरं
प्रजानिःश्रेयसमृतुगमने इत्यापस्तम्बवचनात् ।

देवलः,

अतीर्यगमनात्पुंसस्तीर्थसंग्रहनात् स्त्रियाः ।

उभयोर्धर्मलोपः स्याच्छेपेण तु विशेषतः ॥

यौगपद्येन तीर्थानां विवाहक्रमशो ब्रूजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपिवा ॥

तीर्थम् ऋतुः । संग्रहणं प्रच्छादनम् । शेपेण संग्रहणेन ।

अपुत्रां वेति ।

अन्यासु पुत्रवतीषु मध्ये ऋतुयौगपद्येऽपि अपुत्रामेव प्रथ-

मतो ब्रूतेऽऽ ऋतुग्रहणक्रमेण वा ।

वृद्धशान्तातपः,

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानमेव विधीयते ।

अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

स्नानं च कर्माधिकारसिद्ध्यर्थं न तु ऋतुगमनेन चाण्डाल-
स्पर्शवदप्रायत्नं भवति । यच्च स्नानेनापनीयते । येन रात्रावपि
स्यात् । अतः स्नानं प्रातरेवेति वृद्धाः इति श्रीदत्तः । तस्मिन् । न
मिथुनीभूय शौचं मति विलम्बेतेतिवक्ष्यमाणगौतमवचनविरोधात् ।

तथा,

द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

—वृत्तित्वं स्नानप्रोक्षणव्यतिरेकेणापि लेपप्रक्षालनाचमनमात्रात् ।

आपस्तम्बः, इति मिथुनीभूय न तथा सह सर्वा रात्रिं
शयीत ।

गौतमः,

न मिथुनीभूय शौचं मति विलम्बेत ।

अथ ऋतुकालानभिगमने दोषः ।

पराशरः,

ऋतुस्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति ।

स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥

यमः,

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

भार्यामृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि क्षेरते ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षाणां मघां मूलं च व्रजेयेत् ।

शस्तइन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

षोडश निशाः स्त्रीणाम् ऋतुः । तस्मिन्नुत्तरी । युग्मासु रात्रिषु ।
संविशेदभिगच्छेत् । पर्वाणि पौर्णमास्यमावास्याष्टमीचतुर्दशीसंक्रा-
न्तयः । क्षामा अल्पबला । क्षामता च रजस्वलाग्रैतेर्यादि न भवति
तदाऽवश्यं लघ्वाहारादिना कर्त्तव्या । शस्तइन्दौ बलवति चन्द्रे ।
इन्दुग्रहणं ग्रहान्तरोपलक्षणार्थम् । सकृत् एकस्यां रात्रिविकवारं न
द्विस्त्रिः, गच्छेत् इसध्याहारः । लक्षणं शुभलक्षणसम्पन्नम् ।

हारीतः,

चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु गर्भावानरूपतो ब्रह्मगर्भं सं-
दधाति ।

महाभारते,

स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ।

एतद्वचनानुसाराच्च तासामाद्याश्चतस्र इति मानवीयचतुर्थ-
दिननिषेधोऽपसगताल्पायुध्वादिदोषरूपापनार्थः । चतुर्थीप्रभृत्युत्तरं
प्रजानिःश्रेयसमृतुगमने इत्यापस्तम्बवचनात् ।

देवलः,

अतीर्थगमनात्पुंसस्तीर्थसंग्रहनात् स्त्रियाः ।

उपपोर्धर्मलोपः स्याच्छेपेण तु विशेषतः ॥

यौगपद्येन तीर्थानां विवाहक्रमशो ब्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपिवा ॥

तीर्थम् ऋतुः । संग्रहणं प्रच्छादनम् । शेपेण संग्रहणेन ।
अपुत्रां वेति ।

अन्यासु पुत्रवतीषु मध्ये ऋतुयौगपद्येऽपि अपुत्रामेव प्रप-

मतो वृजेव ऋतुग्रहणक्रमेण वा ।

वृद्धशातातपः,

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानमेव विधीयते ।

अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवद ॥

स्नानं च कर्माधिकारसिद्ध्यर्थं न तु ऋतुगमनेन चाण्डाल-
स्पर्शवदभायत्वं भवति । यद्य स्नानेनापनीयते । येन रात्रावपि
स्यात् । अतः स्नानं प्रातरेवेति दृढाः इति श्रीदत्तः । तन्न । न
मिथुनीभूय शौचं प्रति बिलम्बेतेतिवक्ष्यमाणगीतमवचनविरोधात् ।

तथा,

द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।

शयनाद्दुत्पिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

—तुचित्वं स्नानप्रोक्षणच्यतिरेकेणापि लेपमक्षालनाचमनमात्रात् ।

आपस्तम्बः, इति मिथुनीभूय न तथा सह सर्वा रात्रिं
शयीत ।

गौतमः,

न मिथुनीभूय शौचं प्रति बिलम्बेत ।

अथ ऋतुकालानभिगमने दोषः ।

पराशरः,

ऋतुस्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति ।

त गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तयोच्यते ॥

यमः,

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

भार्यामृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि श्रोते ॥

देवलः,

यः स्वदारान् ऋतुस्नातान्स्वस्यश्चेन्नोपसर्पति ।

भ्रूणहत्यामनाप्नोति गर्भं प्राप्य विनाश्य मः ॥

स्वस्थो रोगादिरहितः ।

यौधायनः,

प्रीणि वर्षाण्यृतुमर्तो यो भार्या नोपगच्छति ।

सतुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छतसंशयम् ॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥

अथ मनुः,

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमात्तवदर्शने ।

समानशयने चैव न शयीत तथा सह ॥

रजसाऽभिप्लुतां नारीं नरस्याभ्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो यशश्चक्षुरायुश्चैव महीयते ॥

ता विपर्यस्यतस्तस्मै रजसा समभिप्लुताम् ।

प्रज्ञा लक्ष्मीर्यशश्चक्षुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ॥

आद्यासु चतसृषु रात्रिषु मध्येऽभ्युपगच्छतः प्रज्ञादीनां हानिः,
विपर्यस्यतो वर्जयतः प्रज्ञादीनां वृद्धिरित्यर्थः । अत्र नानास्मृतिपर्यलोचनया अममर्यो निर्णीयते, स्त्रियाः सकामत्वे तद्रसार्थमनृतावपि गमनं नोर्चेदतावेवेति ।

आपस्तम्बः,

ऋतावेव सन्निपातो दारेणानुव्रतपन्तरालेऽपि दारएव ब्राह्मणवचनाच्च संवेशने स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात् यावत्सन्निपातं च सहशय्या ततो नाना उदकोपस्पर्शनम् अपि वा लेपान् प्रसास्याचम्य प्रोक्षणमज्ञानात् ।

सन्निपातः संयोगः दारेण कर्त्तव्यः । छान्दसमेकवचनम् ।
अनुव्रतं पर्वादिवर्जनरूपं व्रतमनुगम्येत्यर्थः । अन्तराले अनृती ब्राह्म-
णवचनाच्च संवेशनम् । यदिदं पूर्वोक्तं संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचनं
प्रमाणम् । ब्राह्मणमत्र वेदभागः, अथर्वन्वरं वृणीम इत्यादिः तैत्तिरीये ।
स्त्रीवासाः स्त्रीसंयोगार्थवासाः, सन्निपातोऽभिगमः, स एव स्त्रीवासा
न तु तेन प्रक्षालितेनापि प्रक्षयज्ञादि कुर्यादित्यर्थः । नाना भिन्ना
शयेत्यर्थः । उदकोपस्पर्शनं स्नानं द्वयोरपि । एतच्च ऋतुगमने । अवि-
धेत्वादियक्षान्तरमनृतौ ।

विष्णुपुराणे,

नास्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाभशस्तां न गर्भिणीम् ॥

आदक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोपितम् ।

क्षुद्राणामतिभुक्तां वा स्वयञ्चैभिर्गुणैर्युतः ॥

नान्ययोनावपोनौ वा नोपयुक्तौपपस्तु वा ।

देवाद्भिज्जगुरूपां च व्यवयी नाश्रमे वसन् ॥

चैत्यचत्वरशीतेषु नचैवच चतुष्यये ।

नैव शमशानोपवने सलिलेषु महीपते ॥

श्रोतं पर्वस्वशोपेषु नैव भूपाल सन्ध्ययोः ।

गच्छेद्भवायं मतिमान् मूवोच्चारप्रपीडितः ॥

चतुर्दशपृष्ठी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेवच ॥

वामनपुराणे,

बुधेषु योषां न समाचरेत्तथा पूर्णाष्टु योषित्परिवर्जनीया ।

तथा, योषिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासु ।

याज्ञवल्क्यः,

मयां मूलं च वर्जयेत् ।

यसिष्ठः,

न मलिनवाससा सह संवसेत् न रजस्वलया नायोग्यया ।
संवासो मैथुनम् । अयोग्या अप्राप्तयौवना ।

विष्णुः,

न श्राद्धं भुक्त्वा न दत्त्वा नामन्त्रितः श्राद्धे न व्रती न दी-
क्षितो न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु न वृक्षमूले न दिवा न सं-
ध्योः न मलिनां नाभ्यक्तां नाभ्यक्तो न रोगार्त्तो न रोगार्त्ता
न हीनार्त्ता नाधिकार्त्ता तथैवच न वयोधिकाम् ।

नोपेयात् गर्भिणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।

दीक्षितः दीक्षाख्यसंस्कारवान् । अवभृथेष्टिं यावत् ।

तत्र दीप्तोन्मोचनात् । रोगार्त्तो रोगपीडितः । स्त्रियाः पुरुषस्य
वा उपगमनजन्यः तत्संवर्द्धनीयो वा रोगो विवाक्षितः । वयोधिकाम्
उपरतरजस्काम् ।

वासिष्ठः,

आपे च काठके प्रवचने विज्ञायते अयं श्वो वा विजानिष्यमाणाः
पतिभिः सह शयीरन् इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वर इति ।

* अयं श्वो वा विजानिष्यमाणाः आसन्नमसवा इत्यर्थः । इदं तु
सकामपरम् ॥ :

प्रत्याशं परिवर्द्धतेऽपि जनतादैन्यान्धकारापहे

श्रीमद्वीरघृणेन्द्रदानजलाधिप्यद्वयचन्द्रोदये ।

राज्ञाऽऽदेशतमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते

ग्रन्थेऽस्मिन्परमाहिकोक्तिमाणितः पूर्यते मन्त्राद्योऽगमवत् ॥

इति श्रीमत्प्रकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजित-
चरणकमल-

श्रीमन्महाराजाधिराजमतापरुद्धतनूज-

श्रीमन्महाराजाधिराजमधुकरसाहस्रनु-

श्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्दधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीक-

विकासदिनकर-

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित-

श्रीहंसपण्डितात्मज

श्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजग-

हारिद्रुपमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधानिवन्धे आदिकमकाशः

पूर्तिपगपद ॥ शम् ।